

~~844/к7 84.4/кр6~~
Б61

Микола Біжунь

НА ВІЙНІ
І ВДОМА

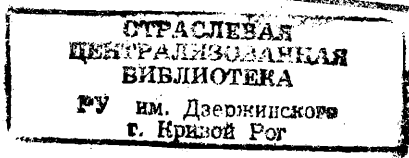
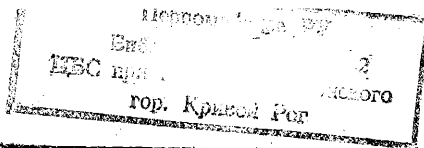
Микола БІЖКУН ^{821/4}

**НА ВІЙНІ
і ВДОМА**

**ПОВІСТІ
ОПОВІДАННЯ**

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1984

Б61

Герои повестей и рассказов украинского советского писателя проявили героизм на фронтах Великой Отечественной войны, в мирные дни активным, вдохновенным трудом они приумножают богатство родной Отчизны.

П
036452/1
02 аб

4702590200—015
Б _____ 87.83.
М205(04)—84

© Видавництво «Дніпро», 1984 р.

СТАРШИНА БОНДАРЕНКО

ПОВІСТЬ

Ти житимеш стільки, скільки людей тебе пам'ятають. І ти житимеш доти, доки тебе пам'ятає бодай одна людина...

Народна мудрість

I

Нарком Клим Ворошилов ліг за кулемет.

Його спритні пальці професійного слюсаря і професійного рубаки-кавалериста, однаково звиклі до терпуга й ефеса шаблі, міцно обхопили гладенькі рукоятки. Зірке око глянуло крізь проріз щитка.

Скошене поле. Стерня втрачала золотавий блиск. Далі рілля, дві чи три вербички, ще по-літньому яскраво-зелені. Кущі... Поруділий бур'ян, що забіг у шелюгу, яка облямовує береги вузької річечки. Річечка з тих, що переплюнути її можна, але береги багністі...

Нарком розвернув ствол кулемета по горизонталі. В прорізі щитка з'явилася гребелька. Запилюжені лопухи понуро звисали вздовж неї. Копиці сіна: одна, друга, третя. Далі синіє ліс... Рання осінь...

Нарком пружно, по-хлоп'ячому, встав від кулемета. Невловимими рухами обтрусився. Але командарми, комкори, комдиви і комбриги, що напівколом оточували наркома, помітили — рух цей був символічним: жодна соломинка чи порошок не причепилася до бриджів та гімнастерки. Так охайно лягати-вставати вміють лише професійні військові.

— Хто вибирав місце для кулеметного гнізда? — запитав Ворошилов.

Звертався він до найстаршого за званням, худорлявого, чорнявого, схожого на підлітка, командарма. Але відповів не командарм.

За якусь соту долю секунди спрацював військовий, субординаційний «телеграф». Очі командарма знайшли очі комкора, той глянув на комдива, очі якого вже шукали комбрига, і десь із-за спини прошелестіло:

— Командир відділення Іван Бондаренко!

— Командир відділення Іван Бондаренко! — чітко, за статутом, відрапортував чорнявий командарм.

Ворошилов хитро примружився і всміхнувся:

— Чую, чую! Молодець, Іван Бондаренко! — А потім, звертаючись до старших командирів, сказав: — Позиція вибрана розумно. Дивіться, який сектор обстрілу ідеальний. Тут у нього й миша не прошмигне на шосе. З головою командир відділення Іван Бондаренко!

Раптом нарком став удавано серйозним. Заклавши великі пальці за широкий пасок, розправляючи ними зморшки на гімнастерці, запитав у командарма:

— Яке звання найвище у Робітничо-Селянській Червоній Армії?

Передчуваючи «пастку», командарм не поспішав із відповіддю. Він і собі обсмикав гімнастерку, поштиво відкашлявся, набрав повні легені повітря.

А Ворошилов уже сам відповідав на своє запитання. Говорив, звертаючись до всіх старших командирів, що оточували його:

— Найвище звання — звання командира відділення. Він найближче до людей, він — приклад для них. Всі у нього на очах, і він у всіх на виду. Хороший командир — хороше відділення. Хороше відділення — хороший взвод, рота, батальйон, полк, армія.

Нарком рушив до шосе, але на півдорозі зупинився, оглянувся, не відмовив собі у задоволенні ще раз помилуватись ідеально вибраним вогневим рубежем.

— Значить, командир відділення... Іван Бондаренко. Тямуці у нас ростуть кадри!

...Це було 12 вересня 1935 року на північний схід від міста Києва.

II

— Іванові Бондаренкові Ворошилов часи подарував! О!

— Тихоновому?

— А якому ж? На побивку приїхав.

— А часи що, отак зняв і оддав?

— Отак зняв і отак оддав, бо було, видать, за що. Втручається в розмову третій:

— І нічого ви, дядьку, не знаєте! Годинник у Івана кишеньковий. І на кришечці слова різні, з подякою, вишкрябані. Іван сам мені показував.

Дядько Гнат, такий собі кострубатий, непоказний чоловічок, що накульгує на ліву ногу, розсердився і зсунув шапку на потилицю.

— Не стромляв би ти свого носа до чужого проса. У тебе ще під носом блищить, а ти старих людей перебиваєш.

Його опонент, молодий хлопець Марко, сипонувши в рот чергову порцію соняшникового насіння, хмикнув:

— Хіба ви, дядьку, такі старі?

Дядько Гнат, вважаючи себе старим (йому відомо було, що старі люди завжди мудрі), такого стерпiti не міг:

— Іди, іди собі до колбуду, танцюй. А в дорослі розмови не стромляйся. Ми, котрі старші люди, для вас щасливе життя здобували! На фронтах, коли штирнадцять держав на нас ішли, крові своєї не жаліли! От і я інвалідом zostався...

Марко видихнув разом усе лушпиння, що зібралось в роті. Продавець, дядько Аврумко, застеріг:

— Марку, зараз дам віника в руки! Тут тобі не корчма, а кооперація. Культурне учреждение. О!

Але Марко zostався глухим до тої застороги. Запускаючи руку в кишеню за новою жменею насіння, він щиро випалив дядькові Гнатові:

— А казали, що ви ногу зламали, як упали з воза, коли їхали п'яні із Жванчика, з ярмарку!

Хтось із молодших хмикнув. Старші, хоч все село знало, що чотирнадцять держав-інтервентів не були причетні до Гнатового каліцтва, Маркового зухвальства не схвалювали. Старших треба поважати. І взагалі, що їм, шмаркачам, у кооперації робити? Для них є колбуд. Марка і його друзків із кооперації спровадили.

Фактично у селі було два колбуди: один, де проходили збори, танцювали й показували кіно, і другий, для людей старших і статечних — кооперація.

Тут пахло гасом, пряниками, мотуззям, іржавим залізом. Коли привозили матерію, до цих звичних примішувались хвилюючі запахи ситцю та сатину.

Але сизий дим самосаду завжди владно домінував над будь-якими пахощами кооперації. Аврумко Буркман просив:

— Хлопці, ви ж недокурки об ту залізну бочку не гасіть, там же карасина. От фукне колись... І мене під турму підведете, і самі згорите!

Вусаті, неголені «хлопці», наймолодшому з яких було років за сорок, на те не зважали.

— Не займеться твоя карасина, Авруме, ти в неї води доливаєш!

Реготали, аж стрічки, вивішені на продаж, гоїдалися. А коли Аврум зачиняв кооперацію, «колбуд» статечних людей переносився до сільради. Там можна було смалити махру і говорити про політику хоч до третіх півнів.

Але сьогодні Буркман нікому більше не натякав, що тут не корчма, а «культурне учреждение», він і сам був не проти посмакувати новини, обговорити приїзд Тихонового сина Івана.

— Представительний став мужчина, — сказав Буркман, коли двері за Марком і його друзками зачинилися. — Було таке непоказне, зацюпане. Армія, вона з кого хочеш людину зробить.

— Нашої породи хлопець, — випнув груди, як курячі коліна, Гнат, — вже ж товариш Ворошилов будькому, знявши з руки, часи не оддасть.

Аврумко, не задоволений тим, що його перебили, сказав:

— А ти не бачив, то й не кажи. Годинник у нього кишеньковий, на ремінчику. Марко правду казав. І на кришечці є слова подяки, тільки не вишкрябані, як Марко каже, а ви-гра-ві-ру-ва-ні. О!

Гнат пустив ту деталізацію повз вуха.

— Іване, питаю, то ти Ворошилова бачив? Справді? Каже, бачив, дядьку, як оце вас. Часи він вручив мені і руку тис. І Будьонного, каже, бачив.

— Правильно, — бубнить хтось із темного кутка, — товариш Будьонний був на маневрах. Про це і в газеті писалося. Міг Тихонів Іван бачити товариша Будьонного упольне...

Брязкаючи ключами і прицмокуючи язиком, Аврумко Буркман робить резюме:

— Годинник хо-ороший! Цокає справно.

Іван роздягався на березі ставка, а вони сховались у верболозах і спостерігали за ним.

Сріблилися соковиті логухи, і їхні черешки червонили, ніби буряки підфарбовані. Сіро-зеленими лезами виштрикувались ножі осоки. Лець помітний вітерець гнав по воді тополиний пух. Пух не тонує, а вітерець був неспроможний навіть поморщити бузкову воду ставка.

— Що це в нього на комірі? — сопучи, запитав менший.

— Трикутнички такі.

— А чого їх так багато?

— Бо він — старшина.

— Ади, і значок бомбляється.

— Мовчи!

Ім здавалось, що шепіт розноситься лунко над ставком, що чути їх на тому березі, де він роздягався.

Іван скинув кашкет, гімнастерку. Залишився у синій майці, шароварах, чоботях. Кілька разів пружно присів, викидаючи вперед руки.

— Що він робить?

Хруснула суха гілка під порепаною босою п'ятою.

— Ша, не совайся і не сопи!

— Що він робить?

— Підеш у школу — знатимеш. То — фізкультурою називається.

Потім він дістав з кишені годинника, клацнув кришечкою. Подивився, знову клацнув, заховав. Так було тихо на ставку, що вони аж тут почули, як клацнула тая кришечка. І блиснула на сонці, мов рибка.

— Ади, годинник на ремінчику!

— Цить! Не совайся, побачить! Цього годинника йому сам товариш Ворошилов подарував.

Він роззувся, зняв штани...

— Ади, підштаники у нього чорні!

— То не підштаники, дурню, то — труси.

— А їх він чого не скидає? Так у них і полізе? А як замочить?

— Ну дурний же ти у мене! Де це видано, щоб старшина Червоної Армії голяка купався?

Бондаренко підстрибнув, розбігся, змахнув руками і м'яко влетів у воду. Як гострий цвях у липову дошку.

Навіть сплеску не було. Навіть сині, з прозорими крильцями, бабки не встигли злякатися і відлетіти подалі. Зник у воді, і довго над поверхнею ставка не з'являлася його голова. Широки кола розходилися, розгладжувались, сягали майже берегів, блякли, зникали зовсім, а він все не виринав.

— Ой, втопиться! — злякано пхінкнув менший.

— Цить! Чого б це він мав топитися? Це він так пірнає. Це їх так у Червоній Армії учать.

І враз виринає. З шумом видихнув повітря, вдарив могутніми долонями, як праниками, по воді і поплив через ставок навкіс. Відчувалося, що тісно йому в цьому ставку, що море потрібно йому, але купався він з насолодою. Знову пірнув, виринає потому не скоро, бив по воді долонями, гулко бив, аж луна котилася, м'яв у пальцях податливу воду, а потім лягав на спину й плыв до другого берега.

— А ти кажеш — втопиться... У нього руки знаєш які дужі? Бачив би ти, як він учора біля школи на турніку крутив «сонце»...

— Яке сонце?

— Ат! Підеш у школу — знатимеш!

Тиша над ставком ураз порушилася. Хвилі розгойдалися, наче вітер налетів, і бабки залетіли у безвість. На стару вербу сіла зозуля й закувала. Довго, довго... І малі тепер не боялися, що їх почують, розмовляли майже вголос:

— Коли запитає, що ми тут робимо, скажемо, що одяг його стережемо, аби хто не вкрав.

— І годинник!

— І годинник, само собою.

IV

— Але ж він не любить тебе, Мотре! Коли б любив — давно б посватався. Скільки років на побивку приїздить...

Марко невміло й несміливо обняв її. Мотря не пручалася, але й не горнулася до нього. Сиділа немов кам'яна й байдужа.

Рясні вишні звисали над ними, як застигли краплі дощу. Під місячним світлом вони здавались прозорими. Синів спориш на подвір'ї. Чорна тінь від клуні вкри-

вала половину городу, бо місяць котився все нижче. Розпарений за день город видихав пахощі масної землі і трохи прив'ялого огудиння.

«Не завадив би дощ»,— подумала Мотря, не дуже прислухаючись до слів Марка. А були його слова переконливими:

— Знаєш, що таке старшина-зверхстрочник? У нього немає особистого життя, він живе для армії...

— Може ж, демобілізується колись,— зітхнула Мотря. Вона сказала це, не вірячи своїм словам, і знала, що й Марко їм не вірить.

Та він і не крився:

— Ет! Коли б він любив тебе, то, мабуть, забрав би з собою. Їм, зверхстрочникам, дозволено. Сам служив, знаю. Багато хто з них мають жінок і дітей, а Іван, бач... Не любить він тебе! А я тебе люблю! І ти за мною житимеш, як за кам'яною стіною, горя не знатимеш...

Хто їх розбере, ті жіночі душі? Вона раптом поцілувала його, правда, в'яло, якось неохоче, але ж поцілувала.

— Добре... Сватайся...— мовила вона.

V

Тихониха місила тісто, а Тихін сидів неподалік на лаві і кривим ножем кришив тютюн. Часом сухий корінець одламувався, як металевий, і в загрозливій близькості пролітав над діжею. Тоді Тихониха переставала місити й красномовно дивилася на чоловіка. Він ніби й не помічав її погляду, кришив собі далі, правда, обережніше.

• Нарешті вона не витримала:

— А чи не пішов би ти надвір із своїм смородом? Там десь на призьбі, на пеньку...

Відповісти він не встиг. Тихін Бондаренко взагалі не відзначався балакучістю. Скрутити в пальцях довжелезну й грубезну цигарку вважав справою значно легшою, ніж змайструвати язиком у роті одне-єдине слово. І поки він збирався довести нетямущій бабі, що надворі кришити тютюн незручно, його вітер розвіє до лихої години, як клямцнули двері і до хати увійшла сусідка.

— Добрий вечір!

— Добрий вечір!

— Позичте сірників, бо... Оце кинулася, а сірників нема, а Буркман сьогодні рано зачинив кооперацію, бо збирається взавтра з товаром на ярмарок.

— Візьміть, он там на припічку.

— От спасибі вам. Я завтра оддам. Що, хліб за-тіяли?

— Пирогів...

— Може, Івана чекаєте?

— Та хто його знає...

Тихониха відповідала стримано, сердячись на су-сідку, аби та не наврочила.

А коли сусідка пішла, миролюбно звернулася до ста-рого, забувши про тютюн, котрий, попади він у тісто, не присмачив би пирогів:

— А що, може, справді, Ваня приїде?

— Дуже навіть може бути, — несподівано швидко озвався той.

Але їй хотілося якихось конкретніших підтверджень, і вона нагадала йому:

— Писав же, що одпустки почали давати...

Тихін мовчки кришив далі. Тихониха на хвилину перестала місити тісто, запитливо дивилася на нього, чекала, що він її втішить, вселить упевненість, що й цього року син приїде на побивку. Але він не вмів цього робити. Тихін просто кришив тютюн.

— Але ж війни не буде? — раптом запитала вона.

— Чого б їй бути? Японець сидить тихо, а з нім-цями замирились остаточно. От і в газетах писалося недавно...

Але Тихониха передчувала, що не зовсім воно так. Може, й з німцями замирились, може, й в газетах бу-ло, проте якийсь неспокій гнітив її душу, віщувалося щось недобре, і Тихонисі так хотілося, щоб хтось позбавив її цих сумнівів і передчуттів. Найкраще це міг би зробити сам Іван, котрий став би на порозі й сказав: «Здрастуйте, тату і мамо! Не чекали? А я до вас на цілих три місяці!»

Намагаючись втягнути чоловіка в розмову, Тихониха зітхнула:

— Оженився б він, чи що? Вже б, сказати, і пора.

— Оженитися недовго, — озвався нарешті Тихін.

Він не сказав більше нічого, але Тихониха підозріло глянула на нього, бо в незакінченій фразі їй вчулося:

«Оженитися недовго, ану, як візьме таку зануду, як ти? Наплачесься потім хлопець».

Але такого на думці Тихін не мав. Він сказав — що сказав.

Це було в суботу, 21 червня 1941 року.

VI

З галявини було видно, як горіло місто.

Командир батальйону, капітан Голубцов, боявся собі навіть уявити, що сталося за ці кілька хвилин з його сім'єю і з сім'ями інших командирів, які ще п'ятнадцять хвилин тому спокійно спали в будинках військового містечка.

Те, у що всі вони, — і військові, і цивільні, — не хотіли вірити, але очікували з дня на день, те, що висіло останнім часом над їхніми головами, сталося сьогодні о четвертій нуль-нуль. Снаряди, не перестаючи, летіли через кордон, а ворожі літаки, відсипавши не дуже щедро, але дуже влучно бомб, низько над землею пішли у напрямку Львова.

Тут, у лісі, де розташувались намети літніх таборів, було навіть затишно. Сюди ще не впала жодна бомба, не вибухнув жоден снаряд. Комбат Голубцов нетямився з безсилля — вогонь, від якого вони, професійні військові, повинні були грудьми захистити мирних жителів, летів на голови жінок і дітей, а бойовий підрозділ перебував у стані бездіяльності. Зв'язок зі штабом дивізії втрачено, та й у дивізії, як зрозумів Голубцов за ті короткі хвилини, поки зв'язок був, до пуття не знали, що робити.

До Голубцова підбіг захеканий червоноармієць:

— Товаришу капітан, дозвольте доповісти! З міста дзвонив старшина Бондаренко...

— Де він? Біля телефону?

— Був... Зв'язок перервано. Мабуть, снарядом кабель перебило.

— Що доповів Бондаренко?

— Склади горять, але найголовніше — боєприпаси і пальне — він постарався врятувати. Крім того старшина організував евакуацію військового городка.

Він... — тут червоноармієць запнувся.

— Що?!

— Він каже, що є жертви, є поранені, але мобілізує увесь транспорт і вивезе всіх у тил.

— Добре, йдіть! — сказав Голубцов, а сам з гіркою подумав: «У тил... Вже є фронт, а значить, є й тил. Півгодини тому був просто кордон. Але кордон з фашизмом не може бути довго просто кордоном. Радо чи пізно він перетвориться на фронт. Це вже сталося. Хто ж на передньому краї цього фронту? Жменька прикордонників? А зразу ж за ними беззахисні, перелякані жінки й діти. Є вбиті, поранені. Вбиті нічого не бояться. І нічого не можуть. Решта всього, доброго і злого, зосталася на долю живих. Живі мусять винести на своїх плечах усе. Там, у містечку, зараз Бондаренко і з ним ще кілька червоноармійців, шоферів. Вони постараються вивезти все. Все чи тільки те, що вціліло і можуть? Старшина Бондаренко... Добре, що там саме він. Інший, може, і розгубився б, але не кадровий старшина-надстроковик.

Голубцову здавалося, що він стояв отак і роздумував хтозна-скільки. Він ладен був роздерти себе за це. Там, де горіло й гриміло, діяв старшина Іван Бондаренко, а він, командир батальйону, у цей час удався до нікому не потрібного психологізму...

Він був занадто суворий до себе, капітан Голубцов. Насамперед він наказав поновити зв'язок зі штабом дивізії і з військовим містечком. Батальйон вишикувався у похідну бойову колону. Минала тільки перша година війни. Ще треба було дожити до вечора. І тоді закінчиться перший день війни. Їх буде багато, дуже багато. І щоб перемогти, треба прожити всі. Те, що можна було назвати професійною інтуїцією, підказувало комбату, що війна буде довга й тяжка.

VII

Сержант Седих сказав:

— От що, хлопче, приведи себе в порядок. Наш старшина Бондаренко такого не потерпить. Повернеться з розвідки, дасть тобі прочухана, не радий будеш.

Босць з чорними петличками артилериста тремтливими руками, ніби вмиваючись, погладжуючи неголені щоки, огризнувся:

— Може, й чоботи надраїти?

Сержант і вухом не повів, не сприйняв іронії:

— І чоботи надраїти! А ти як думав? Тут тобі не що-небудь, а бойовий підрозділ регулярної Червоної Армії. Обмундирування привести до ладу і, найголовніше, особисту зброю. Де ваша особиста зброя?

Голос у сержанта враз посуворішав, нотки поблажливої фамільярності зникли, він перейшов на «ви», аби було зрозуміло, що жарти закінчилися і починається служба.

— Моя особиста зброя — гаубиця стодвадцятидвохміліметрова, — буркнув артилерист.

— Ну-ну!

— От і ну... Снаряди скінчилися, бомба впала, від гаубиці брухт залишився.

— А карабін?

Артилерист забігав червонястими очима, але втекти від суворих очей сержанта так і не зміг.

— Де карабін, питаю? Загубив?

Артилерист мимохіть обсмикав гімнастерку, навіть виструнчився, але на відповідь не спромігся.

Стрілецький батальйон капітана Голубцова, точніше, те, що від нього зосталося після перших запеклих боїв, зараз тут, у глухих волинських лісах, швидко поповнювався за рахунок оточенців. Кількісно батальйон став уже майже таким, як йому й належало бути за штатним розписом, але хто б назвав його зараз стрілецьким? Це була армія у мініатюрі. Армія, що мала навіть свою авіацію, правда, без матеріальної частини.

Авіацію представляв молоденький лейтенант з блакитними петлицями, з двома червоними кубиками на них, і був він напрочуд червонощокий. Ніщо не могло згасити рум'янців на щоках у лейтенанта! Ні той факт, що троє месерів запалили в повітрі його «ішачка», як ніжно називав він свого винищувача I-16, ні те, що лейтенантові довелося довго летіти до землі, не розкриваючи парашута, ні те, що він блукав майже два тижні в глибоких тилах ворога, і, наполегливо шукаючи дорогу через лінію фронту, перебував на більш ніж скромній дієті.

Нарешті прибився до «хазяйства» капітана Голубцова. Той наказав йому очолити стрілецький взвод, а після кількох боїв, переконавшись, що льотний лейтенант нічим не поступається піхотинцям, довірив командувати ротою. Правда, про всяк випадок, побою-

ючись, що все-таки лейтенантові на землі орієнтуватися важче, ніж у повітрі, призначив у цю роту старшиною досвідченого Івана Бондаренка.

Різноколірно рясніли петлички всіх родів військ. Малинові — піхотні, яскраво-зелені — прикордонників, що відступали з боями від своїх застав, сині — кавалеристів, чії коні давно лягли кістьми, чорні — танкістів, чії танки згоріли. Були в роті і зв'язківці, і сапери, шофери і навіть двоє міліціонерів із окупованого нині райцентру. А сьогодні прибував і артилерист. Без зброї, в подертих шароварах, у гімнастерці з одірваними гудзиками, в чоботях, заліплених грязюкою так, що й не видно було — подерті вони чи цілі.

Але помкомвзвод-один, сержант Седих, права рука старшини Бондаренка, не був людиною ні тонкосльозою, ні занадто жалісливою, і те, в чому хтось інший вбачав би жалюгідність, він розцінив би як нехлюйство і не більше.

— Даю півгодини. Приведи себе в порядок, роздобудь голку, нитку, позашивай дірки, попришивай гудзики, чоботи почистити, поголитися.

Очі в артилериста зробилися круглі, як гудзики, що їх мав пришивати.

— Так, так, а ти що думав? — Сержант, щоб підбадьорити прибульця, знову вдався до фамільярно-поблажливого тону. — Солдат димом гріється, солдат шилом бриється. Второпав? Бритва у хлопців знайдеться. І щоб до повернення старшини у тебе був бравий вигляд і груди колесом.

Розгублений артилерист перевтілювався на очах. До нього й справді почала повертатися солдатська виправка. Йому навіть стало не те що весело, а смішно: смерть чигає з-за кожного куща, не знаєш, що з тобою буде через п'ятнадцять хвилин, а у них тут порядочки, як перед полковим оглядом, коли старшина додивляється, чи у всіх гудзики начищені та чи підкомірці рівненько підшиті.

Тільки тепер артилерист звернув увагу на те, що він єдиний серед бійців такий обшарпаний. І йому стало соромно, він по-справжньому повірив, що хоч і не вийшов поки що з оточення, та все ж прибався до своїх.

І він сказав:

— Я бачу, ви тут свого старшину більше боїтеся, ніж німців!

Сержант Седих, зовсім не по-статутному, ляснув себе по коліну:

— Правильно, браток! Чого б це ми мали німців боятися? Ми їх б'ємо і з боями пробиваємося до своїх. Але в одному ти помиляєшся — ми й старшину Бондаренка не боїмося. Бо ми справні солдати. А він любить порядок. Наш старшина — особливий старшина. Орел!

Голку-нитку не треба було далеко й шукати — знайшлася в самого ж артилериста в пілотці. От і не складна штука, не гвинтівка, не шабля, не шнур, за який смикають, щоб гармата стріляла, а взявши її, відчув себе солдат спокійно і впевнено.

Коли людина зашиває дірку в штанях, вона вмирати не збирається. Поруч сержант чистив «шмайсер». Артилерист заздрісно поглядав на нього...

— Трофейний?

— Еге.

— І добре шпарить?

— Та як тобі сказати. Купчатість поганенька. Треба низом, віялом пускати, бо стрибає як скажений у руках...

— У бою добули?

— Ні, дав фріц поносити. До кінця війни.

— Мені б такий. Стріляю я добре.

— Побачимо, як ти стріляєш. Прийде старшина, він тебе проекзаменує.

— А де товариш старшина?

— Кажу ж, пішов у розвідку. Він ці місця добре знає. Ще задовго до війни служив тут. Старшина у нас кадровий. Кругом мочарі та болота, а він дорогу знаходить... Від самого кордону йдемо. І нічого, живі й здорові.

— Всі? — з недовірою і надією запитав артилерист, перекушуючи нитку.

— Батальйон живий, бойовий підрозділ, а це, брат, немало. Бритву я тобі дам і гудзиків кілька. У мене є запас. Старшина каже: запас їсти не просить, а ноша неважка.

До старости Хробатюка стукали часто. І вдень, і увечері, і вночі, і вдосвіта. За короткий час свого старості він встиг звикнути до цих стуків і навіть навчився відрізняти, коли стукали німці, а коли поліцаї.

Німці стукали тільки в двері. Владно, нетерпляче. Гамселили обцасами підкованих чобіт або прикладами. Поліцаї стукали стримано (як-не-як, сільське начальство), здебільшого у вікно.

Цього разу так само хтось постукав у вікно, але не по-їхньому. Здавалося, той, що стукав, навіть на хвилину не припускався думки, що його можуть не послухатись і не відчинити.

Хробатюк стривожено глянув на жінку і, підтягуючи на ходу штани, що сповзали, ніби пританцьовуючи, бо ноги трохи тремтіли, пішов у сні. Катерина чула, як рипнули сінешні двері, як чоловік вийшов надвір, почувла ще чийсь приглушений голос, а більше, скільки не прислухалася, не почувла нічого.

Минула хвилина, друга, третя, п'ята, що їй здалися годинами, а чоловік у хату не повертався. Вийти надвір і подивитися, що там з ним, не наважувалась, тож і потішала себе, що він мусить бути живим, бо не чути ні крику, ні лайки, ні стогону, ні тим паче пострілів.

І справді, хвилин через десять він повернувся. Блідий, ніс виштрикнувся, щоки запали і наче хто їх борошном попритрушував. Почав одягати піджак, не попадаючи в рукави, і довго бгав у руках кепку.

— Що там? Хто? — запитала дружина, відчуваючи, що у неї починають цокотіти зуби.

— То тебе не обходить... Не твоє діло, — буркнув і вийшов мало не навшпиньках, тихенько причинивши двері.

...Вона встигла його тричі поховати, передумала всього, кілька разів бралася плакати, але переставала і, пошморгавши носом, прислухалася. Було тихо. Ніде, навіть на далеких кутках, не гавкали собаки, бо німці всіх їх перестріляли.

І коли Катерина взагалі перестала чекати свого чоловіка, він повернувся живий і неушкоджений, тільки забрюханий по самі вуха. Зараз він був не такий блідий і переляканий, як тоді, коли виходив першого

разу, але якийсь ніби приголомшений і в задумі. Вона допомогла йому зняти брудні чоботи і тільки тоді наважилась запитати, хто то приходив.

— Наші,— сказав коротко.

— Які наші?

— Товариші...

— Чиї товариші?

— Дурна баба! Червона Армія — от хто!

Катерина аж рота роззявила.

Хробатюк визнав за потрібне поінформувати про все, що сталося, свою дружину.

— Стукають ото, виходжу. Стоїть. У шинелі нашій, в картузі. «Ви староста?» — «Я». — «Добре». — «Що ж доброго?», — кажу, а в самого душа в п'ятах: дістане, думаю, свою пуґалку та й засвітить межі очі. Був Денис — і нема Дениса! «Доброго, — каже, — нема, громадянине Хробатюк...»

— А хвамілью ж звідки взнав? — витріщилася на нього Катерина.

— Ну й дурна баба! — аж розсердився Денис. — Ми ж не на Місяці живемо, серед людей. За нами сотні очей назирці ходять. Сидю на цьому старостівстві, як прищ на носі. Кожен мене бачить і кожен би мене роздушив. А ти кажеш... Сказали тому старшині люди, як моя хвамілья...

— Якому старшині?

— Та тому, що приходив. Чотири трикутнички у нього на петлицях розглядив я, як місяць бликнув. А потім він мені й сам сказав, хто він. Так він мені й каже: «Можете, громадянине Хробатюк, спокутувати провину перед Радянською владою і народом, коли фашистам служитимете про людське око, а народові нашому, армії нашій, як положено». А у мене зуб на зуб не потрапляє. Тут у мене, каже, санітарна літучка обламалася, застряла в болоті, витягти її треба. Воли, мовляв, потрібні. А потім, каже, з вашою допомогою, громадянине Хробатюк, ми поранених бійців по хуторах розмістимо, сховаємо. І майте на увазі... Тут він мене попередив, що коли я їх не вбережу і коли з моєї вини з чиеїсь голови бодай волосок упаде... Одне слово, дасть тоді мені жаба цицьки... Спокійно так попередив, нагана під ніс не стромляв, не лаявся, але так попередив, що мені все одразу ясно стало...

— І що ж ти?

— Зробив усе, як велено...

— Ой, накрутять тобі німці кишки на корбу!

— А ти візьми писок на обротьку і нітелень нікому. Німців довкола пальця обкрутити не важко, а от повернеться такий, як той старшина чи дружки його... А вони повернуться, а вже тепер і сам бачу, що повернуться!

— У тебе, браток, закурити знайдеться? От спасибі, а то у мене кисет порожній, як у ялової корови вим'я. Реквізую я в тебе тютюнець на закруточку. Правильно ти, браток, кажеш, що не буде смерті, то й не візьмуть і чорти. І я вже думав — світа білого не побачу, до своїх не вернусь. Або від ран помру, або поліцаї пристрелять, або німці повісять. Вибір, як бачиш, багатий, а кінець один. Як Київ здали, ми на санітарній літучці — знаєш, полуторка така, під машину санітарну припасована, — до Пирятина подалися. Скільки нас у тую санітарну літучку напхалося — сказати важко. Хто лежачий, хто сидячий, а кого й боком встромили. Кожному жити хотілося, а та літучка — то наша остання надія була. Їдемо, а самі не знаємо, що німці не тільки позаду і з боків, а вже й попереду. Що в оточенні ми натуральному. А тоді оточень страх як боялися. Були такі, котрим воно на кожному кроці ввижалося. А ми — нічого не боялися, бо нічого не знали. Потім він налетів, пройшовся над нашою літучкою й прошив її. В кузові двох убило, то вже таке... Але найгірше, що шофер загинув і з ним разом військліквар третього рангу. І стала наша літучка ні назад, ні вперед. І хто його знає, що б з нами було, коли б той старшина не нагодився з своїми розвідниками...

— Який старшина?

— То, браток, особливий старшина! Орел! Ну, що ти хочеш, кадровий старшина. Коли б не той старшина, Бондаренко його прізвище, курих би сьогодні з твого кисета хтось інший, не я. Він нас порятував. Перве діло — сів у кабінку і повіз нас кудись глухими дорогами, в об'їзд. Зваж і на те, що робилося все це вже на окупованій території. І от при в'їзді в одне село влетіли ми у баюру, літучка забуксувала, мотор заглух, німці десь поруч, ну, думаємо, хана прийшла нам остаточно. Але справжній старшина є старшина, він не-

порядку не потерпить. Кудись пішов, мобілізував старосту...

— Старосту?

— Авжеж. Мобілізував він його, волів три пари привів, літучку витягли, а нас на хуторах розквартирував. З нами саніструктор Галка Борова зосталася, була нам і за лікаря, і за маму рідну. І рятувала, і обмивала, і годувала, і перев'язувала. Усіх виходила. Котрий на ноги спинався, так і подавався через лінію фронту до своїх. Надійшла і моя черга. Пробився... У запасний полк потрапив спершу. За станом здоров'я на фронт не посилали. Вирвався... То ти кажеш, до казайства майора Голубцова нам по дорозі?

— Не зовсім. До КП доведу, а там пішки почвалаеш.

— І то хліб! Нам, піхоті, не звикати. Да-а, браток... Правильно це ти сказав, що не буде смерті, то не візьмуть і чорти. Тільки я, жив не буду, а старшину цього, Бондаренка Івана, знайду і в ніжки до сирої матінки-землі поклонюся.

— Хто зна! Може, й він уже... Війна не жартує.

— Єге, не жартує! З таким, як старшина, не дуже пожартуєш. Такого вбити нелегко. Живий він!

І біля КП солдат, притримуючи свого зеленого «сидора», стрибнув на рипучий сніг, а водій погнав свою розтарабанену тритонку, навантажену снарядами, далі.

Це було 3 грудня 1941 року на північний захід від міста Москви...

РЕКОМЕНДАЦІЯ

Я, майор Голубцов Василь Захарович, знаю старшину Бондаренка Івана Тихоновича ще з довоєнного часу. Служили ми разом у 85-му стрілецькому полку на західному кордоні.

Старшина Бондаренко Іван Тихонович служив на той час третій строк, віддаючи всі свої сили, досвід і знання зміцненню обороноздатності нашої країни, нашої Робітничо-Селянської Червоної Армії.

Дисциплінований, принциповий, політично грамотний, старшина Бондаренко завжди був прикладом для молодших командирів і рядових чер-

воноармійців нашої частини. Вимогливий і справедливий, він домігся ідеального порядку і дисципліни в роті і високих показників у бойовому навчанні.

Але по-справжньому організаторський і командирський талант товарища Бондаренка виявився в перший день війни. Завдяки йому було врятовано військові склади і вивезено боєприпаси полку з-під самого вогню. Незважаючи на шалений артилерійський обстріл противника, а також бомбардування з повітря, старшина Бондаренко зумів організувати й здійснити евакуацію сімей військовослужбовців із військового містечка, чим врятував життя багатьом жінкам і дітям.

Після того старшина Бондаренко зайняв своє місце в бойовому строю батальйону, яким я командував, і вже в перших боях показав себе як хоробрий і самовідданий воїн.

Завдяки серйозному ставленню до своїх обов'язків, героїзму і винахідливості старшини Бондаренка його рота, як і весь батальйон у цілому, тримала оборону за статутом і всіма правилами військового містечка, а коли доводилось відходити на нові рубежі, відступ здійснювався у повному порядку і без паніки.

У бою під селом Будаки 3 липня цього року старшина Бондаренко з ручним кулеметом протягом майже двох годин прикривав відхід роти, а сам був легко поранений, але поля бою не залишив. При виході з оточення всьому нашому батальйонові стало в пригоді прекрасне знання старшиною тов. Бондаренком місцевості і його вміння орієнтуватись у складних умовах. Неодноразово старшина тов. Бондаренко викликався йти в розвідку. Непоодинокими були випадки, коли саме завдяки високому бойовому духові старшини тов. Бондаренка його бойові товариші залишалися живими, виносячи з поля бою зброю й поранених товаришів.

На світанку ми знову йдемо в бій, і я хочу, щоб у цей бій старшина тов. Бондаренко пішов комуністом.

Глибоко переконаний, що старшина Іван Тихонович Бондаренко високо нестиме високе звання члена ВКП(б), ніколи не згнать його, і тому пропоную

прийняти старшину тов. Бондаренка Івана Тихоновича в партію.

Член ВКП(б) з 1936 року,
майор *Голубцов Василь Захарович*.

4 грудня 1941 року.

РЕКОМЕНДАЦІЯ

Я, батальйонний комісар Зверев Петро Михайлович, знаю старшину Бондаренка Івана Тихоновича протягом двох останніх місяців.

Строк начебто й невеликий, але на війні кожен день — року вартий. Скажу коротко і просто — безпартійний старшина Бондаренко Іван Тихонович воює як комуніст. Він — приклад для всіх товаришів по зброї. Нашій партії потрібні такі люди, як старшина Бондаренко.

Вірю, що з прийомом у лави ВКП(б) тов. Бондаренка наша партія стане ще міцнішою, і тому від усього серця рекомендую прийняти Бондаренка Івана Тихоновича в партію.

Член ВКП(б) з 1918 року,
батальйонний комісар
Зверев Петро Михайлович.

4 грудня 1941 року.

Мине лише якихось дві години, і той самий солдат, що, притримуючи свого «сидора», вистрибнув з кабіни і пішов розшукувати «хазяйство» майора Голубцова, впаде, прошитий автоматною чергою.

Він упаде в рожевий сніг, бо позад нього вставатиме велике зимове сонце. І контрастно-чорними стоятимуть на землі обгорілі печі — єдине, що залишилось від мальовничого російського села, яким милувалися колись Чехов і Чайковський.

Печі стоятимуть, як дороговкази, на шляху відступу фашистської армії з-під Москви. Біля такої печі в рожевий сніг упаде солдат, і сніг під ним запарує, стане вишневим.

Але перш ніж це станеться, солдат встигне виступити на партійних зборах і сказати своє слово про старшину Бондаренка.

І майору Голубцову, і батальйонному комісару Звереву, і всім комуністам полку стане відомим ще один епізод з біографії старшини Бондаренка.

А через дві години вони пішли у бій, і в цьому бою старшина Бондаренко воював уже комуністом. Це було 5 грудня 1941 року на захід од міста Москви...

Солдата звали Григорій Карпович Биков. Він не тільки встиг виступити на партійних зборах. Перед боєм він устиг ще написати два листи. Одного — матері у Кіровську область, а другого — санінструктору, тепер вже просто медсестрі Галині Боровій. І в листі до матері, і в листі до Галини згадувалося одне й те саме ім'я — старшина Бондаренко.

Матері солдат писав докладно, розповідав, що яких тільки чудес на світі не буває, а на фронті тим паче, що гора з горою не сходиться, а люди завше зустрітись можуть, бо на те вони й люди. Писав солдат матері, що зустрів свого рятівника старшину Бондаренка, і що першим поздоровив його з прийомом у партію, і що сподівається після бою поговорити із старшиною докладніше і розповісти йому про всіх хлопців, яких тоді старшина врятував.

Як уже відомо, поговорити після бою їм не вдалося.

Лист до Галини Борової був зовсім короткий, у кілька рядків, бо до бою залишалися лічені хвилини, і солдат поспішав. Та було в тому листі найголовніше — він, Биков, зустрівся з їхнім рятівником, старшиною Бондаренком. Вказувався номер польової пошти, на яку Галя Борова, коли матиме бажання, може написати йому — Григорію Карповичу Бикову, а також старшині, бо воюють вони зараз в одному підрозділі і польова пошта у них спільна.

Медсестра написала одразу два листи. Трикутничок на ім'я Григорія Карповича Бикова порівняно швидко повернувся з поміткою: «Адресат вибув», а лист на ім'я Бондаренка досить довго шукав адресата.

ІХ

— Тихо! І слід у слід! Крок управо, крок уліво — і клапті зависнуть на соснах. Попереду старшина Бондаренко міни вишкрябує з-під снігу...

Але «крок управо, крок уліво» були не зовсім ті

слова, бо їм доводилось не йти, а повзти. Повзли мінним полем, заходячи у фланг противнику. Попереду старшина Бондаренко і сержант Сєдих робили проход. Власне, прохід. Солдатів мало, і їхнім найбільшим союзником була раптовість. Ті, що виповзли з траншей останніми, чули:

— Тихо! І слід у слід!..

Їх поглинала глупа ніч. Бліді зорі не освітлювали землі, і навіть сніг здавався каламутно-сірим. А може, він і був таким, бо на ньому вже який день осідали кіптява і сажа пожеж. Здавалося, їхні білі калати вирізняються на цьому снігу і замість того, щоб маскувати, демаскують. Але то тільки здавалося, бо, коли спалахували ворожі освітлювальні ракети, все обливалося крейдяною білизою, солдати залякали в нерухомості. Світ ніби зменшувався до розмірів блюдця, горизонт можна було помацати рукою, стовбури сосен ставали малиновими, а глиця із зеленої — ясно-блакитною. Зорі згасали зовсім.

Гітлерівці передчували щось і для самозаспокоєння акуратно пострілювали з кулемета. Кулі нудно свистіли над головами і затихали в снігу десь далеко позаду.

— А ми їх зараз як блощиць на мороз, хай повимерзають, — дзвінко шепотів хтось і дихав з присвистом.

— Тихо! — цитькнули на нього.

Але ця пересторога навряд чи була потрібна, бо до одного кулемета приєднався другий, стрілянина ставала щільнішою, сичали й гасли ракети, і, наче знехотя, як сонний ведмідь у барлозі, ревла артилерія. Мов тіні примарного сну, зводилися, випростовувалися солдати і бігли вперед. Гарячою хвилею вдарило:

— Ура-а-!!!

— За Батьківщину!

І тоді звелися ті, що проповзли зовсім небагато, ті, що останніми вилазили із своїх траншей. Почалося те, що називається одним коротким словом «атака», словом, за яким стоїть те, що ні в які логічні рамки не вкладається.

Живі і теплі люди своїми м'якими й ніжними, такими вразливими тілами ставали на перепоні щербатому, розпеченому залізу, що скаженіло, розсіваючи смерть. І залізо змушене було вгамуватися. Здавалося, жовто-зелено-червоні вогненні джерела трас прошивають лю-

дей наскрізь, сичать і гаснуть тільки в тілах, але люди бігли вперед і не вмирали.

Не всі...

Ось солдат ткнувся носом у сніг, наче перечепився, але навіть тому, хто ніколи не бачив смерті, ясно — він уже більше не підведеться.

Другий зопалу ступив крок ліворуч чи праворуч, і відразу ж з-під снігу випорснула блискавиця, оповила солдата жовто-червоним полум'ям. Він упав у тепер уже брудний сніг, і передсвітанковий вітерець, розвіявши дим і кіптяву, залопотів клаптями його подертого маскхалата...

Про це потім, згодом напишуть:

Я только раз видала рукопашный,
Раз наяву и тысячу во сне.
Кто говорит, что на войне не страшно,
Тот ничего не знает о войне...

Німців добивали в їхніх окопах. І враз — розпачливий крик:

— Старшину Бондаренка вбито!

Могутній бас сержанта Сєдих покрив і цей зойк, і ревісько бою:

— Не вбито, поранено! Слов'яни, без паніки! Пакет сюди, плащ-палатку.

Санітари того ранку мали роботи доволі, їх важко було докликатись. На маленькому відтинку землі життя абстрагувалося від бою. Та й бій уже затихав, відчувався на захід.

Тут, на дні німецької траншеї, над непритомним старшиною нахилилися двоє: сержант Сєдих і рядовий Карапетян. Карапетян розгубився зовсім, він весь час запитував:

— Куди його? Куди його? Житиме? Житиме старшина, товаришу сержант?

Сєдих не відповідав. Намагаючись бути спокійним, наказував:

— Голову йому підними!.. Ножа дай... Бачиш? У ногу — це дрібниця, а ось тут, у груди... І тут... Руки у тебе тремтять, дай сюди ножа, я розріжу!..

Сяк-так перев'язавши старшину, Сєдих і Карапетян понесли його на плащ-палатці. Вони йшли крок у крок тим шляхом, яким годину тому проповзли на животі. Йти на повний зріст, не пригинаючись, навіть з обважненими старшиною на руках, було значно легше, ніж

повзти, кожної миті занурюючись носом у сніг. Але на душі, хоч бій і виграно, вони полегкості не відчували.

У ті дні на поштах польових і на поштах тилових чотирикутний конверт вважався раритетом. В основному трикутнички, трикутнички, трикутнички, або складені вдвоє тоненькі стандартні листівочки з портретами Суворова, Кутузова, Чапаєва, Щорса...

Цей конверт був чотирикутний, сірий і цупкий. Він ховав у собі два листи. Один лист, написаний на аркушику, вирваному з учнівського зошита, замащений в кількох місцях кіптявою і цятками гасу, належав перу сержанта Сєдих. Другий — трикутничком, дуже охайно виведеними літерами, які наштотували на думку, що писала його жіноча рука. Обидва адресовані старшині Бондаренку. На цупкому чотирикутному конверті вказувалася польова пошта евакогоспіталю, а на трикутничку — пошта «хазяйства» майора Голубцова.

Сержант Сєдих писав:

«Здравія жєлаїм,
дорогий наш товариш старшина
Іван Тихонович!

З героїчним привітом до вас ваш бойовий товариш, сержант Сєдих. Во первих строках мого листа повідомляю, що у нас в роті повний порядок. Всі живі й здорові, а хто загинув, так вічна тому слава і пам'ять. Рашидова з третього взводу підстрелив клятий снайпер, та ще зв'язківець Волков наступив на міну, а так все в порядку. Стоїмо в обороні, а бліндажики у стільки накатів змайстровані, що хоч би й пряме влучання, то байдуже. А найголовніше я й забув вам прописати! Після того бою майор Голубцов представив вас до ордену Червоної Зірки, і, маючи медалі «За відвагу» та «За бойові заслуги», а тепер і орден получивши, я так думаю, що після війни вам не соромно буде шинельку розстебнути і показати штатським і, которі дівчата, свою гімнастерку. За годинник свій, товаришем Ворошиловим подарований, ви не турбуйтеся. Він у мене цілий і йде справно. Тоді, коли вас поранило і ми з Карапетяном вас у траншеї німецькій перев'язували, я ваші

шаровари ножем розпорів, а годинник із кишені вислизнув. Правда, він ремінчиком прив'язаний, але я так подумав: ану, як загубиться десь по дорозі, одв'язав і заховав у себе. Так що ви, товаришу старшина, за годинничок не турбуйтеся, прийдете, як знайдете. Ви поправляйтесь, виконуйте всі їхні процедури, набирайтесь сил, а як до виписки дійде, то твердо стійте на своєму, бо в госпіталях, сам лежав, — знаю, там такий народ, що норовлять не в свою, а в чужу частину виписати. Бувайте здорові, товаришу старшина! Низенький вам уклін від мене, а також від майора Голубцова, від старшого лейтенанта Курамішвілі, від рядових Карапетяна, Климчука, Бугайова, Михайлова, а також від усієї роти і батальйону.

Ваш бойовий товариш,
сержант *Седих Дмитро Іванович*

Нижче під підписом була змальована пташка, дві квіточки, і значилося: «Жду ответа, как соловей лета!» Для більшої гарантії того, щоб лист потрапив у власні руки старшини Бондаренка, вгорі на конверті, крім адреси, сержант Седих вивів: «І по закону — привіт поштальйону!» А на тильному боці приписка: «Товаришу старшина, там вам лист прийшов, я його всередину вклав».

Мабуть, Седих забув написати про цю подію в листі, вклав трикутничок у конверт, заклеїв його і тільки тоді дохопився.

В листі-трикутничку писалося:

«Вельмишановний товаришу Бондаренко!

Можливо, ви й не пам'ятаєте мене, бо коли розібратися, то бачилися ми не так уже й багато, кілька хвилин чи годин, якщо про таку зустріч можна сказати «бачились».

Пам'ятаєте дорогу на Пирятин і обстріляну санітарну лігучку з убитим водієм і воєнлікарем третього рангу? Я тоді сиділа разом з пораненими, і цілком можливо, що ви мене в кузові не розгледіли й не запам'ятали. Я вас теж дуже добре не розгледіла, бо була ніч, але запам'ятала

на все життя! Чи згадуєте ви цей день і цей бойовий епізод з вашого життя? Чи думали ви коли, що вчинили тоді подвиг, врятувавши життя людям і повернувши нашій діючій армії бійців? Старосту ви тоді добре «обробили», а може, повернули стрілочку в барометрі його душі на «ясно», бо піклувався він нами, як рідними дітьми. Якщо вдалося вам пробудити в душі цього лакизи щось людське і обдумати свою поведінку, то цим, товаришу старшина, ви теж вчинили подвиг.

Вас, мабуть, здивує, звідки я знайшла вашу адресу, розшукала вас у вирі війни? Пам'ятаєте, був серед наших поранених славий такий хлопець Гриша Биков, що підбадьорював усіх. Хоча звідки ви могли його запам'ятати? Вони всі на одне лице, а прізвища їхні — хто знав? Зараз Гриша воює разом з вами, він і написав мені, що бачив вас і розмовляв з вами прихапцем, а основну розмову-спогад відклав він на після бою. Думаю, що тепер ви здружилися з ним. Хлопець він хороший і надзвичайно хоробрий. Це завдяки йому всі ми, тоді врятовані вами, знали ваше ім'я. Пам'ятаєте, тоді на хуторах, коли ми прощалися, він знайшов у собі сили, перемагаючи біль, запитати у вас: «Ну, старшина, якому святому накажеш за тебе бога молити?» І ви засміялися й сказали: «Святому Івану! Зовуть мене Іваном, а прізвище Бондаренко». Завдячуючи тому ж таки Гриші, я знаю вашу адресу, номер вашої польової пошти і маю змогу написати вам листа.

Коротенько про себе. Я закінчила два курси Київського медичного інституту і, коли фронт докотився до Києва, добровільно пішла на фронт сандружинницею. Виносила з поля бою поранених у Голосіївському лісі і перебувала в лавах діючої армії аж до того дня, коли щасливий випадок звів нас на Пирятинському шляху. Відтоді, разом з пораненими солдатами, переховувалась на хуторах, надавала їм медичну допомогу, як могла і як уміла, а коли останній із них став на ноги, почала пробиватися на схід через лінію фронту.

Мені пощастило вирватись з окупаційного пекла. Йшли ми з Гришею Биковим. Коли розлуча-

лись, то поклялись не губити більше одне одного, листуватись. І ще поклялись розшукати вас, товаришу Бондаренко, і по-справжньому подякувати вам. Я весь час глибоко, переконана, що ви живі й здорові, воюєте, б'єте з усієї сили німецько-фашистських загарбників. Не знала я тільки, як розшукати вас. Кажуть: «На війні великий чин — випадок». І ось цей випадок допоміг нам з Гришею розшукати вас. Зараз я працюю медсестрою в санітарному поїзді. Їздимо до самої лінії фронту, забираємо поранених і веземо в тиллові госпіталі. Як тільки трапляється вільна хвилина, сідаю і пишу рапорта, щоб відкомандирували мене в діючу армію, в який-небудь медсанбат. Написала вже рапортів чимало, але наслідків од того мало: кажуть, ти потрібна тут теж. Знаю, що потрібна, але робитиму все можливе, щоб потрапити на фронт.

І не заспокоюсь, поки не доб'юся свого. Вони ще мене не знають, я вперта. Вельмишановний товаришу Бондаренко! Прошу пробачити за такий довгий лист. Але не написати вам і не подякувати за все, що ви для нас зробили, я не могла.

Бажаю вам доброго здоров'я і нових ратних подвигів!

З повагою
Галина Борова

Медсестра не закінчила свого листа словами: номер моєї польової пошти такий-то, що було б одвертим за прошенням до листування. Але на трикутничку вивела все це занадто чітко і ретельно. Не дуже важко було старшині, лежачи на госпітальному ліжку, розгадати немудрящі дівочі хитрощі. І він тут-таки, не відкладаючи, написав Галині теплого листа. Але відповіді не отримав, листування не зав'язалося, бо замість відповіді до рук старшини повернувся його власний трикутничок з приміткою: «Адресат вибув».

Що могло статися? Десь біля лінії фронту «юнкери» розбомбили санітарний поїзд і загинула Галя Борова чи начальство врешті-решт відпустило її на фронт? Тут можна було тільки гадати-ворожити. Старшина ж цього не вмів, він умів тільки чекати.

Чи є на світі межі відносності? І що таке затишок? Тиха кімната з центральним опаленням, шкура ведмедя на підлозі, м'яка тахта, світла лампа з зеленим абажуром, мрійлива музика, почата пляшка марочного коньяку, недочитаний детектив?..

Затишок чи тільки імітація затишку? Мабуть, що тільки імітація.

Коли людина, навіть піддягнувши ватник під шинелю, кільканадцять годин прогибіє в кулеметному гнізді, коли прокоцюбне вона в секреті на двадцятиградусному морозі і, відсунувши плащ-палатку, що замість дверей, протовпиться нарешті, не чуючи ні ніг, ні рук, в свою землянку, на неї спадуть такі зливи затишку, про які неспроможний навіть і мріяти власник тихої кімнати з центральним опаленням.

Гілля ялин, що ним густо встелено нари і підлогу в землянці. Від нього струмують млосні пахощі спокою. Ці пахощі сповнюють вірою в те, що найважче вже позаду, що ми ще поживемо і переживемо все.

А залізна грубка, в якій стугоняють смолисті соснові дрова?! Треба швидко стягнути з рук промерзлі, тверді, наче сталеві, рукавиці і простягти над нею, як над жертovníком, задерев'янілі долоні. Через долоні по всьому тілу, як електричний струм, зашугає тепло. І дуже скоро долоні стануть м'якими й теплими, пальці почнуть згинатися.

Тоді можна буде стягти чоботи, одриваючи клапти промерзлий онуч, і сісти на нари, тримаючи босі ноги в загрозливій близькості від розпеченого заліза. Тепло тепер надходитиме від рук і від ніг, і тіло стане своїм.

А в алюмінієвій м'ятій кварти перламутрово виблискують «наркомівські» сто грамів! Часом вони трохи відгоняють гасом, часом олією чи мазутом, але без цих пахощів вони б не мали того букета. Вогнисто-червоний борщ аж закипає в казанку на грубці, крихітними глетчерами сповзає розтоплене сало на дно золотавої бляшанки з тушонкою.

Солдате! Усе ж це твоє, для тебе, і отак собі розкошувати можеш аж цілу годину, а може, й дві, а то й три, коли пощастить.

Хай там, за землянкою, чвакають міни, цьвохкають

кулі, спалахують і гаснуть ракети, смерть тебе, солдате, зараз не допитається, хоч би й як шукала. Хіба пряме влучання великого калібру. Але цього боятися — взагалі не треба на світі жити.

Щоб упоратися з «наркомівськими» стома грамами, треба щонайбільше секунду-дві. Щоб опорядити борщ (хоч який би він був гарячий) і тушонку, потрібно ще хвилин десять. А тоді залишається чортзна-скільки часу. І якого часу! Тоді треба одірвати смужку газети, сягнути пальцями в кисет (бажано в чужий, свій хай полежить до скрутніших часів) і почати:

— От ти кажеш... А зі мною на початку війни був такий випадок...

Найкраще це вмів робити рядовий Климчук, низенький рухливий солдатик з надзвичайно живим обличчям. Очі Климчука, здається, ніколи не кліпали. Навіть коли він дивився на вогонь чи на сонце.

Климчук, як і сержант Седих, був одним із тих бійців Голубцова, які почали службу в його батальйоні ще задовго до війни, ще коли він не був капітаном. Зараз Голубцов уже майор, командир не батальйону, а полку, але всіх своїх солдатів, з якими влітку відступав, знав у обличчя і поіменно. І серце його заходилося від болю, коли, підписуючи похоронки, надбибував знайоме прізвище. Прізвище Климчука у похоронках не траплялося, та й не могло потрапити, бо це був напрочуд щасливий солдат. Кулі й осколки не тільки обминули голову Климчука — жодної подряпини не було на його тілі.

— Дуже вже ти, Климчук, — говорив сержант Седих, — непоказна для фрців ціль. Дрібота...

— А я не скаржусь, — сміявся Климчук.

Обличчя Климчука теж не дуже часто потрапляло на очі майору Голубцову, бо солдат наскрізь був проїнятий давньою мудрістю: «Хочеш спокійно жити — тримайся подалі від начальства».

Старшина Бондаренко, небезпідставно вважаючи Климчука запеклим «сачком», грів його у хвіст і в гриву, не втрачаючи надії зробити з нього справного бійця. Але зараз старшина Бондаренко гоїв свої рани у госпіталі, його заступав сержант Седих, і Климчукові багато чого сходило з рук. Пояснювалося це не тільки тим, що, мабуть, добродушному сибірякові імпонував цей спритний подоляк.

Умів Климчук надзвичайно точно і схоже імітувати голос старшини Бондаренка. Закурять солдати з рукава в тому місці, де не слід, і раптом чують:

— А це що таке?

Цигарки пташками вилітають з рук, каблучки самі затоптують недопалки, обертаються солдати, виструнчившись, а перед ними зовсім не старшина Бондаренко, а шкiрить дрібні свої зуби Климчук. Вся рота знала оці його витівки, а все одно хлопці «куплялися». Натовкти навіть пику обіцяли Климчуку, та він на те не зважав, бо знав, що між погрозами і здійсненням їх — дистанція великого масштабу.

Здорово вмів Климчук розповідати різні історії, в яких незмінно головну роль відігравав старшина Бондаренко. Причому робилося це так, що навіть ті, хто був свідком подій, про які розповідав Климчук, не завжди могли второпати, де тут закінчується дійсність і де починається багатющий Климчуків вимисел.

Вихопивши гострими сухими пальцями пучку махорки (як правило, не з свого кісета), Климчук блискавично скручував цигарку, вистрелював у стелю землянки хмару диму і починав свою програму з традиційного солдатського анекдоту про генерала, солдата і старшину. Звучав цей анекдот завжди рефреном і, може, в чийось устах став би він згодом набридливим, але не в Климчука. Бо в Климчуковому варіанті анекдоту завжди діяв хто-небудь із солдатів їхньої роти (кожного разу інший), і незмінно старшина Бондаренко.

Звучало це приблизно так:

— Йде траншеєю генерал у новенькій шинелі, а назустріч, себе не пам'ятаючи, біжить Карапетян з казанком горохового супу. Не помітив генерала, не привітав його, а зовсім навпаки, ткнув головою в живіт і облив новесеньку шинелю гороховим супом. Ну, який вигляд у генеральської шинелі, коли її гороховим супом облили? Генерал аж зайшовся увесь: «Товаришу боець?» А Карапетян: «А-а, це ви, товаришу генерал? Здравія желаю! А тепер тікаймо звідси, бо як надійде зараз старшина Бондаренко, то перепаде нам обом!»

Землянка здригалася від реготу, сержант Седих лякав себе долонею по коліну й похвалявся:

— Ну й брехало ти, Климчук! Чекай, повернеться з

госпіталю старшина Бондаренко, він тобі вправить мозок!

Розмови про Бондаренка не припинялися, Климчук оповідав про надзвичайну фізичну силу старшини, його кмітливість і хазяйновитість.

— Було це на початку війни під Гороховим. У лісі на соші. Товариш сержант не дасть збрехати. По соші вже німці сюди й туди гасали, як Марко по пеклі, на своїх танкетках-мотоциклетах. Нас товариш капітан Голубцов послав у розвідку, щоб ми «язика» добули, а при ньому хоч карту яку поганесеньку, щоб значить, зорієнтуватися, хто куди, куди вони, куди нам і хто проти нас. Пішли ми втрюх. Це, значить, я, товариш сержант і старшина Бондаренко. Товариш сержант не дасть збрехати...

Солдати дивляться на сержанта, і він киває головою. Мовляв, що було, то було, із пісні слова не викинеш. Натхнений підтримкою, Климчук веде далі:

— Значить, стали ми за кущиками в такому місці, де соша підковою вигинається і кущі до самої соші підступають. Все чин чином. Замаскувалися, чекаємо... Товариш сержант не дасть збрехати.

Сєдих знову киває головою.

— Іде фріц на своїй таратайці, за верству димом смердить. Порівнявся з нашим кущем, старшина лусь його кулаком по касці...

— Кулаком? — ахає хтось.

— Товариш сержант не дасть збрехати...

І хоч бив тоді Бондаренко фріца не кулаком, а саперною лопаткою, Сєдих не бачить у цьому нічого недозволеного і схвально киває головою.

Климчук запалюється ще більше:

— А ви що, слов'яни, не бачили кулака старшини Бондаренка, що так дивуетесь?.. Його кулаком бугая між рогами пригладь — у того ноги роз'їдуться.

Землянка задоволено регоче.

— Ми до фріца, а фріц ледь теплий. От товариш сержант не дасть збрехати. Тут би його в кущі, в документах пошастати, а чуємо, позаду торохтить ще один. Що робити? Бере старшина Бондаренко фріца разом з мотоциклом під пахву й несе в кущі. Чому з мотоциклом? А тому, що ноги фріца у тих різних педалях заплутались і так легко його від мотоцикла не

відділиш. Довелося, значить, в комплекті, разом з мотоциклом нести. Фріц вгодований попався, пудів на шість. Та й мотоцикл нелегкий... Захаров,— звертається Климчук до сусіда,— скільки важить мотоцикл?

Захаров точно не знає, але робить припущення, що центнера півтора.

— От бачиш,— радіє Климчук,— та додай сюди ще фріцових шість пудів. От і матимеш уяву, що то за вага була. А товариш старшина все оте згріб, як якунебудь шаньку з половою, і потяг. Товариш сержант не дасть збрехати...

І хоч було трохи не так, як розповідає Климчук, Сєдих не заперечує. Йому приємно, що його друг, старшина Бондаренко, такий сильний.

Тим часом Климчук переходить до іншої розповіді:

— А то стояли ми в обороні під Наро-Фомінськом. Це в жовтні місяці було, товариш сержант не дасть збрехати. Обстановочка така, що не фронт, а коржі з маком. Тут — ми, тут — фріци, далі — знову ми, а там знову — вони. У нашого батальйону диспозиція така, що оточенням не назовеш, але вони в три шари попереду нас і в два шари позаду. Підвозу ніякого, а їсти хочеться так, що халяви власні жував би. Ну, ми халяв не жували, товариш сержант не дасть збрехати, бо халяв у нас не було, а були у нас обмотки. А фріц, він, стерво, що? Він аж надто акуратний, надто вже порядок любить. І він уже в наших тилах дороговказів понатикував, щоб, значить, знати, куди їхати. Вони по тих дороговказах орієнтуються і курсують собі. Тоді старшина Бондаренко каже: «Ні, хлопці, так діла не буде. Задумав я одну військову хитрість. Повернемо дороговкази і побачимо, що з того вийде. Коли вдасться все так, як я задумав, то гарно ми сьогодні повечеряємо». Повернули ми дороговкази, чекаємо, що з того буде. Чуємо, їде фріц, і на коней по-своєму, по-німецькому, погейкує. З тилу нашої оборони заїздить і гадки, собака, не має, бо звук своїм дороговказам вірити. Ми до нього: «Хальт! Хенде хох!» — все, як належить в таких случаях. Задер він руки. Що ви думаете, братця, до нас приїхало? Кухня! Як є — кухня! Старшина Бондаренко як у воду дивився. Приїхала кухня і привезла нам... Маємо так... — Климчук починає загинати пальці: —

Ну, само собою, брот, це хліб по-їхньому. Хліб неважний. Вони не вміють хліба пекти, це ви мені повірте на слово, і товариш сержант не дасть збрехати...

Сєдих киває головою.

— Потім — зуппе, це кандьор по-їхньому. Потім — каву-какаву — питво неважненьке, якоюсь малясою перепаденою відгонить, але тепле, солодке і, що найголовніше — багато. І, нарешті, вурст, ковбаса тобто. Ковбаса — одне названіє, мов гумка і без усякого тобі запаху. А сила ковбаси в чому, слов'яни? Сила ковбаси в запаху. Товариш сержант не дасть збрехати...

Сєдих поквалливо киває і, навмисне відвернувшись, починає скручувати цигарку. Його кивок — підтвердження слів Климчука, що ковбаса у німців наче гумова. Що ж до повернутих дороговказів, то тут Климчук передав куті меду. Старшина Бондаренко із солдатами (і Климчук був при цьому) справді захопив німецьку кухню, але дещо за інших обставин. Але Сєдих не ловить Климчука на брехні, бо шкоди від його вигадки великої нема, а солдатам розвага. Сержант воює вже не перший день і знає, що веселий солдат — безстрашний солдат. Він не боїться смерті, бо просто не вірить у неї.

І Климчук, глибоко задоволений, що сержант не впіймав його на гарячому, переходить до ще одного номера.

— І от з усієї роти залилося в живих нас троє. Я, старшина Бондаренко і товариш сержант Сєдих, котрий не дасть збрехати...

Сєдих насторожується, але солдати дивляться в рот Климчуку і не звертають уваги на те, киває сержант чи ні.

— Кажу — залилося нас троє. А решта — хто вбитий, хто поранений, хто контужений, а хто безвісти пропав. Кажу я: «Товаришу старшина, не треба спішити із зведенням про втрати, получайте харч і «наркомівські», як і раніше, на всю роту, щоб нам не по сто грамів, а по два літри на брата». Він так і зробив...

Сєдих аж закашлявся від обурення, але поки він кашляв, Климчука несло, як з гори:

— Вдарили ми по лампадоці, а тоді їде генерал...

Сержант нарешті прокашлявся:

— Климчук! Одставить! Не було такого! Коли це від роти три чоловіка заливалося? А коли б і так, то

хіба старшина Бондаренко такий чоловік, щоб шахраювати? Брешеш, аж курить, і мене у свідки тягнеш. От зачочу три наряди позачергово!

Обличчя у Климчука стає пісне і замислене. Він розводить руками:

— Хіба не було? Дивись ти... А я думав...

І за хвилину починає нову побрехеньку.

XI

— А тобі ще пишуть, Галко...

Руда дебела Олена, балансуючи з пакою газет і листів, бо поїзд тільки що відійшов від великої станції і його хитало на стрілках, пробиралася вздовж вагона.

Оленине обличчя стало таким сумним і винуватим, ніби з її особистої провини Галі Боровій не писали.

Галя зайшла в купе, обладнане під перев'язочну, сіла біля вікна, задивилася. Останні привокзальні будівлі, напівзруйновані й зруйновані бомбами доценту, швидко залишалися позаду. Поїзд забігав у засніжені поля швидше й швидше, ніби тікав од війни. Так воно й було насправді. Санітарному поїздові нічого затримуватись у прифронтівій смузі. Забрав поранених і гайда на всіх парах.

Не можна сказати, щоб Галю дуже засмутило повідомлення, що їй «пишуть». Звідки чекати листів? Батьки залишилися в окупованому Києві. Гриша Биков раптом знайшовся і знову пропав. Лист, написаний йому, несподівано повернувся з позначкою: «Адресат вибув». Галя знала, що таке війна, і розуміла, куди найчастіше «вибувають» адресати польових пошт. Але повірити в те, що Гриші Бикова вже немає серед живих, чомусь не могла.

Залишався старшина Бондаренко. Дівчина повсякчас чекала від нього листа. Які в неї були підстави для цього? Мабуть, ніяких. Старшина листа одержав, здивовано покрутив його в руках, здивовано прочитав і тут-таки й забув і про листа, і про ту, що його писала. Бо що йому, зрештою, вона і що він їй? Фронтівий епізод, не більше.

Якось Галя розповіла подрузі, як урятував їх старшина.

— Він гарний? — одразу ж поцікавилася Олена.

Галя засміялася:

— Дурненька, я навіть обличчя його тоді як слід не роздивилася, ніч була...

Сама невродлива, Олена палко закохувалася у красивих мужчин. Закохувалася короткотерміново, бо через кілька днів вони вибували в стаціонарні госпіталі і навіть не здогадувались, як вірно любила їх ця рудувата, веснянкувата медсестра. Олена дуже любила говорити і слухати про любов, самокритично зауважуючи при тому:

— А мене так ніхто і не полюбить, дуже вже я страховидна.

У неї було некрасиве обличчя, але гарна, добра душа і надзвичайно гостра інтуїція. Слухаючи Галинину розповідь про старшину Бондаренка, дівчина раптом перебила її, сказавши:

— А ти його любиш!

— Ти що!

Галя дуже активно боронилася, і це ще більше зміцнювало Оленину впевненість.

— Ти розповідаєш про нього так, як можна розповідати тільки про коханого. Ти мене не обдуриш, я на цих справах знаюся.

Після такої розмови Галя влаштувала екзамен сама собі: «Що ж це? Невже я, сама того не помічаючи, закохалася в нього? Він вартий любові. Саме таким повинен бути мужчина, але... Він не хлопчисько. Йому мабуть, років двадцять п'ять, коли не більше. Кадровий старшина, надстроковик. Він, безперечно, має жінку, а може, й дітей...»

І, подумавши так, вона навіть розсердилася на себе за того листа. Але пригадавши, що в листі, окрім подяки й загальних слів, нічого не було, що старшина, як би не крутив, нічого більше не добере, заспокоїлася.

А через день несподівано для самої себе з нетерпінням почала чекати відповіді. Намагалася уявити обличчя старшини, але це не вдавалося. Зате голос бринів у вухах як живий.

Листа не було і сьогодні...

Поїзд давно поминув усі стрілки, і більше не розгойдувався. Галя відсунула бікси з бинтами, дістала аркуш паперу і почала писати чергового рапорта про відправку її в діючу армію.

Командир дивізії полковник Клебанов привіз майору Голубцову третю шпалу на петлиці. Майор Голубцов став підполковником.

Опісля всіх офіціальностей зібралися в бліндажі відзначити цю подію. Були там, окрім «іменинника» і комдива, ще батальйонний комісар Зверев та начальник штабу капітан Гурський. Полковник, сьорбнувши з відразу із кварти, запитав:

— Ну, як росте наш старший командний склад? Ти, Голубцов, війну почав капітаном?

— Капітаном.

— Ну, от. А зараз уже підполковник. Дивись, сюди-туди, полковника доскочиш, дивізією, живі будемо, командувати доручать. А середні командири?

— Що середні командири? — не відразу зрозумів Голубцов, куди хилить полковник.

— А те, що треба сержантів, старшин, котрі з освітою, і навіть рядових, тямущих хлопців в училища на півроку направляти. Певен, чимало в тебе в полку знайдеться хлопців, котрі свої трикутнички давно переросли, вирости з них, як з дитячих штанців, їм кубики лейтенантські сняться. І заслужено, скажу я вам, товариші, сняться. Бойовий досвід у них є, їх тільки загальноосвітньо обстругати, горизонти розширити, і готові тобі командири рот, коли не батальйонів. Зараз тихо, в обороні сидимо, а прийде весна, великі діла почнуться. Кваліфікований середній командний склад ой як потрібен буде!

Виделка полковника Клебанова довго плавала над порізнаними шматочками сала, та так і завмерла в повітрі. Сала йому хотілося, але він знав, що за це потім доведеться розплачуватись. Досить і того, що випив кілька ковтків горілки. Мав полковник суто цивільну хворобу — гастрит — і мусив дотримуватись дієти. Бо що то за командир дивізії, у якого болить живіт?

Полковник воював ще в громадянську. У мирний час працював на партійних і господарських посадах, і того, що можна назвати військовим шиком, виправкою, у нього не залишилося майже нічого. Його військові наради скидалися на засідання бюро райкому, а стосунки з командирами полків були схожі на стосунки директора заводу і начальників цехів. Проте це

не заважало дивізії бути однією з найкращих і найбоекватніших в армії.

Клебанов відламав крихітний шматочок хліба і, старанно прожовуючи його, провадив далі:

— Є у тебе старшина...

— Бондаренко,— підказав Голубцов, бо вже добре зрозумів, куди хилить комдив і про кого йдеться.

— От-от, старшина Бондаренко...

— Він недавно виписався з госпіталю і доклав величезних зусиль, щоб знову повернутися в нащ полк, до своїх товаришів,— втрутився батальйонний комісар Зверев. Причому втрутився, перебиваючи полковника, порушуючи тим самим субординацію, але робив це навмисне, щоб відволікти увагу комдива від особи старшини Бондаренка.

Клебанов одразу ж відгадав цей хитрий маневр, але й вухом не повів і, подумки посміхаючись, вів далі:

— Наполегливий, значить, хлопець. Зумів у госпіталі домогтися, щоб його назад у ваш полк послали, зуміє і в училищі свого добитися. Чи, може, ви будете заперечувати, що у хлопця петлиці за лейтенантськими кубиками плачуть?

Так полковник одним помахом розставив усі крапки над «і», взяв бика за роги, відверто сказав, що має на увазі.

І Голубцов не зостався в боргу, вирішив так само не критися, не вдаватися до різних там дипломатичних викрутасів:

— Як на мене, товаришу полковник, то я старшині Бондаренку не те що лейтенанта, а одразу старшого лейтенанта дав би. Тільки...— Підполковник Голубцов аж засовався на кострубатому стільці, підшукуючи потрібне слово, яке могло б якомога чіткіше сформулювати думку: — Тільки... Зрозумійте мене правильно, товаришу полковник, старшина Бондаренко — старшина...

— Сам знаю, що не генерал,— похмуро буркнув полковник, невдоволений, що йому чинять хоч і пасивний, але опір, а чому — не може він зрозуміти.

Старий партійний працівник Клебанов любив, щоб люди росли на роботі. Його тішило, коли вчорашній чорнороб ставав кваліфікованим токарем, токар — майстром, майстер — начальником цеху, начальник —

директором заводу... У цій закономірності він убачав зміст свого життя і всієї нашої дійсності. Найбільше злюбило Клебанова, коли хтось з якихось причин забував, на його думку, здібних і гідних людей, не давав їм рости. Так було на роботі, і так мало бути на війні. Бо війну полковник, хоч і ненавидів всіма фібрами своєї душі, теж вважав роботою.

На щастя, Голубцов зрозумів комдива і швидко звів розмову в площину ближчих, зрозумілиших для нього категорій:

— Я, товаришу полковник, старшину Бондаренка знаю понад три роки. Я ще ротою командував, а старшиною у мене Бондаренко був. Він кадровий старшина, надстроевик. Ми з ним і Західну Україну визволяли, і на білофінський фронт їхали. Не доїхали, правда, війна скінчилася. То кому ж, як не мені, старшину Бондаренка знати? Бондаренко — старшина від бога, а не від людей, хай комісар пробачить мені цю релігійність. Дар у нього особливий, народився він бути старшиною, а не кимось іншим. Хороший старшина — це старшина, талант, дар божий. Поганенький комроті при хороших командирах взводів та при тямуцому старшині? Нічого з ротою не станеться. Але біда роті, коли старшина поганій. От вам, Сергію Івановичу, — Голубцов навмисне звернувся до полковника не за статутом, щоб надати розмові більшої інтимності. — От вам, Сергію Івановичу, до війни, на роботі вашій, доводилось стикатися з такими фактами. Гарний слюсар висувається на керівну посаду і стає (після навчання!) начальником цеху. І що ми маємо? Ми не маємо начальника цеху і втрачаємо гарного слюсаря. Бо для керівної роботи він не підходить, організатор з нього ніякий...

Полковник почервонів:

— Ти мені ці штучки облиш! Тут не той варіант!

— Знаю, згоден з вами, товаришу полковник, не той варіант. Бондаренко не підведе в командирському званні, але він сам того не хоче, бо він — старшина! Ви думаєте, йому ще до війни не пропонували йти в училище? Ви, коли б він училище закінчив, зараз, може, не мені, а йому цю третю шпалу сьогодні привезли б. Але не захотів він. Не захотів, бо любить свою професію. Для нього старшина не чергове військове звання, а професія! Зрозумійте ви мене пра-

вильно. Він на місці, він виконує роботу, яку виконує. Я з ним говорив, я йому радив іти в училище. Ще задовго до сьогоднішньої нашої розмови. Він подякував, а тоді засміявся і каже: «Я — старшина, товаришу капітан!» Йому страшно навіть подумати, що добровільно передоручить комусь свої обов'язки. Можна, звичайно, викликати, наказати, і Бондаренко, людина дисциплінована, скориться наказові, піде в училище і через кілька місяців повернеться з двома кубиками в петлицях. Але що в цьому доброго? Він старшина...

— Доброго в цьому мало,— сказав Клебанов і з несподіваною при його огрядності рвучкістю звівся з-за столу.— Ну, підполковнику, ще раз вітаю з черговим військовим званням, спасибі за хліб-сіль, тепер подамся до твоїх сусідів. Є там у мене дільце одне...

XIII

Небо було лагідне й прозоре, сонце світило ясно, весна тішила, тільки коли б не хлюпало під ногами в траншеях.

Добре наваксовані, новенькі чоботи Галі Борової наче хто в руді галоші взув. Чвакало, хлюпало, стягало чоботи з ніг. Галина йшла траншеєю боком, заважав «сидір» на спині, до того ж їй не хотілося вимастити рукави і поли нової шинелі. Шапка у неї була на два номери більша і то сповзала на ніс, то опинялася на потилиці, загрожуючи кожній миті хляпнути в грязюку. Галя боролася із спокусою підходити поли шинелі обома руками, як це роблять із своїми рясними спідницями баби в селах, коли бредуть у дощ по розгрузлій дорозі.

До речі, солдати теж так роблять, підбирають поли шинелей на зразок баб'ячих рясних спідниць. Але що попові можна, те дякові зась! Солдати-чоловіки, ображені, мабуть, тим, що професія їхня солдатська вже не монополізована більше тільки ними, засміють її, солдата-дівчину. До того ж вона не рядовий солдат і може поставити по команді «струнко» будь-кого з тих, що вештаються у траншеях.

Галя Борова — старший сержант, приїхала знову на війну, а на війні — як на війні. Доводиться терпіти й більші незручності, ніж ця хляповиця під ногами. І Галина йшла вузькою траншеєю, ніби плацом,

намагаючись не посковзнутися і не забруднити шинелю.

За рогом траншеї худорлявий, непоказний солдатик ледь володав важкою лопатою у багні, удаючи, що старанно прокопує рівчачок, по якому б мала стікати вода.

Особливого ентузіазму в його роботі Галя не помітила.

— Товаришу,— звернулася вона до солдата,— де я можу бачити старшину Бондаренка?

Він одразу ж пожвавішав, рвучко відставив набік лопату, ніби вітав нею по-сфрейторськи, обмацав з цікавістю Галю рудими хитрими очима і сказав:

— Ходіть, баришньо, трохи прямо, потім трохи ліворуч, потім трохи праворуч. У нас тут на кожному кроці зигзаги, так що то ліворуч, то праворуч, а прямо майже що й не виходить.

— Я вам не баришня, а старший сержант,— суворо сказала Галя,— і будьте ласкаві...

— Винуват! — виструнчився солдат в кумедній поштивості.— Товариша старшину Бондаренка ви можете знайти о-он у тому бліндажі...

Галя пішла далі, переступивши через лопату, яку солдат не спромігся прибрати, а Климчук (це був він) беззвучно свиснув і, зсунувши шапку на потилицю, сказав собі:

— Нічого собі дівкою розжився наш старшина там, у госпіталі. Гарна!

Згадавши про старшину, Климчук заодно згадав, що йому старшина звелів робити, і трохи енергійніше почав орудувати лопатою.

Віля входу у бліндаж Галя трісочкою обчищала роботи і думала: «Той старшина Бондаренко чи, може, інший старшина Бондаренко... Чому він не відповів на мого листа тоді? І що я йому скажу?»

Але слова знайшлися...

Це було 22 березня 1942 року на Західному фронті.

XIV

Рядовий Сухалтуєв знав, звідки береться вогонь.

Горять гілки саксаулу, коли пастухи в степу розпалюють багаття, сухий очерет, висохла до дротяного дзвону трава. Кізяк горить під казанком, де вариться

бастурма. Але щоб горіло залізо, каміння — це не вкладалося в голову.

Сухалтуєв знав, що в місті не залишилося нічого, крім каміння й заліза, і разом з тим на вулицях не згасав вогонь. Місто горіло вже багато днів.

Палала вода у Волзі.

Правда, Сухалтуєв розумів, що то горить не вода. Горить нафта чи бензин, розтікаючись плівкою по ріці, коли в баржі влучають бомби. Палаючу воду можна було збагнути, палаюче місто — несила йому збагнути.

Сухалтуєв не відав також, що, хоча у місті не залишилось жодного цілого будинку, силует міста майже не змінився. Коли б згасли пожежі, розвіявся дим і зникла кудись кіптява і коли б глянути на місто з пагорбів, на яких зараз гітлерівці, місто здавалося б таким, як і було до війни. Воно жило... Воно було справою рук людських, і нікому не дано цю справу так легко умертвити.

...Він лежав у окопі, зручно підбгавши під себе ліву ногу, і посилав короткі черги із свого ППШ туди, куди треба було.

Як тільки між вивернутими брилами бетону, між погнутими гребенями сталльної арматури з'являлася жаб'ячо-сіра постать, Сухалтуєв натискував на гашетку і з великим задоволенням констатував, що в дуже багатьох випадках гашетка натискалася недаремно: постать, сіпнувшись, залишалася лежати нерухомо. У цьому натискуванні відчувалася якась циклічність — чим більше постатей залишалось лежати нерухомо, тим рідше доводилось натискувати на гашетку. Там, серед брил бетону, груд каміння, в хащах іржавої арматури, боялися рядового Сухалтуєва, він розумів це, й це його тішило.

Позаду щось зашаруділо, посипалась щебінка, хтось хрипко дихав, але Сухалтуєв навіть не оглянувся, не подивився в той бік. Це міг бути тільки Климчук з дисками до автомата, з водою й харчами. Тепер, коли Климчук повернувся з боеприпасами, можна згадати, що ППШ справно б'є не тільки короткими, але й довгими чергами. Щоб там, у хащах іржавої арматури, довго не могли підвести голів, щоб тим, жаб'ячо-сірим, не хотілося просуватися вперед ні довгими, ні короткими перебіжками, а найголовніше — щоб мати

змогу перекинутися із Климчуком двома-трьома словами, Сухалтуєв випустив віялом довгу чергу, розстрілявши до решти диск.

— Ну? — сказав він, зсуваючись глибше в окоп.

— Бублики гну! — блиснув зубами Климчук. — Ти, ведмідь, совайся легше, вербичку старшини Бондаренка зламаєш.

— Я? Вербичку? Таке говориш, Климчук. Не зламає Сухалтуєв вербичку. Хіба Сухалтуєв не знає? Весь полк цю вербичку знає.

Стінки окопу були обшиті кострубатими обалопами. Обалопа підтримувались кілками, забитими глибоко в землю. Один з кілків виявився вербовим... І от у спекотливому серпні з безнадійно сухого, здавалось, кілка вистрельнула блідо-зелена гілочка і розгорнула кілька нижніх листочків. Старшина Бондаренко першим помітив це диво природи і завжди, коли траплялася зайва вода, виливав її під вербовим кілком.

Так народилася вербичка старшини Бондаренка. Вона не всохла, не обламалася, не обгоріла, осколки не посікли її, не засипала бита цегла — вона росла і міцніла.

Це було диво народження життя і росту — посеред зливи вогню, в місті, де на кожен квадратний метр площі випадали мільйони смертей. Гілочка тріпотіла листочками, торкаючись подертого і засмальцьованого ватника Сухалтуєва. Коли сповзав у окоп, він міг ненароком зачепити гілочку і...

Але цього не сталося.

— Дивлюсь я на тебе, Сухалтуєв, і дивуюся, звідки ти такий здоровило вигнався? Ви ж, казахи, наче й невисокий народ...

— А-а! П'ять хвилин не двадцять копійок, п'ять хвилин на дорозі не знайдеш. Фашист у атаку ходив! Діло говори.

— Діло... Яке ж діло? Поки старшина Бондаренко з тої кам'яниці не вибереться, будемо ми клацати зубами.

— Старшина Бондаренко оборону тримав, Другий поверх тримав, третій поверх тримав, четвертий поверх — вже нема.

Метрів за п'ятдесят як навпростець, — а насправді йти туди треба було б півдоби, бо вдень тільки переконаний самогубець міг би дозволити собі рухатись

через площу, яка прострілюється з усіх боків,— стояв колись гарний, чотириповерховий будинок. Тепер, як правильно зазначив рядовий Сухалтуєв, четвертого поверху вже не було, його за останні дні зчесала німецька артилерія. На першому кублилась німецька піхота, але другий і третій поверхи міцно утримував старшина Бондаренко з дюжиною бійців своєї роти.

— І Галка його теж там,— клацнув язиком Климчук.— Їй старший лейтенант Леонідзе говорив не йти, а вона не послухалась. Куди голочка, туди й ниточка. А в нього таке саме становище, у старшого лейтенанта — на бабу гримати незручно... Коли б старшина з нами був, у нас, Сухалтуєв, кишки б марш не грали. Старшина Бондаренко на дні Волги роздобув би харч. Ти його ще мало знаєш, Сухалтуєв. Він і стружку зніме, але на голодний шлунок цього ніколи не робить.

— Багато говориш. Дурне говориш. Фашист у атаку ходив. Курсак порожній. Давай!

Климчук дістав з кишені кілька кам'яних сухарів. Здавалося, ними можна було лупати бетон. Сухалтуєв затис сухар у могутньому кулаці, але з Климчука очей не спускав, на його мідному плескатому обличчі розлилось нетерпляче чекання.

— Сухалтуєв, ти в аллаха віриш? — запитав раптом Климчук.

— Аллах? Нащо аллах?

— Так ваш аллах, я чув, забороняє вам сало їсти. Я там сальцем розжився... От і думаю, щоб ти закону не порушував, щоб у гріх тебе не вводити...

В клинцюватих очах Сухалтуєва запалахкотіли такі вогники, що Климчук мовчки поліз у халаву за ножиком. Але трапезу довелося відкласти. Німці знову піднялися в атаку. Сухалтуєв бив поодинокими короткими чергами, що, здавалося, зливалися в один постріл, у емоційного Климчука терпіння на короткі черги не вистачало.

Можна сказати, що це було 17 жовтня 1942 року. Але чи варто казати, що під Сталінградом? Таке могло бути тільки там...

XV

Позаду залишилось дев'ять місяців і кількасот кілометрів шляху. Різного. Зав'язаного снігами. Дзвінкого в

ожеледь. Розгаслого під весняним сонцем і курного літньої спеки.

І знову двоє рядових сиділи в окопчику. Сухалтуєв і Климчук. Але окопчик цей був особливий, і робота їхня була особливою теж. Окопчик, винесений далеко вперед, навіть за передній край бойових порядків батальйону. Кілька таких окопчиків, не з'єднаних між собою траншеями, борсучими норами прогризли косогір. У них сиділи бронейники, озброєні протитанковими рушницями ПТР. По двоє бронейників у кожному окопі, перший номер і другий. Сухалтуєв був перший, Климчук — другий. Автомати вони мали теж. А ще у них були протитанкові гранати й пляшки із запалювальною рідиною.

Перш ніж артилерія — за два кілометри звідси — зважиться власним вогнем демаскувати себе, перш ніж танки доповзуть до бойових порядків батальйону, з ними стрінуться бронейники-петеєрівці.

Танки, особливо важкі, не дуже побоюються їх. Від лобової броні важкого танка бронейна куля відскакує, як горошина від стіни. Але не вся броня у танка лобова. І має танк триплекси, влучити куди мріє кожен бронейник, має він і бензобаки. Коли вдарили по танку збоку, десь туди, трохи вище котків, та ще й не по дотичній, а під прямим кутом, — теж за-смердить від танка горілим.

Танки не дуже бояться бронейників, але ненавидять їх запекло. На відстані випльовують снаряд за снарядом, намагаючись зрити, зрівняти окоп із землею, пошматувати при тому бронейників. Коли підходять упритул, гусеницями соваються по окопу, затираючи бронейників, як незгаслі недопалки, в землю. Танк, який іде прямо на бронейників, їм не належить. Навпаки, вони належать йому. Побіжать із окопчика — наздожене кулями з кулемета, зостануться на місці — втопче в землю гусеницями. Тільки точне влучання у триплекс, тільки надія, що вистоять, не осунуться стінки окопчика, можуть відвернути холодний подих смерті.

Одначе не такий страшний чорт, як його малюють. Окопчики вгризлися у косогір у шахматному порядку. Поки танк суне на тебе лобом, це означає, що до когось із твоїх товаришів він повернув свій вразливий бік. Сам ти себе не врятуєш, тебе врятують товариші.

А ти рятуєш тим часом їх!

Але Сухалтуєва і Климчука нічого вже не могло рятувати... Їхній окопчик, напівзасипаний землею, бо кругом рябіли вирви від снарядів, погано захищав броньованих, і танк не завдав би собі великого клопоту зрівняти його з землею остаточно, попередньо гусеницями замісивши в землю тіла обох. Їхні сусіди праворуч і ліворуч не стріляли, бо, мабуть, уже замовкли навіки. Артилерія все ще мовчала. Але найстрашніше — у Сухалтуєва заклинило патрон у патроннику, і ПТР простяглася непотрібною ломакою. Залишалися гранати й пляшки.

Та перш ніж вискочити із окопчика з гранатою в руках, тебе скосить кулеметна черга або прострочать автоматники, що примостилися на броні.

Сухалтуєв подався вперед, дивився, не кліпаючи очима, і на його мідному обличчі не віддзеркалювалося нічого. Крива посмішка судомила губи Климчука, слина гула в куточках його рота, а очі з рудих зробилися зеленими.

— Так що цурка нам, браток, — видихнув Климчук, навіть не ворухнувши губами.

Сухалтуєв промовчав. Він озвався тільки тоді, коли танк зробився зовсім великим, заступив горизонт, а брязкіт його гусениць, здавалося, заповнив собою все світ.

— Зараз фронт стрілять будем, — сказав Сухалтуєв, намагаючись рукою автомат, — той, на броні. Хай підійде ближче.

Вже було добре видно, як за баштою, на броні, вовтузяться четверо чи п'ятеро автоматників. Стволи їхніх «шмайсерів» здавалися тонкими, як олівці, і такими ж безневинними.

І враз (звідки тільки він узявся, коли підповз?) між окопчиком і танком з гранатами в обох руках виросла знайома постать старшини Бондаренка. Він біг прямо на танк. Кулеметник з танка мав би прошити старшину вже в першу ж секунду. Але він чи то розгубився, чи не відразу зорієнтувався, і кулі викресали із землі пилові фонтанчики трохи попереду старшини.

Почали стріляти автоматники з-за башти, але влучний вогонь Сухалтуєва припаяв їх до броні.

Климчук неспроможний був поворухнути ні рукою, ні ногою. І не від страху за себе — від страху за старши-

ну. Тієї ж миті Бондаренко ретельно, ніби вкотив, вкинув з обох рук гранати під гусениці танка. Тьмянний вогонь зняв хмару диму і куряви, і в тій хмарі зникли і танк, і старшина. Та вже наступної миті обидва бронebійники побачили, що танк розвернуло впоперек, що з його броні, як гнилиці, посипались автоматники, і вони окотили їх довгими чергами.

У запалі стрілянини бронebійники не помітили, як полем, оббігаючи великі вирви, а малі перестрибуючи, бігла жінка.

Для Сухалтуєва і Климчука не існувало в останні кілька хвилин іншої загрози, іншої смертельної небезпеки, крім цього єдиного танка, що тепер нерухомо стояв боком до них і з котків якого поволі сповзала гусениця, перебита старшиною Бондаренком.

Але на полі були й інші танки. Багато танків. Вони рухались і стріляли, а навперейми їм, через поле, бігла жінка.

— Галка! — вигукнув Сухалтуєв, і він першим, а Климчук за ним побігли до старшини.

Що було потім, обидва пам'ятали нечітко. Знали тільки, що медсестра невідомо як опинилася біля старшини раніше за них. Пам'ятали, що вони розгубилися більше, ніж вона. Дівчина швидко обмацала старшину і ворухнула губами. Губи були надзвичайно яскравими, наче нафарбовані на білому, як стіна, обличчі.

— Контузія... — прочитали з її губ бронebійники.

А потім Сухалтуєв узяв старшину на свої могутні плечі і побіг до окопів. Галя бігла слідом, намагаючись заступити своїм тілом безпорадне тіло Бондаренка, що гоїдалося на плечах Сухалтуєва. Климчук прикривав їх вогнем, не даючи підвестися із землі жодному з уцілілих автоматників.

Пізніше, коли заревли наші гармати, коли танкова атака була відбита, окопчик викопано в повний профіль, а протитанкову рушницю полагоджено, колупаючи німецьким багнетом бляшанку тушонки, Климчук запитав у Сухалтуєва:

— Ти, Сухалтуєв, скажи: твоя за тобою отак побігла б?

— У мене нема жона, — насупився Сухалтуєв. Він не любив абстрактних розмов.

— Ну, добре, а якби була?

— Побігла б, — не кліпнувши, відповів Сухалтуєв.

— А моя ні, — зітхнув Климчук, — моя не побігла б. Я колись п'яний у копанку всунувся, йшли з гостей. Так вона руки подати мені не хотіла. Стояла й лаялась. А чого не хотіла? Бо боялася замастити празникову спідницю. Сам я з тої копанки мусив вибрюкуватись. Щастить же людям... От старшині Бондаренку, наприклад... Давай, Сухалтуєв, умнемо по тшонці, бо чує моє серце, що це не остання атака сьогодні, ще будуть... Рятувати й годувати нас нікому, бо старшина Бондаренко контужений лежить, отже, маємо набиратися сили.

Це було в липні 1943 року на Курській дузі...

XVI

Біля Майчиних ніг хлюпалась Вісла, а Майя дивилася на свої чоботи й думала про старшину Бондаренка.

Коли вона потрапила на фронт, для неї довго не могли підібрати чобіт. Там, далеко в тилу, мабуть, ніхто й гадки не мав, що на фронті виникне потреба в таких маленьких розмірах. І навіть такий геніальний господарник, як старшина Бондаренко, не міг ні на яких складах знайти для неї чобіт. І ще ж зважити на те, що всі інтенданти знали й глибоко поважали старшину Бондаренка. Вже для кого, а для нього вони б зробили таку люб'язність, знайшли б чоботи найменшого розміру.

Дівчина складала рацію, своє діло вона зробила. Батальйон пішов уперед. Там, у перших рядах його, старшина Бондаренко. Для неї він дядько, їй лише сімнадцять, а йому, мабуть, всі тридцять. Пристаркуваний...

Як тихо плине ця велика польська ріка під вицвілим, не нашим небом. Здається, її вода непорушна, а коли й тече, то не зразу й угадаєш, в який бік. А верби, вільхи й осиковий гайок, у якому зник батальйон, зовсім як у нас. Майя лишилася на переправі. Зараз за нею прийде човен і забере на правий берег. Наказ старшого лейтенанта Козака. Замість Майї сюди переправлять іншого радиста. І не тому, що вона погано виконувала свої обов'язки. Ні, Майя гарна радистка.

Це знають і старший лейтенант Козак, і старшина Бондаренко. А Майя знає те, що саме старшина Бондаренко намовив, переконав старшого лейтенанта Козака відправити Майю в тил. Плацдарм батальйон захопив порівняно легко, але тільки тому, що німці не чекали такого нахабства, не сподівалися, що ми почнемо переправу саме тут, не накрили берег щільним артилерійським вогнем, не підтягли вчасно танки. Але все це буде: і танки, і шалений артналіт, за годину, щонайбільше — за дві.

Майя сидить на березі Вісли, дивиться на свої маленькі чоботи і думає про старшину Бондаренка. Це він наполіг відправити її на правий берег, і вона знає чому. Вона наймолодша у батальйоні, а до закінчення війни залилося не так багато. Від цього місця до Берліна навпростець п'ятсот кілометрів.

Скільки разів треба залити солярки в танкові баки, щоб дійти до Берліна? Кілька разів. Війна закінчується, всі розуміють це. Майя прожила менше всіх у батальйоні, і було б неймовірно, коли б убили саме її. Бути вбитим на плацдармі в сто крат більше шансів, ніж там, на правому березі. От старшина Бондаренко і вмовив старшого лейтенанта... Козак ненабагато старший од Майї, тому, здається, двадцять один. Сам би він до цього не додумався. Бо Козак добре знає, що ні його, ні Майю вбити не можуть. І Майя це знає. А старшина Бондаренко цього не знає. Вічно він із своєю обережністю. Вічно намагається підкреслити, що він людина досвідчена, а вона школярка.

А коли вдуматись, то старшина Бондаренко таки багато чого навчив її. Вона, мамина доця, на фронт пішла, а голки до ладу тримати в пальцях не вміла. Цього навчив її старшина Бондаренко.

Гімнастерку потрібного розміру для неї не могли підібрати теж, і тоді старшина Бондаренко навчив її вшити комір так ловко, що шва майже й не видно, а гімнастерка наче на неї. Цікаво, чи є на світі ремесло, з яким були б незнайомі пальці старшини Бондаренка? Бо ці чобітки він теж пошив своїми руками. Шукав, шукав по всіх складах, всім інтендантам надів, а тоді сів і зробив маленькі чобітки з великих солдатських.

На плацдармі розірвався снаряд, потім другий, третій, а тоді наче мішок розв'язався. У пісок поруч з

Майєю з хрускотом вривався ніс човна. На берег вистрибнув цибатий грузин Гоша Нідзе і нетерпляче гукнув:

— Давай звідси, а то зараз він бережком пройдеться, все підмете!

Гоша підхопив рацію і побіг до осикового гайка, де заварювалась крута каша.

Вже сидючи в човні, Майя ще раз глянула на свої чобітки, і їй раптом стало страшно. Вона подумала, що чобітки ці носитимуться ще довго, довго, а того, хто пошив їх, старшини Бондаренка, може, вже й нема в живих.

Це було 20 серпня 1944 року, на північ від Варшави, в районі Жолібожа.

XVII

Він по-дитячому увіткнувся носом у теплі й м'які материнські груди й затих, тільки плечі його здригалися. Від такої знайомої старенької материнської сукні звично пахло смаженою цибулею і перепаленою жолудевою кавою, і чи то пахощі ці залоскотали йому в носі, чи з якихось інших причин, але з очей його потекли сльози, залишаючи на материній сукні темні плями.

Мати не плакала, бо не могла. Для того, щоб плакати, треба було мати силу, а материнської сили вистачало тільки на те, щоб гладити його плечі, вимашуючи руки в червонястий цегляний пил, що густо припорошив сукно мундира.

— Вальтер... Вальтер... Вальтер....— шепотіли її губи. Губи кривилися й тремтіли. Вона почала відчувати в собі достатньо сили, щоб заплакати сльозами радості.

На порозі кухні, тупцюючи і підкидаючи на плечі автомат, стояв молодий радянський солдат. Він був на рік чи два старший від її сина. Це він привів додому її хлопчика, і вона спершу страшенно перелякалася, що Вальтер прийшов додому в такому товаристві, а потім зрозуміла, що синові нічого не загрожує, бо коли б радянський солдат хотів убити Вальтера, то зробив би це давно і не обов'язково на порозі їхнього дому. До того ж таке поняття, як смерть, на-

стільки не в'язалося з білявим, тонкошіім солдатиком, що вона одразу ж забула про його існування.

Солдата звали Мартін. Не так давно його було поранено, він потрапив у госпіталь, але пробув там недовго і зумів наздогнати свою частину. Їхній полк уже кілька днів стояв у цьому напівзруйнованому німецькому містечку, і старшина Бондаренко підшукав для Мартіна легку роботу, щоб той оклигав трохи після поранення.

Мартінові доручено було конвоювати полонених, які на центральній вулиці містечка, що вливалася в магістральне шосе, розбирали руїни. Робота й справді була неважка. Ніхто з цих людей не збирався тікати. Власне, «військовополонені» — надто голосно і претензійно. Старі діди і жовтороті хлопчиська, навіть зодягнені в мундири, дуже мало скидалися на солдатів регулярної армії, до того ж армії, яка свого часу настрахала півсвіту. Скоріш це були статисти, схоплені хто де, нашвидкуруч вдягнені у мундири і перед самою завісою випхнуті на сцену в останньому акті трагедії під назвою «Друга світова війна». Вони не дуже вправно виконали свої ролі, безславно зійшли зі сцени і, не встигнувши переодягнутись, взялися до буденної роботи: носили уламки битої цегли і виважували ломами каміння та закіптюжені бетонні брили.

Старшина Бондаренко привіз сьогодні разом із рядовим Климчуком обід полоненим, а заодно і їхньому конвоїру, і, на свій превеликий подив, констатував, що Мартін, користуючись тими двома десятками німецьких слів, які не встиг забути після школи, чудово спілкується з німцями. Вони розуміють його, а він їх.

З того все й почалось...

— Муті... Муті... Муті... — шепотів Вальтер, цілючи мокре від сліз обличчя матері.

«Ага, — подумав Мартін, — це означає «мамочко», або «матінко». Бо «мутер» — по-їхньому «мама».

Задоволений від того, що його не дуже пишний словниковий запас збагатився коли не новим словом, то бодай новою формою слова, Мартін статечно кашлянув у кулак і перестав тупцювати. І мати, і син злякано й тривожно глянули на нього. Що? Побачення закінчено? Так швидко? Треба йти?

Мартін засміявся, крутнув головою, дістав з кишені кисета, зробив округлий жест рукою, вказав пальцем на ганок, повернувся до них спиною, затупцяв на місці, повернувся до них обличчям знову, погрозив Вальтерові пальцем, ще раз усміхнувся і сказав:

— Ферштейн?

— Ферштейн! Ферштейн! — радісно закивали головами мати і син. Що ж тут було не зрозуміти? Солдат чудово розмовляв по-німецьки. Він сказав: я вийду на ганок покурю, а ти тим часом побудь із матір'ю на самоті. Тільки, будь ласка, не вступай якогось коника, не здумай тікати, бо я тебе і під землею знайду!

Матері хотілося сказати синові так багато! Розповісти, скільки сліз вона пролила за Гансом, який загинув у Польщі, за Рудді, який не повернувся із Франції, за Хельмутом, який пропав безвісти у Греції, за Міхе́лем, який загинув у Росії, за ним, Вальтером, коли не було від нього ніякої вісточки, але спромоглася тільки на слова:

— Вальтер, Вальтер, ти ж у мене zostався один, ти ж у мене останній...

І тоді він, відчувши, що час спливає, як материнські сльози, і якщо колодязі материнських сліз бездонні, то час побачення має сувору й невідворотну межу, почав швидко-швидко розповідати про все, що сталося з ним за останні дні.

Вальтера полонили недалеко від рідного містечка, і вже кілька днів він працює на розчистці головної вулиці, і просто дивно, що вона, муті, не вийшла туди і там з ним не зустрілася. Бо він потрапити додому чи подати про себе якусь вісточку не міг. З казарми не відпускали додому, а з полону й поготів. Але з учорашнього дня їх конвоює оцей солдат. Він трохи знає німецьку мову, з ним можна порозумітися. Вальтер розповів йому, що він родом з цього містечка, що сидить у полоні за кілька кварталів від рідного дому. А сьогодні їм привезли обід... Один солдат і з ним радянський фельдфебель. Правда, у росіян цей чин називається по-іншому... Йому казали, але він, Вальтер, забув. Та, зрештою, це не так уже й важливо. Радянський фельдфебель їм усім спочатку видався суворим і причіпливим, але потім... Потім він сів на купу битої цегли і, використовуючи цього молодого солдата,

як перекладача, розговорився з ним. Спочатку було важко, бо солдат знає вже не так і багато німецьких слів, але згодом до них підійшов німецький солдат, який трохи знав російську мову, бо опинився в російському полоні ще в ту війну. Розуміти одним одним стало значно легше. Вальтер розповів радянському фельдфебелю, що він місцевий, і тоді...

Коли б Вальтер знав російську мову, він дослівно переказав би матері, що було далі.

Тоді старшина Бондаренко замислився і сказав Мартінові і Климчукові:

— То що? Може, влаштуємо пацану побачення? Ти, Климчук, тут посидь, а ти, Мартін, поведи цього вояку додому на півгодини. Мати є мати...

І вони пішли. Вальтер ніг під собою не чув від щастя, але старшина його зупинив:

— Куди до матері без гостинця?..

Він зашарудів брезентом, яким були накриті продукти.

Вальтер тільки тепер згадав, вийняв з кишені великий окрасць хліба, загорнутий у газету, і два кусочки цукру. Тремтливими руками мати притисла хліб до грудей, і тут увійшов Мартін. Про нього вони встигли забути. А він то винувато всміхався, то удавав на своєму веснянкуватому обличчі суворість, підсмикнувши гімнастерку, наслідував старшину Бондаренка, коли той діставав з кишеньки штанів великого блискучого годинника на чорному ремінці.

Годинника Мартін не дістав, бо не мав, але мати і син добре зрозуміли, що мав означати той рух: час їхній збіг, синові треба йти, а матері треба чекати. Для певності Мартін описав у повітрі пальцем коло, що означало — закругляйтесь! Але побачивши, яким нещасним зробилося обличчя німкені, торкнувся її плеча рукою і, роблячи великі паузи між словами, бо, поки тривала пауза, вдавалося підшукати інше потрібне слово, сказав:

— Кріг... нікс... Кріг — капут. Син... тьху ти, — він забув, як по-німецьки «син». — Кнабе... шнель... фарен нах хауз...

Треба було б сказати не «приїде», а «прийде», але, як по-німецьки «прийде» Мартін забув, а пригадувати не мав часу. Вони всі троє вийшли на ганок і попрямували до хвіртки. Мартін ішов попереду і не

оглядався, щоб син і мати побули ще кілька секунд разом. Біля хвіртки жінка схопила Мартіна за руку і, схлипуючи, ковтаючи слова, заговорила швидко, швидко. Мартін розумів п'яте через десяте, але суть уловив:

— А-а... Фрау шпремен, як старшину звати? Іван Тихонович Бондаренко. Іван Бондаренко. Старшина Іван Бондаренко. Ферштейн? Йоганн — по-вашому.

Слова «старшина» вона не зрозуміла і забула, але слова «Йоганн Бондаренко» того ж вечора полетіли у молитві до протестантського німецького бога...

XVIII

Фред хвалився своїми сувенірними трофеями. Вони з Майклом сиділи в похідному солдатському кафе, цмулили пиво і обмінювалися враженнями від своєї сьогоднішньої зустрічі на березі німецької річки Ельби.

Майкл крутив головою і хмикав, а Фред пригорщани висипав на стіл із свого ранця червоноармійські зірочки, танкові та артилерійські емблемки. Фредові хотілося, щоб Майкл позаздрив йому, але Майкл, здається, нічого не помічав, занурившись у свої думки.

— Чого ти хмикаєш? — ображено запитав Майкл.

— Я от думаю, як вони, такі звичайні, такі непримітні, могли виграти отаку війну?

— Коли б ми їм не допомогли... — розсудливо почав Фред.

Майкл тільки махнув рукою і нетерпляче скривився:

— Облиш! Коли б ми їм не допомагали, вони все одно перемогли б! Ну, на кілька місяців пізніше. Але вони все одно перейшли б Ельбу, і Рейн, і, можливо, Сену, але фашизм вони б знищили і без нашої допомоги. Вжитися на одному світі з наці вони б не могли...

— Геть політику, друже! Хіба ми сенатори які, що це мусить нас обходити? Ну, перемогли, то й перемогли! Ти подивись краще на мої скарби! Спочатку я збирався ці штуки у них купляти, навіть думав люто торгуватися. А потім виявилось, що в Іванів і гадки такої не було — вицупити мої грошики. Вони, здається, взагалі не вмють торгуватися і не знають, що таке

бізнес. Все це добро вони мені просто подарували. А вже тут наші штабні пацюки знаєш по скільки пропонують мені за кожну зірочку?

— Ну-у...— почав угадувати Майкл.

— По три долари! — не втерпів Фред. — По три долари, це тут, де ці зірочки, при бажанні, не важко дістати. А що буде, коли я привезу їх у Бостон? Ти уявляєш, чому вони можуть піти там? Такий сувенірчик коштує не абищо. Треба не продешевити, скористатися кон'юнктурою.

Фред старанно зсипав у ранець свої скарби і підозріло глянув на Майкла:

— А ти? Чому ти не хвалишся? Чим тобі вдалося розжитися?

Майкл загадково всміхнувся, і це ще більше розпало Фреда:

— Ну, ну, давай, давай, не соромся!

З нетерплячки Фред засовався, від чого складний брезентовий стільчик аж зарипів під його важким тілом. Він вкинув до рота сигарету, чиркнув запальничкою і вичікувально втупився у Майкла. Блідий вогник запальнички захитався і під свіжим подихом вітерця згас. Фред чиркнув удруге, але не встиг донести запальничку до сигарети, як вогник знову згас. Майкл ніби чекав цієї хвилини, засміявся і почав діставати з кишені штанів якісь незрозумілі диковинні предмети. Уламок камінця, залізячку і в гільзі від крупнокаліберного кулемета якийсь розтірханий, обгорілий шнур.

— Що це? — витріщив очі Фред.

— Цей агрегат, — пояснив Майкл, — подарував мені сьогодні один їхній капрал. Дивись, яка дотепна штука. Вони називають її «катюшею», як і свій реактивний міномет.

Затиснувши гільзу з шнуром і камінець у лівій руці, Майкл кресонув по камінчику залізячкою, і навколо його рук крихітними бджілками зароїлися золоті іскри. Фред і кліпнути не встиг, як на кінці шнура малиново зажеврив вогник.

— На, припалюй свою сигарету. Бачиш, цей вогонь неспроможний задути ніякий вітер. Це тобі не запальничка! Тут, чим більший вітер, тим більший вогонь.

Фред захопленими очима роздивлявся диковинну російську запальничку. Справді, її так не задмеш:

чим більший вітер, тим більший вогонь. Майкл втягнув шнур у гільзу, вогонь згас.

— Примітив? — вів далі Майкл. — На перший погляд так. А насправді — просто й мудро, як і все, що робить цей загадковий народ.

— Ти вчився в коледжі, ти вмієш говорити...

— До чого тут коледж? Вітер здійняв Гітлер, а цей вітер роздув такий вогонь у душах радянських людей, що від фашизму тільки попіл залишився. Їх вітром не залакаєш, вони від вітру не гаснуть.

— Ти вмієш говорити, як наш полковий капелан. Слухай, Майкл, продай мені цю штуку, га?

— Ну-у...

— Справді! Скільки ти хочеш за неї?

— Ні! По-перше, це подарунок, а по-друге...

— По-перше, по-друге... Кожна річ має свою ціну, і коли ти назовеш розумну ціну, то чому б нам не порозумітися?

— Ні!

— Шкода... — Фред крутив у руках гільзу з шнуром, не бажаючи з нею розлучитися. Раптом він придивився до гільзи уважніше і сказав: — Дивись, тут щось видряпано, якесь слово...

Майкл глянув і собі.

— Вишневський! — гукнув він. Від сусіднього столика до нього підійшов чорнявий солдат. — Вишневський, прочитай!

— Бон-да-рен-ко, — прочитав чорнявий.

— Це... що?

— Прізвище, — пояснив Вишневський.

— Спасибі, Вишневський. Отже, того капрала звали Бон-да-рен-ко...

XIX

Від такої стрілянини вони останніми днями почали відвикати. А сьогодні вогнепальна зброя шаленіла знову. Та всі стволи були задерті вгору. Кулі летіли паралельно до гостроверхих шпилів старовинного німецького міста.

Тріпотіли на вітрі зелені листочки, ластівки принішкли на руїнах стін, щоб раптово пурхнути в блакить неба.

Двоє дівчиськ-регулювальниць повисли на шиї в огрядного генерала і, забувши про всяку субординацію, цілували його в губи, щоки, в ніс, а він гладив їхні плечі й плакав, забувши, що плакати генерали не вміють.

Співали, одні одних перебиваючи, кричали, одні одних не чуючи, били в бубни і танцювали навприсядки. На броні «тридцятьчетвірки» щось квакав німецький патефон. Балалайка з обпаленим ріжком, що приїхала сюди і на «студері», і на підводі, а найчастіше на солдатській спині, переможно витинала «бариню».

Трофейний акордеон брався рипіти «Катюшу», але на половині такту зривався, щоб почати: «Широка страна моя родная...»

— Климчук! Де Іван? Де Бондаренко? Де товариш старшина? — Галя тербила Климчука.

Він затуманеними очима дивився на неї, не розуміючи, хто вона і чого від нього хоче, потім шморгнув носом і став звичайним, буденним Климчуком:

— Де має бути порядний старшина в такий день? Десь розшукує нащот закусі і всього прочого.

І все, що судилося старшині, Галя щедрою жменюю відсипала Климчукові.

Так його не цілував ніхто і ніколи.

Це було 9 травня 1945 року на правому березі німецької річки Ельби...

XX

Стара Тихониха тільки-но збиралася нагодувати курчат, як через перелаз перехнябилася сусідка і, задихаючись, крикнула:

— Тітко! Ваш Іван іде! Вже у вуличку звернув. І з ним жінка. У військовому. Медалів, медалів на обох! Два чамайдани несуть і два мішки зелені. А жіночка, так щоб сказати, повненька. Маєте сина, маєте невістку, і внук буде...

Але Тихониха більше нічого не чула. Німецька каска з просом брязнула їй до ніг, і курчата, як пушинки з кульбаби, розвіялися по всьому подвір'ї.

Вона кинулась не через перелаз, бо так далеко, а навпростець, через окописько. Дротяні пруті дерези

хльоскали її по лиці, колючки обдирали сухі босі ноги, а вона продиралася крізь кущі, плакала й примовляла:

— Сину, сину, а тато тебе не дїждав, а тато тебе не зустрїне...

Вона знала, що сусїдка не помилилася, серце її вїщувало, що не хтось інший, а її син Іван звернув у вуличку і що кілька кроків лишилося йому до рїдної хати. Довгих п'ять рокїв вона чекала цього дня і дочекалася нарештї. А коли треба було б, чекала б ще, бо нїхто так не вмїє чекати, як матерї.

І кульгавий Гнат, який за ці останні роки майже й не змінився, незмінно головував на цих прес-конференціях, задавав тон розмовї.

Тема розмови була незмінною:

— До чого ми домагаємось, як отак-о будемо хазяювати й надалї? — Дядько Гнат робив радикальний прогноз: — Проп'є Похилюк колгосп до решти, а тоді почнемо все на голому мїсці, може, й піде діло.

— Тїльки не з ним, — підкидав хтось із дядьків, з гїр-котою спльовуючи набїк.

З головою колгоспу їм таки справді не щастило. Хоч який важкий був час, але в сусїдніх селах уже починали потроху ставити господарство на ноги. Їхній же голова Похилюк пив без просипу, а коли трохи прохмелявся, горлопанив і, гатячи кулаком по столї, погрожував показати смаленого вовка всїм неробам і порушникам трудової дисциплїни. В селї Похилюка і його погроз не боялися. За роки вїйни набачились усього, тож здивувати чимось і настрахати було дуже важко.

Петро Савенко, демобїлізований однорукий солдат, робунув повітря вцїлілою рукою:

— Переобрати його треба!

Гнат серйозно сказав:

— Баби не дадуть!

Дядьки невесело засміялися. Похилюк не тїльки нишпорив по всїх кутках села в пошуках самогонки, шукав він і молодих гарних удїв.

— Ні-ї,— махав рукою дядько Гнат,— в нашїм полку нема толку. Поки такі «варяги», як Похилюк, будуть...

— Не краде він вродї б. І не так-то вже й дорого

колгоспові обходиться. Самогон — ціле ніщо, а баби... Який від того вбиток? Навпаки, самий прибуток. Он уже Голька, здається, кавуна ковтнула, ходить ширша, ніж довша. Скільки людей на війні вилушпарили, діти потрібні.

— Я кажу «варяги» не в тому смислі, що краде, — пояснював дядько Гнат, — а в тому смислі, що не вболіває за колгосп. Прибився собі до села. Що йому наша біда?

— Переобрати його треба, переобрати, переобрати! — сік повітря єдиною рукою Савенко, і лице його ставало все сердитішим і сердитішим.

— А кого ти вибереш? Кому довіриш? Де хазяїна такого знайти? Той старий, той малий, той слабий, а той, хоч прийшов додому з руками, з ногами і з головою, як останню курку в матері доїсть, так і подасться в місто легкого хліба шукати. Тепер молоді, котрі вціліли, не тої жинзі хочуть. В землі вони бабратися не будуть, ні!

— Взяти скликати збори і Бондаренка Івана головою колгоспу вибрати, — востаннє розсік повітря Савенко і почав спритно скручувати єдиною рукою цигарку.

— Тихонового Івана? Ну-у, це ти загнув...

— А що? Не впорається? Він у армії та на фронті старшиною був, а це посада хазяйствена.

— Та я не про те. Ти подивись, скільки у нього орденів. Бойового Червоного Прапора — два, Слави — два, Великої Вітчизняної війни — один, Червоної Зірки — один. А вже медалів...

— То що це, погано?

— Тю, дурний! Хто каже, що погано? Добре! Тільки не для нас! Хіба буде такий заслужоний чоловік у селі триматися? Він у місто на чисту роботу подасться, і його скрізь з дорогою душею візьмуть.

— Жінка у нього не сьогодні-завтра розродиться, — нагадав хтось.

— От-от, поки жінка не народила, він кроку нікуди не ступить, у матері сидять, а як жінка дитя народить, поправиться трохи — їх тут нічим не вдержиш.

— Привіз собі кралю, — мовив хтось недоброзичливо. — Ніби у нас на селі дівчат нема. Не міг взяти своєї, сільської.

Петро Савенко найжачився:

— Це його справа. І не варто сунути носа куди не слід.

— Ну, ну, ну,— наводив порядок дядько Гнат,— не про жінок зараз мова. Про Бондаренка балачка. І перш ніж його на голову сватати, перед районом впрос ставити, треба було б його самого спитати.

— Та погодиться, чого там! Що в нього — совісті нема? Що йому — наше не болить! Комуніст він!..

А десь за тиждень після цієї розмови прибігла до Тихоники сусідка:

— Іван Тихонович ще сплять?

У старої широко розкрилися очі:

— Іван? Хм. Тихонович... То був Ваня, а то Іван, та ще й Тихонович, та ще й на «ви»...

— Аякже ж! Вони ж тепер голова колгоспу. Я вам по секрету скажу, чого прибігла так раненько, щоб Івана Тихоновича вдома застати. Хочу їх попросити, щоб соломки хоч трохи виписали, хату ж треба перешивати.

— Де там спить! Нема його, ще до схід сонця в поля подався.

Тихониха не мала великого досвіду у дипломатичній роботі, але дещо змикитила й додала:

— Тільки, сусідонько, не знаю, чи став би він з вами вдома про соломку говорити. Тут уже прибігали до нього, то він казав, що про справи буде тільки в конторі говорити.

Сусідка ображено підібгала губи й тихо вшилася з подвір'я.

XXI

Після того, як Похилюк пішов у відставку, відчутно оновився і «кабінет міністрів», як казав дядько Гнат. «Кабінет міністрів» — це члени правління, завідуючі фермами, бригадири. Завідуючим тваринництвом колгоспу призначили Савенка. Завгоспом став Трохим Доля.

Одного дня між ними відбулася така розмова:

— Щось Іван закручує. Не розумію я його. Невже почав з того місця, де Похилюк закінчив? Бачите, дядьку Трохиме, маємо на господарстві одну свиню...—

говорив Савенко, оббираючи із зелених солдатських шароварів реп'яхи.

— Гончак це, а не свиня,— з невимовним презирством сказав Доля і відвернувся, щоб не бачити довгорилої, цибатої свині, яку Петро тільки що вигнав з бур'янів, набравшись реп'яхів.— Така свиня у хазяїв має бути? Я до неї давно приглядався. Ще як і завгоспом не був, то цікавила вона мене. Бо — диво! Де це видано, щоб свиня цибала через тини та перелази, як та скажена собака? Це ж треба довести тварину до такого состоянія...

— Так от...— зітхнув Савенко,— її зовсім інше состояніє чекає. Піде вона під ніж, Бондаренко розпорядився...

Ця новина не дуже схвилювала Долю. Він пошкріб неголене підборіддя і сказав:

— Туди їй і дорога. Тільки який собака її вгризе? Чорт, а не свиня. Правду кажуть: хочеш із чорта сала, як чорт не пасеться.

— Велів мені Іван трохи підгодувати її, а тоді під ніж. І ще так загадково сказав: «Змастимо її салом великі колеса, щоб краще крутилися!»

— Якась комерція,— почував потилицю Доля, і обличчя його зробилося веселим і одчайдушним,— безпремінно якась комерція! — І, повівши вправо-вліво хитрими циганськими очима, переконавшись, що ніхто їх не підслуховує, Доля посмикав Савенка за порожній рукав гімнастерки: — Це безпремінно із сушнею зв'язано. От спом'янеш моє слово, що ця твоя сухоребрашкапа має якійсь зв'язок із сушнею. Назріває комерція. В Іванові Бондаренкові старшина прокинувся. А справжній старшина мусить мати якусь комерцію, бо на його голові люди!

Доля говорив, а Савенко не міг второпати, яка комерція і до чого тут сушня. Савенка слово «комерція» насторожило і неприємно вразило, бо, на його думку, це було негарне слово, не наше. Але в словах дядька Трохима він відчув схвалення діям молодого голови колгоспу і запитав:

— Яка сушня? Про яку сушню ви, дядьку, говорите?

— А така! Іван через голови кооператорів почав заготовляти сушню. Вишні, сливи, яблука. Що є торішнє — давай, і сьогорішнє піде в хід — посушимо!

— Цього ще не вистачало! — насупився Савенко. — Хіба сушнею голова колгоспу має собі голову сушити? Жнива йдуть, он хліб — чим збирати? А восени — буряки! Люди роззуті, роздіті, прийде осінь, дощі хляпнуть — як їх на поле виженеш?

— От-от, — начебто зрадів завгосп, — люди не обуті, а він — старшина! Який же старшина потерпить, щоб у нього люди босі й голодні ходили? Ну, та-ак... Буде якась комерція. І доведеться, Петре, твою свиню під ніж. І зостанешся ти «міністром без портфеля». — Трохим примружив свої циганські очі й занадто серйозно додав: — Тільки тобі ж і вигода. Не будеш по бур'янах за неку гасати й реп'яхи із штанів вибирати.

— Однією свинею всіх не нагодуєш, — остаточно спохмурнів Савенко.

Він нічого не розумів, але в його чесній душі визрівав протест проти того, кого він мріяв (і переконував у цьому інших) бачити на посту голови колгоспу. А тепер виходило так, що фронтовик, орденоносець Іван Бондаренко починає з того місця, на якому закінчив п'яничка й бабник Похилюк.

Зараз і Похилюк здавався Петрові поряднішим за Бондаренка. Той не встрявав ні у які комерції. До того ж дядько Трохим, мабуть, більше знає, ніж каже.

Петро Савенко помилявся, Доля поки що знав не більше, просто у нього краще розвинена інтуїція...

Тітка Катерина брала з криниці воду. Тягнула відро швидко, люто, нетерпляче, аж сині жили понапиналися на руках, а воно, вдаряючись об цямриння, розхлюпувало воду. Брала воду і лаялася так, що її чули аж на тридесятому кутку:

— Ні-і, всі ми Похилюка ще добрим словом згадаємо! Ну, випивав, ну, той... Так який же чоловік не любить чарку перехилити? Але ж при ньому можна було жити, він свого носа скрізь не стромляв! А цей? Коли тільки він спить? І як йому тих ніг вистачає — всюди поспіти? Ніби розколовся на кільканадцять Бондаренків і всі вони у потрібних місцях позасідали. Набрала я клумачок гороху. Не вспіла й оком кліпнути, як він уже й кібцем налетів. Кричить: «В кого крадете? В себе крадете! Так ми колгосп по кишнях порозносимо і нічого не зостанеться!» Я йому таке: «Раз, — кажу, — я у себе краду, то воно

вже крадіжкою не називається». — «Свинством, — каже, — називається». І одібрав клуначок.

Вона обхлюпала водою босі ноги, опустила в криницю друге відро і вела далі:

— Ну, добре, горох відбери. Але ж для чого ти мій рядів'яний мішок забрав?

— То там клуначок був чи мішок? — пирснув хтось із жінок.

— Що було, того нема, і пропав мій мішок. Ні-і, ми за Похилюком ще не раз пожаліємо.

— А мені, — тихо сказала Мотря, — він мішок оддав. Присоромив тільки. Сказав: «Твій Марко на фронті життя оддав, а ти... Знаю, що важко. Всім важко... Але потерпи трохи, скоро всім стане легше!»

Цього тільки їй треба було тітці Катерині, вона зуби вишкірила і вже по-справжньому показала своє чорне піднебіння:

— Тобі то вже точно легше буде! Тепер стане легше! Десь Іван, з поля повертаючись, заблудить, заночує в тебе, так обом полегчає. Го-го! Ніби ніхто в селі не знає, як ти сохла за ним! І за Марка не хотіла йти, бо Івана чекала. І він за тобою накидав оком, ні для кого це не секрет.

Мотря зблідла й затисла в руках коромисло. Жінки, що зібралися коло криниці, з інтересом очікували, коли Мотря заїде Катерині коромислом по голові. За кодексом сільської моралі їй честі це був би цілком закономірний і справедливий акт відплати. Але Мотря підчепила на коромисло відра і мовчки, навіть межі очі Катерині не плюнувши, пішла. І тоді багато хто з жінок подумав, що нічого такого особливого Катерина не повідала. Мотря сохла за Тихоновим Іваном. Та й він, здається, до неї не зовсім байдужим був. Тепер вона вдова, а він голова колгоспу... Кому ж, як не вдові, з головою колгоспу треба у злагоді жити? І дров привезе, і соломи випише, а там, дивись, пудик з комори сього-того... Дурна буде Мотря, як упустить своє щастя. А їм і не туди... Катерина язиката, пащекує часом даремно, а тут чи не правду сказала? Ой, жіночки, жіночки! Поживемо, всього побачимо. Ще може їй таке статися, що наладить Іван свою фронтовичку, Мотрю до серця пригорне. Стара Тихониha казала, що невістка її, ця Галька-фронтовичка, сама

з городських, може, й не звикне до сільського життя, у місто подасться. А Іван? Ну, тут уже все буде від Мотрі залежати. Як вона зуміє себе поставити. Баба як захоче, так і чорт не перескоче. Велика сила в жінці закладена.

XXII

Секретар райкому партії Сергій Романович Волошин, хоч прожив на світі не так-то вже й багато, неповних тридцять років, але за життя своє набачився чимало. І до війни, і особливо у війну, і тепер, уже після війни.

Але таке він бачив уперше. Стара, розхитана молотарка, про яку безнадійно забули і навіть полінувалися свого часу розтягнути дерев'яні її частини на дрова, жваво молотила хліб! Струмочки пшениці сипалися до ніг, збиваючись до купи, утворювали горбчок; він був ще невисоким, але молотарка торохкотіла й торохкотіла, і він виріс би вгору, коли б не дерев'яні лопати в руках жінок. Жінки, рятуючись від пилу, позакутувались хустинами, наче магометанки. Сонце виблискувало на їхніх голих коричневих литках, лопати миготіли, мов крила вітряків, пилюка висіла в повітрі колючим туманом, а молотарка натужно гула, вимогливо й нетерпляче.

Сергій Романович вибрався з машини і, обсмикуючи вигорілого кітеля з орденськими колодками й нашивками за поранення, підійшов ближче. Привітався, але йому ніхто не відповів. Просто його не чули за гуркотом молотарки, на нього, у запалі роботи, ніхто не звернув уваги. Він бачив, що люди працюють із задоволенням, насолодою, як уже давно не працювали.

У тому, що торохкотіла така розтарабанена, латана-перелатана молотарка, дивного нічого не було. Нині, після війни, люди повертали до життя і примушували працювати на себе таке знаряддя, на яке до війни безнадійно махнули б рукою і здали у металобрухт.

Волошин знав, що у Вихватенцях минулого року дістали із ставка трактор ХТЗ, який упав туди ще в липні сорок першого. Думали, що проіржавів дощенту. Проте дещо й зосталося. А чого не вистачало, то м'які, теплі людські пальці тисячу разів замінили

метал, виявились міцнішими за нього, і трактор, зрештою, запрацював на вихватенецьких полях за милу душу.

Дивного в тому, що відремонтували молотарку, не було нічого. Молодець, звичайно, Бондаренко, що знайшов її і поставив у стрій. У Похилюка до неї руки не доходили, як і до багато чого. Але відремонтувати молотарку не штука. Де взяти до неї двигун?

Двигун знайшовся. Мотор трофейного німецького грузовика крутив пас молотарки.

Багато ще вздовж доріг, у полях, ярах, та й у селах біля мостів та броду валяється цієї тевтонської техніки. Танки, самохідки, автомобілі — легкові й ватажні. Цей автомобіль, з ніби усіченим, тупорилим радіатором, теж чекав, коли люди, негода та неблаганний час доконають його. Кузов пообдирали давно. Дошка в господарстві річ необхідна. Познімали й дверці з кабіни — можна навісити замість хвіртки. М'які, пружні сидіння прибудного і тепер уже нічийого грузовика тільки дурень залишить. (Забрати їх негайно, поки сусід не взяв!) Познімано давним-давно скати. Вони пішли на підшви до чунів. Зосталися лише напівосі. До однієї з них припасовано шків, на який накинуто пас, що веде до молотарки. Під задній міст машини підкладено каміння і колоди...

В кабіні на мішку з половою сидів молодий хлопець і регулював газ... Волошин підійшов до нього, привітався. Хлопець потис його долоню своєю шорсткою рукою і блиснув зубами. Це означало — він усміхнувся. Його обличчя так густо припорошилося сивим, в'їдливим, що тільки на токах буває, пилом, що усмішку можна було вгадати тільки по зубах і очах. Руки у хлопця були чорними теж, але ця спільна чорнота металу, мастила й землі так міцно в'їлася в шкіру, що коли він потис руку секретаря райкому, то не залишив на ній слідів цієї чорноти. Долоня у Волошина зосталася чистою, і це його чомусь неприємно вразило. Сергію Романовичу Волошину так хотілося б помінятися місцями з цим хлопцем. Секретарював він недавно, і отаке вимушене «безділля», коли сам безпосередньо нічого не робиш, а тільки організовуєш роботу інших, гнітило його. Розумом він міг збагнути, що його обов'язки набагато обтяжливіші і робота важча, ніж у цього хлопця, що стежить, аби мо-

тор працював рівно й без перебоїв, але в душі відчував якусь провину перед ним. Це було, звичайно, хлоп'яцтвом... Бо коли юнак відповідав за чітку й ритмічну роботу одного мотора, то він, Волошин, відповідає за чітку й ритмічну роботу цілого району. А це тисячі людей і моторів...

Хоча ні, про мотори цього не скажеш. Людей, справді, тисячі, а от моторів... Яке щастя, що до тих, що вже працюють, приєднався ще цей!

Волошин приблизно здогадувався, якою буде відповідь, проте запитав:

— Це ж хто додумався?

— Іван Тихонович, голова. Поки ми його склали-зліпили, було мороки. Головне — акумулятори. Машину розтягнули капітально, доклали рук. Ну й нам довелося докласти рук, щоб вона запрацювала. Тільки я вам так скажу, товаришу секретар, відремонтувати не штука, штука — зуміти отак її використати. Коли товариш голова, Іван Тихонович, наказав ремонтувати цю коломбину, ми тільки плюнули й плечима знизали, вирішили, що йому робити нічого. На ній однаково не поїдеш, бо коліс нема, самі тільки диски залишилися. А він її трактором на тік відбуксирував, на ці опори висадив, маєте — двигун!

— А де Іван Тихонович?

— У полі. Там комбайн обламався. Іван Тихонович жінок із серпами мобілізував. Обмолотити, то ми й чорта обмолотимо, а от зібрати.

«Ну, маєш, — подумав скрушно Волошин, — одну ногу виймеш, друга загрузла! Тут мотор робить, так там замовк...» Він пішов, не прощаючись, до віліса, сів за кермо й поїхав у поле.

Тут, де робота ладиться, досить і цього хлопця. Ні голова колгоспу, ні, тим більше, секретар райкому, тут не потрібні. Він гнав віліса звивистою польовою дорогою й думав: «Мені б у районі ще з десяток таких голів, як Бондаренко, і можна спокійно спати вночі...»

Але після розмови з Бондаренком він переконався, що навряд чи спокійно спатиме цієї ночі. Накоїв Бондаренко, ох і накоїв! Ой, ця вже ініціатива, як за нею треба пильнувати!

Біль розбудив Галю, але вона гадала, що обдурить його. Ось зараз заплющить очі міцно, міцно, повернеться на бік, зручно вляжеться, так легше дихати, і знову засне. Вона останнім часом багато спала.

Хвилини на п'ятнадцять Галі вдалося обдурити біль! Вона згорнулася калачиком і знову задрімала. Снилася їй широка ріка, і вона перепливала її на великому човні. Ріка ласкаво гойдала човен, хлюпала в береги, а на Галиному обважнілому тілі тепло розливалася приємна втома.

Так тривало недовго.

Човен врізався в берег, Галя здригнулася, але й тоді не прокинулася і з човна не виходила, ніби збиралася плисти назад. І прокинулася вона не від болю, а від якогось внутрішнього неспокою, від передчуття, що скільки б вона не примушувала себе спати і скільки б не обдурювала біль, а він рано чи пізно оволодіє всім її тілом, і вже не він залежатиме від неї, а вона від нього. Мине хвилина, друга, і біль керуватиме всіма її подальшими вчинками. Так воно й сталося, але, поки це сталося, Галя встигла крикнути:

— Мамо!

Стара Тихониха почула, хоча була аж на подвір'ї, тільки що нашпортала молодій картоплі й мила її в макітрі...

Тихониха почула її не стільки вухами, скільки душею, було у неї якесь передчуття ще звечора. І сьогодні вдосвіта, як тільки син пішов на господарство, а Галя ще спала, Тихониха прислухалася до її дихання, покрутила головою і швидко побігла на город, щоб довго там не затримуватись.

Зараз, почувши Галин крик, вона випустила дрібні картоплини назад у макітру, витерла руки фартуком і кинулася в хату.

— Мамо! — кусала губи Галя. — Почалось, кличте Івана, робіть щось!

Стара заметушилася по хаті і, заспокоюючи більше себе, ніж Галю, заговорила:

— Нічого, нічого, це в тебе первеньке, це ще не так скоро, ти потерпи, потерпи трошки! Я зараз, я скоренько!

Накинувши на голову хустку, кудись побігла, а Галя зосталася одна в хаті, ні, не одна, а зі своїм бo-лем.

Час зупинився, і тільки біль давав про себе знати. Спочатку вона раділа, коли біль затихав, починала вірити, що все обернеться на добре, а потім уже не раділа, бо знала, що біль відпускає лише для того, щоб ухопити міцніше.

Але час, мабуть, зупинився лише для неї, бо раптом вона почула, як зарипів віз, форкнули коні, а потім клямцнула хвіртка. Просто дивно, що вона все це чула так виразно, бо біль, оглушивши тіло, разом з тим загострив її слух і зір.

Спершу вона подумала, що то приїхав Іван... Але якби це він, то у три стрибки перемахнув би подвір'я і опинився біля неї. Ні, то був не Іван! Увійшла свекруха і почала допомагати їй одягатися, цокочучи безугавно.

Підводою приїхав дядько Гнат. На возі намощено кілька оберемків прив'ялої і тому особливо пахучої конюшини. Свекруха застелила її білим рядном, поклала подушку, винесла ще одне рядно — різнобарвне, і кожуха.

— А кожух нащо? — поцікавився дядько Гнат, який сидів до того на возі незворушно і скептично спостерігав за всіма Тихонишиними приготуваннями. Вона не удостойла його відповіддю, тільки наказала суворо:

— Поможі висадити молодицю, розсівся, як чорт на грошах!

Він винувато крутнув головою, несподівано спритно зіскочив на землю і надто вже легко підхопив Галю під руки. Вона й кліпнути не встигла, як опинилася на рядні. І вже коли свекруха вкривала її різнобарвним рядном і кожухом, подумала: «Звідки у нього стільки сили? Я ж, мабуть, важка-важка...»

— Поганяй! — Тихониха по-дівочому вистригнула на воза і сіла на полудрабку, звисивши ноги.

Віз м'яко плів по товстому шарові пилюки, Гнат обережно збивав пужалном оводів з кінських крупів. Вже аж за селом не втримався, поцікавився знову:

— І нащо, справді, кожух? Жнива надворі, така спекотища...

Минуло чимало часу, поки Тихониха спромоглась на відповідь:

— От тебе не спитала. Родив би хоч раз, то знав би; нащо кожух. Ти роби своє діло, не смикай віжками, їдь, щоб не трусило.

А Галя тільки зараз подумки дякувала свекрусі і зрозуміла, що кожух зовсім не зайвий, під ним не жарко, а тепло й затишно. Овечий дух приємно лоскоче в носі і, здається, тамує біль!

Спершу вони їхали полем. По обидва боки дороги золотилася стерня. Ситі ворони знехотя злітали, щоб через кілька кроків знову важко спуститися на стерню.

Потім віз почало трусити на цупких кореневищах, що виднілися по дорозі,— в'їхали в ліс. Стало прохолодно, і конюшина вже не пахла так гостро, бо її пахощі притлумилися холодними й свіжими пахощами лісового зілля.

Куці спиналися навшпиньки, щоб заглянути до воза, під рядно й кожух, а дерева бачили все з високості і підбадьорливо кивали своїми гордими зеленими головами.

Свекруха щось говорила, але Галя, прислухаючись до свого болю і до лісових шумів, не чула її...

Дядько Гнат зате слухав уважно.

— ...пішла я на город сапати, а звідти у фартушку твого Ваню й принесла...

...Галя народила сина аж о десятій годині вечора. Хлопчик заважив чотири кілограми і шістьдесят грамів.

В цей час, коли Галя, змучена, зболена, але щаслива від свідомості, що вже все позаду, лежала в палаті, її Іван був за якихось чотиреста метрів від неї, ще не відаючи, що став батьком... З поля він поїхав у МТС, потім на станцію, звідти знову у МТС, там його знайшли і викликали в райком. Він нікого не бачив із своїх, з села, і йому ніхто не міг сказати, що Галю забрали в родильний будинок.

XXIV

Прокурор Горський прийшов до секретаря райкому, і Сергій Романович здогадувався, чого той завітав. Знав також, що прокуророві буде важко розпочинати цю розмову, вони довго й серйозно говоритимуть про начебто дуже важливі речі. Так воно й сталося.

Але скільки не ходи довкола, треба заходити всередину, і Волошин сам підштовхнув прокурора:

— Ви про щось хотіли зі мною порадитись, Георгію Петровичу?

Він мало знав прокурора, всі вони тут нові люди, всі з'їхалися з різних місць, точніше — з різних фронтів, і, по суті, робили перші кроки «на громадянці», як говорилося в армії.

Але за той короткий час, що вони працювали разом секретар райкому встиг відкрити в особі прокурора надзвичайно чесну, принципову і разом з тим щиросерду людину. Суворі принципи і м'якість душевна не виключали взаємно одна одну. Волошин знав, що ніяка псевдожалість, ніякий слинявий «гуманізм», від якого більше шкоди тому, кого жаліють, ніж користі, не завадить прокуророві пунктуально дотримуватись кожної найдрібнішої літери закону. А м'якість і ніби зовнішня нерішучість виникають у прокурора тому, що йому соромно за людей, за їхні негідні вчинки, якими йому, як прокуророві, доводиться займатись. Горському соромно за порушників закону, він ненавидить їх за це і разом з тим ніби поділяє з ними їхню вину, бере частину на себе через те, що не догледів, проморгав.

Волошин знав ці риси характеру районного прокурора і розумів, що саме вони ускладнюють розмову. Прокурор може виявитись кременним у своїй принциповості і... тоді ця розмова взагалі зайва. Секретарю райкому доведеться вмити руки, як Понтію Пілату, і тоді хай промовляє своїми суворими вустами закон.

Горський витер носовиком лисину, його м'ясисте обличчя почервоніло.

— Сергію Романовичу, не подумайте, бога ради, що я гнилий ліберал і м'якушка...

«Зовсім погано», — подумки мовив Волошин.

— Мова піде про голову колгоспу «Україна» Бондаренка Івана Тихоновича...

Волошин нахилив голову так, що цей жест можна було прочитати по-різному: «Слухаю вас уважно, продовжуйте, будь ласка», або «Знаю, що про Бондаренка».

Горський вибрав другий варіант, і йому стало легше, він відчув у собі впевненість: секретар райкому, мов-

ляв, у загальних рисах уже поінформований, і тепер залишається посвятити його в деталі. І прокурор провадив далі:

— Коли б він був не фронтовик, не орденоносець, не комуніст, не... До речі, він кілька разів важко поранений... Я б завів на нього кримінальну справу, ні хвилини не сумніваючись і навіть не поінформувавши вас, бо все настільки очевидно, що...

Горський розвів руками і зробив деяку паузу, даючи секретарю райкому змогу втрутитись у розмову. Це був тактичний хід з боку прокурора, йому хотілося знати межу поінформованості Волошина щодо вчинків Бондаренка. Але Волошин паузою не скористався, нічого не сказав і всім своїм виглядом підкреслював, що слухає уважно. Горському нічого іншого не залишилось, як вести далі:

— Бондаренко не тільки переступив закон, він порушив карний кодекс одразу в кількох місцях, і кожного випадку зокрема вистачить, щоб розпочати проти нього кримінальну справу. До того ж справа групова...

— Ага,— озвався нарешті секретар райкому,— начальник станції...

— Ви вже знаєте? — вихопилось несподівано у прокурора.

Отже, Волошин був поінформований значно краще, ніж міг сподіватися Горський, і це йому не сподобалось. Про всі «чепе» району секретареві треба було б дізнаватися безпосередньо від прокурора, а не відкись збоку. Виходило, що прокурор працює не оперативно. Щира розмова двох комуністів, на початку своєму не офіційна, не вдавалася. Доводилось обмежуватись звичайною службовою доповіддю.

Горський ніколи не був сухарем і службістом, але від цього моменту заговорив холодно і офіційно:

— Бондаренко порушив закон кілька разів, і кожного разу цього порушення досить, щоб за ним міцно зачинилися двері тюрми. Перш за все, він розпочав у своєму селі якусь незаконну, неофіційну, приватну заготовлю фруктів. Через голови державних і кооперативних заготівельників. Більше того — на шкоду їм. Куди фрукти, до чого фрукти, дотримується в суворій таємниці. Про це, звичайно, міг би розповісти завгосп колгоспу, громадянин Доля, який зник у невідомому напрямку...

— У Ленінград, — хруснув пальцями секретар райкому.

— У Ленінград? — здивувався прокурор, і знову йому стало соромно. Волошин розповідав йому про те, про що сам він, як прокурор, мав би доповідати секретарю райкому.

— У Ленінград, — підтвердив Волошин, — з вагоном сухофруктів і з листом до генерал-майора Голубцова.

Це вже занадто! Найгіршого гатунку детектив, який розгадувався вже на третій сторінці. А кому потрібен такий детектив? І для чого в районі прокурор?

— До генерал-майора Голубцова, — байдуже повторив Горський.

— Ага. Вагон роздобуто теж незаконним шляхом.

Це прокурор знав і поспішав продемонструвати свою обізнаність:

— За цей незаконно добутий вагон начальник станції одержав від Бондаренка хабара...

— Ага. Цілу свиню. Свиня, правда, була не того... Не встигли її відгодувати. М'яса більше, ніж сала, а кісток більше, ніж м'яса. На холодець хіба що. Але дарованому коневі в зуби не дивляться. М'ясо зараз знаєте почому? До речі, свиня колгоспна. Із свиноферми. По суті, свиноферми більше нема, ліквідована Бондаренком. Свиня, яку Бондаренко завіз начальникові станції, була останньою, що залишилося після халявництва Похилюка. Це порушення статуту сільгоспартілі, яке непомітно переростає в кримінальний злочин.

Волошин замовк, потупив очі і, діставши із стаканчика зламаний олівець, почав крутити в пальцях. Часом він пильно придивлявся до зламаного кінчика і скрушно хитав головою:

— От бачите! — зітхнув Горський і розвів руками. — Якісь темні махінації з фруктами, хабарі, порушення сільгоспстатуту. Що накажете робити мені?

Волошин пильно подивився йому у вічі.

— Я нічого не можу вам наказати! Як секретар райкому, я не можу ні наказувати вам, ні просити порушувати закон. Бондаренко — фронтовик? Добре. Орденоносець? Чудово. Поранений і неодноразово? Хай це будуть пом'якшувальні обставини для суду. Ви ж прокурор і маєте діяти, як належить. У вас у руках караючий меч закону, і нічого цьому мечеві

іржавіти у піхвах, коли поруч твориться неподобство. Але...— Волошин різко увіткнув олівець в стаканчик і пройшовся по кабінету.— Але як людина людину, як комуніст комуніста я хотів би попросити вас: не поспішайте псувати Бондаренкові біографію заведенням кримінальної справи. Це ніколи не пізно зробити, він нікуди не втече. Почекаймо, поки повернеться з Ленінграда цей... Доля. Думаю, що й він нікуди не втече, повернеться...

— І я так думаю! — зрадів прокурор.

У нього відлягло від серця. Сухе повідомлення знову перетворювалося на щиру задушевну розмову. Горський ще раз витер носовиком свою рожеву лисину і заговорив швидко, але тепер вже ні холоду, ні сухості не відчувалося в його голосі:

— Сергію Романовичу, зрозумійте мене правильно! Я зовсім не поспішаю і не збираюся відрізати, сім разів не відмірявши. Я хотів поінформувати вас і порадитися з вами. Проте, як виявилось, на мій сором, звичайно, ви значно краще поінформовані. А от порадитись... Розумієте, є тут у мене одне міркування...

— Ану-ну! — потер руки Волошин, він теж повеселішав.

— Це... як би вам сказати, будуть неофіційні міркування, таке щось, чого не запротоколюєш і до справи не підшиєш. Ортодоксальна юриспруденція поважає не емоційні домисли, гіпотези, що виникли навіть завдяки найгеніальнішій професійній інтуїції, а факти, підтвержені документами. Так от, голі факти говорять проти Бондаренка. У мене достатньо підстав, щоб він опинився на лаві підсудних. Але професійна інтуїція підказує мені, що Бондаренко ніякий не злочинець, не барига, не спекулянт-махінатор...

— Чому?

— Дуже вже примітивно, грубо й одверто провернув він усю цю «аферу» з сухофруктами й вагоном. У всій цій історії не відчувається ані найменших елементів самозахисту. Справжні злочинці ого як за свою шкуру тремтять, вони цілу систему перестраховки продумують. Маскуються, роблять усе, щоб із своєї голови на чийсь іншу зіпхнути відповідальність. А Бондаренко, нашкодивши, в тій не побіг, зостався на осонні, берить мене, мовляв, голими руками. Крім того, фронтовик, орденоносець, комуніст. Якось не впи-

сується у його біографію цей вагон сухофруктів. У житті все буває, звичайно... Трапляється й дуже порядним, дуже заслуженим людям посковзнутися, оступитися, але це не той випадок, їй-богу, не той випадок! Так гарно почав, стільки зробив хорошого, колгосп у передові виходить і — на тобі! З глузду б він з'їхав, чи що?..

І раптом Горський осікся, пильно подивився на секретаря райкому, повагався трохи і запитав:

— Скажіть, Сергію Романовичу, а хто вам розповів докладно про ці Бондаренкові махінації? Коли не секрет, звичайно...

— Чому ж секрет? Бондаренко і розповів.

— Бондаренко? — здивувався прокурор.

— Так, Бондаренко. Того дня я їздив до нього у колгосп на молотарку дивитися. Тож він мені все й повідав. А ви, Георгію Петровичу, мушу вам сказати, досить швидко у всій історії розібралися.

Горський тільки рукою махнув. Мовляв, де вже там.

XXV

Звістка, що колгосп роздає безплатно фуфайки, ватяні штани і чоботи, котилася селом значно швидше, ніж котилися побригадно вози, цим добром навантажені.

Підводи зупинялися майже біля кожних воріт, і бригадир, що поруч із їздовим возівдав на горі цього вимріяного одягу й взуття, робив якусь позначку в блокноті й вигукував:

— Агов, хазяї!

Багато разів гукати не доводилось. Бо коли бригадир гукнув біля перших воріт, то коло других, третіх, десятих уже виткнулися зацікавлені:

— Що таке? Продають? Почому продають?

— Авансом! Розпишись! Тут. Так! Чоботи, фуфайка, ватяні штани.

Біля одних воріт не зупинилась підвода.

— А це ж чому? Це так по справедливості? Мене чо-го в списку нема?

— На роботу треба було ходити! Як дбаєш, так і маєш.

Крик, гвалт, виправдовування, прокльони. Але на крик і на прокльони не дуже зважають, віз рипить собі далі.

На підводі, що розвозить спецодяг по четвертій бригаді, іздовим дядько Гнат. Він, як завжди, все знає більше за всіх.

Охочих його послухати сьогодні значно більше, ніж коли б то не було. Тут вам, братця, не безпредметне базікання, тут усе перед очима. Найперше — чоботи, справжні солдатські. Вони не бояться ні дощу, ні болота. Осінь на порозі, скоро буряки копати. Холодно було б у чунях, ноги б закостеніли, а тут — чоботи! Чоботи — скарб, якому в селі під осінь та проти зими ціни не скласти. Абсолютна валюта валют!

Дядько Гнат охоче пояснює:

— Війна скінчилася, склади воєнні ліквідуються, кому воңо тепер? У нашого Івана Тихоновича генерал знайомий. Ви не дивіться, що Іван Тихонович великих чинів не доскочив, із старшинськими погонами з війни прийшов. На війні старшина — великий чоловік! Траплялося йому і з генералами по сто грам пити, чого там! Діло житейське! От Іван Тихонович листа генералові й накадав, так, мовляв, і так, товаришу генерал Голубцов (це генерала прізвище так), допоможи, чим зможеш. Я тобі, товаришу генерал, роти взував, одягав, а як мені дійшло до скрути — взуй-одягни моїх колгоспників. Ми не з пустими руками прийшли! Ми солдатикам сушні на компот привезли. Сушня така, що не тільки солдатам рядовим, а навіть офіцерам у великих чинах та й самим генералам з тої сушні пити компот можна. Знову ж таки, дорогу оправдати треба, бо за спасибі вагон залізничний нам не дадуть. Ви у Трохима Долі спитайте, він іздив, він усе знає. А Іванові Тихоновичу нагорода має вийти велика і подяка...

Тут дядька Гната, як завжди, почало заносити, він, м'яко кажучи, починав перебільшувати. І цікаві кидалися до Трохима Долі. У того вираз обличчя ставав якийсь відсутній, замалим не недорікуватий. Трохим Доля чи то недочував, чи навмисне відповідав невпопад, але нічого путнього почути від нього нікому не вдавалося.

Що ж до нагороди й подяки Івану Тихоновичу, то й тут дядько Гнат не вгадав, а зовсім навпаки.

Днів через три після того, як Бондаренко взув і одягнув село, вірніше б сказати, не все село, а свою трудову гвардію, йому на бюро райкому винесли пер-

шу догану. І він був задоволений. Він завдячував Горському і Волошину, що все так обійшлося.

Діло зроблено. Тепер взуті й одягнені люди вийдуть на буряки і жодного корінця не залишиться в землі. Але найголовніше, що люди повірили йому, а він ніколи в них і не сумнівався. Перші труднощі позаду. Новий голова колгоспу утвердив найголовніший принцип: все матиме той, хто чесно працює. Хай сичать на нього ледарі, п'яниці, спекулянти, перекупки, яких і в жнива рідко хто бачив на полі і яким він не дав ні нитки...

Хай сичать!

Це навіть на краще! Недарма ж мовиться: «Однакове ставлення до неоднакових людей — не є виявом справедливості». Хто не працює, той не їсть! Отак!..

XXVI

— Я любила його дівчиною і зараз люблю. І любитиму завжди! Хоч ви йому й п'ятеро дітей народите. Вам яка шкода від того? Відкусила я його шматок, надщербила?

Мотря дивилась у вічі Галі і говорила ці слова так спокійно, що Галю аж мороз обсіпав. Вона вже й не рада була, що зачепила Мотрю.

Не зачепити вона її, правда, не могла, бо так вишло... Коли докотилося до Галининих вух те, що давно вже снувалося сільськими плетухами, то не могла втриматися. Вже кілька місяців, як Галя фельдшерув. Стара Тихониха, свекруха, бавить онука. Більше того, Галя потайки мріяла про інститут. На третій курс її, звичайно, не приймуть, хоча вона закінчила до війни два, і екзамени всі встигла скласти. Але забула багато чого за ці роки, і доведеться ще раз прослухати другий курс. Про цей другий курс не просто мріяла, вона думала, як про справу вирішену, і розплановувала все на майбутнє. Але з інститутом треба зачекати бодай на той рік. Зараз Галя, щоб не сидіти вдома, пішла працювати.

Роботи вистачало.

Поки сиділа вдома, всі люди були ніби здоровими. Зараз же ходила на виклики та на хатні обходи на предмет виявлення інфекційних хвороб, їй почало здаватися, що хворих людей більше, ніж здорових.

Мотря покликала її до хворого сина. Хлопчик років шести бухикав важко і весь горів. Галя торкнулася його вузьких груденят стетоскопом, він дивився на неї вичікувально, але страху, того страху, яким малі діти бояться лікарів, не помітила в його очах.

— Як тебе звати?

— Іван Маркович.

— Як, як?

— Іван Маркович.

Це — «Іван» неприємно вразило Галю, вона зрозуміла, чому так названо дитину.

— Он ти який, Іван Маркович. Ну, дихай глибше!

— Батька його Марком звали, — пояснила Мотря, дивлячись убік — тож аби не забував батька...

У грудях малого Івана Марковича трохи свистіло, але загрозливих хрипів не було. Ні, це не пневмонія, звичайна простуда. Галя спритно розтерла йому груди і спину, потім поставила банки. Часом вона перехоплювала погляд Мотрі, сповнений вдячності. Коли Галя зняла банки, змучений малий мало не одразу заснув. І те, що він заснув, обумовило подальший розвиток подій: обидві жінки zostалися немов на самоті, без свідків.

Витираючи банки і складаючи їх у сумку, Галя сказала кудись у простір, повз Мотрю:

— Нічого страшного. Застудився трохи. Не випускайте його надвір, води холодної не давайте пити. Я післязавтра прийду ще раз банки поставлю.

— Спасибі вам... І не вірте пліткам. Порога цього Іван ніколи не переступав і не переступить, я знаю. Бо він такий, він такий, що другого такого нема в усьому світі!..

Галина вийшла.

— Ні-і, такого Бондаренка, мабуть, у всій області не знайти! Це ж небачено, це ж нечувано!

Розлючений Повітько влетів до кабінету Волошина і, не чекаючи запрошення, розвалився на стільці. Завкомунгоспом Повітько зовні скидався на партизана. Тільки не справжнього, а опереткового, як їх часом знімають у кіно. Ще зовсім недавно носив він на усіченому конусі кубанки червону стрічку, хоча всі в районі знали, що не партизанів він жодного дня.

Імітована відвертість, псевдощирість, псевдобеносередність, підкреслена недбалість у взаєминах з людьми, панібратство по відношенню до старших — все це робилося для того, щоб замаскувати глибоке, природжене, закореніле хамство Повітька. На його думку, саме так мав поводитись справжній партизан. І, як не дивно, Повітько зумів себе поставити так, що йому багато чого сходило з рук.

Волошина Повітько дратував завжди, але й він терпів його.

— Що там у вас? — запитав секретар райкому.

— Авторитет району летить шкереберть! — Повітько розмахував руками, як провінційний трагик.

— Чому?

— Кажу йому...

— Кому?

— Бондаренкові...

«А-а-а, — подумки згадав Сергій Романович, — це ж він у Бондаренка уповноважений. Хто вони й навіщо? Яка від них користь? Ех, була б на те моя воля, жодного б не послав. Але що громаді, те й бабі...»

— Ну?

— Кажу йому: «Що ти собі думавш? Куди район тягнеш? Ти ж знаєш, що колгосп у тебе передовий, на тебе інші рівняються. Починай!..»

— Що починати?

Повітька роздратувала така необізнаність секретаря райкому:

— Що, що... Жнива, от що!

Волошин відчув, що в ньому крутим окропом починає закипати гнів. Але він ще стримував себе, тому спитав спокійно:

— А Бондаренко що ж?

Повітько розсердився.

Як, на його думку, мав повестися секретар райкому? Почувши вже перші слова Повітька про те, що авторитет району летить шкереберть, він повинен був одразу кинутись до телефону і, не встаючи з-за столу, намилити Бондаренкові шию. Внушити йому відповідну повагу до Повітька, бо він, Повітько, репрезентує своєю особою весь район і в першу чергу райком партії, який послав його до Бондаренка уповноваженим.

Тим часом секретар райкому жує нудну жуйку, вивчає другорядні, нецікаві і нікому не потрібні де-

талі замість того, щоб поставити на місце вискок. І Повітько вирішив випити чашу своєї ганьби до кінця, пережити цю ганьбу ще раз тут у кабінеті, розповідаючи, як брутально повіяся з ним Бондаренко, виношуючи примарну надію, що чим більше секретар райкому знатиме деталей, тим жорстокіше воздасться Бондаренкові.

— А він мені почав демагогію розводити, що ще рано починати жнива. Ще, каже, кілька днів треба зачекати, бо ще молоко із пшениці сикає. Так і сказав: «Молоко із пшениці сикає». До чого тут молоко?

— Це означає, що пшениця ще не достигла, — загрозиливо-спокійно пояснив Волошин.

— Я йому одразу все й виклав, що думаю про нього. Сказав, що йому ніхто не дозволить тягти район назад, псувати цифри показників ударних жнив. А я особисто, як уповноважений району...

— А для чого вас туди посилали? — запитав Волошин.

— Як?

— Ви у армії служили?

— Так точно!

— Знаєте, що таке офіцер зв'язку? Так от. Я вас туди офіцером зв'язку послав, і, коли б яка запарка вийшла, ви б могли Бондаренкові допомогти, подзвонити куди чи ще що... А ви вирішили, що вам дані надзвичайні повноваження підмінити своєю особою голову колгоспу?

— Але ж у інших районах уже розпочали жнива?

— Ви сказали про це Бондаренкові?

— Сказав.

— А він вам що?

— Він сказав, що ті райони південніші і там завжди на три-чотири дні жнива розпочинаються раніше.

— Правильно сказав, що ж було далі?

— Я в найкатегоричнішій формі наполягав...

— А він?

— Вилаяв мене в присутності активу села!..

— І правильно зробив!.. — І тут уже Волошин дав своєму гнівові вихід назовні: — Як ви могли? Ви — базіка, патякало, що нібельмеса не тямить у сільському господарстві! Хто дав вам право псувати плоди рук людських, гноїти врожай? Невже ви не розумієте, що недостигла пшениця спариться ще до того, як зсипле-

мо її на склади «Заготзерна»? Цифра вам потрібна? Блискучі показники? А народ, країну ви чим збираєтесь годувати? Парадними рапортами? Блискучими цифрами? Чи хлібом? Це ж додуматись до такого — Бондаренко весь район назад тягне! У Бондаренка колгосп передовий, на Бондаренка весь район рівняється, Бондаренко почне, значить, за ним усі почнуть, весь район... А хліб, хліб... З хлібом буде що, ви подумали? Геть з моїх очей! Ми ще з вами поговоримо!

Коли вражений і ображений до глибини душі Повітько покинув кабінет, Волошин ще довго не міг заспокоїтись. Безугавно дзвонив телефон, але він не брав трубку. Пробирав розкурити цигарку, але це йому не вдалося: то сірники ламалися, то туго набита цигарка не припалювалась. Волошин пошпурив тліючу цигарку в куток через весь кабінет по діагоналі. Кров стугоніла в скронях, Сергій Романович міцно затис голову руками.

«Повітька я вигнав, — думав він. — З кабінету... А таких, як він, треба гнати з партії. І прийде час, ми гнатимемо цих авантюристів. А Бондаренко молодець! Інший голова, може, й не витримав би натиску цього базики...»

XXVII

Іван заснув, схиливши голову на стіл, а Галя стояла за його спиною і не наважувалася будити. Вона бачила, як йому незручно спати, але знала, що, як тільки розбудить, запропонує роздягтися і лягти в ліжку, він устане, виллє зо три куклі холодної води на голову і знову візьметься за книжки.

Ось вони: «Агротехніка», «Анти-Дюрінг» Енгельса, «Основи марксистсько-ленінської естетики»... Цікаво, для чого йому естетика?

Хіба є вона в програмі сільгоспакадемії? Як важко бути студентом, коли тобі вже майже сорок років! Але іншого виходу нема. Іван мусить мати вищу агрономічну освіту, що б там не було. Керувати таким великим господарством тільки завдяки власній енергії та ентузіазму вже не можна. Практика почала задихатись без теорії. А теорія — ось вона, в цих товстих мудрих книжках, в сільгоспакадемії, куди поси-

лає Іван свої контрольні роботи, куди їздить на сесії...

Підручник німецької мови... І її студіює заочник Бондаренко. Що знав старшина Бондаренко по-німецьки? «Хальт» та «Хенде хох». Ще кілька слів... Тоді у них у роті був цей хлопчина... як його звали? Мартін, здається. Він знав кілька десятків німецьких слів, і Іван часто використовував його, як перекладача. Заздрив навіть йому. Давав собі слово вивчити німецьку мову. Життя склалося так, що дотримати цього слова не вдалося. Але тепер він уперто вивчає, гризе. І не тільки німецьку мову.

Галя обережно взяла зі стола товстий том академіка Вільямса. Перегорнула одну сторінку, другу. В нічній тиші ці сторінки шелестіли лунко, як постріли. Вона злякалася, що розбудить Івана, і притисла книжку до грудей. Як важко дається йому наука, як мало відводить часу для неї легuche повсякдення. Аби вчитися, Іван змушений відривати години й хвилини від свого сну, відпочинку. Смішно, але вони, живучи під одним дахом, майже не бачаться. Галя й діти ще сплять, коли він тихо, щоб їх не розбудити, взувається й зникає у мороці передсвітання. Ще спить усе село, навіть невгамовні півні ще не прокидалися, а голова колгоспу вже на ногах. «Від спання — не буде коня», — любить казати Іван, але вона бачить, що часом йому хочеться віддати за десять хвилин сну цілий табун породистих коней...

Потім удень йому іноді вдається забігти додому. Але Толик у школі, Наталка в яслах, вона, Галя, в цей час сидить в амбулаторії або на викликах. Мати насипле йому борщу, він пообідає і зникне до пізнього вечора. Увечері, якщо його не викличуть на якусь із численних і нескінченних нарад, вони побачаться, перекинуться кількома словами. Але недовго, бо він одразу ж сідає до своїх книжок та конспектів. Сідає, не вечерявши, ситий шлунок — важкий, до подушки хилить. Тому він не вечеряє, а тільки випиває свою солдатську, ще з фронту привезену, кружку молока. Галя вкладає дітей спати, пораяється по домашності, потім лягає спати. Він все ще сидить, вгризається в теорію.

Трапляється (і досить часто), Галю будять серед ночі, викликають до хворого. Сонна, вона брязкає стерилізатором, пакує свою медичну сумку, а він усе ще

сидить за столом. Сидить і тоді, коли вона повертається з виклику.

От і сьогодні вона повернулася, тихо поставила сумку на лаву, роздягнулася, а він не прокидався. Видно, дуже важкий день видався, висмоктав усі його сили по крапельці, висмоктав, мабуть, і в рахунок завтрашнього дня, тож незчужся, як і заснув.

Вона стояла поруч, їй жалко, що спить він так незручно, що затерпнуть йому руки і шия болітиме, але будити не наважувалася. Який не є сон, проте — сон, а розбуди — схопитися і, впертий, більше не засне.

Галя жаліла його й заздрила йому. Він учився. А її мріям так і не судилося збутися. Е-е, коли б у медінституті можна було вчитися заочно! Вони вчилися б разом. Отак сиділи б поруч за столом, як студент із студенткою, і готувалися до сесії. Вона — до своєї, він — до своєї. Але на лікаря не вивчився заочно... А поїхати на стаціонар... Покинути дітей на стару й немічну свекруху, позбавити Івана й того мінімального затишку, який вона спроможна йому створити? Це було б жорстоко і несправедливо.

Він вважав несправедливістю інше. Він пам'ятає про її мрію закінчити інститут і, соромлячись того, що сам навчається, а вона ні, пропонував їй поступити у педінститут на біологічний факультет. Можна вчитися заочно... Галя не хотіла.

Вона не уявляла себе вчителькою. Біологія здавалася їй абстрактною наукою, а вона за роки війни та й за всі ці десять післявоєнних років звикла до конкретної діяльності — допомагала людям. Як уміла і як могла.

Вже Толик ходить у третій клас, Наталка скоро піде до школи. Як летить час!.. Час в її уяві вже давно не поділяється на дні і навіть тижні. А місяці? Вони теж якось змазуються у календарі..

У неї календар, яким користується Іван. Не той, що його можна купити в газетному кіоску і почепити на стіну. Зима починається не з рум'яного діда Мороза і не з пустунів зайців, що весело стрибають під ялинкою. Зима починається з неспокою — ану, як морози вдарять до снігу і вимерзне озимина? Сніг треба затримувати... І було б що затримувати... Рік для Івана, а разом з ним і для Галі починається не червоною

одиничкою в календарі, де написано «січень». Рік починається ще з осінньої оранки і з сівби озимих культур, бо, як буде зорано і посіяно, таким і буде рік новий. Час має властивість то повзти черепахою, коли не сходить озимина, то летіти гострохвостим стрижем, коли земля втрачає вологу, а вони всім колгоспом не встигають закрити її. Весна то дуже суха, і це погано, то дуже пізня й волога, і це теж погано. Літо напоює дощами буряки, і спасибі йому за це, але намочить пшеницю. Стоять похнюпленими слонами комбайни в полі, а небо — наче решето. І ти дивишся в надії на небо і безсилий його залатати, але зробити щось треба, не залишати ж гнити на полі хліб.

Це — праця хлібороба.

Боротьба це, а не праця, нескінченна і жорстока боротьба з байдужою й підступною природою. Наче природа навмисне створила людину, щоб боротися з нею для розваги, а для найжорстокішої битви вибрала саме хліборобське поле.

«Не буду я його будити, — вирішила Галя, — хай спить. Завтра у нього важкий день, потрібно їхати в район добрива вибивати...»

XXVIII

Валерій Горбенко їхав у колгосп «Україна» писати про Івана Тихоновича Бондаренка. Мав таке завдання від редакції одного журналу.

Горбенко ще в купе обмірковував свої перші зустрічі з Бондаренком, перші запитання. Обдумати запитання треба було як слід, щоб матеріал не вийшов схожим на пересічне інтерв'ю або ординарний газетний нарис.

Про Івана Тихоновича Бондаренка писалося чимало, а студія хронікально-документальних фільмів навіть випустила невеликий фільм про колгосп «Україна».

В артілі «Україна» звикли до кореспондентів.

Горбенко журналістом себе не вважав, він їхав до Бондаренка як письменник. Тож кожен рядок, написаний ним про члена ЦК, депутата Верховної Ради СРСР, Героя Соціалістичної Праці Івана Тихоновича Бондаренка, повинен розкривати щось нове про цю людину.

Горбенко знав, що про взаємини Бондаренка із жур-

налістами ходять легенди. Бондаренко любив розбитних і дотепних хлопців з газет і радіо, розкривав перед ними душу, душевно приймав їх, показував, що хотіли, був щедрим і щирим на розмови, а увечері, по роботі, був щедрим і щирим за столом. Але досить було Івану Тихоновичу переконатися, що людина, яка приїхала в його село з кореспондентським посвідченням, недалеко в питаннях сільського господарства, що ця людина з однаковою поспішністю і байдужістю готова писати сьогодні про образи, а завтра про гарбузи, як Бондаренко негайно і непомітно перетворювався на великого містифікатора.

Горбенко з тих, хто народився і виріс у селі, добре знався на сільському господарстві. А коли б він навіть чогось і не знав, то ніколи б не хапався за нарисовий «цвях», який завжди стирчить на видному місці, але на який так легко наколотися. Крім того, Горбенко збирався писати про Бондаренка не просто як про видатного господарника, а як про людину. Власне, розірвати ці два поняття буде нелегко і недоцільно, він розумів це, але найголовніше, що його творчі задуми були далекі від банальності й ординарності.

Письменникові не пощастило з самого початку. Бондаренка в селі він не застав, голова колгоспу поїхав лікуватися в санаторій. Зараз, коли Горбенко знайомився з великим господарством, Бондаренко ходив, мабуть, пустельними пляжами Одеси. В грудні не покупаєшся. Літо, курортний сезон — не час відпочинку для голів колгоспів.

У селі Горбенка прийняли добре, гостинно, але без тієї догідливої запобігливості, яка завжди передусе немудрящій розвідці, чого приїхав кореспондент — справді писати позитивного нариса чи, того й дивися, фейлетоном ошелешить. Уже по одному цьому допитливий і спостережливий Горбенко міг судити, що справи в колгоспі йшли добре. Тут не боялися фейлетоністів, бо матеріалом для фейлетона в селі було розкритися нелегко.

В колгоспі «Україна» все йшло як слід, все робилося так, ніби голова поїхав не на місяць із села, а забіг пообідати.

Горбенко сказав про це заступнику Бондаренка (він же й секретар парторганізації) Марущаку. Марущак,

зовсім молодий ще хлопець, економіст за освітою, за-сміявся:

— Знаєте, що сказав одного разу Іван Тихонович? Він сказав: «Коли командир дивізії почне перевіряти в кожного солдата, чи чисті онучі, йому ніколи буде воювати. Він бойову операцію провалить і дивізію втратить. Отоді вже буде не до онуч. Тому генерал хай у себе на КП орудус, а для онуч старшина є!»

Так у блокноті Горбенка з'явився перший запис. Свої особисті враження не занотовував майже ніколи. Таку мав творчу манеру. Він добре знав те, що справить особливе враження, запам'ятається назавжди. Немає потреби його занотовувати. А другорядне, випадкове, хоч і запиши його докладно, однаково потім не знадобиться; відпаде в ньому потреба.

Горбенко пояснив це Марущаку, коли той з хлоп'ячою цікавістю запитав його, чому він так рідко дістає з кишені свою авторучку. Марущак схвально кивнув головою:

— Правильно! Ну що ж, дивіться, набирайтесь вражень. Провожатого до вас приставити чи самі у все вникати будете?

Вже по тону цього запитання Горбенко зрозумів, що в колгоспі «Україна» не дуже поважають обов'язки «гіда», як це трапляється в інших місцях, де «гід» мало не штатна посада, де гостеві й кроку не дадуть ступити самому, аби не заглянув куди не слід, не примітив щось приховане від чужого ока. Горбенко від «гіда» відмовився.

— От і добре! — зрадів Марущак. — А то немає в нас напихваті такої людини, всі при ділі. Ви знаєте що, вам «гідом» буде кожен на своєму місці. На фермі, приміром, доярка, у кузні — коваль, а в Будинку культури — завідувача чи бібліотекарка. У нас секретів нема. У нас все на виду і все робиться не для старшини.

— Як? — не зрозумів Горбенко.

— А-а, це примовка Івана Тихоновича. Він каже, що недбалий солдат чоботи чистить не для себе, а «для старшини», тобто передки начистить, а на задниках болото понасихало. Так і в господарстві буває — робиться «для старшини». Зовні ніби й блищить, а колупнеш глибше... — Марущак махнув рукою. — Так от,

у нас чоботи не для старшини чистяться. Добре, самі побачите, а то виходить, ніби я хвастаюсь. Почув би мене Іван Тихонович, вже знайшов би, як за похвальбу вшпилити.

І Горбенко вже з перших своїх кроків мав нагоду переконавшись, що тут справді чоботи чистяться не для старшини, а для себе.

Взяти хоча б водопровід. Першу чергу його почали тягти не до центру села, де й без того було багато криниць, а на горби, за околицю. Там людям, щоб принести відро води, доводилось спускатися аж у долину.

Містки й вулиці, ті, що на околиці, й ті, що в центрі, нічим не відрізняються одні від одних. А начальство, різні комісії та ті гості, що приїждять за досвідом, як правило, на околицю не потикаються, що їм там робити? Їм подавай товар лицем. Цього ж-якраз Бондаренко і не робив. З усього було видно, що йому зовсім байдуже, що про нього скажуть ті, що налітають у село наскоком. Голова колгоспу в основному шанував думку тих, хто народився в цьому селі, жив і працював.

Сподобався Горбенкові Будинок культури. І не тому, що виділявся якоюсь особливою архітектурою, багатством чи пишністю. Доводилося письменникові переступати поріг куди шикарніших Будинків культури. Але серед них траплялися й такі, що двері їхні відчинялися лише двічі чи тричі на рік, тільки на великі свята.

Один голова, із занадто хазяйновитих та ощадливих, відверто сказав Горбенкові: «А що? Такі гроші в палац угачено! Нині мають паркет шпильками колупати? Паркет у мене, бачите, який? Рожевий! У всій області другого такого нема. Кіно можуть і в старому клубі подивитись, а танцювати? Он я їм площадку спеціальну зацементував, хай танцюють!» Справді, була й танцплощадка зацементована.

Будинок культури колгоспу «Україна» сподобався Горбенку саме своєю домашністю. Відчувалося, що люди тут бувають щовечора, йдуть сюди, як до хорошого сусіда в гості, а не почувають себе в цих стінах двічі чи тричі на рік бідними родичами.

— У скільки обійшовся вам цей палац? — щоб зав'язати розмову з завідуючою, поцікавився Горбенко.

Молода білява дівчина з модною зачіскою відповіла афористично:

— Два дощі в травень.

— Що? — не зрозумів він.

Дівчина лукаво посміхнулася і пояснила:

— Це так сказав Іван Тихонович, коли його одного разу запитали, скільки коштує наш Будинок культури.

Горбенко зрозумів, що мав на увазі голова колгоспу, і всімхнувся й собі. Ой, ці вимріяні хліборобом два дощі в травні! Скільки про них примовок, пісень, навіть легенд! Бондаренко — господарник досвідчений, кмітливий і допитливий, знайшов цим двом дощам новий еквівалент.

А білява дівчина вже щебетала далі і не афористично:

— У нас знаєте який культурний бюджет? Ми могли б за колгоспні гроші утримувати будь-який академічний театр. Хоч опери, хоч драми.

— А обидва не подужаєте? — пожартував Горбенко.

Вона жарту не сприйняла, відповіла цілком серйозно:

— Чому не подужаємо? Тільки потреби в цьому нема. Нащо б ми мали столичних жителів зобиджати? У нас самодіяльність знаєте яка? Приходьте увечері на репетицію, самі побачите!

Він пообіцяв.

XXIX

Але не вийшло. Десь перед вечором, коли він забрів на свиноферму, там його розшукав Марушак і сказав:

— Ходімо в гості. Я набився!

— До кого? — розгубився письменник.

— До Галини Трохимівни Бондаренко. Це дружина Івана Тихоновича. Коли ж до жінки ходять, як не тоді, коли чоловік на курорті? — пожартував Марушак.

— Дивлюсь я на вас, — хмикнув письменник, почувачи якусь незручність, — веселі ви всі люди.

— Івана Тихоновича кадри. Ходімо, справді. Наша мати-командирша образиться, коли я вас не приведу вечеряти. Крім того, як же ви про Бондаренка збираєтесь писати, не поговоривши з його дружиною? Я, наприклад, можу вам багато чого про нього роз-

повісти, але, самі розумієте, не все, бо народився я саме того ранку, як він головувати почав. Отож з технічних причин дещо можу й опустити.

Горбенко усміхнувся. Марушак розцінив цю поспішску, як початок капітуляції, і додав:

— Галина Трохимівна вам покаже цікавий архів. Листи, які пишуть Бондаренкові фронтові, та й не тільки фронтові друзі. Без цих листів портрет Бондаренка буде неповний. Тобто, користуючись тим, що про нього розповімо я і мої ровесники, ви розживетесь дечим, але це так, ковзання по поверхні, цільний Бондаренко з того не вийде...

— Він і так поки що не може вийти, — сказав Горбенко, — з самим Іваном Тихоновичем я зустрівся не можу...

— А для чого це вам потрібно? — щиро здивувався Марушак.

— Тобто... Я вас не зовсім зрозумів...

— Ні, це я, по-моєму, не зовсім вас розумію. Ви збираєтесь писати про колгосп чи про Бондаренка?

— Про Бондаренка.

— Ну от. То для чого вам Бондаренко?

Горбенка починав дратувати цей зухвалий парторгономіст.

— Ну, знаєте...

— А що? Коли б ви застали Івана Тихоновича, то вам довелось би писати про колгосп «Україна» в цілому, а не про голову його, Івана Тихоновича Бондаренка. Бондаренко вам би про себе нічого не сказав, все про людей розповідав би. Про колгоспників. Навіть про мене що-небудь, — навмисне дратуючи письменника, примружив око Марушак. — А коли б дійшло до колгоспу, він би вас у контору послав, щоб ви там різні показники взяли. Туди, до речі, журналісти не раз за інформацією подавалися...

І ще раз Марушак хитро подивився на Горбенка. Мовляв, коли ти, письменник, себе до фінансових чиновників від журналістики відносиш, то я не наполягатиму більше на відвідинах голови, іди в контору і катай прямо з гробухів.

— Як же ви мені радите про Бондаренка писати без нього самого?

— Ну, коли б ви були художником, — він зробив лукаву паузу, — в розумінні живописцем, вам без

тет-а-тет з Іваном Тихоновичем аж ніяк не можна було б обійтися. Писали б з натури. А для літературного твору в живописному розумінні, вибачте, і фотографії вистачить. До речі, Галина Трохимівна вам його фотографій яких захочете покаже.

Горбенко вже вловив думку молодого парторгá, вона йому сподобалась і видалась оригінальною.

— Отже, ви пропонуєте...

— Я пропоную писати його портрет з вуст людей, які його люблять і знають!

«А ти, хлопче, молодець!» — подумав Горбенко, даючи остаточну згоду нанести візит Галині Трохимівні.

Горбенко знову сидів у купе. Тільки цього разу поїзд ішов у зворотному напрямку, до Києва.

Письменник занурився у свій блокнот...

«Він, коли ще до війни приїздив у село на побивку, ходив на ставок купатися, а ми з братом сиділи в лозах і так заздрили йому, так заздрили...» — бригадир механізаторів Кульбенко.

«Волошина, Сергія Романовича, коли в обком партії працювати забрали, так Івана Тихоновича на секретаря райкому сватали. Відмовився. Я, каже, голова колгоспу, і все. Мене і в армії генералом хотіли зробити, а я старшиною зостався», — ветеран колгоспу, пенсіонер Трохим Доля.

«У нас на фермі немає свинарок. Є оператори. Та й ферма... Хіба це ферма? Це свинофабрика. А коли я починав на цій посаді працювати, була у нас одна-єдина довгорила, худа, як драбина, овиня, та й ту довелось заколоти. Так що я став на деякий час «міністром без портфеля». Але це поза записом...» — завідувачий тваринництвом Петро Савенко.

Горбенко посміхнувся: хоч яким досвідченим конспіратором був Савенко, через тридцять років не наважувався розкривати один факт із біографії свого друга, а він, Горбенко, все знає. Галина Трохимівна виявилась відвертішою, сміючись, розповіла, за що її чоловік схопив своє перше партійне стягнення.

Горбенко перегорнув ще одну сторінку. Тут три адреси людей, яким Галина Трохимівна радила написати обов'язково, гарантуючи, що неодмінно вони дадуть відповідь незнайомому письменнику.

Адреса генерал-полковника Голубцова, адреса директора радгоспу «Цілинний батир» Сухалтуєва, адре-

са завідуючого чайною в селі Буди Хмельницької області Климчука.

— Був у нього ще один друг... Такий друг, такий друг! Дмитро Сєдих... Загинув в останній день війни, — сказала тоді Галина Трохимівна. — І ще одну адресу можу вам дати — Вайл Мартін, живе у Ризі, а плаває по всьому світі — капітан далекого плавання, німецьку мову трохи знав, розмовляв з полоненими німцями. Ваня йому заздрив. Коли хочете, напишіть, але відповіді можете рік чекати. Де його, Мартінчика, тільки не носить, по морях та океанах.

Записів чимало. Щоб прочитати всі, треба було їхати не ці двісті тридцять кілометрів до Києва, а значно далі. І з кожного запису проглядала якась рисочка Івана Тихоновича Бондаренка, фронтового старшини, нині всіма шанованої і знатної людини.

Спокуслива думка, підказана парторгом Марущакком, не давала спокою Горбенку...

А що, як скористатися його порадою? Сісти писати про Бондаренка з вуст інших людей?

Весілля без жениха?

Ні-і, тут не той випадок.

«Напишу, — вирішив Горбенко. — Поїду знову в колгосп «Україна» і покажу написане Бондаренкові. Що то він скаже?»

ЛЕЙТЕНАНТ ГАЛЕТА

ПОВІСТЬ

I

Діс, що синів на обрії, здавався хмарою. Внизу між горбами полискував Буг. Хати збігали з обох берегів мало не до самої води. На правому березі їх стримували прямовисні скелі, на лівому — кучеряві садки, що переходили в городи. Ніби мокрі бегемоти, лисніли посеред Бугу великі каменюки.

Василь Галактіонович, голова сільської Ради, глянув аж туди, ген-ген, де примарні, майже невидимі височіли труби Ладижинської ДРЕС.

— Санько, — несподівано спитав секретарку, — ти знаєш, скільки вони метрів?

— Хто?

— Труби.

— Які труби?

— Ладижинські.

— Потрібні мені ваші труби!

— А вони, між іншим, на двісті п'ятдесят метрів кожна. І в кожній такі штирі спеціальні. Таких і в американців нема. Тобто вони є, але на два метри коротші від наших. Оті штирі й затримують усю кіптяву, всю гидоту. Бачиш, труби майже не димлять...

— Далися вам ті труби, зараз із району дзвонитимуть.

Але голова сільради не слухав.

— Головінж на активі сказав, що практично на наші поля випадає більше космічного пилу, ніж їхніх шлаків...

Ніби з чиеїсь жмені випущені, над самісіньким вікном пурхнули в небо голуби. Василь Галактіонович глянув на годинника.

Нетерплячим громом ударив залп. За ним другий, третій. Луна вдарилася об гранітні скелі правого берега і все ширилась, ширилась за синій ліс, десь аж до тих труб із штирями, на два метри довгими, ніж у американців.

— Бачиш, наскільки птиця чутливіша од нас? Коли вони пурхнули, а коли загуло!

Стрілки на годиннику показували дванадцятую годину дві хвилини.

— Лейтенант Галета воює, — всміхнувся Василь Галактіонович.

— Дивакуватий цей ваш Галета, — підібгала губи Санька, — тут кругом боротьба за мир, а він там на вигоні дітей муштрує. Дурницями їм голову забиває...

Голові сільради набігло на язик просте і зручне слово «дурепа», але він пересилив себе, змовчав. Не сказав того, що вважав своїм обов'язком сказати, і тому у Василя Галактіоновича одразу ж зіпсувався настрій. Він рвучко причинив вікно.

II

З усіх значків, що бомбалися на скрученому, як берест, лацкані свого піджачка, Володька Ковальчук найбільше любив ППХО.

Значок ГСО дівчачий. То їхня справа рани перев'язувати. «Ворошиловський стрілець» — гарний значок, слів немає, але ППХО... Ах, цей маленький сірий літачок, що так гордо задерся догори, наче ніс переможця! Тільки глянеш — так і бринить у вухах:

Все выше, и выше, и выше
стремим мы полет наших птиц...

Милий, славний літачок! Він на тонісінькому ланцюжку тримав увесь значок, що, як розібратися, без літачка нічого й не вартий.

— Ви чули, діду Мефодію? Вони як бомбили вчора Христинівку, так три бомби не розірвалися!

— Ну? — зраділо перепитує дід.

Де у діда закінчуються вуса і починається борідка, звідки дід почав лисіти — з лоба чи з потилиці, важко сказати. Дід щуплий, сутулий. Цеглиста його шия порана глибокими зморшками, ніби тріщинами на просохлій після дощу глейці.

Володька не знає достеменно, скільки дідові років, але певен, що чимало. Проте дід Мефодій чіпкий і сильний: товче собі порепаними п'ятами гарячий пил, а ціпком вимахує для годиться, майже не спирається на нього.

Чоботи його, зв'язані докупи, гойдаються в Калини на спині.

— Ага,— і собі радіє Володька,— три бомби не розірвалися! І тоді їх розпиляли...

— Розпиляли? Тц-т-т-ц-ц,— прицмакує від задоволення дід, ніби розпилювання бомб споконвіку було не знати яким звичним і приємним заняттям. Щось таке — ніби кавуна розрізати.

— Ага, розпиляли! А в бомбах... Що ви думаєте в бомбах? — Голос у Володьки бринить і по-півнячому ламається.

— А що? — жваво цікавиться дід.

— А в бомбах пісок! — торжествуючи, випалює Володька.

— Пісок?

— Звичайнісінький пісок замість вибухівки, а в тому піску записки...

— По-нашому чи по-їхньому?

Володька вагається лише одну секунду.

— По-нашому! І написано: «Чим зможемо, тим допоможемо». Ну?

Володька чекає ефекту, і дід виявляється щедрим:

— Що ти кажеш? Це ж подумати тільки!

І тут же Володька дивиться на діда поблажливо-зверхньо:

— А що тут такого? Хіба вони всі фашисти? То ж звичайні робітники і селяни, котрі на нашому боці, тільки їх фашисти тимчасово загнuzдали. Але тепер...

...Не траплялися мені бомби з піском замість тротилу ні в червні 1941-го, ні пізніше.

Але вірив я в те, що й Володька...

І хто його знає, що саме — ненависть чи ця віра наближала і стверджувала нашу перемогу.

Володька ще довго розповідав би дідові і про бомби з піском, і про те, що наші скоро перейдуть у наступ і їм з колгоспною чередою доведеться повертатися з півдороги додому, але в небі щось тягуче схлипнуло і задзижчало.

Літачок здавався не більшим від того, що міцно

пригвинчений до Володьчиного сірого піджака. Але цей до блакиті неба пригвинченим не був, він швидко рухався... Володька і дід Мефодій зупинилися і позадирали голови.

Те, що сталося наступної миті, не могло вважатися реальністю. Небо щезло, і щезло сонце, і тиша щезла, а зосталося на всьому білому і тепер уже потьмянілому світі тільки чорне черево літака, ревисько з присвистом, і хтось страшний глухо і разом з тим дзвінко, так що роздирало вуха, вбивав у дорогу смерть.

Що це смерть — Володька спершу не збагнув, але інстинкт жбурнув його у придорожній полин.

Тоді й одірвався значок ППХО, і на скрученому лацкані залишився тільки маленький задержуватий літачок. А те чорне, страшне, що тільки-но зажерло небо, знову зробилося безневинним літачком і відлітало, склипаючи, і скельця кабіни поблискували, як банькати очі бабки над тихою водою.

Калина лежала посеред шляху і задньою ногою дерла землю, аж грудки летіли, а під нею, наче пролита маляса, розливалася бура калюжа.

Один чобіт діда Мефодія валявся у тій калюжі, другого чобота не було.

«Де другий чобіт?» — стурбовано подумав Володька.

Що сталося, він ще не зрозумів.

— Діду-у-у! — склипнув Володька.

Склипнув голосно, потім закричав, але голосу свого майже не почув, бо вуха його хтось заклав драглистою ватою, він сам собі зараз здавався зробленим з цієї драглистої вати.

Дід Мефодій сидів край дороги і розмазував на плечі кров. Ніби стирав пляму з святкової сорочки, пляму, яку будь-що треба стерти, вивести, аби не дісталося від баби.

— Череду-у-у... Дивись, розлізуться, як раки з кошика...

Володька почув голос діда так, ніби дід кричав з того берега річки, і кинувся завертати бичків і телечок з густої пшениці, зганяти на дорогу.

Все сталося так раптово і було таким коротким, що худоба не встигла забігти в нетрі. А нетрями, справжніми нетрями стояли пшениці обабіч шляху. Ох і вро-

жай був того року! Кинь шапку в таку пшеницю — не впаде додолу, втримає її на собі колосся...

Лягала пшениця тільки під гусеницями танків... І ще рудий бичок підім'яв її під себе, увіткнувшись мордою у волошки...

— Діду-у-у! Бичка забито-о-о!

Володька плакав і не витирав сліз. Йому ще здавалося, що Калина встане, очуняє. Коли б тут ветеринар був, Петро Трохимович, він би врятував Калину, а бичка вже ніхто не врятує, бо забито бичка. Так, по-дурному...

— Діду-у-у...

Скотина знову збивалася в череду.

— З піском, кажеш? З піском бомби їхні, трясця їхній матері? Ми їх хлібом годували, як людей, а вони оддячили... І дід захлинувся такою лайкою, якої Володька ще не чув.

— Діду Мефодію, ви поранені!

Дід справді був поранений. Рана хоч і не страшна, не глибока, але кров цебеніла з плеча добряче.

Подерли сорочку, почали перев'язувати.

— Кістка, мабуть, ціла? — зробив припущення дід.

І Володька зрозумів, що мусить підтвердити.

— Кістка ціла, м'ясо трохи розвернуло, так що ж... А де другий чобіт, діду?

— Чобіт, чобіт... От і дивись йому тепер під хвіст, котрий фашист, а котрий не фашист. Як на мене — то бий того, котрий під руку підвернувся, і мацай, чи теплий. А як теплий, то бий, заким не захолоне. Куди я тепер піду? Га? Кривлі сплигло, кривлі... Голова обертом іде, і в роті сохне...

І тут сталося чудо! Біля них зупинилося шестеро коней, запряжених у гармату. І старший лейтенант верхи, і гарматки золоті, на його чорних петлицях перехрещені, і молоді червоноармійці з обслуги — все було наче намальованим, наче вигаданим, наче уві сні.

Але це була реальність...

Коні стригли вухами на захід, і тільки зараз Володька зрозумів, що гармата, бійці і цей старший лейтенант їдуть їм назустріч, а значить, не відступають, як вони з дідом Мефодієм і горопашною чередою, а наступають. І зараз у цій гарматі, в бійцях, у старшому

лейтенантові Володька бачив усю непереможну Червону Армію з наркомом Климим Ворошиловим на чолі.

— На Берлін? — навіть не запитав, а наче ствердив і наказав наступати на Берлін Володька.

— Ага, через Крижопіль, — сказав старший лейтенант. — Що тут у вас? Бачу, зачепив...

Він звів очі догори і зсунув кашкета на потилицю, тим самим показуючи, що добре розуміє, хто і як їх зачепив.

— Еге ж. Діда поранено, Калину поранено, а там ще бичок у пшениці лежить. Гарний бичок, центнерів на шість. Акта б скласти, га?

Володька зазирнув у вічі старшому лейтенантові. Червоноармійці зареготали, але старший лейтенант грізно повів у їхній бік бровою, і сміх згас.

Форкали коні. Запах крові лякав і драгував їх. Це були військові коні, але вони ще не нюхали крові, як і їхні погоничі не нюхали пороху.

— Ви б його з гармати, хлопці, — делікатно попросив дід Мефодій і теж звів очі до неба.

Червоноармійці цього разу зареготати вголос не наважились, але пирснули дружно.

— Ми не зенітники, — суворо сказав старший лейтенант. Вилиці в нього заходили: — Сидоров! Дістаньте індивідуальний пакет, перев'яжіть папашу!

Діда Мефодія перев'язали.

Тепер цій одинокій гарматі та її обслузі більше робити було нічого.

— Папашу ми візьмемо з собою, — відводячи очі від Володьки, сказав старший лейтенант і поспіхом додав: — До найближчого села. Може, там фельдшер який... Щоб гангрени не було. А ти, пацан, катай із скотом на схід, як приписано.

Володька сьорбнув носом.

Коли вони прощалися, дід Мефодій сказав якимсь незвичним проникливим голосом слова... І не так слова ці, як зміст їх і глибокий смисл запали у Володьчину душу.

Він пройшов зі своєю чередою сотні кілометрів. Всього набачився... І на прибережному, біля вогнистого моря, фронті, і в далекому, але, однак, неспокійному тилу, він намагався достеменно пригадати дідові слова, сказані тоді при прощанні, але від слів залиши-

лася тільки теза... А може, й не теза, а саме Володьчине сприйняття цих слів:

— Що положено кому, той те й мусить робити. Може, людина живе на світі п'ятдесят, шістдесят, дев'яносто років — заради однієї тільки хвилиночки... Щоб саме в ту хвилиночку чи секундочку зробити найважливіше, заради чого людину живою на світ пущено. А як зробив, що положено, то й помирати не страшно. Володько, не забувай доїти Рябу і Безрогу, бо спортиш скотину...

III

Дійних корів у череді було лише три: Калина, Ряба і Безрога. Решта — молоді бички і, як казав дід Мефодій, «лялівки». Калина впала посеред битого шляху, увіткнувся дурненькою мордою в сині волошки рудий бичок, якого старший лейтенант чомусь відмовився заактувати...

Але Ряба, Безрога, бички і «лялівки» залишалися живими, і гнав їх Володька на схід, щоб не стали вони фашистськими трофеями. Треба було доїти Рябу і Безрогу, щоб не перегоріло молоко, щоб кров не бризнула з дійок, щоб не пропала скотина, бо такого селянський син, Володька Ковальчук, собі б ніколи не простив.

Ряба була сумірною коровою, давалася доїти, але Безрога... О, то був чорт, а не корова! Вона, мабуть, мстилася людям за прозвисько «Безрога». Яка ж вона в біса безрога, коли у неї аж півтора рога? Половина одного зламана, це правда, то й що з того? Ті куці півтора були для Володьки страшнішими, ніж два великі розлогі Рябої.

Але Володька Ковальчук робив своє діло...

Десь у його нескладному естві сільського хлопчика бриніли дідові слова, і, може, він думав, воюючи з Безрогою, що то і є найголовніший сенс його життя і заради цього живим Володьку на землю пущено.

...На полуторку Володька наткнувся несподівано, коли вже сонце своїм криваво-червоним краєм черкалося обрїю, а тїнь Володьчина забїгала далеко наперед.

Грузовик приткнувся до обочини в якїйсь неприродній, як здавалося Володьці, позї. Наче людина, що за-

снула поперек ліжка. Передні колеса його чомусь дивно викрутились і мало не в'їхали у кювет. Мабуть, шофер заснув, стомившись важкою дорогою.

Володька підійшов ближче і зрозумів, що так воно і є: рука шофера мляво звисала з віконця кабіни.

— Дядьку! — гукнув Володька.

Шофер не ворухнувся і не змінив пози.

— Дядьку, дайте закурити!

Мати за такі штуки біла, але Володька курич по-тайки десь з класу четвертого. Після викуреної цигарки з'їсть яблуко — і дух тютюновий десь зникає. А ко-го б Володька мав боятися тут, у полі, коли мама зо-сталася там, у селі?

— Та, дядьку ж! Прокиньтеся, бо в кювет заїдете!

Але дядько вже приїхав... Прокинутися він не міг, бо був мертвий. Та який там дядько! Хлопець, стар-ший од Володьки років на три-чотири...

Його русява стрижена голова схилилася на кермо, залите кров'ю... Права рука зручно вмістилася під щокою — водії так сплять на зупинках, схилившись на кермо, а ліва звисла крізь віконце кабіни. Це був перший убитий, що його побачив у своєму житті Во-лодька Ковальчук...

Звичайно, мерців він бачив. І старих дідів та ба-бів, що вмирили, і молодих, і навіть дітей. Але ті по-мерлі, що їх бачив досі Володька, завжди були в цент-рі уваги живих. Доти, доки їх не спускали в домови-ні на рушниках у могилу, вони лежали в домовинах, хто на лавці, хто на столі, і живі шанобливо і побож-но виряджали їх в останню путь.

Ті лежали — цей сидів. Ті були серед живих, цей — серед поля залишався сам... Володька підійшов випад-ково, щоб вициганити махри.

Куля прошила дах кабіни і голову водія, інша заче-пила радіатор. Дивно, що машина не зайнялася. Ще кілька куль розщепили дошки кузова. Що було на ку-зові, Володька спершу не розгледів, хоч і став на приступку. Здається, якісь мішки. Володьці стало страшно, а потім він інстинктивно задер голову і обдивився небо. Воно було спокійне, попелясто-блакит-не, крізь нього мали от-от проклюнутися перші зорі. Але це не заспокоїло Володьку. Він тепер добре знав, що з неба прокльовуються не тільки зорі, але й смерть.

Смерть однакова і для Калини, і для рудого бичка, і для цього русявого червоноармійця.

І Володьчине єство збунтувало проти такої несправедливості. На яких терезах можна «заактувати» смерть цього хлопця? Люди не повинні так умирати...

«Що положено кому, той те й мусить зробити. Може, людина живе п'ятдесят, шістдесят, дев'яносто років — для однієї тільки хвилиночки. Щоб саме в ту хвилиночку чи секундочку зробити те, найголовніше, заради чого людину живою на землю пущено...»

Чи дожив цей хлопець до своєї хвилиночки? Що і ким йому було доручено зробити в ту хвилиночку чи секундочку? Він щось віз, але так і не довів, і, може, всі його дев'ятнадцять чи й двадцять років прожиті марно... І, може, саме Володьці Ковальчуку доведеться взяти на себе, на свої плечі хвилиночку чи секундочку цього хлопця?

Володька поліз на кузов і обмацав мішки. Розв'язав один. Цукор! Міцний, як камінь, аж синюватий. Володька почав набивати ним кишені...

І раптом йому стало соромно. Ніби хтось стежив за ним і от-от мав упіймати на крадіжці. Але в полі не було нікого. Журно ревла Ряба. Пора вже дойти. Володька, крекчучи, зсунув зав'язаний мішок рафінаду і, мало не підірвавшись, висадив його на спину Рябій.

Добро не повинно пропадати.

Його мати сапала буряки, потім копала їх в осінню непогідь, коли зла мжичка сліпить очі, і Володька Ковальчук добре знав, який присмак має солодкий цукор. Добро не мусило пропадати. Хоч частково, хоч мішок, його треба було винести з цього страшного місця.

Володька погнав свою череду крізь ніч, що насувалася, далі на схід, до Дніпра...

IV

Генерал стояв на піщаному пагорбу і стругав вербового прутика. Може, навіть він робив свищика. Коли колодочкою ножа бити по корі прутика довго і обережно, кора сповзе, наче панчоха з ноги, а потім на

прутику треба вирізати борозенку, стяти навкіс, а тоді знову одягти трубочку кори — і маєте готового свищика.

Володька Ковальчук умів робити такі свищики, ще й візерунки, старанно працюючи лезом, хитро пускав по краю.

Генерал стояв на піщаному пагорбку і, не поспішаючи, зосереджено й уважно стругав вербового прутика. Стругав так, ніби важливішої роботи не знав ніколи, ніби саме за цю роботу по дві золоті зірки блищали на малинових ромбах його петлиць.

А кругом буяла шелюга — червона, жовта, зелена, жовтів пісок, і внизу блищала масна річка, немов застигла. Але то була омана — вона плинула і плинула значно швидше, ніж плинула інша річка поперек неї по хисткому, наспіх зліпленому, латаному і перелатаному мосту.

Це була пе-ре-пра-ва.

Скільки томів треба було б списати для докладної інвентаризації всього, що дерлося на цю переправу?

І колісний трактор ХТЗ, що марно намагався вписатися у валку, і санітарна літучка, і облуплена «сорокап'ятка», яку штовхали закурені й запилюжені червоноармійці, і машини з вантажами, і люди піші й кінні, військові й цивільні, і тачки, візки, дитячі коляски, вузли і лантухи, і збиті з дощок валізи, що їх називають баулами. Лемент, плач, лайка, прокльони... І щось таке, чого ні криком, ні стогоном, ні ревом не назвеш, бо воно не сприймалося як щось реальне.

А генерал стояв на піщаному пагорбі й стругав вербового прутика.

Саперний капітан, очманілий, з сухими очима, які горіли синім вогнем, бажаючи спопелити всіх, хто намагався видертися на міст раніше від інших, саперний капітан, що керував переправою, кричав, навіть не кричав — сичав, бо голос його зірвався давно і, здавалося, назавжди:

— Куди-и! Куди прешся зі своїми чортовими хвостами?! Не бачиш? Назад!! Назад, кажу тобі!

Червоноармійці в почорнілих гімнастєрках не кричали. Вони мовчки робили свою справу.

На міст вповзали, кашляючи димом, військові грузовики.

У Володьки не було надії переправитися з чередою на той берег.

Саперний капітан робив те, що йому належало робити. А генерал спокійно стругав прутика.

І Володька Ковальчук, для чогось здерши картузика з голови, підійшов до генерала...

— Не пускають?

Генерал звів на Володьку очі. Він хльоснув прутиком, як пастушок, і Володька відчув, що генерал такий же мужицький син, як і він. Що прутик і маленький ніжик у руках генерала, і його чисто виголені щоки, і ці пахоці одеколону невидимо і нечутно розсівають навколо якусь стриманість, що не дозволяє цій повені змести з дороги і капітана з сухими очима, і його червоноармійців з жорсткими прикладами, і затопити міст, зламати його, подушити одне одного і злитися з річкою навіки, не виринувши звідки ніколи.

Ні, переправою керував не засмиканий, одурілий від усього цього божевілья капітан, що вже не міг кричати, і не його червоноармійці з жорсткими прикладами гвинтівок. Переправою керував генерал, хоч стояв він осторонь і флегматично стругав собі вербового прутика.

Виявляється, він бачив усе... І Володьку з його чередою, і дітей, що плакали на возах, і колісний трактор, що ніяк не міг видертися на міст, і тачки, і візки, і ноги, що стирчали з-під вузлів, лантухів, збитих з дощок «баулів».

І коли Володька відповідає за Рябу, за Безрогу, за бичків і за «лялівок», то генерал відповідає за щось незрівнянно більше. Але в цьому більшому, незрівнянно великому, посідають своє місце і Ряба, і Безрога, і бички, і «лялівки» як складова і невід'ємна його частина.

— Товаришу капітан!

Генерал сказав ці слова тихо, дуже тихо, і Володька подумав, що капітан серед цього гамору не почув слів генерала. Капітан почув. Почув і звичним рухом професійного військового обсмикнув гімнастерку, вже на бігу застібнув комір і виструнчився перед генералом, рвучко підкинувши долоню до козирка.

— Слухаю, товаришу генерал!

— Вклиньте хлопця з його чередою.

— Але ж...

І раптом генерал усміхнувся.

— Що ви будете їсти, капітане? Війна тільки починається, а з голодних погані вояки. М'ясо, консерви така ж необхідна річ на війні, як порох і снаряди.

— Слухаю, товаришу генерал!

І вже до Володьки:

— Давай, дуй, тільки швидко!

Володька кинувся збивати докупи череду.

V

Це ще була Україна.

Але вона вже ставала трохи не такою. І хати не такі, як на Поділлі, і шиті вони не так, здебільшого очеретом, і красвид не той, і люди говорять смішно, як для Володьчиного вуха. Літера «л» у них -«ль», і на боцюна тут кажуть «лелека».

В одному з колгоспів Володька спробував здати свою вже трохи поріділу череду під розписку, але від нього відмахнулися:

— Гей, хлопче! Дивися, з дня на день і своїх поже-
немо на схід.

На обору переночувати пустили, а вечеряв Володька у крайній хаті, що примостилася біля самісінького колгоспного господарства.

— Цукор? А може, в тебе, синок, і гас є? Чи сірники?

Уже два місяці йшла війна, і сірники, гас, а далі й сіль ставали на селах абсолютним дефіцитом.

— Чи ж у мене кооперація? — сміявся Володька, розводячи руками.— Ось цукор маю...

Цукор пропилюжився так, що більше нагадував антрацит. Але ми не пани, а свята земелька не отрава.

Немолода вже тітка, хазяйка хати, годувала Володьку бараболею, і розпитувала, і не слухала його відповідей, і говорила про своє:

— От і мій Микола пішов... І всі чоловіки пішли воювати. А нам куди? Чи сидіти тут та чекати, поки він прийде й передушить нас, як курчат, чи тікати?

Вона не казала «німець», уникала слова «фашист», «ворог», а говорила «він», бо в той час багато хто так говорив, і всі розуміли, що те слово значить.

— А в тебе мати там зосталася?

— Зосталась. А батько на фронт пішов.

— І не знаєш, чи живий?

— Звідки ж я можу знати? — знизував Володька плечима, наминаючи бараболю.

Він намагався їсти поволі, як годиться їсти в селянських родинях, аби не подумали, що з голодного краю.

— А вони не знають, чи ти живий, — вже не запитала, а ствердила хазяйка.

— А вони не знають, чи я живий. Хіба що дід Мефодій повернувся в село і розповів, що того дня, як ми розлучилися, я ще був живий.

Того дня... А скільки днів минуло відтоді?

Поки тітка товкла в баняку бараболю, Володька встиг їй розповісти і про діда Мефодія, і про вбиту Калину, і про переправу, і про безліч інших дорожніх пригод, малих і великих, страшних і не дуже. Але найбільше враження справила на тітку смерть Калини, безглузда смерть дійної корови. Володька наминав бараболю. Він чомусь був твердо переконаний, що як би там не було, що б його не чекало, все, зрештою, скінчиться як слід. Все вирівняється, бо він тільки-тільки вийшов на дорогу і ще нічого путнього не зробив. А не для того людина живою з'являється на землі, щоб зникнути, як булька на воді.

В шістнадцять років не дуже віриться, що світ може чудово обійтися без твоїх послуг.

VI

— От що, тьотю, пишть розписку, а я її у вас у сільраді завірю...

— Яку розписку, синок?

Цього разу Володька вечеряв бараболею вже в російській хаті. Україна залишилася позаду. Білі мазанки змінилися сірими дерев'яними зрубамі, що пахли живицею, а бараболя тут називалася «картохою».

Не така вона, російська хата, як та, де народився і виріс Володька. Описували ці хати Тургенєв, Чехов, Лев Толстой, про них Володька ще в школі читав. Але то були книжні хати, вигадані, наче в сні примарені, а Володька вечеряв у справжній.

Тут не знають, що таке долівка, вимазана глиною і притрушена татарським зіллям. Тут дощата підлога, вимита і вишкрябана до ячної жовтизни, і по цій

підлозі так приємно пройтися босими ногами, вона тепла і якась шовковиста. Піч тут більша, вона займає чи не половину хати. І полаті під стелею,— дивна, незвична, але дуже зручна річ. Солодко на ній спиться. Тут не знають, що таке призьба. Тут завалинка. А на завалинках сидять мудрі діди, хитають мовчки головами і до чогось прислухаються. Може, до своїх думок?

Решта все — як у нас. Тут теж знають, звідки береться хліб, знають біль у попереку після того, як цілий день на ниві, під пекучим сонцем, піт заливав очі...

— Цукор я вам, тьотю, залишу так... Куди мені його? Розкисне під дощами, а у вас он... трое.

— Здохла корова наша,— гуде несподіваним басом з кутка найменший. Йому років з п'ять.

— А кормилець наш... Ні звісточки, ні слуху. Може, де зустрів? Меренков Юхим Карпович...

І така надія в очах.

Володька давиться «картохою»:

— Може, і стрічав, так прізвища не знав. Там стільки війська.

Де ти, Юхим Меренков? Деся відстрілюєшся? Чи виходиш з оточення? Чи в цю хвилину спиш спокійно в другому ешелоні, а листів не пишеш, бо ніколи не був гаразд писати, та й здається тобі, що тільки вчора з дому... А може, іншим сном заснув ти, Юхим Меренков, увіткнувшись у ріллю? А може, лежиш поранений на госпітальному ліжку? А може, влучила в тебе тонна бомба? А може, ти, Юхим Меренков, вмираєш з голоду за колючим дротом?

Хочеться вірити, що ти живий, Юхиме Карповичу, і незабаром, підкручуючи вуса, відпущені для фасону, подзвонюючи медалями, повернешся в рідне село.

Росія... Яка ти велика... І яка ти своя!

На стіні календар. Володька глянув на нього, і тьохнуло серце. На точнісінько такій картонці з намальованим трактором десь висить календар і в його рідній хаті. Чи висить? Чи не згоріла хата? Чи мама жива?

А на столі клейонка. Стара, потріскана, ну точнісінько як у них на скрині. І ця клейонка невідомо чому заспокоїла Володьку. Ось вона — є... І та, своя, точнісінько така ж, за сотні кілометрів звідси теж мусить бути. І хата вистоїть, і мати виживе!

Чорна тарілка репродуктора зарипіла, старшенька дівчинка струснула нею і покрутила регулятор. Почувся голос:

— и... свыше пятидесяти цистерн з горючим...

Потім знову хрускіт, і страшіне:

— Наши войска оставили город Киев...

Ложка випала у Володьки з рук.

— Тьотю, пишіть розписку. Рябу я вам залишу. У вас діти, дядько ваш воює. Ви не дивіться, що вона худа,— доїться гарно. Відгодується, спочине, ще краще буде доїтись. Не доведу я їх... Он і Безрога здохла дорогою, і ще кілька. Пишіть, тьотю, розписку, та завіримо в сільраді..

Володька говорив, плутаючи українські й російські слова, але солдатка його розуміла. І її не смішила його нетутешня вимова...

VII

Ряба зосталася в цьому російському селі, якого й назву Володька забув. Розписку не завірили. В сільраді того дня не було нікого. Голова пішов на фронт, а новий ще не заступив на цю посаду. Але Володька не боявся відповідальності. Логіка війни міняла в звичних буденних законах мирного життя не тільки літери, а цілі фрази.

Володька гнав свою поріділу череду туди, де кожного ранку вставало сонце. Він ішов у глиб Росії, а Росія не мала кінця...

VIII

У школі Володька Ковальчук учився добре. І не тому, що батько казав: «Не будеш учитися — підеш волам хвості крутити!» Просто пам'ять мав гарну, старання йому було не позичати, і все, за що брався, намагався робити не гірше за інших.

Пригадуючи уроки географії, бачив Володька ніби живим перед собою вчителя географії Василя Євтихійовича, і вчувалися Володьці його слова: «Знаєте, який це край Казахстан? Ви подивіться тільки на карту... Чи знаєте ви, що на території Казахської Радянської Соціалістичної Республіки вільно розміс-

тилися б такі країни, як Франція, Іспанія, Греція, і ще б залишилося місце для Швеції, Фінляндії, Швейцарії і...»

А ще для кого залишилося місце на території Казахстану — Володька безсобою забув. І мучився, пригадуючи... і злився сам на себе: для чого йому було взагалі вчитися? Наврочив тато...

Новини вони з дідом Джабаєм дізнавалися від Жолдиз, коли привозила вона їм у степ харчі та білизну. Сталінград тримався, і це було найголовніше.

І все ж таки, яка країна могла б ще випростатися на території Казахстану, крім тих, що їх Володька згадав?

На географічній карті все було простим і зрозумілим — латки країн, цятки міст, шнурки рік, і зблизити їх на карті не так уже й складно. Але скільки Володьці довелося пройти і проїхати? В яку географію могло вкластися виміряне його ногами і потім відстукане колесами червоних теплушок? Головне — совість його залишалася чистою. Череду, хоч значно поріділу, він передав інтендантам однієї військової частини, оформив усе це документально, а військової потурбувалися, щоб Володька поїхав на схід уже сам.

Правда, Володьці хотілося їхати не на схід, а на захід, але ніхто всерйоз не сприймав прохання відправити його негайно на фронт. А коли те прохання переростало у вимогу, всерйоз переставали сприймати самого Володьку.

Так Володька опинився в Казахстані. А Казахстан був великим як світ...

— Заснув, Володько? Випадеш із сідла, ніс розіб'єш. Мужчині не годиться спати в сідлі. Мужчині не годиться падати з сідла. Ганьба.

Дід Джабай дивився на небо вузькими, наче прорізаними, очима, стежив за польотом хижого сарича.

Коли він встиг помітити, що Володька став неуважним, замислився? Старому здалося, що його підпасич заснув. Для батира заснути в сідлі — ганьба.

— Я не сплю, діду Джабай, — сказав Володька, — так, замислився.

— Батька згадав? Маму згадав?

Пружний степовий вітер загинав ріденьку і сиву, як осіння ковила, дідову борідку. В Джабаєвому голосі чулося співчуття, і він зараз здавався дуже схо-

жим на діда Мефодія. Хоча... Що спільного могло бути в цих людей, окрім хіба що віку? Дід Мефодій лагідний і говіркий, дід Джабай мовчазний і суворий.

Сталінград тримався.

І хоч ніяким стратегом не був тоді Володька Ковальчук, хоч не дано йому стати стратегом і в майбутньому, бо не довго поносить він на своїх плечах навіть лейтенантські погони, він, як і Джабай, як і Жолдиз, як і мільйони людей у всьому світі, чудово розумів, що під Сталінградом зараз вирішується дуже багато, коли не все.

Вітер стелив по сухій землі типчак-траву, бушувала, пінилася ковила, сперечалися з вітром у високості кижі саричі, ситі байбаки не дуже лякалися тупоту коней, ховалися повагом у свої нори... А на сотні кілометрів розлігся степ, і в тому степу дід Джабай, що народився тут і помре тут, і його підпасич, український хлопчина Володька Ковальчук, випасали худобу.

А за тисячі кілометрів була Україна...

Володька писав заяви в райком комсомолу, у військкомат. Найчастіше вони залишалися без відповіді, часом Володьці терпляче розтлумачували, що скот у степу — то консерви для солдатів, а консерви потрібні, як і снаряди. Тоді Володька згадував генерала на переправі. Стругаючи прутика, генерал теж говорив про консерви й снаряди.

Сталінград тримався...

І там, на заході, куди щовечора сідало сонце, де палахкотіла війна, чомусь досі вважали за потрібне обходитися без Володьчиної допомоги.

...З аула шаленим чвалом хтось гнав коня.

Що за дивина ці низькі і патлаті казахські коні! Такі непоказні, коли стоять прив'язані чи стрижені, і перетворюються на вітер, ледь торкнеться їхнього крупа камча. Летять, аж земля під ними стогне.

Ще торік Володька звернув увагу, що плетена нагайка-камча висить на руці у казаха задля годиться. Камчою не варто ображати коня. На поганому коневі хоч камчу порви у гноття, він усе одно спіткнеться на рівному місці, і знайде передньою ногою байбакову нору, і ноги собі поламає, і вершника скине, і одна дорога такому коневі — в казан. Казахи люблять ко-

нину, смачно варять її, і Володька швидко при звичається до нової ї, може, на перших порах відразливої страви.

До живих коней при звичаювався важче. Годі й передбачити, що вступне напівдикий, норовистий степовий кінь. Але коли він визнає тебе за хазяїна, можеш вважати себе на коні. То дарма, що він непоказний.

Якось вогнисто-руде мигнуло щось у сірих полинах, і перш ніж Володька зрозумів, що то була лисиця, дід Джабай помчав за нею. «Здурів старий, — подумав тоді Володька, — хто лисицю конем наздожене? Якби рушниця...» А хвилини за десять дід Джабай повернувся, тримаючи за вуха вбиту лисицю.

— Жолдиз на шапку буде, — пояснив він спокійно, без мисливського азарту, ніби не вполював ту лисицю, а купив.

Коник його після такого шаленого чвалу йшов легко, був такий же спокійний, як і його хазяїн.

Володька тільки очі витріщив.

— Як ви її вполювали без рушниці?

— Для чого рушниця? Не потрібна рушниця! Догнав, камчею межі вуха — і готово!

— Цок у лобок — і в писану торбу, — засміявся Володька.

— Що?

— Це казка у нас така є...

— Розкажи.

Володька розказав, і смішно йому було, і дивно, і зворушливо якось, що старий дід так серйозно сприймає немудрящу казку. Тоді ж Володька запитав у діда Джабая, чом у нього немає рушниці. Ну, добре — лисиця, а як вовки? Шастають по степах ці поганці-сіроманці і точать зуби на худобу... Чи й вовка камчею межі вуха? А сили в діда вистачить?

Старий Джабай тільки плечима знизав.

— Вовк мусить боятися тебе і без рушниці.

— Чому?

— Бо ти — людина.

— То й що?

Джабай сердито глянув на Володьку — що за нетямущий підпасич?

— Ти людина і ти не повинен його боятися. Коли він знатиме, що ти його не боїшся, він тебе боїтиметься.

І рушниця тут ні до чого. Коли ти батир, то й без рушниці батир, а коли — боягуз, то й з рушницею будеш заєць. А вовк зайця не боїться, хоч би той був і з рушницею.

Себе, незважаючи на свої роки, дід Джабай, безпечно, вважав батирем. І він мав на це право.

...Тим часом вершник наблизився настільки, що можна було розгледіти його рудий, аж вогнистий маляй.

— Жолдиз! — радісно вигукнув Володька.

Старий Джабай хитро глянув на нього очима-щілинками. Він уже давно помітив, що перикові щоки і черешневі очі Жолдиз роблять з його підпасича батиря. Жолдиз підїхала, привіталась і простягла Володьці жовтого конверта. Серце гулко закалатало в грудях — хто міг йому писати? Намагаючись бути спокійним, Володька розірвав конверт. У його загрубілих пальцях на осінньому пружному вітрі залопотів цигарковий папірець.

Це була повістка з військкомату...

ІХ

Володька Ковальчук давно не бачив свого обличчя в дзеркалі. Він і вдома, на Україні, не часто заглядав у нього. Тієї останньої передвоєнної весни, готуючись парубкувати, ні-ні та й загляне в люстерко. Поплює на руку і спробує поставити чуба сторч. Дуже хотілося йому мати такого чуба, як у вчителя фізкультури Валявського. Великого чуба, хвилястого і слухняного.

Але скільки Володька не плював на руку, як не стовбурчив волосся, ставати хвилястим слухняним чубом воно не хотіло. Володьчині спроби незмінно закінчувалися невдачею.

За обідом, сьорбаючи борщ, батько раптом зводив очі на Володьку, незворушно дивився на нього і казав:

— Щось у тебе, сину, на голові таке робиться, як у дурного на хаті. Пішов би до дядька Петра, хай би він тебе трохи обскуб. Перечити татові Володька не міг, покірно йшов до дядька.

Скуб дядько Петро не в переносному, а в прямому розумінні цього слова, бо ножиці мав доволі тупі. Перукар з дядька Петра був ніякий, косою й ціпом він орудував куди краще, ніж гребінцем і ножицями.

Голова Володьчина вкривалася драбинками-сходинками, мрії про хвилястий чуб відклалися на майбутнє, а щоб дівчата на вулиці не сміялися, картуз доводилося натягати на самі вуха.

...Цей перукар у військкоматі діло своє знав туго. Його машинка бігала по голові, як комбайн по полю. Але що з того? Треба ж було вперше в житті потрапити до рук справжнього перукаря, щоб той зробив з голови бубон?

Володька мав спокійну вдачу. Він завжди переконував себе в тому, що все, що не робиться, на краще. Але тепер це не допомагало, настрої зіпсувався, і своїм обличчям у дзеркалі Володька зостався незадоволений. Не дивно, що Жолдиз так мало уваги приділяла Володьчиній персоні. Жолдиз гарна, дуже гарна дівчина, а він...

Двічі сюди-туди пройшлася перукарська рука по Володьчиній голові, потім ще двічі — і Володька одразу ж перетворився на капловухого телепня. Плескати ніс, як у качки, широкий рот, ластовиння на щоках і на лобі... Ну до чого ж відразлива пика!

Ковальчук не знав, що людина в його віці стає або занадто самокритичною по відношенню до своєї зовнішності, або позбавляється цієї самокритичності начисто. Залежно від обставин. А обставини завжди в руках людей протилежної статі. Глянь на нього прихильно якась дівчина — і Володька здався б собі писаним красенем.

Та не було поблизу дівчат, і красенів писаних не було тут, бо всі, після того як їх постригли, стали схожими один на одного. Мине небагато часу, вони знову відрізняться. Немає в світі двох однакових людей, хоч би справу одну ці люди робили, і армія одна з них складалася, і шинелі на всіх були однаковісінькі.

І, може, в цьому закладено глибокий смисл і зміст: коли різні за характерами, з різними долями люди хочуть чогось одного, спільного для всіх, роблять його разом — воно обов'язково звершується.

Але хоч якими вони тут були стриженими і однаковими, з-поміж них виділявся Миша Захаров. І не тому, що був він зросту гвардійського, чи сили богатирської, чи краси писаної. Хлопець як хлопець. Тут таких, як він, наче цвяхів у ящику, наче сірників у коробці. Проте за якихось п'ятнадцять-двадцять хви-

лин всі все знали про нього і він усе знав про них.

У цьому хлопцеві сиділа невимовна жадоба до спілкування і невичерпна сила, що руйнувала психологічні бар'єри між незнайомими людьми. Без людей типу Миші Захарова немислимий жоден колектив. Саме вони, змітаючи умовності, вміють дуже швидко і непомітно перетворювати безлику юрму на міцно спаяний і дружний колектив.

Володька Ковальчук теж не залишився поза увагою Миші Захарова. Їхнє знайомство непомітно переросло в дружбу. І хоч дружба та не стала довговічною, була вона міцною.

Після того, як Мишко Захаров поцікавився, чи не знайдеться у Володьки махри на закрутку, а у хазяйновитого Володьки махорка знайшлася, вони закурили разом на ганку військкомату, якимсь потоваришували і не розлучалися більше як півроку. Стоячи на ганку і намагаючись пускати дим кільцями, Миша Захаров розпитував у Володьки про нього і розповідав йому про себе.

Кільця з диму не виходили. Вітер вмить розвіював їх. Розмова вдавалася краще.

— А ти з України, еге? Батьки там? Батько на фронті? Ага. Мій теж. Я теж із Заходу, з Європи. Тобто з Смоленщини, переселенці. Дід з батьком ще до революції сюди подалися кращої долі шукати, а я вже тут, у Казахстані, народився і виріс. Я й казахську мову знаю не гірше од казахів. Не віриш?

І на доказ своїх слів Мишко підкликав незнайомого хлопця і швидко-швидко заговорив з ним по-казахському.

Володьку це зачепило. Він і собі ввернув кілька казахських слів, бо розумів, про що вони розмовляли. Спілкування з дідом Джабаєм і Жолдиз не минуло для нього марно.

Та Мишко Захаров зовсім не збирався хизуватися перед Володькою знанням казахських лінгвістичних тонкощів. Він великодушно залишив хлопцеві-казхові «сорок» свої цигарки, сказав Володьці «молодець» і, ляснувши його по плечу, поінформував:

— Я тут у радгоспі останній рік на тракторі працював, попрошусь у танкісти...

Але вийшло по-іншому. Вони обидва, Володька Ковальчук і Мишко Захаров, потрапили в артилерійське

училище. Воєнком не сподобався обом. Майор тримав розгорнуту газету, і вони бачили лише дві лаковані шпалі на його малинових петлицях, над шпалами червону шию і червоне спухле обличчя.

— От пацюк тиловий, — встиг шепнути Мишко Володьці. Він був незадоволений категоричністю майора, його небажанням рахуватися з Мишковими симпатіями до бронетанкових військ.

Володьці ж, навпаки, перспектива стати артилеристом всміхнулася одразу. Йому пригадався той хвацький, чистенький старший лейтенант із золотими перехрещеними гарматками на чорних петлицях, веселі червоноармійці-артилеристи, коні, що тривожно форкали і стригли вухами...

«На Берлін?» — серйозно запитав він тоді у старшого лейтенанта. «Ага, через Крижопіль», — серйозно відповів той... Леле, яким наївним був торік Володька Ковальчук! А зараз він наважився запитати у майора:

— Як Сталінград? Тримається?

Майор пильно глянув на них:

— А-а-а, ви ще нічого не знаєте? Наші перейшли в наступ!

Коли вони виходили з кабінету воєнкома, Мишко Захаров тихо і ображено буркнув:

— Так і війна скінчиться, поки ми будемо по училищах.

Він усе ще був сердитий на майора, який по-своєму розпорядився його, Мишковою, долею.

...Коли б тієї миті, як вони виходили з кабінету, майор поклав на стіл газету, обидва побачили б на його гімнастерці орден Бойового Червоного Прапора і дві медалі, і Мишко Захаров дещо б змінив свою думку про «тилового пацюка». Обличчя його було червоним тому, що майор стримував кашель.

У грудні сорок першого, під Калініном, майор командував батальйоном. Автоматна черга прошила йому груди, а маленький осколочок міни й досі сидів біля серця, бо хірурги не наважувалися той осколочок виймати.

Бронетанкова школа
 Комсостав стране своей кует,
 Смело в бой идти готовы
 За трудящийся народ...

Де Мишко Захаров відкопав цю пісню і чому вони, майбутні артилеристи, мусили її співати? Адже у них була своя артилерійська пісня, й інші батареї, виходячи на заняття, горлали:

Артилеристы —
 точней прицел!
 Разведчик зорок,
 Наводчик смел...

Але перекричати третю батарею, де заспівувачем був Мишко Захаров, не міг ніхто. І старшина батареї, кадровий артилерист, командуючи «кроком руш», казав: — Захаров, давай свою «бронетанкову»!.. Та найбільше всі вони співали:

Вставай, страна огромная,
 Вставай на смертный бой...

Крім того, несподівано для себе Володька Ковальчук зробив відкриття. Виявляється, проста і звична з дитинства пісня «Розпрягайте, хлопці, коні...», яку парубки ревли біля кооперації, роздушивши потайки від батьків чвертку, ставала хвацькою стройовою, варто було лише додати не дуже зрозумілий приспів:

Маруся —
 раз, два, три,
 калина-ягода...

Решта тексту подавалася за незмінною віками на родною редакцією, і цю українську пісню однаково гарно вимовляли та розуміли і казахи, і росіяни, і киргизи, і естонці.

Місто, або краще сказати містечко, в якому дислокувалося артилерійське училище, приткнулося в степу, на березі озера, і здавалося на цих продутих вітрами нескінченних просторах випадковим і тимчасовим, як військовий табір. Військовим табором воно й було, бо все тут підпорядковувалося служінню армії і перемозі.

Напівмайстерня, напівфабричка, де шилася бязева жовтувата чоловіча білизна, пропахла димом коптильня, що прибрала собі горду назву рибокомбінату, ще кілька подібних підприємств. Всі вони називалися оборонними, і це теж відповідало дійсності.

Вперше за останній рік Володька почув гудок паровоза і перестук коліс, побачив поїзди. В місті була залізнична станція... Адже Володька, тижнями не злязачи з гнідого жеребчика, гарцюючи поряд із дідом Джабаєм, уже й забувати почав про такий засіб пересування, як поїзд.

У місті трудилися жінки і дівчата... Коли батареї курсантів, «прибравши ножку», марширували через містечко чи їхали на полігон, коли вдавалося потрапити в кіно чи на танці, бачили вони тільки жінок та дівчат.

Спалахували скороминуці романи, клятви не забувати, любити, ждати. Але той Ромео, що клявся зустрітися зі своєю Джульєттою на танцях, раптом опинявся в наряді, і Джульєтта, марно прождавши піввечора, усвідомлювала, що все на цьому світі скороминуще, клала свою руку на погон іншому Ромео і йшла танцювати з ним.

Володьку всі оті амурні витребеньки не обходили. Володьку послали вчитися на артилерійського лейтенанта, і він вчився і бачив у тому смисл життя. Тому й не зміг зрозуміти «епікурейських» нахилів свого друга Миші Захарова, який діяв за принципом: «Без нашого Гриця вода не освятиться», або, коли перекласти цю примовку на рідну Мишкову мову, — «Наш пострел везде поспел».

Мишко вважався одним з кращих курсантів. Він учився жадібно і разом з тим наче й недбало, ніби повторював забуте. Став зразковим стройовиком. Кадровий старшина батареї нахвалитися ним не міг. На полігоні Мишка ставили за приклад іншим.

І того ж Мишка «замітав» патруль на танцях, бо у нього не було звільнення, внаслідок чого по кілька дів сидів «на губі». Мишка Захарова знали всі — від кухаря до генерала, начальника училища.

Володька Ковальчук вважав таку популярність свого друга закономірною і пишався нею. Але він не міг зрозуміти іншої популярності Мишка. Здається, його знало все місто. А оскільки Володька не сумнівався,

що все населення міста виключно дівчата, він не розумів, для чого Мишкові стільки знайомств.

Дівчата брали в облогу вартових біля воріт училища, тицяючи їм записочки для курсанта Захарова. Дівчата бігли назирці за батареєю, коли вона йшла містом і дзвінкий голос курсанта Захарова вгвинчував у небо знамениту «бронетанкову школу», яка «ком-состав стране своей кует». Дівчата наступали своїм партнерам на мозолі, коли курсант Захаров з'являвся на танцях.

— Ти що ж, і одружишся одразу зі всіма? — єхидно питав Ковальчук у свого невгамовного друга.

— Навіщо з усіма? — серйозно дивувався Мишко. — Просто серед усіх я шукаю одну. Свою. Хорошу. Щоб раз і назавжди.

— Своя сама знайдеться.

— Ні, я так не можу. Характер у мене активний. Чого ж мені сидіти і чекати, поки вона знайдеться?

Володька згадував Жолдиз, зітхав і не шукав нікого. Він учився. Дні летіли за днями у шаленому вихорі. Підйом о шостій, задовго до світанку, відбій о двадцять третій нуль-нуль, коли в глухому місті глупа ніч і тільки паровози на станції наче схлипують уві сні, а між шостою і двадцять третьою годинами так щільно натоптано всього, що голова йде обертом. Але ніхто не хитається, всі міцно стоять на ногах, бо вони солдати... Ви, безвусі солдати, середини сімдесятих! Ви, у штиблетах і галстуках, чиїм елегантним мундирам позаздрили б не тільки солдати і офіцери, а, певно, й генерали середини сорокових! Якими б ми здалися вам незграбними, скільки б недоцільного і, на вашу думку, нерационального знайшли б ви в наших діяннях між шостою і двадцять третьою годиною!

Але стали ви іншими, інтелектуальнішими тому, що ми, солдати середини років сорокових, були такими, як нам належало бути...

— Хлопці, — сказав старшина, — ця гарматка важить лише тонну і якихось там нещасних двісті кілограмів. Раніше вона важила майже вдвічі більше. Але ж нічого, котили. Так само семеро, і так само по снігу. На вас тут менше як по два центнери на брата. Ану, взяли!

Гармата справді була чудом. 76-міліметрова, уніфікована і модернізована, дивізіонна ЗІС-3 надзвичайно

скорострільна! Вона могла випльовувати снаряди в обличчя ворогові майже кожні дві секунди!

Для вас, солдатів середини сімдесятих, що на ученнях пускаєте в небо балістичні ракети, для вас 76-міліметрова ЗІС-3, як і її молодша сестра 76-міліметрова «полковушка», можуть здатися музейно примітивними, як для вас здавалися примітивними козацькі гаківниці і петровські мортири... І це закономірно.

Але вони зробили свою справу. Зробили так, щоб ваші балістичні стрільби залишилися тільки навчальними. Не забувайте про це, солдати! І хай ваші стрільби завжди будуть тільки навчальними, тільки безкровними...

Стрільби на полігоні того лютого ранку теж були тільки навчальними. Друзі стріляли по рухомій цілі — фанерних танках. Власне, не по танках, лише по силуетах танків. Але одне діло стріляти по квадрату і, доповідаючи комбатові, «прирізувати» площу, яку могли б покрити випущені тобою снаряди, і зовсім інше пробити дірку у фанерній «броні» танка сталевую болванкою.

Фанерний танк досить швидко котився по роликах. Хлопці з їхньої батареї, що вже відстрілялися, сиділи в бліндажі (три накати — техніка безпеки!) і по черзі крутили корбу. Трос намотувався на барабан, і танк рухався.

Мишко Захаров відстрілявся гарно. Вже перша випущена ним болванка прошила фанеру на рівні башти.

Володька Ковальчук зауважив:

— Влучити — то ти влучив, а толк який?

— Як? — не зрозумів Мишко.

— А так. Тут броня, знаєш, скільки міліметрів? Фанера — що! Фанеру болванка прошиє, а стрельни під таким кутом по справжньому танку... Може навіть статися так, що твій бронейний ковзне і по-олетить в поля та нетрі...

Капітан Івануш задоволено хмикнув і сказав:

— Ковальчук, голова в тебе на плечах не тільки для шапки. Бути тобі генералом. Правильно розсудив. Тільки попрацюй поки що наводчиком. А ти, Захаров, давай у бліндаж, крути корбу.

Мишко крутив корбу ніби найнявся, ніби то була не знати яка важлива робота. Фанерний танк котився на своїх роликах значно швидше, ніж раніше. А Володь-

ка не спішив стріляти. Він припав до панорами, пово-лі обертав ручку горизонтальної наводки, і жерло гармати ніби приножувалося до танка.

Капітан Іванусь не підганяв курсанта, хоч побою-вався, що танк встигне вийти із зони обстрілу раніше, ніж Володька встигне вистрелити.

І враз танк зупинився. Мишко перестарався: дуже вже заповзято крутив корбу, і у танка зіскочив ролик, а трос заїло.

Тільки-но танк зупинився, як Володька вистрелив. Болванку він послав туди, куди хотів, трохи нижче башти, якраз на рівні гусениці.

— Це нечесно! — спаленів Мишко.

— А коли на полі бою у танка раптом заглухне мо-тор, я мушу чекати, заким він знову заведеться? — невинно запитав Володька.

Капітан Іванусь сміявся, а це з ним траплялося нечасто. Володьці довелося відстрілятися заново. Він знову влучив, але тепер уже в рухомий танк, і капі-тан похвалив його. Не так за другий постріл, як за перший.

— Правильно, Ковальчук! Коли трапляється така нагода, чому ж нею не скористатися? Тільки, на жаль, фанерні танки самі частіше зупиняються, ніж справж-ні. Броньовані нам зупиняти доводиться. Чим Ман-штейн стукав у наші двері, щоб до Паулюса добратися і його на волю випустити? Танками. Хто ті танки зу-пинив? Ми! Артилеристи!

XI

Вечорами, в так званий особистий час, вони збира-лися в кутку казарми біля чорної, оббитої бляхою груби і «травили баланду». До груби їх тягло не тіль-ки тому, що там можна було відкрити дверцята і крадькома від старшини і ддювального покурити пря-мо в темне провалля димоходу. Казарма погано опа-лювалась, і чорна груба зберігала якусь видимість тепла. Невідомо, правда, хто кого більше обігрівав — груба їх чи вони грубу своїми молодими, гарячими тілами.

Проте гарячішими були їхні голови... Хлопцям не терпілося на фронт, снилися лейтенантські погони і мариласть перемога. Німці відступали, армія Чуйкова

визволяла Донбас. Питання життя і смерті там, куди вони рвалися, вирішувалися просто і невимушено:

— Життя свого не пошкодую...

І одного вечора наклалося чітке, як ляпас:

— Ну й дурень...

Біля них стояв капітан Іванусь і розгойдував на чорній косинці зодягнену в рукавицю руку. Товсту ватяну рукавицю він не знімав з пораненої руки ніколи, навіть у приміщенні.

Чутки ходили різні. Казали, що капітан готується до вирішальної операції, вигріває руку. Хірурги позашивають порвані нерви, і капітан прямо з операційного стола подається на фронт. Але казали також, що ніякі хірурги не допоможуть. Робили вже все, що могли, зшивали як уміли, проте нічого у них не вийшло, і капітан зостався камікою на все життя. А рукавицю носить, щоб приховати від стороннього ока свої страшні скоцюрблені пальці.

Капітана Івануса в батареї називали Рашпілем. Не тільки за глибокі вирви, що лишилися після віспи на його обличчі. Характер мав, як рашпіль, умів «знімати стружку». При тому слів не добирав і статутів не дотримувався. Підстав для того, щоб написали на нього рапорт командирові дивізіону або й начальникові училища, було доволі. Але рапортів не писали. Ніхто. Ніколи. І не через те, що він носив поранену руку на чорній косинці... І не через два ордени і чотири медалі, що подзвонювали на його кітелі.

Просто капітан Іванусь завжди був сам собою. А значить — чесним, відвертим і справедливим. Все, що він говорив, завжди виявлялося правдою. А солдати народ не вразливий, їм не до нюансів. Коли вони розривають пачку махорки, їх не цікавить обгортка, їх турбує, чи махорка міцна.

І навіть якби капітан Іванусь не мав ні ордена, ні медалі, ні скаліченої руки на додачу, а залишався таким, як був, — різким, часом аж до брутальності, то й тоді навряд чи хто б написав на нього рапорт.

Але те, що сталося зараз... То вже занадто. Назвати дурнем людину, котра збирається віддати життя за Батьківщину, то вже занадто навіть для капітана Івануса. Володьці не сподобався цей тон. Володька навіть слину ковтнув від образи.

А в Мишка Захарова пересохло в роті. Він звів брови і пропік поглядом капітана:

— Товаришу капітан...

На Івануся ні Мишків погляд, ні Мишків тон не справили ніякого враження. Скрипучим голосом Івануся продовжував:

— Як є дурень! Подумай сам і ти, Захаров, і всі: що ви без життя?

— Значить, шкуру рятувати? — аж подався вперед Мишко.

Капітан Івануся не міняв тону:

— А ти не бачиш ніякої різниці між шкурою і життям? Шкода. Я завжди тебе за приклад іншим ставив, вважав розумним курсантом. Шкода, дуже шкода. Так от, Захаров, про шкуру ми поговоримо пізніше. А зараз прикинемо, що являтиме собою будь-хто з нас без життя. Героя? Мученика? Чорта з два...

Мишко кипів, і капітан здоровою рукою доторкнувся до його грудей, знизав плечима.

— Може, й героя, може, й мученика, але, як на мене, кожен з нас, позбавлений життя, є ніщо, звичайнісіньке м'ясо і кістки, сяк-так запаковані в ту шкуру, яку ти, Захаров, до речі, закликаєш не берегти. Між іншим, навіть продірявлена шкіра не матиме ніякої матеріальної цінності. Вони ж підійдуть, плюнуть на твій труп і підуть далі. Знову в глиб Росії. І сюди прийдуть. Хто із зупинить? Трупи?

— Ну-у, товаришу капітан...

— Чекай, Захаров! Трупи їх не зупинять. Їх живі мусять зупинити. Уяви собі, що ти один zostався. Один на цілій ділянці фронту!.. То яке ти право маєш вмирати? Хто тобі дав таке право? Дати можливість їм плюнути на твій труп і піти далі? А воювати хто буде? А Батьківщину хто буде захищати?

— Що ж ви пропонуєте, товаришу капітан? — несподівано для себе запитав Володька Ковальчук. Йому ставала цікавою ця розмова.

Несподівано голос капітана став лагідним. Він більше не нагадував ковзання рашпіля по металу.

— Що я пропоную? Не так уже й багато. Але й не мало. Я пропоную вистрелити за секунду до того, як вистрелить він. На мить його випередити. З однією умовою: не тільки раніше, але й влучніше. Для того

вас і вчать тут. На секунду раніше вистрелиш — і вже не ти труп, а він. Це не так просто, хлопці. Треба вчитися, думати, не гарячкувати.— І він додав різко: Війна — це перш за все робота. Брудна, небезпечна. А ми — на війні.

Він круто розвернувся і вийшов з казарми.

XII

Що б там про нього не плели язиками, а старшина Плахотников виявився надзвичайно кмітливим і казайновитим чоловіком. Як і належить справжньому старшині. Це він перший в училищі розв'язав проблему гімнастерки з лейтенантськими погонами.

Вони мали фотографуватися для посвідчення в офіцерській формі. Фотографії потрібні вже сьогодні, а офіцерської форми ще немає. Фотограф прийшов, а вони переминалися з ноги на ногу і обсмикували свої засмальцьовані гімнастерочки з курсантськими погонами. І тоді геніальний старшина Плахотников підійшов до командира першого взводу лейтенанта Корзинкіна і голосом професійного грабіжника поза всякими субординаціями наказав йому:

— Скидайте гімнастерочку, товаришу лейтенант!

До Корзинкіна спочатку не дійшов глибокий зміст слів старшини, а тільки їхня нестатутна брутальна форма.

— Що, що?! — перепитав лейтенант Корзинкін, і обличчя його взялося червоними плямами.

Старшина залишився спокійним і незворушним, а батарея залякла, чекаючи, чим скінчиться безпрецедентне нахабство старшини і таке жахливе порушення субординації.

— Кажу, гімнастерочку скидайте, товаришу лейтенант!

Лейтенант Корзинкін мав богатирський гвардійський зріст, і його гімнастерка підійшла б найдовготелесішому курсантові з батареї. Проте Корзинкін не розумів цього, стояв закипаючи, ось-ось вихлюпне весь свій гнів на зухвалого старшину.

— Що тут у вас? — проскрипів Рашпіль.

Він мав звичку з'являтися несподівано, коли його не чекали, але саме тоді, коли був необхідний.

— Дозвольте доповісти,— виструнчився старшина

і підкинув руку до козирка так, як це вміють робити тільки кадрові старшини. — Дозвольте доповісти, товаришу капітан! Прийшов фотограф на предмет знімання особистого складу батареї на предмет офіцерських посвідчень. Фотографії мають бути в офіцерських погонах. Погонів нам не видали, товаришу капітан. В даний момент, товаришу капітан, прошу товарища лейтенанта Корзинкіна зняти гімнастерочку...

Капітан блискавично оцінив геніальний винахід старшини.

— Товаришу лейтенант, не затримуйте батарею! — «рашпілістим» голосом наказав він.

Все ще не дуже розуміючи, що робиться, лейтенант Корзинкін почав вилазити зі своєї гімнастерки.

...Лейтенант Корзинкін сидів на чимусь ліжку і всоте перегортав зачитаний номер журналу «Красноармеец». Коли в твоїй гімнастерці фотографується півтора ста чоловік, це забирає до біса часу, хоч би одягалися і роздягалися вони по-військовому швидко.

Старшина Плахотников стояв поруч з фотографом.

— Ковальчук, не підсмикуй рукави! Кому потрібні твої руки? На фотографії твоїх рук однаково видно не буде. На фотографії мусить відбиватися ця сама... бадьора фізіономія і лейтенантські погони. І шию вперед подай. В тому, що комір ззаду здується хомутом, біди великої нема. На фотографії все вийде в ажурі. Так я кажу? — про всяк випадок консультував він у фотографа.

— Точно так, товаришу старшина!

І справді — все вийшло в ажурі. Світ не бачив таких молодцюватих лейтенантів, як ті, що фотографувалися у гімнастерці лейтенанта Корзинкіна.

А потім на плацу застигло велике каре. Теплий літній вітер ковзав по лакованих козирках формених картузів, і не було такого, хто не скопив би ока на дві зірочки, по одній з кожного боку чорного просвіту на зеленому польовому погоні.

Золоті, парадні погони так і залишилися до майбутніх переможних парадів у зелених мішках з романтичною назвою «сидори». Хай чекають кращих часів, лейтенантам ніколи, лейтенанти їдуть на фронт вкривати себе славою, заслужувати нагороди та ще більші погони.

Але й польові лейтенантські погони надзвичайно по-

добалися Володьці Ковальчуку. Особливо перехрещені гарматки, як у того старшого лейтенанта, що зустрівся їм із дідом Мефодієм тоді в полі, після нальоту фашистського літака.

— Струнко! Рівняння на середину!

Вийшов генерал і сказав:

— Здрастуйте, товариші офіцери!

...Він сказав — «товариші офіцери» і цим він сказав найголовніше.

XIII

Ніколи в житті у Володьки Ковальчука не було стільки грошей. Не пам'ятав він, щоб і мама його тримала коли-небудь у руках таку солідну суму. Хіба що тато... Володька міг би купувати і купувати... Але Володька не купував. По-перше, він був хазяйновитим хлопцем, а по-друге, так давно купував, що навіть забув, як це робиться.

От Мишко Захаров одразу ж по дорозі на станцію купив собі люльку, вгативши в неї мало не всі гроші. А як розібратися, нащо Мишкові люлька? До неї треба гарного тютюну, а вони, хоч і стали вчора офіцерами, смалили махру, бо нічого кращого не дістанеш. Махра смерділа, тріщала і стріляла в люльці, ніби там вибухали крихітні міни.

— Для чого тобі люлька, Мишко?

Враз обличчя лейтенанта Захарова зробилося подитячому ображеним і винуватим. Він зсунув картуза з потилиці на лоба.

— А чорт її знає... Мабуть, щоб мав я солідніший вигляд. Ну, як такими командувати?

Він кивнув на літніх солдатів, сусідів по теплушці. Майже у кожного на гімнастерці медалі та ордени, червоні й жовті нашивки за поранення. Цим людям уже доводилося палити не фанерні, а справжні танки, і вони мали право на зверхність по відношенню до зелених, безвусих лейтенантів. Хоча... не таких уже й безвусих. Володька помітив над Мишковою верхньою губою білий, аж прозорий, неголений пух.

— Ти й вуса відпускаєш? — хмикнув Володька.

Мишко тільки скрушно махнув рукою. Він і сам чудово розумів, що вуса не вдаються і, щоб вирости справжні вуса, доведеться поморочитись.

Тільки тепер Володька до кінця зрозумів базікання нахабного старшини Дзюбенка. Цей сорокарічний одесит не давав у теплушці спокою нікому. Всіх він брав на клини, розігрував, кожному підпускав іронічні шпильки, а до офіцерів, себто до Володьки й Мишка, ставився з такою комічною догідливістю, з такою пошаною-повагою, що теплушка вібрувала від солдатського реготу.

Все робилося так продумано і безневинно, що ні Мишко, ні Володька не могли офіційно присікти витівки старшини, гарикнути на нього, поставити на місце. Його «хохми» летіли із закритих позицій, часом рикошетом, і подавити «вогневу точку» старшини Дзюбенка не могли ні лейтенант Ковальчук, ні лейтенант Захаров. Навіть лейтенант Захаров! Розбитний Мишко, що ніколи не ліз за словом у кишеню, поруч із старшиною Дзюбенком «линяв», губився і почував себе кошеним, яким бавиться лев.

І зараз, помітивши підмурки майбутніх вусів над Мишковою губою, Володька зрозумів, що старшина розгледів їх значно раніше. І не тільки розгледів, але й поділився своїми спостереженнями із солдатами. Солдати пирскали по кутках, хитро позираючи на лейтенантів. А Дзюбенко завів розмову:

— Маю вам сказати, слов'яни, що завести справжні вуса — то велике мистецтво і чимала морока. Але, як кажуть земляки нашого Дюка (до речі, в Одесі теж є Французький бульвар): «Коли хочеш бути красунчиком — страждай». І варто, варто, маю вам сказати, слов'яни! Один мій хороший кореш, перукар з Привозу (маю вам сказати — такий майстер, що міг би і англійського короля під бокс підстригти), казав: «Хочеш мати гарні вуса, дістань спершу пташиного помету...»

— Для чого? — запитав хтось із солдатів, давлячись від сміху.

Вся теплушка солодко передчувала, що старшина Дзюбенко встругне зараз чергового коника. І не помилилася...

— Для чого? — старшина глянув на солдата, як на невігласа. — Ти не знаєш, для чого пташиний помет? Хоча... Хоча, звідки тобі знати? Якби ти жив у Одесі, то знав би. Маю вам сказати, слов'яни, що будь-який пташиний помет тут теж не годиться. Тут необхід-

ний тільки добірний голубиний помет і добірний півнячий.

— Качиний не підійде? — підкинув хтось.

— Качиний?! — бурхливо обурився старшина. — Ти що? Тут і курячий помет не підійде. Не про женське діло йдеться. Чистий голубиний, причому не від голубок, а від голубів, і чистий півнячий. Справа серйозна. Ну от. Голубиним пометом треба мазати тричі на день верхню губу зверху, а півнячим тричі на день зсередини, — старшина зробив ефектну паузу, — і вуса ростимуть як з води...

— Чому? — солдати аж хрюкали від задоволення.

— Дуже просто, — старшина залишався серйозним і незворушним. — Голубиний помет тягне вуса вгору, а півнячий штовхає їх із середини. Все навіть дуже просто, слов'яни.

Теплушка загойдалася від реготу.

Вже який день їм замість хліба видавали галети. Продпункти на всіх станціях ніби змовилися. Тверді, наче дерев'яні, галети не дуже давалися навіть молодим зубам. Але Володьці вони чомусь подобалися. Галети нагадували йому мамині коржі, прості прісні коржі, які вона пекла в жнива та восени, коли починали копати буряки і в неї було дуже мало вільного часу. Коржі напікалися наперед із запасом. Володька брав їх із собою в поле, до корів, до школи, батько брав на роботу... Домашні прісні коржі, що засихали до повного одерев'яніння, це сьогоднішні галети, чи сьогоднішні галети — це одерев'янілі прісні коржі війни? Не знати чому, але від галет несподівано запахло домом...

Перш ніж з'їсти галету, її треба розпарити. Довго, довго тримати в гарячій воді. Сьогодні Володька встроїв свою галету в алюмінієвий чайник і задумався чогось, задрімав, може, а може, так зазівався, заколисаний симфонією дротів, що за дверима теплушки то лізли в небо, то падали рвучко донизу, але бігли, бігли невпинно вперед, випереджаючи поїзд, ледь торкаючись білих колін телеграфних стовпів. Ковальчук забув про галету, і вона розпарилася так, що не можна було витягти з чайника.

Старшина Дзюбенко скористався нагодою і відпустив на адресу лейтенанта солоний солдатський жарт.

Тут Мишко Захаров не втримався і закликав старшину до порядку. Старшина пробачився так вишукано-іронічно, що обом лейтенантам стало не по собі.

«І нам доведеться командувати отакими людьми? — думали, не змовляючись, обидва лейтенанти. — Але ж звідки береться справді офіцерський авторитет? Невже його можна завоювати тільки під фронтовим вогнем і зовсім неможливо розжитися в глибокому тилу?»

Хвилюючись, лейтенант Захаров набив люльку махрою і запалив. Люлька розкурювалася погано. Махорчани крихти розпікалися і, потріскуючи на всі боки, виписували складні траси. Мишко кожної миті ризикував залишитися без очей.

Старшина Дзюбенко потяг носом, і обличчя його набрало замріяної, солодкої урочистості...

— Чую пахощі ні з чим незрівнянного «кепстена». Цей тютюн, а мушу вам сказати, слов'яни, що готують і відповідно нарізають його виключно для люльок і курять його виключно капітани далекого плавання, звідки й назва — «кепстен», що значить — «капітан». Так от. Цей тютюн до революції в Одесу привозили на своїх шаландах греки-контрабандисти. Ох, «кепстен»! Які чарівні пахощі, який ні з чим не зрівнянний букет. Товаришу лейтенант, даруйте за порушення субординації, але пригостіть бодай на одну закруточку, душу потішити.

— То махра в мене, товаришу старшина! — мало не плакав Мишко. — Махра точнісінько така, як і у вас. І припиніть цей цирк!

— Слухаюсь, товаришу лейтенант! Єсть припинити цирк!

Але спокою старшини Дзюбенка вистачило ненадовго.

...А за прочиненими дверима теплушки бігли і бігли проводи, то майже вертикально спинаючись в небо, то сталевими дощами падаючи на землю. Бігли далі й далі, переганяючи ешелон.

Росіє, яка ти велика!

XIV

Не мала баба клопоту та й купила поросля.

Лейтенант Ковальчук, незважаючи на своє офіцерське звання, на погони свої офіцерські, виявився не

набагато розумнішим від тієї баби. Поросяти він, правда, не купив, зате купив півня. Живого. Купив і одразу ж розкався, але було вже пізно. Повертати півня цьому в'їдливому дівчиськові значило остаточно підірвати свій офіцерський авторитет.

З того часу, як відчув Володька Ковальчук на своїх плечах офіцерські погони, а в кишені силу-силенну грошей, вперше він зрозумів, що грошей у нього не так і багато. Тобто їх, звичайно, було багато, дуже багато. Дещо залишилося, але...

Того сірого дощового ранку на сірій непримітній станції дівчисько ошукало лейтенанта, попередньо спровокувавши. Хоча... Коли розібратися, Володька винен сам. Ніхто його за язик не тягнув. Він, никаючи по імпрізованому базарчику, підійшов до дівчини, що куталась у материну кофту, тримаючи під пахвою мокрого, зачуханого півня, і для чогось запитав:

— Що хочеш за півня?

Дівчисько було на кілька років молодшим од лейтенанта, але воно нахабно розсміялося:

— Грошей не вистачить, товаришу лейтенант!

Він аж поперхнувся від злості:

— А ти лічила мої гроші?

І тоді вона нанесла удар:

— Он у вас і кобура порожня, вам ще й нагана не видали. Який з вас вояка?

Кобура й справді була порожньою, і Володька ще раз покався, що чорт сіпнув його за язик. Піти геть? Так вона ж стрибатиме на одній ніжці і кричатиме йому вслід: «А я ж казала, а я ж казала, що у вас не вистачить грошей на півня, товаришу лейтенант!»

Ганьба на всю станцію, перед усім ешеліном...

— Я тебе питаю, скільки ти хочеш за свого півня?

Коли вона назвала суму, в нього потемніло в очах. Проте відступати було пізно. Хоробрий молодий офіцер не мусить відступати. Проклинаючи себе за цикавність, Володька поліз до кишені...

XV

— У нас в Одесі є такий анекдот. Один солдат торгує у баби півня. А півень худий-худий, як оцей, що його придбали товариш лейтенант. Баба ж править за нього дорого. І тоді солдат питає у баби: «Чого він

у вас, мамашо, такий дорогий? Такий худий і такий дорогий?» А баба відповідає: «Ти, солдатику, не дивись, що він такий худий, він знаєш який...»

Останнє слово старшина Дзюбенка тоне в солдатському реготі. Дерев'яні стіни теплушки аж деренчать. Лейтенант Захаров червоніє і по-півнячому кричить:

— Старшина Дзюбенко! Доки триватиме цей цирк? При чому тут Одеса, при чому тут старий анекдот? Відставить!

Сміх як пожежа в торф'янику: то затухає, то спалахує, дарма що лейтенант скомандував: «Відставить!»

— Ну, навіщо ти приніс цього ідіотського півня? Хочеш остаточно погубити наш авторитет? — шепоче Мишко.

Володька й сам не розумів цього. Рятуючи свій офіцерський авторитет перед дівчиськом, Володька, товариш лейтенант Ковальчук, тепер ризикував його остаточно втратити перед солдатами.

А що його, справді, робити з цим півнем? Де і як його варити, пекти, смажити? Чавунна грубка в теплушці є, але ж живим і не обскубаним його в ній пекти не будеш. Володька не вмів навіть вкоротити півневі віку. Дома це робила мама.

І тут знову виткнувся старшина Дзюбенко. Він слейним голосом запитав:

— Я так думаю, товаришу лейтенант, що придбали ви півня не для поліпшення племені? Та й курочок, відповідно, нема, топтати йому, сердешному, нікого. Чи курочок, товаришу лейтенант, ви збираєтесь...

— Товаришу старшина! Наказую вам зарізати цього півня, общипати його і... Виконуйте наказ!

Володьчин голос дзвенів, як порожня гільза, коли вона падає і вдаряється об станину. Але Володька в цю мить відчував себе офіцером: він наказував, і йому мусили підкорятися.

Рука старшини Дзюбенка птахом пурхнула до пілотки і так само жваво повернулася на вихідну позицію...

Слухаю!

І Ковальчук недбалим жестом передав старшині півня, анітрохи не турбуючись, що він може втекти. Володьці навіть хотілося, щоб півень утік, щоб старшина побігав за ним по рейках під вагонами. Тоді

солдати сміялися б не з лейтенанта Ковальчука, а із старшини Дзюбенка.

Дуже задоволений собою, Володька всівся на підлозі теплушки, звівши ноги, і почав насвистувати якийсь мотив. Лейтенант Захаров спостерігав за ним із задрісною повагою.

Гримів бас старшини Дзюбенка:

— Іванов! Оті дві дошки так і просяться, щоб їх одламали від щита. Май на увазі, палива у нас майже нема. Тільки відривай дошки без участі в цім ділі патрулів: вони тебе не бачили, ти їх не бачив. Щодо півня, то ми з ним поговоримо безкровним методом.

Старшина затис голову півня між вказівним і середнім пальцем і струсонув його. Ніби мав намір просушити півня на вітрі. Півень тріпнувся і затих...

— Чуваєш! Скуби півня. Тільки обережно скуби. Ніжно і елегантно. Щоб не порвати півневі шкіру. Страва мусить мати товарний вигляд. Е, товаришу лейтенант, коли б у мене було зараз біле вино, я приготував би вам «кок а вен». Слов'яни, зізнавайтесь, хто з вас їв «кок а вен»? Мовчите? Тож-бо! Тобто ви їли, їли, тільки все окремо. «Кок а вен» — значить «курка в білому вині». Ви пили біле вино під назвою «горілка» і ви закушували курятиною, коли під рукою не було оселедця. Але жоден з вас не був у Франції, і жоден з вас не був у Одесі, жоден з вас не приятелював з шеф-поваром ресторану «Лондонський», отже, жоден з вас не їв справжнього «кок а вен». І сьогодні не попоїсте! Бо, по-перше, у наших з товаришем лейтенантом фамільних льохах скінчилося біле вино, а по-друге, товариш лейтенант не чекав сьогодні гостей...

...І знову стукали колеса, і в прочинені двері теплушки рвався вітер. Він підхоплював мокре півняче пір'я, що летіло з рук Чуваєва, і розпечені крихти махорки з люльки лейтенанта Захарова, і нескінченний потік слів старшини Дзюбенка, і думки лейтенанта Ковальчука, і клапті пісні.

Стукотіли під вагоном колеса, і вітер стугонів у полях, і стрибали дроти, ледь торкаючись білих колін телеграфних стовпів, а Росія не мала кінця...

Тут починалася інша Росія. На цій російській землі кілька місяців тому ходив ворог. Сюди докотився не відгомін війни, тут побувала сама війна. Не подих вітру приносив запах згарища, цими терпкими запахами просякло все повітря, а самі згарища настирливо лізли у вічі...

Станції без дахів, перетяті навпіл і вищерблені водонапірні башти, обгорілі кістяки вагонів, понівечені паровози під насипами, закіптявілі печі, що стояли колись посеред домів, а тепер стоять посеред поля, обчухрані інваліди-дерева, що зеленіли однією чи двома гілками, а інші, чорні, мертві, безсило звисали до землі або не було їх зовсім. Здавалося, в цій обпаленій війною Росії навіть поїзд принишк, не стукав колесами так дзвінко й зухвало.

Розмови старшини Дзюбенка то вривалися зовсім, то ставали серйозними. Тут було не до «трьопу», хоча всі в теплушці, окрім хіба що двох молоденьких лейтенантів, сприймали все те без зовнішніх емоцій. За два роки вони бачили-перебачили...

Володька Ковальчук дивився широко розплющеними очима і намагався уявити на місці цих розорених війною сіл своє рідне село. І садок свій, і хату свою отакою, що від неї тільки димар зостався, намагався уявити Володька Ковальчук, але не міг.

— Танки! — здавленим голосом вигукнув Мишко Захаров, мало не впустивши свою люльку з зубів, і показав кудись у поле...

Володька не одразу й помітив їх. Далеко в полі, по той бік глибокого рівчака, вгрузли в глейкувату землю брудні пістряві танки...

Звідси, з теплушок, було важко роздивитися і розібратися, чому вони такі пістряві: чи їх спеціально камуфлювали, чи в останню мить закамуфлювало бензинове полум'я, мазнувши кіптявою. Мертві німецькі танки...

— Хрест, — чомусь пошепки сказав Володька і собі показав рукою. Їх палили ще зимою. А навесні лобода і пирій проросли між траками гусениць, заплуталися в котках. Довгі жерла їхніх гармат похнюпилися, але пахла їм чужа земля могилою...

— Наших вогневих позицій не бачу,— сказав лейтенант Захаров.

— Цих попалили «горбачі»,— пояснив старшина Дзюбенко. Він сидів спиною до дверей теплушки і, здавалося, танків не бачив, але зрозумів, що має на увазі лейтенант.— «Горбачами», слов'яни, називають наші штурмовики ІЛ-2...

— Спасибі за інформацію, старшина!

Ох, скільки їдучої іронії було в цих словах лейтенанта Захарова, ох, скільки іронії! Але старшина Дзюбенко не прийняв виклику. Ввічливо і стримано відповів:

— Прошу.

Поїзд втягався на станцію, минав її, не гальмуючи.

— Німці! — вигукнув Володька Ковальчук.

Ніхто із солдатів, що їхали в теплушці, і вухом не повів. Тих німців, що з кирками і ломами, брудні, зарослі юрмилися на під'їзних коліях під охороною автоматників, для солдатів більше не існувало. Не залишилося до них ні злості, ні ненависті. Ці німці не належали більше війні, а солдати їхали на війну.

XVII

Росія не мала кінця, але мала кінець залізниця. Залізниця впиралася у війну! І далі, до штабу дивізії, а потім до штабу полку, лейтенанти добиралися де на попутних, а де пішки. Їхні шинельки і гімнастерки вже трохи обтірхалися в дорозі, але справжнього фронтового, бравого вигляду обидва лейтенанти так і не мали. Все з головою видавало в них новачків. А це визначало ставлення до них регулювальниць і шоферів попутних машин. Власне, все залежало від них, цих суворих дівчат-регулювальниць. Вони могли вплинути на хвацьких фронтових шоферів, яким навіть чорт не брат, наказати їм підібрати двох безпритульних лейтенантів.

Але суворі регулювальниці, випинаючи пишні груди, звабно поблискували тугими литками, що визирали із чорних запліжених чобіт, навмисне ігнорували молодих лейтенантів. Ігнорували їхні офіцерські погони, їхні незграбні компліменти, їхню роблену бувальість і навіть нагадування, що фронт вимагає поповнення свіжими офіцерськими кадрами. Обличчя

дівчат-регулювальниць ставали нудними, відсутніми, і крізь підкреслену субординаційну поштивість просвічувалось: «Обходились без вас тут досі й зараз якось обійдемося».

Зеленими травами пінилось літо, кували зозулі, і об береги полів хлопав білий прибій гречок. Дерев обабіч шляху в зелені бинти листя вктували своє фронтове каліцтво. На краях вирв, що залишилися після вибухів тонних бомб, пламеніли маки. На дні вирв цвіла вода і вечорами мирно, сонно, як і до війни, кумкали жаби. Білі метелики справляли свій шлюбний танок довкола жерла підбитої німецької самохідної гармати. З жита вистромлявся стабілізатор збитого «хейнкеля». Гули мотори танків і машин, довгими, гулкими чергами обсіпали дятли стовбури дерев.

Пахло шипшиною, пилом, бензином, житнім пилком. Свіжі вирви пахли зораною землею.

...Ім все ж таки пощастило. Рудовусий немолодий вже водій «студебекера» взяв їх у машину. На його гімнастерці поблискував лише гвардійський значок з облупленою емаллю. Інших бойових відзнак не було, і молоді лейтенанти почували себе впевніше і незалежніше поруч з літнім водієм. Він мовчав, і це теж подобалося хлопцям.

«Студебекер», розбризкуючи могутніми колесами баюри, через тінистий гайок вискочив у чисте поле. Працьовиті двірники на вітровому склі старанно розмазували цятки грязюки. Одна цятка залишалась чіткою, наближалася, збільшувалася.

Лейтенант Захаров діставав з шинелі люльку. Палити йому не хотілося, але впертість примушувала розкурювати люльку, щоб врешті-решт таки звикнути до неї..

— Повітря! — здавленим голосом кинув водій і різко загальмував.

Цятка на вітровому склі швидко наближалася.

— Ти що, збожеволів? Так гальмувати! — Мишко вхопився за лоба.

— Повітря!

— Боягуз! Паніку розводиш!

Водій лайнувся страшною лайкою і так садонув боком Мишка, що той, зачепивши Володьку, висадив дверці кабіни. Обидва лейтенанти опинилися в кюветі.

Звідки в цьому немолодому, непоказному, кістлявому

чоловічкові знайшлося стільки сили, щоб виштовхати двох молодих хлопців і вибити їхніми тілами дверцята кабіни, знає, напевне, тільки війна.

Наступної миті небо щезло, і щезло сонце, і щезла тиша, а залишилося на всьому білому і тепер уже потьм'янілому світі тільки чорне черево літака, ревісько з присвистом залишилося і хтось страшний глухо і разом з тим дзвінко, так що роздирало вуха, сипав зверху смерть.

Що це смерть, Володька Ковальчук тепер знав. Йому вмить пригадалася інша дорога, череда, поранений дід Мефодій, калюжа крові в пилу, рудий бичок, що увіткнувся мордою у волошки...

...Коли вони наважилися виткнутися з кювета і на важких ногах наближались до машини, водій діловито гупав об скати, чи не зачепило де. Потім став на підніжку, задер руку і вистромив пальця через дірку в даху кабіни.

— Протяг маємо, товариші лейтенанти! Га?

Він говорив це так скрушно, ніби з його провини, через його особистий недогляд стався цей «протяг». А Володька подумав, що водій теж вистрелив на секунду раніше. Правда, він не збив літак, а тільки врятував своє і їхнє життя, врятував машину і все, що було на ній. Машина тепер прийде вчасно туди, де її чекають, і це теж можна вважати перемогою. Вискочити на секунду раніше — це все одно, що вистрелити на секунду раніше. Цікаво, чи зрозумів це Мишко Захаров?

Тоді, в липні сорок першого, шофер, що віз полуторку рафінаду, загинув, а значить залишився переможеним, бо не встиг, не зумів або не вважав за потрібне вискочити з машини.

Може, він тоді, як оце Мишко Захаров зараз, вважав крок у кювет боягузством?

Він так і не наважився зупинити машину, не наважився зробити цей крок і залишився в машині мертвим... Героєм? Яким уже там героєм! Трупом, а не героєм. Нікуди не доїхав і нічого не зробив. А міг же зробити, коли б вистрибнув на секунду раніше!

Водій пововтузився на сидінні і розгорнув на руках шинелю лейтенанта Захарова. Наче пропонував її купити чи пересипати нафталіном. Знову скрушно похитав головою:

— А шинельку попсувало, товаришу лейтенант...

Сказав так, ніби значну долю вини за те, що сталося, брав особисто на себе. Довірили чоловікові офіцерське майно, а він не вберіг...

Мишко пильно глянув на рудовусого водія. В його словах вчувалася іронія старшини Дзюбенка. Рудовусий водій мав право на таку іронію. Якби не виштовхнув він лейтенантів з кабіни, може, в когось із них гуляв би зараз такий «протяг» у голові... Це могло стати-ся насамперед з лейтенантом Захаровим, адже саме він сидів на своїй складеній учетверо шинелі.

Та Мишко помилявся. Придивившись до водія уважніше, він зрозумів, що солдатів і справді щиро жаль проткнutoї, пошматованої в кількох місцях шинелі. Нова, тільки-тільки з цейхгауза річ — і так безнадійно попсована.

Рудовусий солдат-водій не знав, що другий лейтенант, лейтенант Ковальчук, навіть з доплатою обміняв би свою цілу-цілісіньку шинелю на пошматовану. Але лейтенант Ковальчук знав, що лейтенант Захаров ні за які блага земні не погодиться на такий обмін.

Намагаючись не думати, що б з ним трапилось, якби він сидів на своїй учетверо згорнутій шинелі, лейтенант Захаров поліз у кишеню по люльку і махру. І тут його очікував дуже приємний сюрприз: куля розщепила люльку на тріски, які Мишко не без задоволення викинув.

Досить! Тепер не треба обкурювати прокляту люльку, кашляючи від диму, що тхне обсмаленою собакою, тепер можна було закурити, як і всі порядні люди, цибуха, що лейтенант Захаров і зробив, дригостивши махрою водія.

XVIII

У такому бліндажі, справжньому, добротному, в три накати, вони вже бували ще там, у Казахстані, коли на полігоні крутили корбу, намотуючи трос на барабан і приводячи в рух фанерні танки. Але наскільки відрізнявся той тиловий бліндаж від цього фронтального!

— Лейтенант Захаров! Прибув у ваше розпорядження для подальшого проходження служби!

— Лейтенант Ковальчук! Прибув у ваше розпорядження для подальшого проходження служби!

Проте дивилися обидва лейтенанти не на командира дивізіону, сухорлявого, низенького капітана, а на світильник-ліхтар, зроблений із сплющеної гільзи, такої знайомої 76-міліметрової гільзи, куди фронтіві умільці заправили гніт і залили гасу.

Гільза-світильник продукувала не стільки червонясте світло, скільки масну сажу. Кіптявила вона немилосердно — гасовий сморід і чорні клапті сажі наповнювали бліндаж, від чого у капітана, командира дивізіону, був кепський настрій.

Тепер хлопці не мали жодного сумніву, що добилися нарешті до передової.

— Значить, лейтенант Захаров, значить лейтенант Ковальчук, значить, з одного училища...

Вони разом зробили крок уперед і поклали перед ним на низький стіл, збитий із неструганих обapolів, свої документи. Капітан узяв їх, по-пташиному нахилив голову.

— Значить, з одного училища...

— Так точно! — молодцювато гаркнув Захаров.

Капітан здивовано, щоб не сказати осудливо, глянув на нього.

Командир артилерійського дивізіону капітан Лазар Махарашвілі найбільше в житті любив тишу. До війни він працював у Тбіліському державному архіві.

— Я знаю, товариші лейтенанти, що ви скажете, — говорив він з приємним, ледь помітним грузинським акцентом. — Ви попроситесь у одну батарею...

— Так, — вихопилось у Володьки.

— Ну, от, що я казав? Але я буду змушений, товариші лейтенанти, вам відмовити.

Капітан Махарашвілі так по-цивільному розвів руками, що хлопці відразу ж відчули себе обеззброєними. Саме так він розводив руками до війни у себе в Тбіліському архіві, коли відмовляв молодим аспірантам-історикам: «На жаль, документів, що вам потрібні, серед архівних матеріалів не знайдено...»

— Ви, Захаров, підете у батарею старшого лейтенанта Попсуєва. — Капітан ткнув пальцем у карту, показуючи, де вогневий рубіж батареї Попсуєва.

— Кононов!

— Я, товаришу капітан! — не знати звідки виткнувся меткий єфрейтор.

— Проведеш товариша лейтенанта до господарства Попсуєва.

— Слухаюсь!

Єфрейтор хитро позирав на лейтенантів, намагаючись визначити, кого саме йому доведеться супроводжувати.

— Ви, лейтенант Ковальчук...

Але раптом так ревнуло, так загуло, що не тільки Володька не почув капітана, а сам Лазар Махарашвілі не почув власного голосу. Він швидко глянув на годинника і широко всміхнувся.

— Почалося! — видихнув полегшено.

Це почалася знаменита артпідготовка 5 липня 1943 року.

XIX

Фельдмаршал Еріх фон Манштейн теж дивився на годинник. Чорний циферблат, золоті стрілки і цифри «омеги» дратували його. Фельдмаршал любив точність у всьому. Останнім часом він мав підстави бути незадоволеним своєю «омегаю» — вона відставала на кілька секунд за годину. Взагалі все пішло шкереберть з тих пір, як він злітав у Мюнхен, а потім у Берлін.

На початку його вояжу на землі рейху не сталося нічого такого, що давало б підстави для песимізму. Ніщо не віщувало невдач. Гітлер тоді сказав:

— Невдач просто не може бути!

Еріх фон Манштейн і сам так думав. Не тому, що він піддався істеричній впевненості фюрера. Він був тверезим військовим спеціалістом і ніколи не втрачав здібності тверезо і об'єктивно оцінювати обстановку. Але тепер надії були найоптимістичнішими.

Манштейн нервово, чого з ним ніколи не траплялося, пройшовся по бліндажу. Ад'ютант завмер, чекаючи розпорядження.

Чому росіяни розпочали цю артпідготовку? Пронюхали щось чи самі щось замишляють? Трагічний збіг обставин? Випадковість?.. А що, як розвідка проморганула початок нового великого наступу радянських військ?.. А може, це контраст? Але ж наступ ні-

мецьких військ ще не почався. Тоді не контрнаступ, а наступ?

Фельдмаршал притишив ходу і роздратовано доторкнувся ребром долоні до шиї... Збоку це могло здатися жестом роздратування (ось поки, мовляв, я ситий цими загадками, невідомістю і цією артпідготовкою), але ад'ютант знав, що у фельдмаршала справді болить горло. Кілька днів тому в Берліні йому не зовсім вдало зробили операцію — видалили мигдалини.

Ще один парадокс життя — немолодому вже фельдмаршалу роблять операцію, яку належить робити в ранньому дитинстві... Але яку операцію повинен зробити сам фельдмаршал? Як мусить він перекраяти фронт? Де знайде єдино правильну відповідь на поставлені запитання?

Артпідготовка росіян набирала сили.

Два тижні тому, якраз у другу річницю початку цієї злочасної війни, 22 червня, фюрер зібрав у себе окрасу, цвіт німецького генералітету і, маючи на увазі майбутній скорий наступ, наказав головнокомандуючим, командирам корпусів і дивізій у разі необхідності діяти нещадно і відразу доповідати про окремі випадки невиконання завдань, щоб негайно вжити заходів!

Ця артилерійська підготовка, здається, несподівано стала саме тим випадком, про який потрібно доповісти. Але Еріх фон Манштейн добре знав свого фюрера. Доповісти Гітлеру про артпідготовку — це значило визнати, що найголовніший фактор успішного наступу — раптовість — втрачено.

Артпідготовка густішала і поглиблювалась на захід... Фельдмаршал замружився і на мить уявив собі, у що перетворюються «тигри», «пантери», «фердинанди» там, на вихідних рубежах. Купи смердючого кіптявою металобрухту ростуть і ростуть... Починати наступ у таких умовах, не перегрупувавши сил, рівнозначно самогубству армії.

Рапорт Гітлеру про зрив чи відстрочення наступу означав самогубство самого фельдмаршала. На цей наступ покладаються великі надії. Недарма Кейтель назвав операцію «Цитадель» актом політичним.

Дерев'яним голосом Манштейн наказав починати артпідготовку. Але між першим вибухом радянського снаряда і першим залпом німецьких батарей минуло дві години... і яких дві години!

Едвард Кнабе, водій танка Т—V, тобто «пантери», не мав претензій до власної долі. Йому щастило досі, і він мав підстави сподіватися, що й надалі щаститиме:

Вовтузячись у танку зі своєю переноскою, освітлюючи то один, то другий кут тісного броньованого ящика, Едвард Кнабе намагався не думати про тих хлопців з іншого полку, які в ці години опинилися на вихідних позиціях.

Він, звичайно, не був стратегом. Знав, розумів і бачив значно менше, ніж фельдмаршал Еріх фон Манштейн. Та й для чого багато знати водієві танка? Але хоч Едвард Кнабе намагався не думати,— і досі це йому вдавалося легко, бо його ніхто ніколи не вчив думати, а навпаки, всі відучували,— він не міг не зрозуміти, що хлопцям, які сидять у своїх танках там, на вихідних рубежах, зараз непереливки.

Цей нестримний сталевий град з більшовицьких гармат, що вже другу годину барабанить по їхньому передньому краю, спроможний втоптати в землю і такі могутні машини, як «пантери», «тигри», «фердинанди».

Едвард Кнабе воював не перший рік і добре розумів, що це значить. Готові до наступу танки під таким навальним густим вогнем зовсім позбавлені маневру. Їм нікуди податися. Для них в оперативних штабах передбачили лише одну дорогу — вперед. Для цього зроблено проходи у мінних полях, для цього їх виведено на вихідні рубежі, для цього розписано, де, кому і за ким стояти, і найменші спроби маневрувати закінчаться тим, що вони подушать свою піхоту або попідриваються на власних мінних полях.

Рухатися вперед? Під таким вогнем, коли, здається, на кожен квадратний метр припадає по кілька снарядів, це неможливо. Залишається одне — горіти в танках во славу фюрера, рейху і майбутніх перемог.

Едвард Кнабе вовтузився із своєю переноскою, клацав тумблерами, бряжчав розводними ключами, насвистував пісеньку, намагаючись не думати про той час, коли вогонь перекинеться сюди. Він взагалі намагався не заглядати в далеке майбутнє.

Після африканських пустель він потрапив у Францію, відпочив, від'ївся, набрався сил...

Навесні їхню дивізію перекинули на Східний фронт. З усього випливало, що фюрер бачить цей рік переломним роком, очікується великий і вирішальний наступ, після якого прийде перемога, забезпечене життя, словом, все влаштується.

Поки вони їхали на схід, сонце розтопило сніги на безмежних російських просторах, і йому так і не вдалося захопити «принад» російської зими. Але він розумів, що тут незабаром почнеться не з медом.

Найперше їх кинули проти брянських і чернігівських партизанів. Командування не робило таємниці з того, що очікується великий наступ, наступ-реванш, а перед генеральним наступом необхідно навести порядок у тилах. І Едвард Кнабе був серед тих, що чистили тили, наводили «порядок».

Досі він тільки чув про партизанів. Вони здавалися йому чимось середнім між озвірілими фанатиками і карними злочинцями, що не знайшли спільної мови з новою владою і тепер змушені ховатися в лісах. Але вже перші дні боїв показали, що партизани не стільки ховаються, скільки самі шукають бою, свідомо йдучи на загострення безкомпромісної боротьби.

Як же тоді мусить воювати регулярна Радянська Армія, армія з танками, важкою артилерією, авіацією, армія, що не відчуває нестачі у боєприпасах, чоботях і консервах, коли так воюють невеликі, легко озброєні загони цих людей, що називають себе партизанами? Проти них, як проти регулярного війська, німецьке командування змушене кидати танки і авіацію.

Англійські томмі непогані солдати. Едвард Кнабе мав нагоду переконатися особисто. Але ці... Кожен з них у бою був вартий десятка, коли не сотні, томмі.

Проте йому і цього разу пощастило — завдяки легкому пораненню він отримав десятиденну відпустку і побував у фатерлянді. Боже, якою щасливою була Кристіна, яким щасливим був він сам!

Коли в середині червня Едвард Кнабе повернувся в дивізію, тут закінчилося технічне переоснащення. Він вважався хорошим солдатом, йому дали в руки важелі «пантери». За товстеною бронею цього танка він мав почувати себе у цілковитій безпеці. Якщо, звичайно, не станеться того, що сталося із хлопцями з першого ешелону, якщо могутній вал артилерійської підготовки не докотиться сюди, у другий ешелон.

Доля залишилася милостивою до Едварда Кнабе, як і до його колег. Останнім часом мало не вдвічі збільшили пайок, і шнапс теж видавали не раз на день, а двічі. Правда, на деякий час їх, танкістів, еліту, окрасу армії, переодягли в піхотну форму. Це трохи ображало, та нічого не поробиш — необхідно. Командування маскувало дислокацію великих танкових з'єднань.

Але тепер все врівноважилось, танкістам повернули їхню форму і хвацькі пілотки. До того ж і пайок не зменшили, і шнапс так само видавали двічі на день. Підстав ремствувати на долю не було. І все ж якийсь черв'ячок безнадії і тривоги точив водія танка Т-V Едварда Кнабе.

Не гасячи переноску, Едвард дістав з кишені фото Кристіни, подивився на нього і зітхнув...

XXI

Зітхнув лейтенант Ковальчук. Він не випускав з руки руку лейтенанта Захарова. Хотілося сказати багато, дуже багато, але в потилицю дихав єфрейтор Кононов, і потрібні слова не знаходилися.

Десь тепер у глибокому тилу ревли важкі гармати великого калібру. Снаряди летіли через голови.

— Так ти пиши, — зітхнув лейтенант Ковальчук.

Єфрейтор Кононов стримано, поважаючи субординацію, чмихнув:

— Та куди писати, товариші лейтенанти? У нас же одна польова пошта. Батарея старшого лейтенанта Попсуєва за кілометр від вашого розташування, товаришу лейтенант. Буде завтра тихо — зустрінетеся на танцях у селі, а зараз ходімо, бо вже світає.

Але й суворий лейтенант Захаров не поспішав розлучитися із своїм другом. Він мовби передчував, що наступна їхня зустріч відбудеться через тридцять років...

— Нічого, Володько, бувай! Завтра зустрінемось...

А сам не спішив іти, хоч єфрейтор Кононов красномовно переступав з ноги на ногу.

— Зустрінемось?

— Неодмінно! Завтра.

— Вже сьогодні! — нагадав єфрейтор, кивнувши на лимонно-помаранчеву смугу, що розтікалася на сході.

Над їхніми головами летіли й летіли важкі снаряди.

Війна — не лише стрілянина, штурми, атаки. Війна вростає в побут, а побут у війну. І коли лейтенант Ковальчук після того, як представився командирю батареї, прийшов у взвод, його глибоко вразила якась патріархальна домашність, що панувала на вогневому рубежі.

Слово честі, у них на учбовому полігоні, в глибокому тилу, атмосфера була куди суворішою.

Командир першої гармати сержант Шарафутдінов м'яко, по-кошачому, підбіг до лейтенанта Ковальчука, на ходу обсмикуючи гімнастерку. На ній дзвеніли, бряжчали, співали численні ордени і медалі. Над правою кишенюкою простяглися три червоні й дві жовті смужки — сержант мав п'ять поранень.

На гімнастерці Шарафутдінова Володька побачив гвардійський значок і задоволено подумав, що йому пощастило — він потрапив у гвардійський підрозділ. До вечора треба розжитися таким значком.

— Товаришу лейтенант! Дозвольте доповісти...

Доповідати бравому сержанту Володька дозволив, але рапорт його слухав не уважно. Всі його помисли були зайняті гвардійським значком. Це вам не значок ГСО, не «Ворошиловський стрілець» і навіть не ППХО. Це гвардійський значок, який одразу ж засвідчить те, що лейтенант Володимир Ковальчук належить до найкращої, найсміливішої, найгероїчнішої частини армії — гвардії.

І було б зовсім непогано, коли б лейтенант Ковальчук розжився значком трохи раніше, ніж це зробить лейтенант Захаров. Щоб увечері на танцях (говорив же ефрейтор, що тут бувають танці, он і хатки видніються) лейтенантові Ковальчуку заздрив лейтенант Захаров. Але лейтенант Ковальчук, здається, трохи передчасно полинув на прозорих крилах мрій. Треба приймати складне господарство вогневого взводу. З цими людьми йому ще воювати і воювати, і він мусить усім показати, що на батарею прийшов не шлапак який-небудь, а бойовий тямущий офіцер. Нагород на його гімнастерці не видно? А кому яке діло! Може, скромність завадила йому почепити всі нагороди, як ось сержант Шарафутдінов.

Доповідає щось меткий, чорнявий сержант. Цікаво,

хто він? Таджик? Узбек? Що не казах, лейтенант Ковальчук помітив одразу. Його пильне око помітило також, що у взводі навряд чи знайдеться двоє солдатів однієї національності. Казаха Володька, до речі, помітив теж. Немолодий уже, вилицюватий солдат натягав мотузку маскувальної сітки над гарматою.

— Де розмістили коней? — діловито поцікавився Володька.

Сержант не розумів, про що йдеться.

— Коней?

— Так, коней!

— Яких коней, товаришу лейтенант?

Володька безпорадно озирався, намагаючись прикинути, де можна було б замаскувати коней, і разом з тим відчував, що зморозив дурницю.

Нарешті до Шарафутдінова дійшло:

— Ах, коней! Так ми ж не на кінній тязі! Нас тягачі пруть. А вони о-он, у балочці замаскувалися.

Сержант Шарафутдінов з неприхованим інтересом розглядав лейтенанта. Він що, з дуба впав? Гвардійський полк оснащено й укомплектовано за останнім словом техніки, і раптом — коні. Не вистачало тільки, щоб цей лейтенант поцікавився зараз, скільки ядер припадає на гармату. Чи він хоч знає, з якого боку гармата заряджається? Чому їх тільки вчать там, у тилу?..

Червонючи, Володька і справді поцікавився боекомплектom.

— Все в порядку, товаришу лейтенант, і підкаліберних досить. Підкаліберний проти танка перше діло. Навіть бронебійний буває — вата, а підкаліберний...

— Вата?

— Пробачте, товаришу лейтенант, примовка така...

Побут мирно вростав у війну. Гармати не впадали у вічі. Вони ніби вросли у косогір і непомітно стояли, обкладені трохи зжухлим дерном, заклечані зеленими гілками, прихиливши жерла до землі.

Зійшло сонце. Велике й червоне, воно ледачкувато ніжилосся в білих перинах туману, ніби вагалосся, дертися йому по рожевих щаблях хмар у блакитну височінь неба чи ще трохи подрімати.

Жовтувата, щіткаста трава (з неї і справді роблять щітки, Володька пригадав, як мама робила) заблищала на сонці, як дріт. На ній не було роси, вона і в дощ здавалася сухою, зате на фігурних листочках кульбаб,

на подорожнику роса весело вигравала і, здавалося, видзвонювала. Тоненько виспівували пташки в шипшинових кущах, що зеленими вівцями розбрелися по косогору. Звивиста стежка збігала до левадок, обминаючи яр, а потім, ген-ген далі, вискакувала на пагорб і зникала в густих пшеницях. Ліворуч лежало незоране і незасіяне поле. Золотава лобода і сизий полин спадали пагорбом до річечки в зелених берегах.

Лейтенант Ковальчук приклав бінокль до очей і метр за метром обстежував землю, що простяглася перед ним. Прикидав, звідки можна очікувати танки. Через заросле бур'яном поле вони, звичайно, не підуть. Якщо підуть, то впруться у річечку, і дві його гармати розстріляють танки впритул.

Далі, за нескошеним полем, синів гайок, і це могло бути найвірогіднішим місцем скупчення танків перед атакою. За гайком щось чорніло і сизо клубочилося. Володька не одразу зрозумів, що воно. Хтось сказав:

— Йон там. В акурат там. Йость, відаць, большеіє потері, усьо горіть...

Поруч з Володькою стояв високий, що ніби аж соромився свого зросту, аж пригинався, сержант.

«Дивна говірка»,— подумав Ковальчук. І запитав:

— А ви самі звідки?

— Ми? — перепитав сержант.— Ми з Беларусі, з-під Мозиря. Йость такой город...

І Володька раптом відчув, як близько вони від України. Там, за синім ліском, за клубами диму, що слалися у вранішніх променях сонця, там, попереду, коли взяти на пряму кілометрів сто-півтора, — Україна.

Серце гулко забилося у Володьчиних грудях, і він запитав високого сержанта:

— Хочеться додому?

Сержант не відповів. Тільки всміхнувся, сумно похитав головою і глянув на Володьку синіми, як льон, очима. А навколо нічого не нагадувало про війну. Навіть дим на обрії цього літнього лагідного ранку здавався мирним димом. Просто там десь палили торішню стерню, а зараз виїдуть на неї трактори з плугами. Володьці навіть здалося, що теплий вітерець доніс до нього гул їхніх моторів.

Побут вживався у війну...

Шарафутдінов усівся на станину гармати, як на ко-

лодки десь біля кооперації, і пришивав білий підкомірець до гімнастерки. Пришивав неквапливо, голка нечасто зблискувала в його пальцях, але при кожному незначному поруху гімнастерка видзвонювала всіма своїми орденами і медалями.

Десь за кущем, невидима для Володьки, деренчала балалайка. Хтось умивався. Старанно, з насолодою, регочучи і форкаючи, як кінь. Хлюпала вода, бряжчало відро, чулося щільне поляскування загрублених долонь по голому тілу.

Побут вживався у війну, і війна відсувалася кудись на задній план, про війну не нагадували навіть гармати, що вистромили свої жерла на захід.

Привезли сніданок. І пахощі гречаної каші, крутої, трохи підгорілої, перебили всі пахощі прозорого літнього ранку. Немолодий солдат у вигорілій, аж білій, гімнастерці з казанком каші підійшов до лейтенанта Ковальчука.

— Дозвольте запитати, товаришу лейтенант.

— Запитуйте.

— Я, конешно, пробачаюсь, товаришу лейтенант, питання, може, й не по существу, але ви чоловік грамотний, училище закінчили, все мусите знати. От ви мені скажіть, чому гречана каша буває або гарячою, або холодною, а теплою ніколи не буває?

Солдати з нетерпінням чекали відповіді. Може статися, у цій відповіді — весь лейтенант. От скаже кілька слів, і всім стане ясно: розумний він чи дурний, простий чи задавака, занадто суворий чи мамалига. І лейтенант Ковальчук, зрозумівши це, набрав повні легені повітря:

— Значить, так...

— Та-а-анки-и!!!

XXIII

Танки йшли густо, як скотина в череді. Лейтенант Ковальчук і уявити собі не міг, що танки можуть іти так густо. А де він взагалі їх бачив? Фанерні на полігоні чи справжні в полі, коли їхав на фронт? Але ті вже були підбиті...

Володька дивився на танки, а вони заповнили собою все поле, м'яли гусеницями пшеницю, все наближалися і наближалися.

Лейтенант Ковальчук на одну тільки мить заплющив очі, і йому здалося, що він далеко на полігоні... Холодна зима нашпиговує вітром шинелі, крутиться корба, намотується трос на барабан, і сунеться поволі фанерний танк. Ось трос заїло, і він зупинився... Саме пора стріляти. Володька вистрелив, і сталева болванка прошила фанерну «броню» танка. От коли б розплющити очі й переконатися, що ніяких танків нема. Тобто є один фанерний, та й той зупинився, бо трос заїло...

То були останні миті у полоні якогось марення, нереальності. Лейтенант Ковальчук відігнав від себе паморочливість, струсонув головою і спробував полічити танки. Саме спробував, бо одразу ж переконався, що це не вдасться.

Танків ставало все більше. Все нові й нові виповзали з ліска і невмолимо наближались.

З настрою солдатів Володька зрозумів, що й вони всі, хто встиг нюхнути пороху, ще не бачили стільки танків на такій вузькій ділянці фронту. До того ж танки були надзвичайно великі й загрозливі. І тут, несподівано для себе, Володька почав діяти спокійно, як на вченнях. Він визначив орієнтири, дистанції, чітко проголошував команди, як статечний, обкурений порохом офіцер.

Це вселило впевненість у солдатів. Навідник Шарафутдінов задоволено клацнув язиком і сказав тихо:

— Хош малайка!

— Що? — почув Володька знайомі слова.

— Нічого, — знітився сержант.

Не міг же він пояснити командирові, що сказав про нього: «Нічого, хороший хлопчина». А лейтенант здивувався, що зрозумів навідника. Він розумів казахську мову, але Шарафутдінов, здається, не казах. Треба буде його запитати після бою, звідки він.

XXIV

Едвард Кнабе вів свою «пантеру» спокійно і діловито. Доля все ще залишилася милостивою до нього. Попереду йшли «тигри». Вони мали прийняти на себе щільний фронтальний вогонь. «Пантери» замикали фланги.

Едвард Кнабе і в цьому бачив милість і піклування долі. Він ніколи не вважався боягузом, ніхто б йому не закінув, що він ховається за чужі спини, але й

висовуватися не любив. Не будь розумнішим за свого командира, командир знає, що робити і де тебе поставити.

Які широкі гусениці у «тигрів», як вони приминають пшеницю! Де пройдуть танки, пшениця більше не підніметься і ніщо більше не підніметься... «Кращим солдатам — кращу зброю!» — так сказав фюрер.

У них хороша зброя. Добре, що минула ця триклята ніч. У другому ешелоні російська артилерія їх не дістала. Але що вона наробила в першому ешелоні! Едвард Кнабе півгодини тому на власні очі бачив цей жах.

Та-ак, камрадам, що стояли на вихідних позиціях цієї ночі, не позаздриш. Розлупані танки горіли ще й досі. Що поробиш, кожному своє. Де він чув ці страшні слова? Дядько Курт, той, що повернувся з концтабору, щось розповідав. Не варто думати про це...

Але чому не стріляють росіяни? Не хочуть передчасно виявити свої вогневі позиції? Тут, здається, оборона у них ріденька, на живу нитку шита.

Швидше б починався бій! Чим раніше він почнеться, тим раніше закінчиться. У них, танкістів, одне завдання: «відкусити» якомога більший шмат, вгризтися якомога глибше. «Пережовувати» буде мотопіхота. Он у пролисини, вичовгані танками, всмоктуються бронетранспортери з піхотою і мотоциклістами. Навального наступу не в силі зупинити ніхто.

Як сказав фюрер? Він сказав, що з сьогоднішнього дня ми стаємо учасниками великих наступальних боїв, які можуть вирішити війну. Наша перемога більше ніж будь-коли переконає весь світ, що всякий опір німецькій армії врешті-решт даремний. Нищівний удар, який ми завдамо Радянській Армії, повинен струснути їх до підвалин. Від успіху цієї битви залежить усе...

Все було зрозумілим Едварду Кнабе, і він спокійно вів свій танк уперед.

Але якийсь неспокійний, непроханий черв'ячок ворухився в його душі. Едвард Кнабе сам собі не хотів зізнатися в тому, що в ньому росло передчуття нещастя.

XXV

Володька Ковальчук нічого не знав про існування німецького танкіста Едварда Кнабе, як Едвард Кнабе не знав, що є на світі український хлопець Володька Ко-

вальчук. Обидва вони навіть не підозрювали, що це їхній останній бій. Для Володьки Ковальчука — перший і останній, для Едварда Кнабе не перший, але останній.

Проте в ці хвилини Володька розумом не сприймав його, цього бою, і, здавалося, не сприймав танків, що сунули густо, вминаючи в землю пшеницю. Перед ним раптом постав інший день, теж липневий, інші пшениці, гармата в полі...

«На Берлін?» — «Ага, через Крижопіль...»

Де ти, старший лейтенанте? Скільки змінилося, скільки перемішалось за ці два роки, і найперше змінився сам Володька.

Кілометрів і кілометрів позаду, а скільки їх попереду, а Росія не має кінця...

Зараз, на відміну від того старшого лейтенанта, Володька мав не одну гармату, а дві...

Може, це й прийшли ті хвилиночки і ті секундочки, про які казав дід Мефодій?..

І поруч з дідом Мефодієм став інший дід, старий казах Джабай...

Він звузив свої і без того вузькі очі й сказав: «Коли ти батир, то й без рушниці батир, а коли ти боягуз, то й з рушницею будеш зайцем. А зайця вовк не боїться, хоч би той був з рушницею»...

Ти батир, Володька Ковальчук! До того ж ти озброєний. У тебе аж дві гармати і хоробрі солдати...

А ті вовки, що в «тиграх» і «пантерах» мнуть пшеницю, зараз відчують, що ти їх не боїшся, і повернуть назад...

Генерал стояв на піщаному пагорбку і стругав вербового прутика. Може, навіть робив свищика. Але він керував переправою...

Капітан Іванусь, заколисуючи свою закутану в теплу рукавицю скалічену руку, говорив Володьці: «Я пропоную вистрелити на секунду раніше, ніж вистрелить він. Але з однією умовою: вистрелити, Ковальчук, ти маєш не тільки раніше, але й влучніше».

А Мишко Захаров гарячкував: «Життя свого не пошкодуємо! Що ж це? Шкуру свою рятувати?»

Зараз вони обидва мали рацію...

Фонтани чорної землі почали підніматися позаду Володьчиних гармат. Такі «фонтани» утворюються, коли рвуться осколочні. Володька досі бачив їх тільки попереду своїх гармат. Це було, коли вони стріляли на полігоні. Самі... Тоді нікого не пускали в зону вогню, щоб хтось ненароком не підліз під осколки. Тоді вони гатили по дерев'яних щитах.

Зараз німці почали гатити по них, і ніхто не міг застерегти від осколків.

Чорних фонтанів з багряною підсвіткою ставало все більше і більше. Німці вирішили зламати оборону і вирватися в долину.

Володька бачив у бінокль, як за танками і самоходками вихляли, плутаючись у пшеницях, мотоциклісти.

Осколки повискували все нахабніше, але німецький обстріл не завдавав великого клопоту, бо вогонь вівся не прицільно.

Почали стріляти гармати першого взводу.

— Вогонь! — скомандував лейтенант Ковальчук.

Тепер, коли танки підійшли ближче, вже не здавалося, що вони йдуть так густо. Але ж якими великими були вони зблизька! І дивна річ... Танк здавався неймовірно великим, коли на нього дивитися неозброєним оком, і перетворювався на мишу, коли його намагалися закличити в перехрестя панорами. Ну як же вцілити в таку мишу?

Проте Шарафутдінов знав своє діло туго...

— Підкаліберним!

Шарафутдінов застиг біля прицілу, ввібравши голову в плечі. Він не стріляв надто довго. Але лейтенант Ковальчук не підганяв його. Для чого стріляти, коли ти не певен, що постріл твій влучить у ціль? На секунду раніше? Проте капітан Іванусь застерігав: «...не тільки секунду раніше, але й влучніше».

Володька, дихаючи в потилицю Шарафутдінову, подумав про Мишка Захарова. Як там на їхній батареї? Скосив очі праворуч. Село горіло. Танці сьогодні не відбудуться. І хто його знає, коли тепер танцюватимуть у селі...

Перед очима постала посмішка Жолдиз...

Рівно підстрижена потилиця у Шарафутдінова, зазмагла шия. Гімнастерку він так і не встиг одягнути,

залишився в синій майці. Гімнастерка з непришитим підкомірцем розгойдувалась на станині і, певно, відзвонювала всіма своїми орденами і медалями. Але хіба почує хто той дзвін серед цього страшного гуркоту і божевілля?

Володька знав свого навідника якусь годину. Але переконався, що той робить усе як треба: танк запалахкотів від другого пострілу.

На розпареному, замурзаному обличчі Шарафутдінова блищали тільки зуби.

— Я казав, що підкаліберні...

— Ліворуч! Чорт...

Чорний фонтан з багряною підсвіткою, здавалося, виріс у них на голові. Але коли дим розвіявся, лейтенант побачив, що гармата ціла.

Троє солдатів обтрушували землю з плечей і пілоток, четверо не ворушилися.

Шарафутдінов перехнябився через станину в такій неприродній позі, що лейтенант зрозумів: живий так лежати не може. З голови сержанта на його гімнастерку збігала кров. А поруч стояв казанок з гречаною кашею, цілий, неушкоджений...

«От ви мені скажіть, чому гречана каша буває або гарячою, або холодною, а теплою ніколи не буває?»

Серед трьох живих, того, хто цікавився цим питанням, не було... Він так і не встиг познайомитись із своїми солдатами.

«Як там друга гармата?» — майнуло в голові.

Припадаючи оком до окуляра панорами, відчуваючи під собою ще тепле, розгарячїле в бою тіло навідника, Володька друге око скосив праворуч і побачив, що друга гармата ціла, стріляє, але, здається, не дуже влучно.

— Давай підкаліберним, давай! Та піхоту осколочним пригладьте, зараз вони на своїх мотоциклах по батареї будуть розгулювати!

Володька кричав без певної надії, що його почують. У нього теж роботи вистачало. Танк ляскав гусеницями над самісінькою головою, висуваючись поволі на горбок, і Володьці здавалося, що він стріляє по ньому згору.

Дід Мефодій делікатно прохав: «Ви б його з гармати, хлопці». — «Ми не зенітники», — суворо сказав старший лейтенант.

«А я отут зенітником стану до бісової мами», — нервово засміявся Володька і вистрілив.

Танк загорівся.

«Так стріляти на полігоні, самі тобі подяки», — подумав лейтенант і повернув голову, щоб лайнути командира другої гармати: стріляють густо, але пусто. Проте лаяти не було кого. У задимлене небо стирчали станини, горіло одне колесо...

«От не думає, що гума може так горіти...» Він ще не знав, що з усієї батареї залишилася тільки його гармата. Він продовжував стріляти. Він запалив ще два танки...

XXVII

Третій танк підминав пшеницю і сунув прямо на Володьку. Володька раптом помітив, що танк, наче краб на піску, почав забирати все вліво і вліво, вбік і вбік.

Едвард Кнабе знав, що робив. Досвідченості йому не позичати. Він добре бачив суху смужку землі, що вела у фланг батареї. Проскочивши її, його «пантера», а за нею слідом решта танків, безкарно зайшли б у тил росіянам, і їхню оборону можна було б вважати прованою.

Тримаючи в перехресті панорами «пантеру», Володька гарячково крутив ручку горизонтальної наводки, намагаючись збагнути маневр німецького водія.

І враз Володька похолов: п'ятдесят чотири градуси! Це кут обстрілу по горизонталі... Він збільшився, цей кут, у нових моделях гармат. У старих моделях не було й п'ятдесяти, але зараз і п'ятдесят чотирьох виявиться замало...

Едвард Кнабе норовив обійти єдину гармату з флангу. Він добре знав, що відвоюй він ще десятків зо два метрів — з гарматою буде покінчено. «Пантера» опиниться поза кутом її обстрілу. Едвард Кнабе теж мав на увазі п'ятдесят чотири градуси. Звичайно, гармату можна розвернути, і кут обстрілу тоді збільшиться, але Едвард Кнабе передбачав і це. Військова досвідченість підказувала йому, що після такого обстрілу на батареї може вціліти двох, від сили трьох солдатів. У них просто не вистачить сили розвернути гармату...

Він помилився в своєму останньому бою, Едвард Кнабе. На батареї залишилася одна відносно ціла гар-

мата, а з живої обслуги її один-єдиний лейтенант Ковальчук. За хвилину до цього йому перебило ногу. Але цей факт дуже мало непокоїв лейтенанта. Ноги йому були ні до чого. Тікати він не збирався, а бігати за снарядами теж не було потреби. Їх залишалося тільки три, і всі вони лежали біля нього.

Танк збочував і збочував ліворуч. Ще кілька секунд, і лейтенант його не дістане.

— Брешеш, дістану! Давай-давай, голубчику! Зараз я тебе...

І він дістав... Гусениця здавалася нескінченною, довгою-довгою, коли зсувалася з котків «пантери». Спересердя Володька вдарив ще одним снарядом, і танк запалав.

Тепер залишався один снаряд...

І лейтенант спробував підбити ще один танк. Але промахнувся. Всі його сили фізичні й моральні пішли на «пантеру», яку Едвард Кнабе так хитро виводив спочатку в фланг, а потім і в тил нашій обороні.

І уважайте це художнім домислом або чим хочете, але тільки-но гусениця сповзла з котків «пантери», тільки-но «пантера» сіпнулася і розвернулася поперек дороги, загороджуючи шлях іншим танкам, чорна «омега» із золотими стрілками й цифрами, що завжди йшла точно, але ще з ночі чомусь почала відставати на кілька секунд, раптом зупинилася на руці фельдмаршала Еріха фон Манштейна. Та фельдмаршал не дуже здивувався б, якби стрілки його годинника пішли навіть у зворотному напрямку...

XXVIII

Втрачаючи кров і свідомість, Володька Ковальчук продовжував збуджено шепотіти:

— А все-таки я його дістав! Дістав...

Він зрозумів, що зробив значно більше, ніж просто підбив танк. Він знайшов саме ту секунду і вистрілив так, що його снаряд і гусениця «пантери» зустрілися в дуже незручному для решти танків місці. «Пантера» розвернулася поперек вузького проходу між болотистим берегом річечки і крутим косогором і своїм броньованим тулубом загородила дорогу.

Якби Володька вистрелив на секунду пізніше, «пантера» вийшла б із зони обстрілу і розчавила б понівечену

гармату разом з Володькою. Якби на секунду раніше — інші танки мали б де розминутися з підбитою «пантерою» і розчавили б своїми гусеницями рештки вогневого взводу. Тільки тепер, втрачаючи кров і свідомість, Володька почав розуміти, як геніально він стрельнув.

На правому фланзі заревли танки. «Невже обійшли?» — тьохнуло в серці. Лейтенант Ковальчук ще не вмів по звуку мотора відрізняти своїх від чужих. Це йшли «тридцятьчетвірки» з резерву командуючого Степовим фронтом.

Едвард Кнабе качався по землі, намагаючись збити з комбінезона вогонь. За два кроки від нього блищала вода, але він не бачив її. Очей у нього вже не було.

XXIX

Генерал Григоренко стояв на своєму КП і стругав вербового прутика. Таку вже мав звичку. В хвилини найбільшого напруження, тривоги, небезпеки, генерал спокійно стругав вербового прутика. Стругав старанно і зосереджено, ніби найголовнішим покликанням і обов'язком генералів було стругання вербових прутиків. Жовто-зелена кора збігала потічком з-під його ножика, а генерал стругав, прислухаючись до бою.

Часом, ніби нехотя, генерал Григоренко припадав до стереотруби, оглядав поле бою і знову брався до прутика.

Зараз він хльоснув прутиком по своїй блискучій халляві, наморщив чоло і наказав ад'ютантові:

— Зв'яжись з Махарашвілі. Що там у нього...

Сказав дуже тихо, ніби сам до себе, але ад'ютант почув його і кинувся до польового телефону.

Ад'ютант звик до цієї манери генерала говорити тихо, навіть тоді, коли поруч ревла корпусна артилерія, навчився чути його навіть там, де взагалі нічого не можна було почути... За хвилину ад'ютант вистромився з бліндажа:

— Товаришу генерал, капітан Махарашвілі на провіді!

Генерал мовчки взяв трубку, не випускаючи прутика з рук. Ад'ютант стежив за виразом його обличчя, хоча достеменно знав, що на обличчі генерала Григоренка досі нікому нічого не вдавалося прочитати.

Генерал слухав рапорт командира дивізіону мовчки.

Капітан Махарашвілі доповідав про загибель батареї, про страшні втрати і про те, як лейтенант Ковальчук «дістав» танк. Капітан Махарашвілі нічого не прикрашував і нічого не просив. Він знав, що просити марно. Але генерал Григоренко несподівано сказав:

— Нічого, нічого... Зараз ми на ту дірку накладемо латку. Підуть танки. Влаштує це вас, капітане?

Ад'ютант почув у трубці збуджений голос Махарашвілі. Капітан дякував.

— Лейтенант живий? — запитав генерал.

З того, як розгладилися зморшки на генераловому чолі, ад'ютант зрозумів, що лейтенант живий.

— Нагородний лист щоб був у штабі за півгодини! Ясно? — І, віддаючи ад'ютантові трубку, сказав: — От як люди воюють, га? От як воюють люди! Пацан, перший день на фронті, а...

Ад'ютант трішечки, рівно стільки, скільки ад'ютант має права ображатися на генерала, образився. У генералових словах йому вчувся докір: «От воюють же люди! У вогонь лізуть, життя не жаліють, а ти, молодий, здоровий, тут коло мене в бліндажі кутки витираєш».

Ад'ютант образився даремно. І тіні докору не було в словах генерала. Просто він, генерал Григоренко, як ніхто усвідомлював, які наслідки мав би вихід німецьких танків у фланг на цій ділянці фронту.

Йому не хотілося думати, що сталося б, коли б той молоденький лейтенант «не дістав» у тому місці танка.

І генерал Григоренко знову взявся за прутик. Заспокоюватись не міг: він поки що не знав, як розвивається танкова контратака.

І ще генерал Григоренко не знав, що хлопчина, який два роки тому на переправі через Дніпро зняв перед ним кашкетика, і молоденький лейтенант, що зараз по дорозі у медсанбат стікає кров'ю, одна і та сама особа.

XXX

Володьці здавалося, що він дістає орденську коробку із своєї госпітальної тумбочки непомітно. А між тим, за ним спостерігала вся палата.

І вродливий льотчик Олег Головка вже кілька разів намагався вколоти Володьку, але натикався на очі маюра Глібовича і замовкав.

Літній комбат, що лежав під стіною з простреленим плечем, якось запитав Володьку:

— Скільки ви були на фронті, лейтенанте?

— Я? — знітився Володька.

Йому було дуже соромно, що пробув він на фронті так мало, і разом з тим Володька не вмів брехати, тому чесно зізнався:

— День...

— ...і трошки, — додав Олег Головка.

Палата дружно зареготала. Сміялися навіть ті, кому найменший порух завдавав пекельних болів.

Але великий російський хірург Пирогов недаремно помітив, що рани в солдатів армії, яка наступає, заживають значно швидше.

Наша армія наступала по всьому фронті, наша армія, визволяючи Україну, наближалася до Дніпра, і рани в хлопців затягувалися напрочуд швидко. Навіть важкопоранені не втрачали доброго гумору, користуючись будь-якою нагодою, щоб посміятися. Сміялася вся палата, навіть Володька Ковальчук сміявся. Не сміявся тільки майор Глібович. Він бридливо зморщив хрящуватого носа:

— Хвилиночку. Ви сказали — день, лейтенанте?

І тоді Володька чистосердно зізнався у всьому:

— Коли розібратися, товаришу майор, то воював я, може, годину, може, дві...

Всі знову засміялися.

Комбат не заважав їм, дав висміятись, а тоді сказав... Сказав, ні до кого особисто не звертаючись, наче в простір сказав:

— Ну от. Коли б кожен з нас за годину, проведену на війні, зробив таке, за що варто давати орден Бойового Червоного Прапора, війна вже б скінчилася.

У палаті стало тихо.

І Володька приклав орден до синьої піжамної куртки. Звісно, на офіцерському кітелі цей орден мав би значно ефектніший вигляд.

Олег Головка дугами вигнув свої гарні брови, що всушили вже не одне медсестринське серце:

— Так Володька добу повоює, то й на спині не вистачить місця для орденів.

Ніхто не засміявся, і Олег відчув, що бовкнув зайве.

Всі в палаті знали, що воювати лейтенантові Ковальчуку більше не доведеться. Вирок хірургів був

остаточним і оскарженню не підлягав: анкілоз колінно-го суглоба.

Цей мудрацький медичний термін залишався десь по той бік Володьчиної свідомості навіть після того, як майор медичної служби Ковальова розповіла, що це значить.

Загіпсована Володьчина нога існувала немовби сама по собі, непотрібною деревиною лежачи поруч з ним на ліжку. Про те, що це його нога, нагадував тільки біль. Спершу гострий, різкий, згодом тупий, наче й не сильний, але набридливий, марудний.

Пізніше, коли кістки потрощеного коліна почали зростатися, нога страшенно свербіла. Хотілося здерти камінь гіпсу і чухати, чухати, чухати до самозабуття, до крові.

Володька був терплячим, але вночі крізь сон стогнав, скрипів зубами і дряпав пальцями по німому, холодному гіпсові.

Хірургам Володька не вірив. Подумаєш, вигадали гарненьку вивісочку для його перебитої ноги: анкілоз колінного суглоба! Та хай двадцять анкілозів, але як це може бути, щоб у нього, Володьки Ковальчука, раптом не згиналася нога в колінному суглобі?

Ну, може, після того, як знімуть гіпс. Спершу це буває. Володька походить, скільки там треба, з костуром, гімнастику різну поробить, фізіотерапію, як ось інші, з тих, що очунюють, роблять... Різні там ванни, припарки, все, що треба, скільки треба, але однаково примусить Володька згинатися в коліні своєю ногою.

Подумаєш, анкілоз! Та в кого завгодно може бути анкілоз, тільки не в кавалера ордена Червоного Прапора лейтенанта Ковальчука, котрому треба якомога швидше повертатися на фронт.

Смішно — дві години повоював і опинився в госпіталі. Саме тому Володька нікому не писав і ні від кого не чекав листів. Спершу він хотів написати Мишкові Захарову про орден, але потім стримався. Він не вмів і не любив хвалитися, а такий лист скидався б на похвальбу.

А як подумати, то й хвалитися нічим, бо в перший день на фронті потрапити в медсанбат міг тільки дурень. Треба ж було підсунутися під той дурний осколок. Розклав ноги, як станини, не міг при собі тримати, от осколок його і цюкнув, а тепер анкілозами лякають.

Ну, це вони дарма! Розхитає він свою ногу в коліні як слід, і хочуть вони чи не хочуть, а змушені будуть послати його на фронт. У той день, коли його випишуть з госпіталю, Володька і збирався написати листа до Мишка Захарова.

Хотів написати листа і дідові Джабаю та Жолдиз, а потім теж передумав. Не згадати про орден — просто рука не піднялася б, а написати — ніби хвалилися... То мало не рік голосу не подавав, а як орден заслужив — здрастуйте, ось і я.

Хай уже потім, як повернеться на фронт, напише про все. Між іншим згадає, що в госпіталі лежав, і про орден згадає ніби між іншим. Так буде краще, скромніше.

Словом, у лейтенанта Ковальчука не було жодних сумнівів у тому, що він повернеться на фронт, і він не сприйняв Олегові слова як безтактність. Навпаки, вони йому навіть імпонували.

Всоте розповідаючи про свій перший бій, збуджено поблискуючи очима, Володька весь час повторював: — Я все-таки дістав його! Я його таки дістав!

Його розповідь по-справжньому ніхто не міг оцінити, бо в палаті артилеристів більше не було. Тільки артилерист міг зрозуміти артилериста до кінця. Тільки артилерист міг оцінити, що значить «дістати» танк, коли він виходить із зони обстрілу, коли втрачаються останні градуси горизонтального кута обстрілу, коли жерло повернуто до відказу, а станини розвернути нікому...

— А я дістав його! Я таки дістав!..

І знову не втримався Олежка, знову дугами вигнув свої гарні брови:

— Немає жодного сумніву: війна буде виграна нами тільки тому, що Володька Ковальчук підбив саме той танк!

І знову всі зареготали. І знову не сміявся тільки літній піхотний комбат, майор Глібович. Він серйозно сказав:

— А може, це саме той танк, після знищення якого наступив перелом у війні? Ніхто не знає... На війні все можливо. Може, це й був саме той танк...

Сміх затих. Комбат сперся на лікоть.

— Дуже навіть могло статися, що лейтенант підбив саме той танк.

Володьці назавжди запам'яталися ці слова.

Дід Мефодій і лейтенант Ковальчук сиділи на призьбі і статечно курили великі цибухи. Дід Мефодій бачив, що курити Володьці не хочеться, його від цигарки аж марудить. Та Володька струшував товстений цибух, мружився від синього диму, що смердів чим завгодно, тільки не тютюном, і розповідав, розповідав...

Дід Мефодій майже не змінився. Рана його тоді зажила швидко, хоч і не вдалося хлопцям-артилеристам відшукати фельдшера. Баба в одному селі допомогла. Як добився дід Мефодій з допомогою добрих людей до рідного села, як почав він усі оті відвари з трав, що баба веліла, до рани прикладати, — то й зажило.

Тільки очі у діда Мефодія змінилися. Не були вже такими лагідними, стали настороженими, а часом на-смішкуватими, бо за останні три роки стільки набачився дід Мефодій, скільки не надивився за все попереднє життя. Ці роки зробили діда по-справжньому мудрим.

Дідові Мефодію жаль було Володьки. І ноги його перебитої, рівної, як коцюба, і життя його скаліченого жаль, бо що то за життя, коли хлопець у такі роки кривим застається. І жаль, що батько Володьчин не повернеться, мабуть, з війни, бо як пішов у сорок першому, то й досі ні слуху ні духу.

Але чим дід Мефодій може зарадити, чим допомогти?

Цвітуть садки (ох і рано зацвіли вони в цьому році), люди городи копають. Пахне теплою землею, внизу потічок шумить, крізь зелено-жовті верболози до Бугу пробивається.

Біля містка залякла німецька «пантера», точнісінько така, як та, що «дістав» її Володька Ковальчук у своєму першому і останньому бою...

— Бачите, діду, «пантеру»?

— Де? — не розуміє його дід.

— Он, біля містка. Танк, значить...

— Танк...

— Ага. Так я їх налушпарив трохи. А один особливо хитрий попався, розумієте, у фланг нам хотів зайти, так я його однаково дістав. Розумієте, діду, підкаліберним по гусениці!

— Розумію...

— А другим снарядом дістав, так він у мене запалахотів за милу душу...

— Розумію...

Дід чомусь байдужий до Володьчиних ратних подвигів. Розмову про війну підтримує, та слухає Володьку хоч і ввічливо, але байдуже.

Може, заздрить, що Володька на фронті був? Дивно, але саме після госпіталю, незважаючи на те що комісія визнала його не здатним продовжувати військову службу, лейтенант Ковальчук відчув себе кадровим військовим. Військовим і більше ніким.

Несподівано для себе він раптом почав відчувати якусь підсвідому зверхність над тими, що не носили військової форми. Навіть коли йшлося про дрібниці.

— Як везли нас на фронт, хліба майже не було, а все більше галети. Знаєте, що таке галети? А-а-а, ви не знаєте. Це тільки в армії дають галети, а штатським не положено.

Слова «штатські», «цивільні» вимовляв він особливо зверхньо. «Штатським», «цивільним» не положено знати багато такого, що знали військові, а галети то така річ, яка «штатським», «цивільним» і не снилася.

Тільки з дідом Мефодієм поведився Володька інакше. Мабуть, тому, що Володька саме з дідом Мефодієм потрапив під обстріл німецького літака. Можна сказати, війну починали разом, поранений був дід, як і Володька. Тому, на думку Володьки, дід Мефодій мав би пильно цікавитися його військовими подвигами.

Але дід чомусь залишався до них байдужим...

Бджоли гули у вишневому цвіті, курівся синюватий димок з цибухів, сяв на Володьчиному кітелі новенький орден Бойового Червоного Прапора — єдина нагорода лейтенанта Ковальчука.

Уже вкотре Володька розповідає дідові, за що він одержав орден.

— Розумієте, діду, сунуть вони густо, як скотина в череді... «тигри», «фердинанди» і такі, як ось цей, що стоїть біля містка, — «пантера»...

— Цього ніхто не підбивав. Чи бензина скінчилася, чи так що, сам загруз у болоті...

Розмова про танки не клеїться. Дід припустився безтактності. На що він натякає? Виходить, коли в танка скінчиться «бензина», що й підбивати не треба, сам зупиниться? Сам у болоті загрузне?

О ні, діду, в тих танків, що перли тоді на Володьку, не скоро «бензина» скінчилася б. Їх треба було палити, палити, палити, що Володька й робив, і робив успішно, бо інакше не дали б йому ордена.

Але, видно, вмючи палити танки, Володька як слід не вмів про це розповідати. Доводилося повертатися до галет.

— Думаєте, хліб нам давали? Хліб що! Він не зручний. Хіба його в речовий мішок багато влізе? Це тут, на громадянці, звикли...

— Що ж воно, Володю, за галети, такі?

— А це, діду, як би вам пояснити, ніби коржі, тільки смачніші...

XXXII

Скоро Володька зрозумів, що підбитими танками нікого в селі не здивуєш і не зацікавиш. Тут перше-ліпше голопузе хлоп'я обкурилося порохом більше, ніж фронтовик Володька Ковальчук.

Танків своїх і ворожих кожен з односельців бачив доволі. Галети ж — значно рідше або й взагалі не бачив. І галети — круті, тверді, спечені із справжнього борошна, житнього чи пшеничного, викликали куди більший інтерес, ніж спалені Володькою танки.

Тому Володька став більше розповідати про галети...

— Дались тобі ті галети, — казала мати, батаючи глевкуватий хліб. — Ти знаєш, що тебе в селі вже Галетою прозвали.

Володька тільки хмикнув:

— Бо дурні.

— Чого ж дурні? Ти ж ті галети з рота не випускаєш. Як день почнеться, так і — галети, галети, галети... Так Галетою і залишився. Лейтенант Галета...

— Ми ж по-вуличному Слизики.

— А тепер будемо Галетами, — зітхнула мати.

І вона як у воду дивилась.

У селі прізвисько прикипає міцніше, ніж смола. Коли є п'ятнадцять Ковальчуків і п'ять з них Володимири, а в трьох навіть по батькові збігається, то в конторі колгоспу, складаючи відомість на трудовні, чи в сільраді, перевіряючи списки виборців, обов'язково уточняють:

— Це ж котрий Ковальчук Володимир Трохимович? Галета, Гугнявий чи Ведмідь?

Володька не боявся стати Галетою. Він дивився, як мнеться під ножем глєвтюватий хліб, і розповідав мамі про галети.

— Ножа б наточив краще... Галета. — Так рідна мама визнала за ним нове вуличне прізвисько, а Володька коло мами вперше відчув себе дорослим і єдиною материнською опорою.

Колись ні тато, ні мама не любили, як брав Володька в руки ножа. Те вважалося хлоп'ячими пустощами. Батько ніколи не довіряв цієї роботи Володьці, завжди точив сам.

Тепер батька не було... А хліб такий, що його і бритвою не вріжеш, не те що ножем, — липкий і синій, бо в хлібі тому жменя муки і відро бараболі. Бараболя гарно зародила в минулому році, а хлібові — де йому взятися? Хіба ж засівали стільки, як до війни? Що вродило — німці вивезли, а то згоріло.

Ще й корова перестала доїтися. Що з неї витягнеш, коли корова тепер замість коня? Мама кожного ранку не в череду її вигонить, а накинє налігача на роги та й веде на колгоспне господарство, де дядько Купріян дає наряд... Корови, якщо не рахувати кількох старих шкап, єдина тяглова сила в господарстві. Їх і в безтарки запрягають, і орють ними.

Коли Володька повернувся додому, мама саме збиралася орати город. Запрягла корову в плуга... Володька взявся допомагати... Власне, мамі годилося йти за погонича, бо не жіноче то діло — орати.

Володька почепив на груші кітеля і, поплювавши на руки, взявся за чепіги.

— Гей! — баском гукнув лейтенант Ковальчук. Корова, вихляючи драбинистими клубами, неохоче рушила з місця. Пряма, як коцюба, Володьчина нога зачепилася за торішнє гарбузове огудиння, і він упав, мало не в'їхавши обличчям у леміш.

Мама, крадькома витираючи раптові сльози, що закипіли в очах, занадто суворо сказала:

— Встань. Який тепер з тебе, сину, орач? Не для тебе ця робота...

Володька вперся. Йому не хотілося вірити і думати не хотілося, що така проста робота, як виорати город, не для нього.

Три роки тому, в квітні сорок першого, за два місяці до війни, батько вперше довірив йому виорати город. Ситі, аж лиснючі коні легко тягли плуга, і оралося напрочуд легко. Зараз було не так. Не тому, що корова, зголодніла за зиму без кормів, не встигла натішитися весняною пашею. Не те що тягти плуга, вона, ця нещасна корова, не мала й пів кінської сили. Проте, як могла, так і тягла. А от Володька...

Володьчина пряма нога, що не гнулася в коліні, заважала йому йти за плугом, він перечіплювався на кожному кроці, плуг вихляв, вилітав з борозни, хитався, наче п'яний... Мама зупинила корову, вихопила у Володьки чепіги:

— Пусти! Це робота не для тебе. І всяка селянська робота не для тебе. Тобі тепер треба іншої роботи...

Це значить сидіти в конторі за столом і водити пером по паперах... Але чи вмів лейтенант Ковальчук, а тепер уже лейтенант Галета, виконувати цю роботу? І що взагалі він умів і до чого був придатний? Що вмів, то позабував, а що не забувалося, те до рук не давалося, бо заважала поранена нога. І Володька поки що залишався артилеристом без гармати і людиною без професії...

Називати себе інвалідом, навіть подумки, Володька не наважувався...

XXXIII

Ще жорстокі бої точилися під Тернополем, ще, важко схлипуючи, щоночі літали над селом «хейнкелі» бомбити Козятин, а всім здавалося, що війна скінчиться завтра.

До перемоги залишався цілий рік, довгий рік війни, і ще не одному судилося покласти голову під Варшавою чи Будапештом, але про це не думали.

У селі танцювали.

Кожного вечора.

На огрудку між кущами бузку і жасмину босі п'яти витовкли траву на тирло, так утрамбували землю, що вона там і після бурхливих весняних дощів не розкисала.

Горбатий Жора грав на розцяцькованому червонозеленому трофейному акордеоні, облуплений бубон гримів у руках Гордія, як станковий кулемет.

Жора не мав горба... Він був рівний як жердина, але в селі його називали горбатим, бо німецька вагонетка, коли він з іншими військовополоненими працював у гранітному кар'єрі, пошкодила йому хребет. Конвоїри чомусь не пристрелили його. Чи вирішили, що сам помре, намутившись донесхочу перед смертю, чи якась людська іскорка ворухнулася в їхніх душах, але не пристрелили, покинули край дороги.

А тітка Горпина, йдучи на Буг за скойками, знайшла його і потайки на візку привезла в село і виходила...

Рідний син тітки Горпини Петро, ровесник Володьки Ковальчука, як і Володька, погнав скот на схід (якраз через день після того, як вирушили Володька з дідом Мефодієм), потрапив під бомбування і загинув.

Жора ходить з ціпком, тягне ноги, але руки в нього здорові, жилаві, пальці невтомно бігають по клавішах акордеона. Жора — грузин, незабаром поїде до себе на Кавказ.

Гордій, його напарник у цьому імпровізованому оркестрі, свій, місцевий, «сельський», як кажуть на Поділлі.

Коли Володька влітку сорок першого покидав село, Гордій був зовсім хлопчиськом, у четвертий клас перейшов, а зараз... Правду кажучи, він не дуже змужнів, але в селі вважається парубком. Йому довірено зброю, він чергує в сільраді, так би мовити, охороняє спокій села. Від його охорони більше неспокою, ніж спокою, бо лускати Гордій натискувати на гашетку без потреби і пускати віялом чергу куль над садками і городами, колоскаючи всіх уцілілих у селі собак.

Перепадає тоді Гордієві здорово, але він не з тих людей, що близько беруть до серця які б то не були особисті неприємності.

Дівчата бачать у ньому парубка: і на бубні грає, і вщипнути може, як дорослий парубок, і очі його босяцькі самохіть скочуються на дівочі литки і пазухи...

Ех, як гримить бубон у Гордієвих руках, а що виробляють Жорині пальці на клавішах червоно-зеленого акордеона! Хоч і не хочеш — танцювати підеш.

Цілий день на роботі. Поперек не згинається, ноги гудуть. А тільки Жора клавіші зачепить, а бубон у Гордійових руках гупне, як де та втома дівається і ноги самі собою дріботіти починають.

Травневими прозорими вечорами, коли пахоці бузку

пливуть над землею, коли поодинокі, стомлені бджоли повертаються у вулики, а ластівки панахають небо чорними ножицями своїх хвостів, на огрудку починаються танці.

І щовечора приходять туди, на огрунок, Володька Ковальчук, тепер лейтенант Галета. Він не танцював. Не тому, що заважала поранена нога. Коли з'являвся Володька, дівчата навмисне просили Жору грати дуже повільний вальс. Такий вальс і на протезах можна було танцювати. Але лейтенант Галета танцювати не вмів і до танцю охоти не виявляв.

Він стояв осторонь, картинно зіпершись на ціпок, і, не перестаючи, смалив цибух за цибухом. Зневажливо мружився, спльовував раз за разом, і весь його вигляд свідчив про те, що потрапив він сюди випадково.

Дівчата загравали до Володьки. Хоч і кривий, а завидний жених, справжній парубок. Не те що Гордій і його друзі, оті шмаркачі, що канючать у лейтенанта недопалки, а дівчатами гордують, перебирають, не кожну і в танець просять. Були б справжні хлопці в селі, хто б з ними й діло мав, а так... На безриб'ї і рак риба.

Бідні дівчата літа сорок четвертого! Дівчата з перев'язаними ногами, бо не в одній ятраться рани від гасу, пущеного під шкіру брудним, іржавим, потайки позиченим шприцем. Це був порятунок — таких, з роз'ятреними ногами, не забирали до Німеччини.

Уже два місяці, як прогнали окупантів, а рани заживатимуть ще довго... Та чи й заживуть?.. Бідні дівчата літа сорок четвертого... Скільки вас залишилося нареченими аж до сивої коси, бо женихи ваші склали голови хто під Яссами, хто під Кенігсбергом, хто в самому Берліні.

Бідні дівчата літа сорок четвертого...

Ваш наряд — трофейні німецькі кітелі і спідниці із строкатих плащ-палаток. Ваші сап'янці — чуні, склеєні з автомобільних камер. Ваше намисто — шматочки різнобарвної ізоляції від польових телефонів, нанизані на нитку.

Але був у вас і шовк. Згадайте шовкові хустинки з «дерев'яного» шовку з-під вибухівки. Скільки снарядів валялося по ярах та чагарниках, і скільки пастушків наклали головами, полюючи за гарними шовковими торбинками!

Перш за все треба було розібрати снаряд. То тут, то там чувся вибух, і матері, голосячи, бігли туди. Декого так і не знаходили, дехто залишався калікою на все життя, але більшості щастило. І нові й нові торбинки «дерев'яного» шовку надходили в обіг.

Дівчата вишивали хустинки заплоччю і носили їх за пазухою. Але так хитро, що в кожній з-за пазухи стирчав ріжок вишитої хустинки. Етикет вимагав висмикнути її за цей ріжок і тікати щодуху. Дівчина кидалася в погоню, траплялося, наздоганяла хлопця, гамселила його кулаками по спині і бажала, щоб він згорів і сказився одночасно. Зав'язувалася боротьба, внаслідок чого від хустини залишалися гноти. Але здебільшого хлопець заволодівав трофеєм.

Найспритнішим і найзухвалішим вважався Гордій. Він мав багатющу колекцію різноманітних за розмірами і навіть за формою вишиваних хустинок з «дерев'яного» шовку. Часом у неділю, щоб зайвий раз подражнити дівчат, він усі хустки розвішував на своєму подвір'ї. Біля них понуро ходив старий лютий пес. Але яка радість дівчатам з того, що хустинками їхніми заволодівали Гордій і його ровесники? В женихи вони однаково не годилися.

Інша річ — Володька Ковальчук, лейтенант Галета... От якби він поцупив хустину, вступив у гру, коли б з ним можна було пожартувати, розворушити його якось! Там, дивись, провів би, а там...

Даремно дівчата підходили впритул до лейтенанта Галети, даремно підставляли свої пазухи, з яких звабно стирчали ріжки вишиваних хустинок. Він залишався байдужим і до хустинок, і до дівчат...

— Полька «гіт»! — оголосив півнячим баском Гордій. І додав: — Та, що ходить без чобіт!

Всі дружно засміялися, хоч цей немудрячий дотеп він повторював разів по десять за вечір.

Ніхто не мав чобіт, окрім лейтенанта Галети, і сміх був доступніший, ніж чоботи. Мабуть, тому сміялися так охоче.

Замигтіли Жорині пальці над клавішами акордеона, заgrimів бубон у Гордієвих руках, курява знялася над майданчиком.

І тут лейтенант Галета побачив її...

Вона не танцювала. Вона не могла танцювати, бо за її спідницю, зшиту із строкатої німецької плащ-палатки, тримався хлопчик років трьох. Його штанці на одній шлейці із великим металевим гудзиком теж були пошиті з такої ж самісінької плащ-палатки, як і спідниця матері... Може, тому Галета не відразу помітив хлопчика.

Вона йшла додому через огрудок і мимоволі притишила крок. Йй, солдатській вдові, не годилося отиратися тут на музиках, але, коли маєш двадцять один рік, важко змиритися з думками, що всі земні радощі вже не для тебе. Твоє — виплакувати очі за чоловіком, що не повернеться з війни, і ростити дитину. Працювати і працювати, аби прогодувати дитину й себе в цей нелегкий час, що не знає жалю.

Але музика грала так весело, так заклично, що вона й сама незчулася, як стишила крок...

На плечах рядняний мішок з травою, з трави стримить ручка серпа.

Жінка не мала наміру зупинятися, вона тільки притишила крок, але зупинилася незалежно від своєї волі. І наче вросла в землю...

Хлопчик дикуватим вовчуком зиркав на всіх спідлоба, його брудний палець так і повис у повітрі — він показував на блискучий акордеон, бо ніколи не бачив такого дива...

— Це Голька? — запитав Галета невідомо в кого. І невідомо чому серце в нього закалатало.

— Голька, — послужливо відповів хтось із хлоп'яків, ровесників Гордія, що крутилися біля лейтенанта з наміром розжитися покурити. — Кирила її вбито на війні, от вона й зосталася сама з дитиною.

— А звідки відомо, що Кирила вбито?

Кров хлюпнула Галеті в обличчя. Йому чомусь здалося, що його повинні зараз вловити за руку: «А тобі яке діло? Чому ти так цікавишся долею Кирила? Ви ж наче й не дружили... Чи, може, хочеш шаснути під рядно до Гольки та побоюєшся, щоб Кирило не вернувся?»

Але хлопчик був дуже далеким від таких узагальнень та аналізів. Вдячний, що вдалося перехопити недопалка, він жадібно затягувався і пояснював:

— Наші сільські при тому були, як Кирила вбили, вони все й написали. І де похований написали...

— Ну-у, це ще так... На війні всього буває. Думаєш, чоловіка вбито, а його, дивись, і не вбито.

— Ні-і, це вже точно. І гроші за Кирила Гольці йдуть. На дитину...

Підійти зараз до неї — значило скомпрометувати її перед язикатими дівчатами, що очей з Володьки не спускають. А йому дуже хотілося підійти... Він любив її. Давно. Ще з шостого класу. Вона тоді вчилася у восьмому, а він любив її потайки, сам собі боячись зізнатися. Любив ніжно, палко, не по-дитячому.

Вона старша від нього на два роки, і хоч це в селі має велике значення («стару взяв — молодих дівок не вистачило!»), мріяв, що колись, як виросте, одружиться з нею. Хай би мама гопки скакала, а тато віжки порвав на ньому.

Але після восьмого класу Ольга раптом покинула школу, пішла в ланку, на буряки, а невдовзі вийшла заміж за Кирила Щербатюка, що працював у колгоспі трактористом.

Тоді заміжжя Ольги не дуже боляче вдарило Володьку... З тих пір, як вона покинула школу, стала працювати в ланці (до речі, в тій самій, що і його мама), якась невидима грань пролягла між ними. Тепер Голька постаріла одразу, бо він залишився школярем на батьковому і маминому утриманні, а їй нараховували трудовні, і можна було вважати, що вона їсть власний, своїми руками зароблений хліб.

За що він полюбив її тоді, школяркою, і чому раптом спалахнула ця тривога через стільки років? Вилицювата, мовчазна, худорлява, вона нічим не відрізнялася від інших дівчат у школі, навіть губилася серед них. А він знайшов і полюбив. За що?

А за що люди люблять одне одного?

Коли б він оце зараз наважився підійти до неї і заговорити, він наробив би великої шкоди її репутації... Справді, чого раптом і про що вони могли говорити? Він неодружений хлопець, вона — вдова... Жорстокий сільський етикет не допускав цього. Тому Володька зробив вигляд, що Голька його більше не цікавить.

Але пізно ввечері, коли зовсім стемніло, лейтенант Галета крадькома пошкандибав на другий кінець села.

Голька, як кажуть у селі, «сиділа» на відшибі, край

дороги. Хата її — як горох при дорозі, хто не йде, то скубне. Скубли, справді, доволі всі, хто проїздив повз її обійстя. А не проїхати було не можна — хата коло шляху, на горбочку, саме проти того місця, де завжди букують машини...

От і полетів спершу тин під колеса, а далі шофери почали рубати молодий вишнячок.

І стояла тепер, як на белебні, сирітська хата без хазяїна.

...Тамуючи подих, лейтенант Галета тихо постукав у шибку. У хаті горів гасничок, але його червонувате світло було кволим, і Галета не бачив, що там робиться.

На стук ніхто не обізвався. Він постукав ще. Там, на полі бою, біля останньої гармати, він почував себе куди впевненіше, ніж тут, на цьому голому подвір'ї.

Галеті здавалося, що за ним спостерігає все село. Зібравши залишки своєї мужності, лейтенант Галета постукав ще раз...

— Хто?

— Це я, Голько, відчини...

Він сказав це так тихо, таким придушеним від хвилювання голосом, що Ольга не почула його слів.

— Хто там?

— Я...

Але вона, привчена шоферами відчиняти двері за першою ж вимогою, вже бряжчала в сінях засувкою.

— Добрий вечір...

— Добрий вечір.

Галета посунув у хату, щоб залишитися в ній назавжди...

Прийде час, вони з Голькою трохи розбагатіють, уб'ються в колодочки, і лейтенант Галета поставить на цьому обійсті нову хату. Але ще під цією обсмиканою сірою стріхою Голька народить йому двох дочок.

Все це буде потім, потім, минатимуть дні, місяці, роки, а зараз тремтячою рукою він поставить на стіл пляшку смердючої бурячихи і скаже:

— Оце йшов мимо, дай, думаю, зайду... Не виженеш?

Вона вагалася... І якби вказала вона йому тоді на двері, могло б статися, що він більше ніколи б не переступив цього порога. Сміливості в нього для другого разу не вистачило б...

А там, дивись, знайшлася б одчайдушна дівка і заманила б лейтенанта Галету до своєї хати, і став би лей-

тенант Галета її чоловіком. І не про Кирилову вдову говорили б з часом: «Он Галетина Голька пішла...», а йшла б «Галетина Марійка», чи «Галетина Гафійка», чи «Галетина Настя»...

Та не вказала Голька йому на двері, хоча й вагалася, хоча й мала такий намір. Не виставила його, бо щось ворухнулося в її душі і шепнуло їй, що не розважатись прийшов кривий лейтенант, а прийшов він сюди на-завжди. Це її доля переступила зараз поріг, шепнув їй хтось невидимий, і вона знітилася, потупила очі:

— І закусити немає чим... Бараболею вечеряли, за-дубіла вже, і хліб черствий...

До Володьки поволі поверталася впевненість і навіть якась хвацька невимушеність.

— Цибулина в хаті знайдеться?

— Та знайдеться...

— Ну от. Для нас цибулина — перша закуска!

І з того вечора не минав лейтенант Галета Гольчиної хати. Робив це потайки...

Але село не визнає тасмниць... За тиждень знали всі, що Володька Галета вчащає до Кирилової Гольки.

Мама заплакала, вдарилася об поли.

— Сину, сину, що ти собі думаєш?

— Женитися думаю, — відрубав, як у холодну воду стрибнув, Володька.

— Господи, куди ж тобі женитися? І себе не прогодуєш з кривою ногою, а ти на чужі діти йдеш... Ой боже мій, боже мій, за що ти мене караєш...

— І чого б то я, мамо, плакав? Які там діти? Одна дитина. Хлопчик, Толик...

— Хлопчик! Толик! А чий він, ти подумав?

Володька на мить задумався.

— Ти хочеш сказати?..

— Я нічого не хочу сказати... Півбіді, як дитя Кирилове, а як, як байстрюка годуватимеш?

— Ну-у...

— Не нукай! Подумай... Сама одна молодиця в хаті...

— Чис б воно не було — наше стане. Я його годуватиму, я його виховуватиму, я за нього у одвіті... Людиною вирощу!

І скільки мама не голосила, скільки не вмовляла Володьку, тут він виявив характер і зробив по-своєму.

Сини не часто слухають матерів у таких справах. І Володька не був винятком...

«Іншої» роботи лейтенант Галета так і не знайшов. А коли розібратися, він її не дуже й шукав. Не йшла вона йому до рук.

Спробував було в конторі колгоспу прижитися на посаді помічника рахівника. Добрі люди запропонували — голова колгоспу, парторг. Мовляв, фронтовик, офіцер, інвалід, орденоносець, саме робота по тобі.

Спробував, занурився в папери... Вистачило його аж на тиждень.

— Не по мені ця робота...

Поставили Володьку завклубом. І там не довго затримався. І та робота була не по ньому. Ще на молокоприймальному пункті попрацював з місяць. Покинув...

Треба було б учитися, бодай який технікум закінчити. Став би, скажімо, фельдшером чи вчителем початкової школи.

Як же вчитися, коли в неповних двадцять років одружився, пішов на чужі діти, а далі й свої народилися...

Але Володька не побивався ні за якою професією. Вже й перемога наступила, вже й про війну люди почали потроху забувати, а Володька все ще залишався в душі військовим, недаремно його прозвали на селі лейтенантом Галетою. Навіть їдучи по хмиз і знічев'я сіпаючи віжки, позираючи туди й сюди, Галета прикидав, де краще можна було зайняти оборону, де зручніше окопати гармати, як замаскувати їх.

Подумки перебирав усі варіанти. «Хай сунуть по дорозі. Так, так, так... Хай вони йдуть з південного заходу, а я їх дістану. Припустимо, вони відкочуються туди, в балочку. Там будуть накопичуватись і зосереджуватись. Я перенесу вогонь на вісім... ні, на дев'яност метрів і... Дістану! Нікуди вони від мене не дінуться. Тепер з боку лісу. І там дістану. Першу гармату можна навіть викотити на відкриту позицію, о-он на той горбочок...»

Зараз лейтенант Галета працює завідуючим складом вибухівки на кар'єрі. Власне, що значить зараз? Він уже двадцять сім років там працює. Хлопці свердлять бурки, приходять за амоналом, беруть його під розписку...

— О дванадцятій? — кожного дня питає Галета, ні-

би не знає, що вибухи почнуться точно о дванадцятій. Хлопці знають його звичку, і це їх не дратує.

— Так точно! О дванадцятій нуль-нуль!

— Місце вибуху оточили?

— Так точно!

Він зачинає склад і йде в поле.

Звідси, з горба, якого Галета охрестив «висотою дванадцять нуль-нуль», йому добре видно і гранітні брили берегів, і блакитну стрічку Бугу вниз, і темно-зелений гайок на тому березі.

До Галети збігаються пастушки. У них саморобні рушниці з соняшникового бадилля, а в кого червоні чи неприродно рожевого кольору пластмасові автомати, куплені в сільмазі.

— Батарей! — командує Галета. — Зайняти оборону!

І «батарей» займає. У світі немає дисциплінованішої армії! Оборону займають за всіма правилами воєнного мистецтва.

— Повітря! — командує Галета, — «Фокер» проклятий!

— Та-та-та! Тир-три-три-тр-тр-тр-р-р!

В повітря летять грудки землі, палиці, навіть картузи.

До дванадцятої рівно хвилина. У лейтенанта Галети годинник вивірений точно. Володимир Трохимович залишився військовим з голови до ніг.

— Перша гармата, приготуватися? Фугасним, вогонь!

І залп струшує гаряче повітря. Десь у селі кудкудакають перелякані кури, синюватий димок осідає над кар'єром. Зараз вибух відлунить за дубовим гаєм, на тому березі річки.

— Друга гармата! Осколочним, вогонь!

Гур-р, гур-р, гур-р! — гримить луна за лісом. Пастушки у захваті.

— Недоліт! — кричить лейтенант Галета і скошує око на годинник: зараз у кар'єрі знову бабахне.

— Батар-ре-я-а! Вогонь!

— Бу-бух-гар-гар-гар-р-р!..

— Ми його дістанемо, ми його обов'язково дістанемо! Вже взяли у вилку! Вогонь!

І знову вибух. І знову...

— Лейтенант Галета воює! — сміється дехто в селі.

Уранці, як завжди, лейтенант Галета на своєму однопедальному велосипеді їхав через село на кар'єр.

За традицією, він завжди зупинявся біля сільради, щоб почути щось новеньке, цікаве. Але того знаменитого дня, перш ніж почути новеньке, Галета новеньке побачив. На шляху стояло два солдати в білих касках, в комбінезонах, переперезаних білими пасками, з прапорцями в руках. «Військові регулювальники, — подумав Галета, — певно, якість учення. Зараз техніка йтиме...»

І він не помилився. Хвилин через двадцять селом справді пішли ракетні установки на гусеницях, танки, нескінченна валка велетенських військових машин.

Двадцять хвилин — не так уже й багато, але саме протягом цих двадцяти хвилин і сталося те, про що лейтенант Галета тепер нескінченно розповідає:

— Генерал-лейтенанта Захарова знаєте? Але звідки вам його знати... А я, між іншим, з ним одне училище кінчав. Ліжка наші поруч стояли. Ми восени сорок другого і призивалися разом. Потім у одній батареї воювати почали. Бачите, він до генерала дослужився...

Хтось із Володьчиних ровесників обов'язково напівжартома, напівсерйозно скаже:

— Оце б і ти, якби ногу під той дурний осколок не підставив, міг би генералом досі стати.

У цім ділі лейтенант Галета жартів не знає. Він цілком серйозно погоджується, що, коли б не клятий анкілоз колінного суглоба, гріли б його плечі генеральські погони.

Словом, лейтенант Галета зупинив свого однопедального велосипеда біля сільської Ради саме в ту хвилину, як звідти виходив голова Василь Галактіонович з якимось військовим. Погонів видно не було, бо поверх кітеля натягнутий комбінезон. Військовий крутив у руках коробочку болгарських сигарет «БТ», збираючись, певно, похастувати голову сільради. Вони про щось жваво розмовляли. Військовий широко посміхнувся, рафінадно блиснули його зуби...

І тут...

— Мишко! Мишко Захаров!

Брязнув на дорогу однопедальний велосипед. Заки-

даючи набік ногу, лейтенант Ковальчук побіг до лейтенанта Захарова...

В тому, що поруч з головою сілради стоїть не хто інший, а саме лейтенант Захаров, лейтенант Ковальчук не мав жодного сумніву. Так посміхатися вмів тільки він, лейтенант Захаров, такі білі зуби були тільки в нього, лейтенанта Захарова!

Генерал-лейтенант Захаров давно відвик від того, щоб незнайомі люди, отак на вулиці, називали його Мишком... Брови його грізно звелися до перенісся. Важко йому було в цьому інвалідові впізнати хвацького лейтенанта Ковальчука.

Але наступної миті генерал згріб інваліда в сіренькому піджачку в свої могутні обійми...

— Володька! Володька Ковальчук! Ти живий?! Живий, чортяка...

Василь Галактіонович переминався з ноги на ногу, не знаючи, як йому бути далі. А вони обидва кликали його в радісні свідки:

— Ось... Бачите... Через стільки років... Фронтвий дружок... Я думав, він загинув...

— А я думав, ти загинув...

Василь Галактіонович продовжував переминатися з ноги на ногу, розвів руками, посміхався...

— Ти ж, брате, в яких чинах? Погонів під комбінезоном не видно...

— Генерал-лейтенант...

— Ого!

І враз якась поштивість мимоволі з'явилася в голосі лейтенанта Галети. Він наче меншим став, зіщулився, з тону його вмить вивітрилася фамільярність.

Захаров помітив це одразу:

— Ти мені субординативну волинку кинь! Я для тебе залишаюсь Мишком Захаровим хоч би мені й маршальські погони почепили. Ти, до речі, сам яких чинів доскочив?

— Мене, товаришу генерал, у першому бою як пригладило...

— Знову, «товаришу генерал»?

— Бо — генерал! Це ж, брат, здорово, що ти до генерала дослужився! Так от... Мене в першому бою як пригладило, так ось і шкандибаю. Далі лейтенанта не просунувся...

Василь Галактіонович дозволив собі втрутитися, і лейтенант Галета був вдячний йому за це:

— Ордена Володимир Трохимович мають... Бойового Червоного Прапора. Аякже ж...

— У першому ж бою й орден? — щиро зрадів генерал-лейтенант. — Та ти, брат, молодець! Ну, таке діло — треба перекурити...

Генерал відкрив коробку «БТ», але там не виявилось жодної сигарети.

— Ну? Бачили таке? Розкурився...

Для Володьки Ковальчука генерал-лейтенант знову ставав Мишком Захаровим. Він поліз у кишеню свого сіренького піджачка і дістав пластмасовий портейгар:

— Скільки я тебе пам'ятаю, завше в тебе курива не було. Закуримо моїх. «Прима». Сигарети, прямо скажемо, не генеральські, але нічого, в носі прочищають. Я до них звик...

Генерал-лейтенант і Василь Галактіонович взяли по сигареті, блимнув блакитний вогник генеральської запальнички.

— А люльку ти більше не пробував курити?

— Та ні! Хай вона згорить! Як згадаю, яким я дурним був...

Василь Галактіонович заметушився.

— Так я вибачаюсь, мені треба в район дзвонити... Ви вже тут самі... Ти, Володимире Трохимовичу, розкажи товаришу генералу, як у нас на громадських засадах дітлахам військову науку прищеплюєш. ДОСААФ, можна сказати, свій, домашній...

Вони zostалися самі і відчули, що їм так багато треба сказати один одному, про стільки розпитати, і разом з тим обидва відчували, що не встигнуть...

У село втягалася довга валка військової техніки, і коли Володимир Трохимович Ковальчук міг дозволити собі запізнитися на півгодини на роботу, то генерал Захаров цих півгодини не мав. Генеральський час ніколи не належить генералам.

І вони обидва похапцем вкладалися в куці хвилини:

— Ну як ти, як? Розповідай...

— Та що я? Ти як...

— Сім'ю маєш?

— У мене, Мишо, старший синок, Толик, уже капітан-лейтенант, батька в чинах обігнав. На підводному човні в морях-океанах ходить. І ще дві доньки маю...

Старша сільгоспакадемію закінчила, молодша, ледащо таке, ніде вчитися не захотіла. Заміж позаторік вийшла. Я вже, голубе, товаришу генерал-лейтенант, тричі дід...

— Дружина як?

— А що їй? Живе, працює. Гектар буряків як висапає, спить і хропе. Така гімнастика! І головне, на свіжому повітрі. А в тебе як на сімейному фронті? Знайшов свою єдину, щоб на все життя?

Обличчя генерала Захарова спохмурніло...

— Знайшов... і загубив. Не вийшло на все життя. Торік поховав...

— Діти?

— Є один син, — генерал махнув рукою.

— Що?

— Думав, моєю дорогою піде, а він у артисти подався...

— Ну що ж, і це треба.

— Треба...

— Вони тепер, молоді себто, вважають, що військова професія не модна...

— Не модна? — розлютився генерал. — А коли що до чого, то за мамину спідницю поховуються? А чому війни нема, чому мир? Чому вони, — він кивнув головою на захід, — з нами поштивенько так говорити почали? Тому, що полюбили нас щиро? Чорта з два! Не було б оцього, — показав на ракетні установки, — нічого не допомогло б! Боротьба за мир — то одне, а слинявий пацифізм — то зовсім інше. Найактивніші борці за мир, коли хочеш знати, кирзові чоботи і погони носять. Раптом ще десь якийсь ефрейтор збожеволіє, карту світу перекраяти захоче, чим його зупинити? Розмовами про те, що нині військова професія не модна? Модна, Володю, і доки у світі існуватимуть різні політичні устрої, з моди не вийде!..

Вони обмінялися адресами, обнялися, генерал сів у зеленого «бобика» і помчав у голову колони, а лейтенант Галета на своєму однопедальному велосипеді поїхав відкривати склад вибухівки на кар'єрі.

Володимир Трохимович звично крутив педаль велосипеда. Їхав він вузькою звивистою стежечкою між хлібів, навпрошки, вдихав гіркуватий запах полину, що виструнчився уздовж стежки, їхав, не помічаючи дороги, бо звук за багато років до неї настільки, що майже ніколи не помічав її.

«Не такий чоловік Мишко Захаров, щоб робити з губи халяву, — думав лейтенант Ковальчук, — от і генералом став, а залишився таким, як і був: товаришським, приємним, людяним. Погони на плечах можуть змінитися, з лейтенантських стати генерал-лейтенантськими, а от людина, коли це хороша людина, зовні змінившись, всередині, в душі ніколи не зміниться...»

До складу вибухівки на кар'єрі не близький світ, та ще й коли туди добиратися таким непевним транспортом, як однопедальний велосипед, і мав Володимир Трохимович Ковальчук — лейтенант Галета — доволі часу на спогади і на роздуми.

І навіть на мрії мав час...

Тобто, не те що мрії. Він уявляв собі, прикидав, як прийме генерала Захарова у своїй хаті через два тижні, як домовились.

Не зробить генерал Захаров із своєї губи халяву, не такий він чоловік, обов'язково заїде. Як обіцяв. От учення закінчатся, і по дорозі назад однокашник Володьки Ковальчука Мишко Захаров заїде до нього. І Володимир Трохимович, поволеньки, не поспішаючи, подумки розкладав по полицках майбутні події.

Досвіду в нього у прийомі генералів за своїм столом, під своїм дахом не було. Він посміхнувся, уявивши, як забігає, забідкається Ольга, почувши, що доведеться їй частувати не кума з Нефедовець, не тітку з Криштопівки, а справжнього генерала. Що подавати до столу, а чого не варто? Та як подавати? Та що за чим подавати? Та в чому — на чому подавати? Бо ж невідомо не тільки, що їдять генерали, хто його знає — як вони їдять. Щось не так зробиш, щось не так подаси — і осоромишся навіки.

І тоді він, глава сім'ї, хазяїн у домі, статечно розминаючи в пальцях туго набиту сигарету «Прима», скаже: «Ти, Голько, не квокчи, не бідкайся, а роби так, як би ти робила, коли б до тебе в гості брат приїхав.

Хіба б ти думала, що та як подавати? Голова твоя, душа твоя будуть зовсім іншим зайняті-переповнені, а руки самі знатимуть, що робити, що та як на стіл подавати. Отож не квокчи, не панікуй, роби, як досі робила. Генерал — свій чоловік, товариш мій бойовий. Ясно тобі, хто такий генерал Захаров? Це він для солдатів та для офіцерів своїх — генерал, а для мене він Мишко Захаров. Він і сам сказав сьогодні про це... Чи сало різати до столу? О господи, бабо безтолкова! А чого ж не різати? Таке гарне, таке рожеве сало. Самі ж різали кабанчика, самі годували. Та не ріж такими тоненькими скибочками, генерал не баришня. Здоровий дядько. А сало таке, що й маршалові його не соромно подати. І вишнівки вточи, і слив'янку давай, і капусти приправ, і огірків тягни з льоху. Чого ти, їй-богу? І вина нашого яблучного внеси. Не буде голова боліти. Я Мишка Захарова знаю, у нього голова міцна...»

Володимир Трохимович аж головою покрутив і засміявся сам до себе, бо добре знав, що все воно так і буде, як він оце зараз собі уявляє. За стільки років він свою Гольку добре вивчив...

І раптом якийсь пустотливий бісик підкусив лейтенанта Галету. А що, як на сміх та подарувати генералові люльку? Він бачив учора в сільмазі такі собі піжонисті, темно-вишневі люльки з хвацько закрученими чубуками.

Люльку і папушу тютюну, того, що росте на городі. Тютюн хороший, слів немає, хоч він, Володимир Трохимович і не курить його ніколи. А щороку Голька садить в городі для запаху. Гарно дуже пахне тютюн, коли цвіте.

Сміху буде, коли згадають, як розкурював лейтенант Захаров люльку в ешелоні. Ту, що потім куля німецька з неї трісок наробила... А може, образиться генерал, не зрозуміє жарту? Ні-і, навряд. Посміється разом з лейтенантом Ковальчуком.

І поведе Володька Ковальчук Мишка Захарова у свій садок, і в город поведе, і у вишняк, що збігає аж до шляху, і все покаже і розкаже. Як тут усе до прутика, тридцять років тому, вирубано було і як розрослося зараз, як тут рук довелось докласти.

І поведе Володька Ковальчук Мишка Захарова в нову свою хату. Це й не хата, а дім справжній. Де тепер

ті хати, що вікнами в землю вгрузають, а замість підлоги долівка земляна? Ніхто тепер так не ставить. Усе маємо. І плита газова... Як у місті. Пам'ятаєш, Мишко, сказав ти тоді, на ганку військкомату, ще в Казахстані, що ми обидва родом із Європи? Так воно і є. І не лише в географічному понятті. Ти Європу наскрізь пройшов, усього набачився (мені не довелося, хіба що по телевізору), то можеш сказати, що такий дім, як мій, у будь-якому куточку тої хваленої Європи поставити не соромно...

А тоді сядемо ми, Мишко, до столу. І вип'ємо по чарці. Бо не гріх. І є за що випити. Є за що, є що і є чим закусити. І згадаємо...

І розповім тобі, як я тоді, в липні сорок третього, «дістав» той танк. І ти, артилерист, як ніхто, зрозумієш мене, зрозумієш, як мені важко було його «дістати».

А тоді ти розповіси про свої бої та походи...

І тільки й того?

Невже, Мишко, ми вже настільки постаріли, такими слабосилими поставали, що жити відтепер нам тільки спогадами? Ми ж з тобою, Мишко, коли розібратися, здорові ще хлопці, і хоч от-от шостий десяток розміняємо, шмат життя у нас з тобою ще чималенький попереду. Не знаю, як ти, а в мене таке відчуття, що будуть ще в житті нашому такі хвилини і години, заради яких варто жити роки і роки.

Не будемо тільки у спогади занурюватись. І про майбутнє поговоримо. Але маю я тобі, Мишо, хоч коротенько, розповісти, як цих останніх, минулих тридцять років прожито... Нічого такого не сталося, що я б червоніти мав, згадуючи... Так... може, які дрібниці із сімейного життя. Дріб'язок якийсь непотрібний, про що не хотілося б згадувати, а в основному...

Життя, Мишо, правильно прожите. Ти не знаєш, для тебе я — Володька Ковальчук, а мене в селі ще й Галетою звать. Пам'ятаєш, як їхали ми на фронт, давали нам в ешелоні галети...

Але все це ні до чого. Галетою звать мене ровесники та старші люди, жартома звать, не від злого серця. А для молоді, що підрастає, є бойовий лейтенант, ветеран Великої Вітчизняної Ковальчук Володимир Трохимович...

І що ж я, як Ковальчук Володимир Трохимович, залишив по собі за тридцять років, які минули?

Дітей виростив, виховав, вивчив... Толик мій — офіцер, капітан-лейтенант на підводному човні, я вже розповідав тобі про нього...

Так він не мій, не рідний. Я Гольку вдовою взяв з дитиною. Батько Толика — Кирило, наш-таки, сільський хлопець, на війні загинув. А для Толика я тато. Був татом і залишився татом. Листи шле, гроші шле, подарунки шле і все «тату», «тату»... Бо я йому як за рідного. Ну, доньок на ноги поставив... То це своє, домашнє... Це не подвиг, не робота, обов'язок...

У партію мене знаєш коли прийняли?

От восени вже двадцять п'ять років буде. Ювілей... Рекомендацію мені Ковальчук Василь Петрович давав... Голова колгоспу тодішній. Помер торік. Вже немолодий був. Не родич, ні. У нас у селі тих Ковальчуків, Ковальчуків... Ну от.

Млин тут у нас був, на потічку. Гуркотів потроху. А я на одних зборах колгоспних і запропонував: «Давайте ми на базі цього млина маленьку електростанційку зробимо. Динамку дістанемо, будемо крутити... На перших порах і такої вистачить...»

Он бачиш труби? То наша Ладижинська ДРЕС. На весь Союз відома. Це тепер. А тоді, в сорок восьмому, в сорок дев'ятому і динамка на млині дивом здавалася. Були такі, що й сміятися з мене почали. Мовляв, нічого не вийде. Ти, мовляв, Володько, краще розкажи, як хліба не було і ти замість хліба галети в поїзді їв!

Але Василь Петрович і ще багато людей підтримали мене.

Ти знаєш, Мишко, що до техніки я завжди беручий був. І коло тої зіпсованої динамки (а як ми її діставали — історія!) добре довелося помордуватися. Але разом з хлопцями впоралися... Тоді-то й сказав Василь Петрович: «У партію тобі пора, Володько...»

Ну, всього було за ці тридцять років. Хорошого й поганого, веселого й сумного. Але, як бачиш, хорошого й веселого більше, бо живі ми, живим живемо і смак до життя не втратили.

На кар'єрі працюю. Біля вибухівки. Так, знаєш, ніби в рідній своїй артилерії залишився.

Сам бачиш, чинів-посад високих не доскочив, та й не рвався до них, бо вони мені ні до чого. Мене й таким люди за людину мають...

От я дивлюсь у нас на кар'єрі. Камінь. Граніт. Рве-

мо ми його амоналом, у всі куточки республіки відправляємо. І от така історія... Все з нього роблять. Велика яка брила, може, й на постамент піде. Для пам'ятника... А чого ж? Одшліфують її, оброблять — і стоїть віки за милу душу. Дрібніші брили, які у підмурок, у цоколь будинку підуть. Теж при ділі. І при якому ділі! Люди будинком милуються, і ніхто й не підозрює, напевне, що і я своїх рук до цього діла доклав. А мені все одно приємно. Дрібніші камінці у щєбінь та на залізницю — шпали тримати, щоб насип не роз'їжджався. При ділі? То дарма, що вони малі. Один за одного держаться, один одного підпирають, і тримається насип, і котяться по залізниці поїзди. Бачиш, і для дрібного камінчика робота знайшлася, і він користь приносить. А чому? А тому, що всі вони один одного тримаються, один одного підпирають-підтримують. А тепер зваж на те, що все — і отой постамент, що на ньому пам'ятник стоїть, і каміння в підмурку будинку великого, і камінці на залізничному насипу — всі щонайближчі родичі. Всі діти однієї матері, скелі гранітної. І всі при ділі. І від усіх користь.

Ну, давай, Мишку, ще по одній, та я тобі розповім, чого мене ще й домашнім ДОСААФом називають.

Коли до тебе розторопний солдат з наших країв потрапить, то знай, що готував його до військової служби не хто-небудь, а твій друг лейтенант Ковальчук. Я в хлоп'ят військової таланти підмічаю і любов до військової професії пробуджую. Бо, як правильно ти сказав, ще довго ця професія з моди не вийде. Я їх на вигоні збираю... Та ти спробуй цих огірочків. Це моя Голька за особливим рецептом квасила. Таких ти ніде не покуштуєш...

Сто-оп! Приїхали... Дуже вже щось розмріявся ти, Володько Ковальчук. Ось уже й склад і час до роботи братися...

Але за два тижні, як заїде генерал, то так воно все й буде, як мріялося-увялялося зараз.

Володимир Трохимович прихилив свого однопедального велосипеда до стіни і почав відмикати склад...

XXXVIII

Як тільки сідало сонце, повітря робилося прохолодним і запашним. Пахли нагріті за день польові полини.

Галетина армія гнала з поля корів. А він, зіпершись на свій однопедальний велосипед, стояв біля пам'ятника загиблим солдатам і ніби парад приймав.

Тут, у центрі села, між школою і сільрадою, поховані всі, хто загинув на далеких і близьких підступах до села і там-таки, в полях, був похований. Пізніше останки воїнів перенесли в село, поставили пам'ятник. Поруч високий і гранчастий, наче багнет трилінійки, обеліск. На його чорній дощі — імена односельців.

Жоден з них, «сельських», не похований тут.

Над невідомими побратимами по зброї, що спочивають у цій братській могилі, імена людей, що лежать у могилах за тисячі кілометрів звідси.

Двадцять третім у цьому скорботному списку значиться Ковальчук Трохим Іванович... А Ковальчук Володимир Трохимович, попросту лейтенант Галета, стоїть поруч, обіпершись на свій однопедальний велосипед, і думає про життя.

Він не задрить генералу Захарову. Анітрішечки не задрить! Він знає, що в ту свою хвилиночку-секундочку, заради якої людину живою на світ пускають, зробив усе, що треба. І, крім того, він переконаний, що найголовніша хвилиночка-секундочка ще попереду.

Життя — хитра штука, ніколи не підкаже наперед, коли можеш стати найпотрібнішим...

ГЕНЕРАЛ ТИМЧУК

ПОВІСТЬ

I

Лід блищав, як старе срібло на зламі. Вже сам колір його говорив про те, який він холодний. Але лід таким холодним був не завжди.

Генералові пригадалися сільська околиця, глинистий пагорб, на якому стояла їхня хата. На тому глинистому горбі ніколи не затримувався сніг. І город через це не родив, казав тато. І ще тато казав, що город потребує гною. Тільки де його взяти, коли на обійсті ні корови, ні коня? Зате в хаті восьмеро дітей, він, Тимофій, наймолодший.

Коли мама починає увечері стелитися, у неї завжди кінці з кінцями не сходяться: здається, постелила всім — дивись, ще двоє з кутка оченятами світять, не знають, де їм лягати. Мудруй, куди їх приткнути, де їм голови прихилити.

Якось увечері, коли мама стелилася, прикриваючи солому ряднами, а батько, стомлений за день важкою роботою, терпляче курив, пускаючи дим з люльки в грубку, малий Тимко сидів на лаві і бомбляв ногами. Очі в нього злипалися, рот кривили позіхи, він по одному загинав пальці, спершу на одній руці, потім на другій:

— Карпо у нас є, Іван у нас є, Петро у нас є, Тимофій — то я...

Ніхто — ні батько, ні мама, ні старші брати і сестри — не прислухався, що там мурмотить собі під ніс малий, а він і далі рахував:

— Катерина у нас є, Гафійка у нас є, Мотря у нас є, Михалко у нас є...

І тут він на хвилинку замислився, навіть позіхати перестав.

— Мамо, мамо!

— Ну, чого тобі? Надвір бігав? Хай Мотря виведе, бо наловиш риби.

— Мамо, у нас Пилипка нема!

— Якого ще Пилипка?

— Ади: Карпо у нас є, Іван у нас є, Петро у нас є, Тимофій у нас є, бо це — я, Катерина у нас є, Гафійка у нас є, Мотря у нас є, Михалко у нас є, а от Пилипка — нема.

— А щоб тобі заціпило! Ще накаркаєш! Вам їсти нічого, вас он ніде спати вкласти, а йому, бач, Пилипка бракує. Тато ваш не дуже гожий на якусь скотину розжитися, а на дитину...

У тата здригалися плечі чи то від стримуваного кашлю, чи то від сміху. Він сказав:

— Роби, боже, як ти й досі робив: бідному діти, а багатому гроші.

Левко Тимчук належав до тих людей, котрі не дуже жураються та думають про завтрашній день і здебільшого відбуваються жартами.

...Так от, тоді лід не був таким холодним, як зараз. Це генерал-лейтенант запасу Тимофій Левкович Тимчук знав достеменно. Ні, тоді лід не був таким холодним, хоч і блищав так само — наче старе срібло на зламі.

Коли надходила зима і глинистий пагорб, на якому стояла їхня хата, розмоклий під осінніми дощами, раптом обмерзав, вкриваючись синьою кіркою криги, це була така радість, така радість, про яку тепер, через шістдесят з гаком років, і розповісти важко. Чобіт вони не мали, як і штанів, до речі. Тому кінські костюмахи доводилось прив'язувати ликом чи якимось дрантям просто до босих ніг. Це першим придумав його старший брат Михалко (в дев'ятнадцятому його зарубали петлюрівці), а потім Михалка почала наслідувати вся голопуза, злидарська «громадськість» села. Але переплюнути в цім ділі братів Тимчуків не міг ніхто. Найбільше підходили кінські ребра. Виходило щось середнє між ковзанами і лижами — несло по ковзкому льоду із свистом, з деренчанням, наче нечиста сила в ноги вселилася. Босим ногам холодно не було, не встигали

закоцюбнути, єдина турбота непокоїла, аби гостра крижина не розпанахала п'яту. Тоді боліло і холод відчувався. Найменша ранка кровоточить на морозі, і кров ніяк не зупиниш.

Заледенілий пагорб з гуркотом, свистом і деренчан-ням залишався десь далеко позаду, хата на вершечку його ставала ще меншою, крижаний вітер надимав латану-перелатану сорочину, поспішав вислизнути через численні дірки, розривав холодним повітрям легені. А кінські ребра, прив'язані ликом та дрантям до босих ніг, вже стугоніли по кризі річечки, що ділила село навпіл. Крига нетривка, молода ще, прогиналася, пружинила, кректала. Чорна, недобра вода вгадувалася під нею. Вода, що вихлюпнеться, запарує, злиже тебе з цього світу. Траплялося провалюватися, тоді було холодно по-справжньому, як в обіймах смерті.

Але звідки їм було знати, що таке смерть? Що таке смерть, вони впізнавали згодом. Однак у чорній воді ставало так страшно, що, ламаючи лід і обдираючи пальці, вони вибиралися на берег, глибоко і безпомилково переконані, що батько віжками чи мати коромислом зараз обігріють їх, примусять кров пульсувати живіше, виженуть із сухоребрих тіл крижаний пере-ляк, той, що (вони про це дізнаються пізніше) називається смертю.

А на тому березі, повертаючись з церкви, сільські можновладці коментують ці крижані гони на кінських кістках:

— Що воно за мара?

— Ади: кінські ребра до босих ніг поприкручували!

— А їм що? Тимчукові песенята. Там зроду-віку два чоботи на дванайсять пар ніг.

— І не попростудиться нікотре, й гарячка не задавить, і не потопляться.

— Що їм буде? То щось путнє бог до себе прибирає, а таку непотріб...

І не простудилося жодне, і не втопилося. А прибирав бог до себе у інший спосіб. Михалка зарубали петлю-ривці, Петро загинув під Бродами, Карпа куркулі живцем у клуні спалили. В тридцятому році, під час колективізації. У цю війну Іван пропав безвісти. В живих zostалися він, Тимофій Левкович, та ще старша сестра Катерина Левківна, вчителька на пенсії. Мотрю і Гафійку закатували німці: брат генерал і чоловіки —

комуністи. А що роззуті були, то з того ніхто не вмер.

...Хлюпає чорна вода, виблискує лід. Потрудилися пішнями, набили тих лунок, наколупали.

Генерал Тимчук, ховаючи руки в рукави свого добраче вже таки захвойданого шоферського — не генеральського — кожушка, ходить від лунки до лунки, і непокоїть його, чи не густо лунок наколупали, чи не обламається вздовж цих лунок крижина?

Генерал Тимчук був затятим рибалкою, всі це знали, але мало хто знав, що підлідного лову він недолюблював. Він казав (напівжартома чи напівсерйозно — у тім так ніхто й не спромігся розібратися): «Ловити рибу взимку з-під льоду — безчесно». — «Чому?» — запитували його. «А ви розберіться самі. Влітку рибі є чим дихати й має вона що їсти. Влітку вона наживу здуру, можна сказати, хапає, а взимку зовсім інша справа. Взимку ми з її біди користуємося: задуха, голод... Ми їй ніби повітря пропонуємо, лунку довбаючи, ми їй ніби безкорисливо харч пропонуємо, а насправді?..»

Військовий юрист, полковник запасу Гладов, надивив свої товсті щоки і сміявся:

— Ну в тебе категорії, Левковичу, ну й категорії! Людські взаємини на рибу переносиш. Толстовцем ставиш на старості років, чи що? От помічаю я, що ти й полювати перестав.

— Перестав? Але ж я взагалі ніколи не полював. Вважаю, що людство з того віку, коли треба було полювати, давно вже вийшло. То навіщо нищити звірину? Хай собі бігає.

— І фактор спортивності ти виключаєш?

— Ха! Добра мені спортивність! Спорт передбачає рівність однаково оснащених партнерів. Гарненький був би мені бокс, приміром, коли б один виходив на ринг у м'яких рукавицях, а другий з кастетом...

— Це ми, мисливці, з кастетами?

— Атож! Озброй зайця хоч паршивенькою рушничкою та навчи його стріляти, і ти побачиш, на скільки тих спортсменів зменшиться. Не так уже й багато вашого брата-мисливця на кабана дикого йде. Знаєте, коли що, він за себе і постояти зможе — клеваками панахоне.

— Ой генерале, дивакуєш на старості літ.

Гладов знову сміється, а генерал Тимчук думає над його словами «на старості літ». І коли вже ти, старий

генерале, навчишся рукавиці одягати? Так усе життя і проходив без рукавиць, одягав лише тоді, коли того форма вимагала. І виходило так, що одягав здебільшого на парад. А коли парадів не було, у найлютіший мороз хапався за броню голими руками, і все тобі сходило з рук. Бо міцна була шкіра і кров — гаряча. І ще — тоді, давно, лід не був таким холодним...

А зараз ховаєш, генерале, руки в рукави свого не генеральського кошушка. Що, старість? Мабуть, що вона... За кілька місяців — сімдесят. Немало. А голова не хилиться на груди, і хода не стареча, і що таке задишка, не знаєш.

Отак, здається, без розбігу вимахнув би на броню і пірнув у люк башти. Ні до чого руками не торкаючись. Як було у молоді роки. А втім, може, то тільки так здається, хто його знає...

Як на сьогодні — незаперечний є один лише факт — його авторитет на терені риболовлі. От і вибрали його головою журі в цих рибальських змаганнях: хто персонально і в командному заліку натягає з-під льоду більше риби.

Тепер він трохи кається, що погодився покласти на себе дивні ці обов'язки, але виконував їх чесно, ходив від лунки до лунки і навіть щось занотовував у блокноті.

— Товаришу генерал, товаришу генерал! — покликали його.

— Іду!

І тут йому підвернувся хлопчисько років десяти-дванадцяти, якого привела на цю крижину невгамовна хлоп'яча цікавість, бажання повештатись серед дорослих, побачити щось таке, чого його ровесникам побачити не вдасться.

Одягнений був хлопчик у якусь синтетичну курточку із тих новітніх матеріалів, у яких жарко на сонці і холодно на морозі, і вже зовсім не по сезону приклеївся на його потилиці маленький беретик. Червоні, задубілі руки стриміли із занадто коротких рукавів куртки, з якої він уже давно виріс.

«І в цього руки замерзли, — механічно констатував генерал. — Цікаво, чому він рукавиць не зодягає? Як це вони кажуть... піжониться чи просто загубив?»

Хлопчакова курточка на морозі задубеніла, блищить, того й дивись поламається на скалки, така вже

весела синтетика. І під носом трохи поблискує, але він раз у раз проводить ребром долоні, і очі у нього блищать. Не змигаючи, дивиться на Тимчука. «Він у тому віці, коли лід ще не дуже холодний», — думає генерал.

Хлопчина наважується і таки наздоганяє Тимчука. Хрипким, трохи нахабнуватим (генерал не вчорашній, знає ціну цій нахабнуватості — вона від соромливості і бажання здаватися старшим) голосом запитує:

— Це ви — генерал?

— Я. А що, не схожий?

Тепер генерал упритул розглядає хлопчину, і той ніяковіє остаточно.

Ніяковіє, але тримається з усіх сил.

— Чому ж не схожі?

— Не такі повинні бути генерали?

— Чому ж не такі?

Але очі його промовисто кажуть, що справжні генерали повинні бути не такі. Хіба личить генералу носити такий заяложений шоферський кожушок, валянки з галошами і таку вже зовсім не солідну сторожівську шапку, з тих, що їх називають «малахаями»? Ні-і, генерали такими не бувають!

— Сюди, сюди, товаришу генерал! Обережно, тут приступочка...

І щирий жіночий голос:

— І оце генерал?! О господи!

Втрачаючи кров і свідомість, він спробував пожартувати:

— Що, тітко? Чорт не чорт і люди не такі?

О-о, то був славний бій у наступі! Наступ не перший від початку війни, але то був особливий бій, бо точився він на південний захід від Києва у листопаді 1943 року. В тому бою він втратив майже всю матчастину передової бригади, яку очолював сам, але це вже нікого не лякало.

З південного Букринського плацдарму 3-тю танкову армію генерала Рибалка перекинули на північний Лютізький плацдарм, звідки було намічено штурмувати Київ. Вже сама ця зміна дислокації цілої танкової армії, проведена непомітно і нечутно для противника, була чудом воєнного мистецтва.

Фашисти, що облягли Букринський плацдарм з усіх

боків, були переконані, що танки рибалківців зарилися по вуха в землю, зайняли жорстку оборону і не рушать з плацдарму ні вперед ні назад. Вперед — через густий заслін вогню всіх калібрів, назустріч мінним полям і контратакам «тигрів», «пантер», «фердинандів»? Не вийде! Назад — через зшитий саперами на живу нитку міст під могутній бомбовий удар «кондорів» з люфтвафе? Теж не вийде! Цілим з плацдарму не вислизне жоден танк — котрий не згорить на березі, той піде, пускаючи бульки, до дна, а воно ж Дніпро у цих місцях глибокий... Зарилися, забуксували, плацдарм розширити не спромоглися — і сидить, поки вас не зіпхнули з правого берега. Дорога танкам одна — з крутого берега у воду. З плацдарму не вислизне жоден танк.

Але з плацдарму вислизнула ціла танкова армія, не втративши при переправі жодного танка. І в її складі — корпус генерала Тимчука.

От як навчилися воювати!

На Букринському плацдармі, південніше Києва, залишилися макети дерев'яних танків. Окремі гармати кочували вздовж всього плацдарму і то тут, то там відкривали шалений вогонь. Тільки вони і були справжніми. Збиті з обох боків і нашвидкуруч пофарбовані «маняки» значились у фашистських реляціях як 3-тя гвардійська танкова армія генерала Рибалка.

Тим часом справжня броньована армія лісами проби-валася вздовж лівого берега з півдня на північ, з Букринського плацдарму на Лютизький.

Удень розводилися мости, починалася чергова звична артдуель, не помітно було ніякого руху, а тільки спадала ніч... Приглушено муркотіли мотори, здавалося, навіть траки гусениць ставали дерев'яними, не ляскали грімкотливо, не бряжчали залізом — танки крадькома виповзали на переправу. Танк за танком, батальйон за батальйоном, бригада за бригадою — 3-тя гвардійська армія генерала Рибалка.

За три дні на Букринському плацдармі zostалися самі тільки дерев'яні, збиті з обох боків і нашвидкуруч пофарбовані «маняки».

Лівим берегом танкова лавина котилася вночі, з погашеними фарами, вдень розсівалася по лісах, чекала ночі. Але за ці три дні і три ночі генерал Тимчук, як і його колеги, навряд чи поспали по двадцять хвилин

на брата. Потім знову переправа, знову на правий берег...

Лютізький плацдарм.

Ох і малим же він видався, ох і тісним здавався після Букринського. Тісно, як у неділю в купе дачного поїзда. Але, як кажуть, в тісноті, та не в обиді. Піхотинці генерала Москаленка, кавалеристи генерала Баранова, чеські підрозділи під командуванням генерала Людвіка Свободи потіснилися, добродушно побурчавши, дали трохи місця і танкістам.

Що з того, що «вагон» переповнений, зате «поїзд» іде на Київ! Паровоз стоїть під парами, до третього дзвінка залишилися лічені хвилини. Вперед, вперед, на Київ! Проте увійти в Київ танкової бригаді з його корпусу, яку очолював сам Тимчук, не вдалося, хоча її висунули в перший ешелон наступу.

Вранці 3-го листопада всі стволи, від цяцькових «сорокап'яток» до корпусних гігантів, заговорили знайомою солдатам мовою. Вони вигукнули: «Дайош Київ!» — і вже не змовкали. Почалася невидана в історії війни артпідготовка. Пекельні перфоратори ламали стіну фашистської оборони. З'явилися перші проломи, і в них почали всмоктуватись танки, а за ними піхота.

Бригада Тимчука, не знижуючи швидкості, йшла однією з перших. Сам генерал, порушуючи всі статuti, сидів не в танку, а їхав зверху, наче рядовий танкового десанту, керував боєм, а із штабу фронту керували ним.

Попереду і ліворуч ставав за димами Київ. Горіло все, що могло горіти. Горіли танки, чужі і свої... Так було в Біличах, в Пущі-Водиці, в Святошині... Танки бригади Тимчука вже вдерлися на четверту просіку. Трамвайна лінія... Коли тут сісти на трамвай, за півгодини можна бути в центрі міста.

Ця думка розсмішила Тимчука, і він сказав десантникам-автоматникам:

— Може, на трамвай пересядете? На танку мультко і... стріляють. Он він стоїть, трамвай.

Солдати, збуджені боєм, голосно зареготали. На рейках справді стояв звичайний, буденний, довоєнний київський трамвай. Обтірханий мотуз звисав з дуги, і — що найдивніше — майже всі вікна цілі.

— Дайош! Тут до Києва рукою подати!

Але у Київ вони так і не увійшли.

Бригада Тимчука і батальйони інших бригад широким плесом заливали Брест-Литовське шосе. Шлях на Житомир фашистам, що засіли в місті, було одрізано безповоротно.

У кількох кілометрах звідси пролягала інша дорога, на Васильків, Білу Церкву. А що, як осідлати і її?

У шоломофоні почувся незадоволений голос командуючого армією:

— Тимчук, що там у тебе? Чому копирсаєтесь?

Тьху ти, господи! Начальству ніколи не вгодиш, хоч і вистелись тут, а йому все мало. Це вони копирсаються? Хто ж тоді наступає?

Тимчук доповів обстановку, сказав, що в його бойових порядках вештаються «приблудні» танки з інших бригад і навіть корпусів. І хоч не дуже була підходяща хвилинка і тон командарма не спонукав до цього, Тимчук сказав у ефір:

— «Смешались в кучу танки, люди, и залпы тысячи орудий...»

— Ну, ну, Тимчук, віршики ти мені в Берліні будеш декламувати, а зараз підпорядковуй собі «приблудні» танки і піхоту, яка є під рукою, садови на броню і всім скопом — алюр три хрести — на Жуляни, там у них аеродром...

«І ти, дорогий товаришу командарм, починав у кавалерії, — механічно, але не без задоволення, зазначив Тимчук, — оце «алюр три хрести» нічим із тебе не вивітриш. Отак оглянутись довкола — рідко який полковник танкових військ (про генералів і мови немає) прийшов до нас не з кавалерії. Танки — кірасирська і драгунська кавалерія двадцятого століття...»

Він думав про це якусь мить, а губи вже ворухилися, відаючи звичний танкістський наказ:

— Роби, як я!

Вперед, на Жуляни!

Це було рідкісне видовище. Танки розправлялися з годованцями люфтвафе прямо на землі. Рідко котрому (може, двом-трьом винищувачам) вдалося перед самими жерлами танкових гармат знятися в повітря, решту великих бомбовозів і пузатих транспортників гусениці танків втирали в аеродромний ґрунт.

Солодка помста танкістів повітряним коршакам, що

перед ними танки так часто бувають беззахисні десь на відкритому полі чи на шосе, на марші.

Здавалося, не зупини танкістів — і вони утюжитимуть уже мертві уламки літаків до самого вечора, ніби тільки за цим їх і було послано в Жуляни.

— Роби, як я!

Вперед, на Віту-Поштову!

І була Віта-Поштова, а потім був Васильків.

Київ залишився позаду.

Але Васильків був не одразу. Перед його ворітьми точився жорстокий бій. Горіли танки, чужі і наші, вмирала люди, наші і вороги. Втримати Васильків німцям не вдалося. Вони тікали, відкочуючись на Фастів.

В шоломофоні пролунав голос Рибалка:

— Тимчук, як там у тебе?

— Порядок у танкових частинах, товаришу Четвертий!

— Бригада боездатна?

— Та-а...

— Не тягни kota за хвіст!

— Механікам-водіям поспати б кілька годин, а то носами клюють. А навідники можуть і з заплющеними очима стріляти.

— Добре. Відпочивайте до ранку. А вранці бригада має обійти Фастів з півдня...

У цих боях в одному селі і поранено було генерала Тимчука (вшосте чи всьоме від початку війни). Його витягли з палаючого танка, і він, осліплений, оглушений, підтримуваний під руки комбатом Шершенідзе і якимось безвісним солдатом-десантником, чув, як кризь вату:

— І це генерал?! О господи!

І знайшов ще в собі сили пожартувати:

— Що, тітко? Чорт не чорт і люди не такі?

Щось подібне відбувалося в свідомості і в цього задубілого на морозі хлопчини: ні, генерал не таким повинен бути! У генерала мають бути широкі червоні лампаси, важкі золоті погони, а ще орденів до пояса. Тоді — генерал!

«Який уже з тебе генерал, Тимчук, ти вже своє відгенералив... Може, хлопчина і має рацію — коли ти генерал, то й не вилазь з генеральської форми, но-

си свої погони і свої ордени всюди, куди б ти не йшов...»

А потім, коли змагання риболовів-спортсменів закінчилися, він як голова журі виконав всі формальності — поздоровив, кого треба, і нагородив. Коли ж усі почали розходитися і полковник юстиції Гладов запропонував йому місце в своїй машині, він з дуже важким серцем відмовився:

— Спасибі, пройдуся...

Насправді ж йому зовсім не хотілося пройтися. Він дочекався, поки машина з Гладовим та іншими відставниками, фукнувши фіолетовим димком, від'їхала, і пішов до трамвайної зупинки. Чомусь судомило попереки і розболілася голова.

«От іще чого не вистачало — розхворітися, — з роздратуванням подумав Тимчук. — Став як баришня, їй-богу. Вітром протягло на тій крижині, чи що? Радикуліт чи, може, грип? Кажуть, від грипу мруть старики. Не переносять грипу. Понавидумували тих грипів. Колись, у громадянську, знали одну «іспанку», у Вітчизняну взагалі, здається, грипів не було. На фронті нам ніколи було думати про цю хворобу, а в тилу теж, мабуть, не до грипу було. Це тепер розніжилися-розманіжилися, гонконгський якийсь грип вигадали. Де той Гонконг, а де наші краї? Проте качає, і навіть вмирають люди. Обидно, мабуть, уцілівши в кількох війнах, померти від грипу. Але як не крути, а помирати колись доведеться... Скільки б оце зараз було лейтенанту Славичеву? Смішно, ще й півстолітній свій ювілей не відсвяткував би. Мав би від роду сорок вісім чи сорок дев'ять років, а вже понад тридцять років, як у землі».

У трамваї знайшлося місце, і генерал сів, з насолодою випроставши ноги. Ні, як не крутись, а роки таки тиснуть на плечі... І тут генерал Тимчук помітив, що поруч з ним, тримаючись за сидіння, стоїть той хлопчисько в задубенілій своїй синтетичній курточці. Стоїть і з відвертою цікавістю розглядає генерала. Помітно, що він не від того, аби зав'язати розмову, але першим не наважується. І генерал цей крок робить сам:

— Ти що... так легко зодягнений? Не змерз?

— Ні-і... Я звик! Загартовуюсь.

— Ага. А ким ти хочеш бути, коли виростеш? —

І сам собі відповів подумки: «Зараз скаже — космонавтом».

Але хлопець чесно зізнався:

— Не знаю ще...

— Ага. А як тебе звати?

— Вовка.

— Ага, Вовка...

Розмова явно не клеїлась.

«Розучився я розмовляти з дітьми, — подумав генерал. — А може, й взагалі не вмів? Мої без мене повиростали. Марія сама їх на ноги ставила. От у кого доля склалася: і не вдова, і не розведена, рідко коли чоловіка вдома бачила. Про яке вже там батьківське виховання могла йти мова...»

В трамваї побільшало люду — пасажирки напірали і з виходу, і з входу. Біля генерала, мало не перехнябившись через нього, зупинилася, намагаючись втриматись на ногах, молода жінка. Вона незручно переминалася з ноги на ногу в своїх супермодних «котурнах».

У ньому не те що прокинувся кавалер чи своїм вчинком він хотів подати приклад Вовці, що сопів поруч, просто все спрацювало рефлекторно, тож він рвучко звівся, запропонувавши жінці сісти. Вона здивовано, навіть з якоюсь засторогою подякувала йому, проте сіла.

«Що ж, — задоволено подумав генерал, — значить, я ще не справляю враження дряхлої руїни, раз не почув у відповідь: «Що ви, що ви, папашо, сидіть».

Але вираз Вовчиного обличчя красномовно свідчив, що генерал утнув дурницю: не велика пані, могла б і постояти. І щоб дати жінці відчуття, на чийому місці вона сидить, Вовка сказав навмисне занадто голосно:

— А я знаю, ви живете в тридцять другій квартирі, товаришу генерал.

— Точно! А ти де живеш?

— А я в сусідньому парадному, в сорок шостій.

Генерал думав про своє. Про те, що з тих пір, як розмінялися вони з сином квартирами, не може він звикнути до цього нового будинку, все йому там чуже. І малого свого сусіду Вовку не бачив жодного разу. Або ж не звертав на нього уваги доти, доки не почув сьогодні на Дніпрі оте «товаришу генерал».

— Ви недавно переїхали в тридцять другу квартиру, тільки я не знав, що ви генерал, — сказав Вовка.

Слова ці явно адресувалися жінці: «Сидиш, а на чийому місці — подумала? Сидиш на місці бойового генерала — і за вухом тобі не свербить!»

Та усе те не справило на жінку ніякого враження, вона тільки вместилася зручніше, а словам Вовки не надала ніякого значення. Генерал усміхнувся сам до себе, а Вовці сказав:

— Ну, коли знаєш, де я живу, заходь, гостем будеш.

II

Дома його розсудомило остаточно, і він, знеможений, ліг на тахту, накрившись до половини тим самим ко-жушком. Був той неприємний стан, коли і жарко і холодно водночас. «Хіба що полікуватися по-солдатськи? Десь там у холодильнику є почата пляшка «Столичної»... Взяти хіба що «наркомівських» сто грамів з перцем? А потім заснути — і все як рукою зніме».

Але від думки, що зараз доведеться вставати, йти на кухню, ковтати крижану горілку (поки ще вона тебе зігріє!), йому стало зовсім погано, і він вирішив подзвонити Тамарі Георгіївні.

Правда, подзвонив не одразу, все зважував, перебирав «за» і «проти», «дзвонити — не дзвонити». Вирішив подзвонити їй завтра вранці, прямо на роботу, в поліклініку, але пальці його вже сухо клацали диском, набирали її номер...

Вона прийшла дуже швидко, майже відразу після того, як він подзвонив. А може, він просто задрімав, і тому час для нього сплив так непомітно? Вона принесла з собою свіжі пахощі морозяного вечора.

«Скільки їй? — думав генерал, дивлячись на Тамару Георгіївну крізь опущені повіки.— Скільки? Справді п'ятдесят шостий чи ще й досі двадцять три, як тоді, в придонських степах гарячого липня сорок другого? Чи то час нездатний зробити щось із нею, чи просто я настільки од неї старший, що вона мені й досі здається молодою?»

Він таки старший від неї майже на цілих п'ятнадцять років.

А роки мають дивну властивість: то збігатися, то віддалятися, ставати то прірвою, то мостом...

Коли він скочив на виведеного з куркульської стайні коня і помчав наздоганяти червоних, бо в селі йому нічого вже було робити, він навіть не підозрював, що вона вже десь існує на світі, смокче пальчик і вчиться говорити «мама». Тоді між ними пролягала прірва...

А влітку сорок другого вона вже була двадцяти-трьохрічною вдовою капітана-прикордонника, вбитого в сорок першому на річці Прут. Вона носила два кубики на зелених петличках, і срібні змійки обвивали чаші поряд із тими кубиками.

Тамара Георгіївна очолювала тоді санбат, а він, полковник Тимчук, командував дивізією... Він був танкістом. Все було в його дивізії — і номер, і прапор, і вози, і коні, навіть півтора десятка розтарабанених тритонів, не було тільки танків, коли не рахувати тих, що покоїлися на його оксамитових петличках.

Йому йшов тридцять дев'ятий рік, він був сповнений сил і надій, не задумувався — тридцять дев'ять років багато це чи мало, кінець молодості чи початок старості і п'ятнадцять років між чоловіком і жінкою — це прірва чи міст.

Полковник Тимчук був страшенно втомлений, але досить було, стягнувши чоботи, полёжати горілиць годину в густій і запашній траві степу, як сили поверталися до нього і втома випаровувалась, як піт з гімнастерки. На гімнастерці залишалися іскорки солі, іскорки сивини в темному волоссі заблищали вже згодом, хоча відкладалися вони вже тоді.

Кривавим полум'ям спалахували на сході світанки, а на заході було криво і вдень і вночі. Горіли станиці і міста, степ горів і техніка, горіла сама земля. Армія відступала. Більше того, збоку могло здатися, що вона панічно тікає. Але професійні військові і з цього, і з того боку розуміли, що це не так. Армія просто виходила з-під удару, уникала генеральних битв, не ризикуючи бути розбитою, розметаною по степу.

Історія не любить повторюватись, але військова історія багата на аналогії. І тут, на Дону, влітку 1942-го в якійсь мірі повторювалась картина іншої Вітчизняної війни, року 1812-го, коли Кутузов виводив російські війська з-під удару наполеонівського молота. Як і 1812-го, армія шукала своє Бородіно, і Сталінграду судилося ним стати. Але Сталінград — це Сталінград, і порівняти його ні з чим.

Армія відступала, відкочувалась за Дон, але бойовий дух її не був зломлений. Всі знали, що найголовніші битви попереду.

За плечима у полковника Тимчука була громадянська війна, Академія бронетанкових військ, Іспанія, Халхин-Гол і Карельський перешийок. А ще двадцять три роки служби в армії. І він чудово розумів, що перемоги і зажерті 6-ю армією Паулюса кілометри — річ примарна і нетрівка. Не треба було великим стратегом, щоб, глянувши на фланги 6-ї армії, зрозуміти, що нескінченно наступати вона не зможе.

Як через багато років покаже військова історія, розумів це і Паулюс, але десь у глибині свого військового ества сподівався на чудо...

Після війни Тамара Георгіївна бувала в їхньому домі. Вона так і не вийшла вдруге заміж.

Уже в останню свою ніч дружина, вмираючи від невиліковної хвороби, заспокоєна і умиротворена тим, що найстрашніші муки залишились позаду, сказала Тимчукові:

— От поховаєш мене, віджалюєш там, скільки бог на душу покладе, і женись на Тамарі... Вона порядна жінка, догляне... Чого тобі одинаком сидіти? У дітей своє життя, у тебе своє...

Він промовчав. З того дня минуло п'ять років.

Спостерігаючи за Тамарою Георгіївною крізь напівстудені повіки, Тимчук милувався її дівочою статуєю, легкою ходою і думав: «Вона належить до тієї щасливої породи жінок, яким стільки років, скільки вони хочуть. Ну, хто скаже, що їй за п'ятдесят? Вії як крила, зморщок майже немає, а два-три сиві пасемка здаються примхою модниці... А як молодод сяють очі! Ну-у... Тепер п'ятнадцять років між нами — прірва. Старий я для неї, безнадійно старий...»

Вона поклала йому на чоло свою вузьку й ніжну прохолодну руку, і цей дотик примусив його засумніватися, чи така вже прірва між ними — ті п'ятнадцять років... Генерал-лейтенант, обтяжений літами, старими ранами і хворобою, знову відчув себе молодим полковником у запашному липневому степу.

...Тамара Георгіївна зростала і виховувалась у величезній інтелігентній сім'ї, і її поведінка завжди було бездоганним, а то й сказати, вишуканим.

Коли під Сталінградом йому присвоїли звання генерал-майора і його приїхали поздоровляти бойові побратими із штабу корпусу і навіть із штабу армії, Тамара Георгіївна за офіційним статусом не могла бути присутньою на тих торжествах, але все-таки улучила мить, прослизнула до нього в землянку, коли там нікого не було, і розцілувала його. Засоромившись, він буркнув щось у відповідь, серце солодко зацеміло...

— Ти думаєш, Левковичу, я не знаю, що ти гасав сьогодні по кризі, як молодший лейтенант? А ти ж як-не-як генерал-лейтенант і...

— І додає: «Тобі не двадцять років»...

Вона вирішила бути безжальною тою милою жіночою безжальністю, яка інколи навіть необхідна в певних дозах:

— Навіть не п'ятдесят! Отак. І слова ти свого не дотримуєш. Ти... ти розкидаєшся!

— Як тебе накажеш зрозуміти? — Він зробив спробу встати з тахти, але її легкі руки раптом налягли йому на плечі, і він залишився напівлежати, зачаровано і допитливо дивлячись на неї.

— Як мене розуміти? Ти раптом ставш головою журі рибалок-спортсменів, на тому тижні виступав у клубі деревообробного комбінату з розповідями про війну, весь час ти встряєш у якісь досафівські справи, в тебе знаходиться щось невідкладне в райкомі партії, тебе обсідають нескінченні справи, а тим часом твій борг перед Васильківським гвардійським танковим корпусом, яким командував генерал-лейтенант Тимофій Левкович Тимчук, все зростає і зростає. Коли ти думаєш узятися за діло?

— Невже ти мене вважаєш настільки старим і безнадійно хворим, що певна, ніби я не встигну написати ці нікому не потрібні мемуари?

— Чому не потрібні, але ж чому не потрібні? — Очі у неї зробилися зовсім молодими.

— А хоча б тому, що мемуари — не та річ, де кількість обов'язково переростає у якість. Знаєш, скільки

за останні роки я перечитав військових мемуарів? А сподобались мені... та по пальцях можна полічити.

— Але ж ти мусиш написати про наш гвардійський корпус. Бо інакше — хто напише?

Вона сказала «наш гвардійський корпус», бо мала на те право.

— От не думав, що ти така марнолюбна.

— При чому тут марнолюбність? Просто елементарна логіка...

— Я хворий, і викликав тебе як лікаря.

— Добре, я як лікар дам тобі бюлетень на три дні. Але по тому — відразу за мемуари. Вони аж ніяк не повинні бути стандартними.

— Боксь, що не вийде. Дуже вже стандартна в мене біографія.

III

То була правда...

Він перечитав чимало мемуарів, і біографії багатьох їх авторів були майже «з його плеча»: хлопчиськом стрибнув у вогненне море громадянської війни і поплив до правильного берега.

А народився, жив, ріс?

У бідній селянській сім'ї, на чорному черствому хлібі.

І все ж таки, як повернулось би його життя, коли б тоді, наприкінці дев'ятнадцятого, він разом з сусідським Костем не пальнув із австрійської карабінки по денікінському роз'їзду?

Сидів би тихо в пастухах, чекав кінця громадянської війни. Батракував би, аж шкіра тріщала. Так — до колгоспів. Далі б оженився, обклався дітлахами та й орав би собі потихеньку землю, попихкуючи цигаркою. Хоча ні, згодом би сів на трактор. Напевне б що сів, бо хлопець він був тямущий, допитливий.

І от минуло з тих пір п'ятдесят років з добрячим гаком, у генерала Тимчука партійного стажу п'ятдесят років, а він часом, сам з собою на самоті, запитує у свого сумління: «А що, Тимку, боячись денікінської розправи, після того, як пальнув з карабінки по денікінському хорунжому, побіг ти до червоних рятуватися — ховатися побіг чи пальнув обдумано і погнала тебе інша сила, сила, керована вищою логікою і поряд-

ком? Давай розберемося, Тимку. Спокійно і тверезо розберемося. Перш за все, як ти стрельнув. Стрельнув, аби стрельнути та побачити, що з того вийде? Аж ні. Не такі вже й дитячі то були пустощі — твій постріл! І хоча сусідський Кость старший од тебе на два роки, не він тебе підбив, а ти його...»

Люди часто кажуть: «Що кому на роду написано», і забувають при тому, що нікому їм на роду писати. Що собі сам напишеш, те на роду і матимеш.

Свідомість у хлопців невисока була, не сформована ще, проте в Червону Армію прийшли свідомо і назавжди. Правда, Кость провоював недовго... Ворожа куля зсадила його з коня. Поховали хлопця в степу.

Тимка кулі не брали. Дзижчати дзижчали, як гедзі, а впекти жодна не наважувалась. Так він і воював собі то в кінному, то в пішому строю.

При найменшій нагоді (після того, як коня позбувся) намагався в кавалерію назад повернутися. Правдами і неправдами. Бо хто хоч раз штани сідлом вичовгав, той уже на піхоту заскаливши око дивиться, мовляв, піхотинець кавалеристу не товариш.

Тимко якийсь час був переконаний, що на війні кавалерія навіть самого бога не боїться. Хоча б ті аероплани взяти. Хай собі літають. Вони собі на небі, ми собі на землі. Нам не тісно, ми розминемося. А що бомби кидають, то це діло таке: гармати на землі стоять, а шрапнеллю плюються. Вцілить то й вцілить — двом смертям не бути, а однієї не минути. Коли кінь навчений, він ні бомби з неба, ні гуркоту аероплана не злякається — хай собі деркоче. Скільки б він там на небі не літав, а на землю сісти доведеться. Тільки-но сяде, а ми його й у шаблі! Від перкалю та від дикту тільки клапті полетять.

Мужицька цікавість спонукала Тимка помацати аероплан, коли він на землі сидів. Помацав і скептично всміхнувся, викривив на один бік рота аж до вуха — а блаженський, саме тобі дрантя. Отож хай літає, поки на землю не впаде.

Кавалерія завше на землі; і коли земля під копитами стугонить, вважай — ця земля вже завойована.

«Ескадро-о-он! Шаблі наголо! В атаку ма-а-арш!!»

А коли ще тачанки кулеметні з флангів розвернути — ніяка сила не встоїть. Так було не раз. Коли під Тимком було коня вбито, він до крапчих часів в окопах

залишився. Але навіть в окопах, скільки взводний не кричав, острог з чобіт не знімав, сподіваючись при найменшій нагоді знову сісти на коня.

Тут, гарячим літом року тисяча дев'ятсот двадцятого під Каховкою, вперше в житті побачив Тимофій танки. І ця вигадка бісової буржуазії, світової Антанти, не стільки злякала його, скільки вразила. Танки перевернули його світ з ніг на голову.

Він з окопчика не побіг, як інші, а дивився на танки широко розплющеними очима, і думки його були не про те, щоб знищити танк, а про те, як би його захопити. Щоб він нашим був! І один, і другий, і третій, скільки ще там їх є — щоб у кожного на сіро-зеленому бляшаному боці пломеніла червона зоря!

А бік у нього зовсім і не бляшаний...

У попа на даху зелена бляха була, так вона куди тонша, її камінцем пробити можна, а цю не кожен снаряд бере, не кажучи вже про кулю. Що ця «бляха» називається бронєю, Тимофій дізнався трохи згодом... Тоді вони таки захопили кілька танків. У котрого гусениця зіскочила, у котрого двигун заглух чи ще там яка причина примусила зупинитися його... І вони брязкали прикладами по броні:

— Виходьте, мать вашу... Доїздилися!

І з танків вилазили перелякані врангелівці та інструктори їхні заморські із піднятими догори руками. Кожен тремтів, бо вони чекали розстрілу. Їх ніхто пальцем не зачепив. Червоноармійці настроєні були благодушно-насмішкувато: от як в залізо закувалися, а від Червоної Армії буржуйським годованцям порятунку нема.

— Не такий страшний чорт, як його малюють, га-га-га! — і прикладами по броні — брязь, брязь. Потім подерлися нагору, на танк, все обдивитися, обмацати своїми руками.

Тимко був першим з-поміж тих, що обдивлялися і обмацували. Він поліз і всередину, і танк справив на нього зовсім не те враження, що на його товаришів.

— Ех, коли б він та не такий неповороткий був... Аби він ну хоч би як автомобіль міг.

— Ти що, Тимчук, коня, як вітер, проміняв би на ці ночви залізни? Дурний би ти був!

Але Тимофій був не дурним — він був зачарований.

Нова майбутня професія, справа цілого його життя, увиходила в нього міцно, навіки.

— Що той кінь, хлопці... Коли ця танька побіжить як слід, кінські кісточки тільки хруснуть під нею.

— Хе, сказав! Як же вона тобі побіжить? Одоробло таке.

— Паровоз більший, а бігає. Паровоза конем не наздоженеш.

— Хе, зрівняв! Паровоз — на рейках.

— А в цього чим не рейки? Цей рейки сам за собою возить, сам собі залізницю де захоче, там і прокладе.— І Тимофій ударив обцасом чобота по гусениці. Острога на чоботі жалібно бренькнула, ніби взяла перший акорд реквієму по кавалерії. Гусениця мовчала.

Не мовчав червоноармієць Тимчук. З того дня червоноармієць Тимчук втратив спокій, забув про кавалерію і допікав своїх командирів проханнями відкомандирувати його вчитися на «броньовика». Слова «танкіст» тоді ще не знали.

Полікарп Медведєв, безстрашний взводний, який любив Тимофія як сина, головою хитав і руками розводив:

— Тимчук, Тимчук, які цигани тобі туману напустили, голову закрутили, зіпсували славного червоного бійця? Ну, подумай сам, що ти говориш? Врангель за Перекопом, а ти про якісь курси мені торочиш. Нема таких курсів, і не може їх бути. Не наше це діло — в залізяку ховатися. Ця сука — світова буржуазія — з переляку не знає, куди заховатися від пролетарського гніву, тож вигадує отакі штуки, а нам це не до лиця. Ми не боїмося свої груди під кулі підставляти, ми їх голими руками подушимо, бо нашій пролетарській відвазі немає перепон. Всі трупом поляжемо, а світову пожежу роздмухаємо! Дайош Врангеля! Дайош світову революцію!

— Навіщо ж трупом? — не розумів Тимко. — Навіщо всім трупом? Хто ж тоді комунізм будуватиме? Хай вони — трупом, а нам треба жити! І коли таку штуку на службу революції поставити...

Взводний пропік Тимка червонястими від безсоння очима, на скаку осадив, як коня:

— Ну, Тимчук, ти мені ці розмови облиш! Ти мені тут контру не розводи...

...У двадцять другому році, вже в Туркестані, відпускаючи комеска Тимчука на бронетанкові курси, комполка, погладжуючи пишні вуса, говорив:

— Не розумію я тебе, Тимчук. В сімнадцять років ти вже ескадром командуваш. Через рік-два мене на дивізію заберуть, на моє місце станеш, полк довірять. Чого тобі не вистачає? Нової стратегії захотілося! А вся наша стратегія проста, коли розібратися. Дуже проста. Рубай ворога до сідла, а далі він сам розвалиться!

Танки «не йшли» і не притиралися. Вони були самі по собі. Армія цуралася їх, як гидких каченят.

Нагорі, в генеральних штабах всіх армій світу, йшли суперечки, яким бути танкам і де їх найдоцільніше використовувати. При прориві оборони? Здавалося б, так. Англійські танкісти в першу світову війну успішно довели, що танки можуть безкарно ламати оборону і в глибину, і по широкому фронту.

Але... Але згадаймо, що тоді розрахунок будувався на несподіваності ситуації, відсутності протитанкових ровів, мін, бронебійних снарядів. І розрахунок саме тому себе й виправдав, що противник не подбав хоча б про протитанкові рови.

Змінилися часи. Танки породили протитанкову артилерію. Бронебійні снаряди вже прошивали броню, як шевське шило підошву.

Наростити броню? Наростили броню — зменшився хід. І так ці броньовані черепахи заледве долають п'ятнадцять-двадцять кілометрів за годину по хорошій дорозі. А війна, як відомо, не вистелює свої поля хорошими дорогами...

Збільшити потужність двигунів? Можна. Але це значить, що збільшаться габарити броньової коробки. І все це за рахунок маневреності.

Яким йому бути, танкові?

— Малому, легкому, маневреному, дешевому! — кричали одні. — Два, від сили три, члени екіпажу. Кулемет, в крайньому випадку легка, швидкострільна гарматка.

Ім заперечували:

— Такою штукаю зручно розганяти демонстрації безробітних. Такий варіант танка не варто скидати з терезів, поліція за нього скаже спасибі. Але армії потрібний інший танк. Військовий, стратегічний тип танка міркується так: наземний крейсер, навіть броне-

носець. Дві-три важких гармати, три, чотири, а ще краще — п'ять кулеметів. Екіпаж — десять, дванадцять, а може, й всі п'ятнадцять чоловік. Броня не вразлива для будь-якого снаряда. Маневреність? Швидкість? Що ж, ці якості доведеться принести в жертву.

Боротьба за танк точилася і в середовищі радянських конструкторів та військових спеціалістів. А танк, кашляючи димом, вперто шукав своє місце під сонцем.

З ніг до голови закіптюжений, брязнувши важким люком, Тимчук часом вилазив з танка, що зупинився, не знаючи, чим йому зарадити, аби зрушив з місця... А повз нього струнками рядами, погойдуючи піками, проїздили на баских конях його вчорашні колеги і покрикували зневажливо:

— Сідай, бабо, підвезу!

Або:

— Ей, жерстящик, продай сажі вуса підмалювати!

А він, зціпивши зуби, колупався в залізному череві і вірив, що він піде...

— Не піде — полетить, і хрупнуть колісь під його гусеницями кінські кості.

І ось одного літнього ранку в ефірі зависла, як димова завіса, зловісна фраза: «Над всією Іспанією безхмарне небо...» Це заколотники генерала Франко заявили на весь світ, що на Іспанію спала зловісна тінь фашизму.

А через кілька місяців темної осінньої ночі від одеського пірса відшвартувався пароплав, на борту якого в гурті своїх побратимів по зброї відпливав до далеких берегів компаньєро Мігель, він же капітан Тимчук.

У трюмах, подалі від недоброго ока, ховалися оббиті дерев'яними каркасами, швидкі і пронозисті «бетушки». Цим танкам — БТ-5 і БТ-7 — судилося коротке, але славне, сповнене трагічного героїзму життя. «Бетушки» були надзвичайно маневреними і швидкохідними бойовими машинами. З ними не могла б зрівнятися ніяка кавалерія. Це на «бетушці» Клим і двоє його кінематографічних друзів творили чудеса, коли:

В эту ночь решили самураи
Перейти границу у реки...

Пісню про трьох танкістів співала вся країна, бо і танкісти, і їхня бойова машина були варті того. Але

першими, що таке «бетушки», відчули на своїй шкурі іспанські фалангісти в боях під Теруелем і пізніше в університетському містечку Мадріда.

Компаньєро Мігель, він же капітан Тимофій Тимчук, міг би багато чого розповісти про ті бої.

Тамара Георгіївна напосідається, щоб він посправжньому засів за мемуари. Про що він буде писати? Його біографія — це, по суті, біографія бронетанкових військ нашої країни. А біографію цю вже давно написано. Що він додасть? Якись штришки, епізоди? Але чи так уже багато важать ті штришки і ті епізоди?

...Палюче іспанське сонце. Хто буде в цей грізний час займатися метеорологічними дослідженнями, аби бідкатися, скільки градусів на сонці і скільки в тіні? Всередині танка — це на сонці чи в тіні? Вірніше було б сказати — в пеклі.

До броні не можна доторкнутися оголеною рукою, задуха така, що кожним подихом обпікаються легені. Крізь оглядові щілини випалена Кастильська рівнина здається червоною чи то від сонця, чи то від крові...

Але кров ще не пролилася.

Рівно пульсуючи, бринять мотори. Танки ще не рушили з місця, але від задухи, бензинових випарів, пекельної температури (зараз до цього всього додадуться вибухові гази власної «сорокап'ятки») кров аж стугонить у скронях, приливає до очей.

Заколотники-фалангісти наступають густими валками. Вони йдуть не криючись. П'ята колона не дрімала. Завдяки їй вороги знають, що артилерії на цій ділянці фронту немає. Кулеметний взвод, що весь, до останнього бійця, складався з анархістів, самовільно знявся з позицій.

Чого й кого їм боятися?

Фалангісти йдуть на повний зріст, горлаючи п'яних пісень і струшуючи розжарене повітря хвальковитими вигуками. Вони йдуть, але вони не знають, що вночі таємно від усіх, бо годі тут розібратися, хто свій, а хто ворог — п'ятиколонник, перекинута сюди роту танків на чолі з компаньєро Мігелем, або ж попросту — капітаном Тимчуком. Цю неповну, всього на чотири бойових машини, роту добре замасковано під старими оливами за муром східної околиці кладовища...

Нетерпляче гудуть мотори. Фалангісти ще не чують їхнього звуку.

Спалахує червона ракета. Час! Вперед!

— Роби, як я! — чутно славну танкову команду.

О, то був чудовий бій!

Чотири вертких танки, сіючи смерть із своїх не дуже потужних гармат і кулеметів, давлючи ворога гусеницями, за лічені хвилини, наче соломотряс полови, розмели густі колони фашистів. Поле бою залишилося за республіканцями.

Після бою у компаньєро Мігеля гули плечі — не від того, що він забив їх об броню в танку, просто в республіканській бригаді не було бійця, який відмовив би собі у задоволенні ляснути широкою долонею, долонею рудокопа чи селянина, славного компаньєро Мігеля по плечу.

Його ляскали по плечах і тицали в руки баклагги з терпким вином. Він ковтав терпке вино, а на губах відчував солоність власного поту. Він разом з усіма кричав слова, які тоді повторював весь світ: «Но пасаран!» — «Вони не пройдуть!»

...І все-таки вони пройшли.

На Заході фашизм, високо, по-пруськи, задираючи ноги, крокував усе далі й далі. На Заході, де силою, а де зрадою, він проходив.

Спробували свої сили японські імперіалісти на Сході.

Це було в районі Халхин-Голу, в Монголії. Тут фашизму пощастило менше. В цьому місці антикомуністична вісь Берлін — Рим — Токіо загрозливо затріщала.

Вчорашньому компаньєро Мігелю, а нині майору Тимчуку, бої в Монголії нагадували бої в Іспанії тим, що тут, як і там, було надзвичайно спекотно і задушливо. Але перемога була повною і остаточною. Все робилося як у пісні: «Гремя огнем, сверкая блеском стали...»

Узимку, в глибоких снігах Карелії, проти дотів, дзотів лінії Маннергейма, в сильні морози, «бетушки» раптом зблякли, не показали себе. Більше того — з усією очевидністю виникла проблема основного танка майбутньої війни. У тому, що війна не за горами, вже не сумнівався ніхто. Навіть візит Ріббентропа у Москву і Молотова в Берлін, підписання договору з Німеччиною аж ніяк не заколисали неспокою.

Замирилися з білофіннами, встановили новий кордон. Ленінградові тепер начеб нічого більше не загро-

жувало, а до нової війни залишалося трохи більше року.

Вже був новий танк Т-34, чудо-танк. Танк, який військові спеціалісти всіх країн — і з табору переможців, і з табору переможених — визнають кращим з-поміж танків другої світової війни.

Креслення нового танка Т-34 вже було в металі.

Підполковник Тимчук мав щастя випробувати цей танк на одному з танкодромів. Але з тих Т-34, що вже були в металі і могли хоч завтра вирушати в бій, треба було ще встигнути зняти сотні і сотні копій. А часу для цього країна майже не мала. Чорна хмара війни вже нависла над самим її дахом.

Полковник Тимчук, командир танкової бригади, війну розпочав на «бетушках»...

До останньої хвилини життя не забуде генерал Тимчук той бій у перші липневі дні на північний схід від Львова. Це був його перший у цій війні бій і взагалі перший бій такої кількості танків у цій війні з обох сторін. Крім «бетушок», з нашого боку в бою брали участь кілька «тридцятьчетвірок». До речі, тільки вони і вціліли.

«Тридцятьчетвірки» вийшли з бою переможцями, хоча в цілому бій ми програли, бо виграти його було неможливо.

У пісні про танкістів ще співалося, що «і наши люди мужества полны...» Так, за бронею «бетушок» сиділи люди, яким не позичати було мужності і героїзму, але в цьому бою, бою моторів і новітньої техніки, далеко не все залежало від особистої мужності людей. Коли ти взяв на озброєння залізо — воно мусить бути найміцнішим.

Розгорнувши і замаскувавши бригаду в сосновому ліску, полковник Тимчук у бінокль спостерігав, як із шосе на луки, хвиля за хвилею, скочувались все нові і нові броньовані фашистські валки. Передні розгорталися, збочуючи ліворуч і праворуч. Ішли, не зменшуючи швидкості. Поруч із Тимчуком на КП стояв член Військової ради фронту.

— Що вони розлазяться, як раки з кошика? — чомусь пошепки, невідомо в кого запитав він.

Полковник Тимчук на хвилину відірвав від очей бінокль. Він уже розгадав цей нехитрий маневр, який німці будуть застосовувати знову і знову, ще довго

будуть застосовувати, і він, цей маневр, так само довго принеситиме їм успіх.

— Фланги наші підбирають, щоб позбавити нас маневру. В кліщі беруть... Який тут маневр? — не стримав зітхання Тимчук.

Тон у члена Військової ради зробився сухим і незаперечливим:

— У вас може бути тільки один маневр: будь-що, будь-якою ціною затримати їх на кілька годин. Якщо вони осідлають шосе там, вище за мостом, дві наші дивізії виявляться відрізаними від основних сил і наряд чи вислизнуть з оточення...

— Нічого, ми їм зуби теж полічимо, — не за статутом відказав Тимчук і, на ходу застібаючи шоломофон, побіг до командирського танка.

...І коли він біг, і коли за ним грюкнув, зачинившись, баштовий люк, і коли він віддав славному танковому командувачу: «Роби, як я!», і потім, коли пролунали перші залпи і запалахкотів бій, полковник Тимчук був глибоко переконаний, що це його останній бій.

Він тепер думав тільки про одне: щоб командирський танк не загорівся першим, щоб його не вбили на самому початку бою. Це була природна думка професійного військового, який давно вже перестав боятися за власне життя, а вартісність власного життя і власної смерті оцінював у залежності від обстановки на полі бою...

Крізь оглядову щілину видно було мало і видно було все. Тимчук бачив, що довго їм у цьому бою не протриматись. Але завдання було поставлено чітко: триматись, за будь-яку ціну триматись.

По броні щось скреготнуло, машину аж підкинуло, ніби танк раптом зіткнувся з паровозом. Влучання... Горимо чи ні? Здається, ні... Болванка пролетіла по дотичній під дуже гострим кутом і ковзнула, відрикошетила.

Вже через хвилину після удару і струсу Тимчук забув про це влучання. Треба було влучати самим, керувати боєм, якщо не перемагати, то триматись — і якомога довше. Він не стежив за діями свого екіпажу, а мусив слідкувати за діями бригади в цілому, керувати цими діями, направляти їх.

Механік-водій командирського танка був хлопець тямущий, навідник же гарячкував. Гармата стріляла раз за разом, танк швидко сповнювався смородом, але

снаряди, навіть влучаючи, не дуже дошкуляли ворогові. Лобова броня німецького Т-IV — це не тендітна броня «бетушки».

Полковник поторсав свого навідника за рукав комбінезона і в напівтемряві танка побачив його аж білі, божевільні від збудження очі. Здається, він нічого не бачив, нічого не чув і нічого не усвідомлював.

Але то тільки так здавалося...

— Бий по гусеницях, над котками бий! — усвідомив він з шепоту полковника.

Ніби гігантський дятел обстукав в одну мить своїм сталевим дзьобом їхню «бетушку» — це їх обстріляли з кулемета.

А на лузі все густішими і густішими клубами стелився дим: горіли танки, чужі і свої. Власне, свої, «бетушки», горіли майже без диму, бензинове полум'я випорскувало раптово і гоїдалося над танком синювато-рожевим маревом, майже невидимим у світлі сонячного липневого дня.

І все ж таки «бетушки» виявились не такими вже безпорадними і беззахисними. Німецька колона не могла розправитися з ними раптово і безкарно. Наші танки маневрували, крутилися, обстрілювали, відстрілювались і, навіть гинучи, перетинали ворожим танкам шлях.

Раптом повз командирський танк на великій швидкості промчала палаюча «бетушка». Крізь марево синьо-рожевого полум'я, що охопило танк, полковник Тимчук встиг помітити цифру 7 на її башті і механічно констатував: «Екіпаж лейтенанта Сідлецького». Палаюча «сімка» на повному ході врізалася в борт німецького танка, аж розвернула його градусів на сорок, і полум'я з «сімки» перекинулося на ворога. Т-IV густо задимів, крізь клуби диму було видно, як почали відкриватися його люки...

— Кулемет! — закричав Тимчук.

Він боявся, що його необстріляний стрілець прогавить цей момент, і в той час, як лейтенант Сідлецький і його хлопці вмиратимуть страшною смертю, згоряючи живцем, фашистам вдасться безкарно вислизнути з палаючого танка. Але цього не сталося...

А за кілька секунд до своєї смерті навідник командирського танка пережив ту найвищу насолоду, яку доля може подарувати воїнові у бою: з другого пострі-

лу він перебив гусеницю німецькому танкові, і той закрутився на місці.

— Я влучив! Я підбив його...

Наступної миті «бетушку» струснуло від башти й до котків, стало темно-темно... А потім вишнево-червоно. Полковник втратив свідомість, а коли через мить опритомнів, танк горів яскравим рівним бензиновим полум'ям...

IV

Уранці він таки сів за мемуари...

Написав: «Народився я 22 березня (за новим стилем) 1905 року в родині селянина-бідняка Подільської губернії Гайсинського повіту...» Написав і, прочитавши написане, розлючено відкинув ручку...

«Що це я пишу? Автобіографію для штабу округу чи сам на себе анкету заповнюю? Бачте, народився в родині селянина-бідняка! Яка рідкісна винятковість! Тож, бачите, і довірили командувати танковим корпусом. А інші — аристократи крові — на таку честь не спромоглися? Маршал Тухачевський народився не в сім'ї бідняка — і нічого. Непоганий з нього полководець вийшов.

У маршала Василевського батько взагалі анкету не прикрасить — сільським священиком був, проте ж очолював маршал Василевський Генеральний штаб і фронтами командував. І блискуче очолював, і блискуче командував, хоч і не народився в сім'ї селянина-бідняка. Звідки у нас ця звичка виробилась — походження замість векселя підсовувати? Хоча... Ми — останнє покоління, яке може так написати. Генерал напише, ще полковник напише: «Народився в сім'ї селянина-бідняка». А лейтенант чи й капітан вже не напишуть... Де їм взятися, біднякам? Та-ак... Ми останні могікани, які можуть так про себе написати. Тож залишимо «селянина-бідняка»: хоч не оригінально, зате правда. Але що писати далі?»

Хтось несміливо подзвонив, і Тимофій Левкович страшенно зрадів: несподіваний візит давав йому право відкласти осоружну писанину. Хтось його таки здорово ввручив. Той «хтось» виявився Вовкою.

Хлопець стояв на порозі, ховаючи руки в кишеньки своєї занадто куцої курточки. Не відчинив би генерал

оце дверей ще мить, і візитер полопотів би вниз. Нерішучість і сором'язливість випромінювались всім Вовчиним гоством. Але генерал зрадів йому, як найдорожчому гостеві:

— А, це ти? Заходь!

— Драстуйте. Добрий день! — І ще раз: — Драстуйте!

— Здоров, здоров! Заходь, що ж ми так і будемо в порозі стояти?

— Вибачайте... Ви казали... От я взяв і зайшов...

— От і добре. Заходь!

Він все ще переминався з ноги на ногу, і генерал майже силоміць затяг його до вітальні. У квартири Вовка зовсім знітився:

— Пробачте, що я прийшов, але... але ви мій перший знайомий генерал...

Тимчук стримав сміх, що вже поривався вибухнути, і запитав:

— Ти в якому класі вчишся?

— В п'ятому.

— Бачиш, Вовко, який збіг обставин: ти теж перший мій знайомий п'ятикласник.

Вовка зрозумів жарт, засміявся і одразу став самим собою — цікавим і допитливим хлопчаком. В кабінеті генерала, на стіні, Вовка побачив блискучу шаблю, і очі йому загорілися:

— Ви кавалерією командували, еге?

— Ні. Хоча... Служив колись і в кавалерії. З кавалерії все й почалось. Але я танкіст. Командував танковим корпусом.

— Корпус — це багато?

— Достатньо.

— А шабля!

— Що шабля?..— Генерал уже встиг забути про неї. — Ах, оця шабля!.. Ця шабля, хлопче, ні для танка, ні для коня. Блискуча, тільки й того. Ця шабля зроблена для параду. Може, читав чи в старій кінохроніці бачив — був у червні 1945 року такий парад Перемоги в Москві на Красній площі...

— Знаю, — перебив генерала Вовка, — командував ним маршал Рокоссовський, а приймав його маршал Жуков.

— Ого! Ти й такі подробиці знаєш?

Вовка нетерпляче пересмикнув плечем, що мало оз-

начати: «Про що мова? Хто ж цього не знає?» І генерал вів далі свою розповідь:

— Ну от. Всім генералам, що брали участь у тому параді, видали такі шаблі. От вона в мене звідки.

— Значить, на параді ви не в танку їхали?

— Ні. На параді пішки йшов.

Він замислився на хвилинку, і пригадався йому той день, до якого йшли вони стільки років, і гупання тисяч чобіт по мокрому асфальту, і шурхіт знамен, і непримітний, такий не схожий на свої портрети Сталін на Мавзолеї. І сяючі очі москвичів, і різнобарвні спалахи ракет, коли прогрімів салют.

Скільки мільйонів людей мріяло дожити до цього параду Перемоги і скільком мільйонам дожити не довелося...

Тимчукові пригадався бенкет у Кремлі, і генерал раптом запропонував Вовці:

— Знаєш що? Давай перекусимо.

Того наче аж злякала така пропозиція.

— Що ви, що ви, товаришу генерал, не треба, я не голодний...

Але він був голодний. Генерал це помітив одразу. Коли людина сита, вона не задумується над тим, як вона їсть, їсть собі, та й годі. Голодна людина їсть стримано, занадто стримано, щоб не подумали, що вона голодна, і цією стриманістю виказує себе з головою.

Трапеза їхня була холостяцька, з холодильника: ковбаса, сир, сало з шкуркою, якісь овочеві консерви. Там-таки, в холодильнику, генерал наткнувся на почату пляшку горілки, згадав, що ще вчора збирався випити чарку «для зігріву», і з насолодою випив.

— А для тебе є компот консервований. Тобі ще горілку рано.

— А я коли й виросту, то не буду, — яюсь рішуче, навіть з притиском мовив Вовка і перестав жувати, відвернувся до вікна.

— Ото найкраще!

Генерал поставив пляшку назад у холодильник і запитав:

— А чому ти зранку не в школі?

— А мені в другу зміну.

— А-а-а. Ну ти їж, їж. Рубай, як кажуть солдати.

Щось приязне знову просковзнуло між ними, і вони розговорилися. Говорили про танки. Тема розмови

хвилювала обох. Вовка бачив танки лише на параді, йому б дуже хотілося зазирнути всередину танка, посидіти на сидінні механіка-водія...

Для генерала Тимчука танк був більше, ніж бойова машина. Він говорив про танки, як про живі істоти:

— Танк — це борець. Він і наступає, і окопується, і в розвідку ходить, і в дозор, і оборону тримає намертво. Ну що таке, зрештою, гармата? Поки снаряди є — стріляє, снаряди скінчилися — морока для гармашів: і їх не захистить, і сама не оборониться. А танк? Ого! Снаряди скінчилися — він з кулемета, кулі скінчилися — він гусеницями. А ще танкісти з башти можуть гранати кидати і з особистої зброї відстрілюватись. За міцною бронєю вони почувають себе в безпеці, як у фортеці. Танк, брат Вовко, це танк! З ним ніяка зброя не зрівняється. Кажу ж тобі, що він як солдат. Умілий солдат зі скількома ворогами впоратися може?

— Дивлячись який солдат і які вороги, — розсудливо сказав Вовка.

— Правильно, — погодився генерал. — Є такий солдат, що й непоказний наче, і зросту не гвардійського, а в бою він десятьох вартий. От і танк у нас такий був. У батальйоні капітана Шершенідзе. Командував цим танком молодший лейтенант Бережний. Це вже в сорок третьому році було, на Курській дузі. Знаєш, яка там битва була?

— А чого ж? — статечно хитнув головою Вовка. — Хіба ж я фільм «Звільнення» не бачив?

Генерал ледь помітно всміхнувся:

— Ну, фільм — це, звичайно... Хороший фільм, правдивий. Саме в ті дні пустили проти нас гітлерівці нову техніку: «тигри», «пантери», «фердинанди» там різні...

— Ага, в кіно показували, як сам Гітлер броню в «тигра» випробовував...

— От-от. Броня у «тигра» ось така була, — генерал рукою над столом показав, яка завтовшки була лобова броня фашистського танка.

— А в наших танків? — ревниво запитав Вовка.

— І в наших пристойна. У важких. У КВ, пізніше і в ІС. Але наш корпус в основному складався з середніх танків Т-34. Це — найкращий танк у світі, але броня у нього тонша. Отака, — генерал знову звів над столом руку, показуючи, яка завтовшки броня у нашого «най-

кращого в світі» танка. — Молодший лейтенант Бережний був командиром саме такого, середнього танка Т-34. І ось посилав його комбат, капітан Шершенідзе, в розвідку...

— Молодшого лейтенанта?

— Так. А танк — це не просто металева скриня. Танк — це екіпаж за бронєю, газойль у баках, повний боеккомплект. І рація. Все це купно і називається танком. Бо коли хоч один компонент випаде, то це вже не танк буде, а металева скриня на гусеницях. Отак! І пішов танк молодшого лейтенанта Бережного в розвідку. Як солдат пішов. У розвідку найкращих солдатів посилають. І танк цей найкращим був у батальйоні, а може, й у бригаді. Словом, пішов танк молодшого лейтенанта Бережного у розвідку і діло своє зробив, завдання виконав. Вже назад у розташування свого батальйону повертався, коли механік-водій доповів молодшому лейтенанту по «тепеу» (а що таке «тепеу», я тобі теж розповім, коли танками цікавишся, це обов'язково треба знати), що там щось попереду бовваніє. Ніби чотири скирти. А той подивився — ого-го! То не скирти, Вовко, були, то чотири «тигри». І ув'язуватись із ними в бій лейтенантові не треба було. По-перше, він своє діло зробив, і в батальйоні його чекали з результатами розвідки. По-друге, танк-розвідник один-однісінький був у полі. По-третє...

Вовка нетерпляче його перебив, підказав:

— У нього танк середній, з такою бронєю, — підняв руку над столом, — а у них танки важкі, з отакою бронєю, — підняв руку над столом.

— Правильно. Ну, те, що він середній, а вони важкі, ще півбіді. Наша «тридцятьчотвірка» «тигрів» лушпарила, як горіхи. А от що у них чисельна перевага, то вже зовсім інше. Тут, перш ніж віддати команду, треба гарненько подумати. І молодший лейтенант Бережний подумав. Думав він рівно дві з половиною секунди, а тоді віддав команду. І через десять хвилин після того, як він віддав команду, в полі запалахкотіли чотири вогнища. І — диму, диму... Німецькі танки коли займалися, то вже диму з них валувало, ніби справді із скирти. Словом, чотири «тигри» zostалися в полі догоряти, а танк молодшого лейтенанта Бережного пішов повним ходом доповідати начальству результати

розвідки. От що таке справжній танк. А як по-твоєму, чому він наважився вступити в бій з переважаючими силами противника?

— Бо хоробрий був? — не то відповів, не то запитав Вовка.

— Ну, хоробрий, то само собою. Але в такому ділі лише хоробрим бути мало. Хоробро можна почати, а як закінчиш? Може статися, що хоробро почнеш, а закінчувати не тобі доведеться — з тобою покінчать. Розумієш, Вовко, танк молодшого лейтенанта Бережного переможцем — і неушкодженим переможцем! — тому з бою вийшов, що командир його був абсолютно певен у кожному члені екіпажу. Він жодної секунди не сумнівався, що у механіка-водія двигун не загложне, працюватиме, як годинник, він був певен, що навідник з першого пострілу влучить, він знав, що у стрільця-радиста рація з ладу не вийде і коли що — на допомогу можна буде гукнути. А ще він знав, що заряджаючий гав не ловитиме, подасть навіднику той снаряд, що треба, не переплутає, де осколочний, а де підкаліберний. Бо осколочним яка радість по «тигру» палити? Однаково, що в слона жменю піску сипнути. Тобі зрозуміло, чи, може, занадто по-дорослому висловлюєсь?..

Вовка нетерпляче пересмикнув плечем:

— Чому ж, я розумію... Щоб щось вийшло, треба здорово вміти. От ще кажуть — золоті руки...

— От-от, у кожного з танкового екіпажу мають бути золоті руки. Бо танк без екіпажу — залізна скриня на гусеницях, а екіпаж без танка... що ж, це піхота в чорних комбінезонах. До того — піхота значно гірша за ту, що в сірих шинелях.

— А генерал?

— Що генерал?

— А танковий... танкістський генерал теж в танку їздить?

— Їздить!

— А для чого? Що, він не може, як усі інші генерали, з свого командного пункту командувати?

— Не може, Володю, в тім-то й штука, що не може. Такий це вже хитрий рід військ, що генералові не можна ні на крок од танків...

Колись давно-давно, ще йшла війна, ще, здається, задовго до Сандомирського плацдарму, стояли вони в білоруських лісах на відпочинку, техніку потроху латали і самі після операції «Багратіон» до тямі приходили. Тоді Тамара Георгіївна сказала йому напівжартома-напівсерйозно:

— А задумувався ти, Левковичу, над тим, що ви, танкісти, останні лицарі війни і взагалі останні лицарі на світі? Особливо танкістські генерали...

І він теж напівжартома-напівсерйозно відповів:

— Які з нас лицарі? Де нам було тієї галантності набратися? Наскрізь газойлем, мастилом просякли, просмерділися. Це ти вже просто не помічаєш. Інша біля такого «лицаря» давно б учаділа або забігла в нетрі. Оце два дні, як із комбінезона виліз, трохи видихалося. А від справжнього генерала чим пахнути повинно? Резедою, в крайньому випадку «Шипром», а ще — ванільними коржиками...

— Чому обов'язково ванільними?

— Ну, хай не ванільними, хай якимись іншими. Але обов'язково чимось приємним. Можеш вважати, що тобі не пощастило. Ми, генерали-танкісти, не генерали, а шмаровози, трактористи із звичайнісінької МТС.

Навкруги шуміли молоденькі берізки і стиха, доброзичливо гули столітні корабельні сосни. Від них пахло живицею, і ці пахощі нагадали Тамарі дитинство. Тамара Георгіївна сіла, туго натягнула на коліна вузьку формену спідницю, обхопила коліна руками і кудись замріяно дивилася поверх сосен і крізь них, а її берет лежав на траві, як велика зів'яла фіалка. Він вигорів на сонці, давно втратив свій формений синій колір і тепер був якимось темно-фіалковим.

— Ви — лицарі, — уперто повторила Тамара Георгіївна. — От візьмемо, наприклад, артилерійського генерала. Б'юсь об заклад, він не стрельне з гармати...

Тимчуку подобались її слова, але він вирішив бути об'єктивним:

— Ти перебільшуєш.

— Аж ніяк не перебільшую!

Тамара була впертою, і отак в неофіційній, позаслужбовій обстановці їй було важко в чомусь переконати.

До речі, в офіційній, службовій теж. Вона скорялася наказу, залишаючись при своїй думці.

— Отож не перебільшую. Ну, хай стрельне, хай стрельне твій артилерійський генерал. Стрельнути він, звичайно, стрельне, але навряд чи влучить. Тут уже пробач, Тимку, стрельнути і я стрельну, а сенс який? Або піхотний генерал? Піде він тобі в атаку попереду дивізії?

— Треба буде — піде.

— Не треба, зараз не сорок перший рік, тож не треба. Хай сидить у себе на КП в бліндажику і керує проривом, попиваючи чайок із лимоном.

Тимчук засміявся і взяв її за руку.

— Ні, ти неможлива! Коли ми, танкісти, лимонів не бачимо, то де їм у піхоти взятися?

Тамара руку забрала і почала загинати палець за пальцем:

— У сорок першому на північний схід від Львова ти горів. Потім під Можайськом знову горів. Потім під тим хутором, на Калінінському фронті, горів...

— Це вже не в сорок першому, а в сорок другому.

— Так. Але ж горів? У травні сорок другого під Харковом горів...

— А от під Харковом не горів зовсім! Підбили нас просто. Два траки Сашко замінив — і вислизнули.

— Добре. І під Сталінградом не горів?

— Було. Але ж цілийостався.

— Цілий... Комуś іншому, не мені розкажи. Хто-хто, а я добре знаю, скільки тоді з тебе шкіри злізло. До речі, під Сталінградом не раз горів, а двічі.

— Другий раз у раунок не йде! Бо, коли розібратися, ми й не горіли зовсім. Зайнявся зовнішній бак, брезент накинули, землі лопатки зо три...

— «Лопатки зо три...» І під Фастовом, у листопаді сорок третього, коли Київ взяли, не горів?

— О, там горів!

(«Сюди, сюди, товаришу генерал! Обережно, тут приступочка...»)

І щирий жіночий голос: «І оце генерал?! О господи!» Справді генерал, клапті обгорілі висять, очей не видно, і паленим несе, як від смолокура).

— Горів? Слава богу, не забув. А війна, між іншим, ще не скінчилася...

— Не каркай!

— Я не забобонна. Так от війна не скінчилася, і ніхто не знає, скільки тобі ще горіти доведеться в танку...

...Вона як у воду дивилася: через два тижні запалахотів його танк, але знову все обійшлося.

— Ну от. Який полководець у яку війну міг би похвалитися, що в баталіях під ним стількох коней було вбито? А скільки під тобою танків убито?

Він раптом розсердився:

— Все це ознака того, що воюю погано! Воював би краще, менше танків загубив би...

Танк для нього завжди був живою істотою, і про загибель його він не міг говорити спокійно.

— Воюєш погано? Воював би погано, не змінив би полковницькі погони на генеральські.— Вона пустотливо поторсала його генеральські погони.— І на грудях іконостас цілий. Ні-і, ти таки полководець! Закувався в залізо, і попереду війська! Наче Олександр Невський...

Мудра жінка Тамара Георгіївна. Таких генералів, як серед танкістів, і справді в жодному іншому роду військ нема. Тут уже справді, що громаді, те й бабі...

Коли Тимчук ще навчався в Академії бронетанкових військ, тільки-тільки ввели в Червоній Армії генеральські звання. І слово «генерал», хоч і червоний, хоч і радянський, було незвичним для вуха тих, хто з молодих-юних літ слово «генерал» звик ототожнювати із словами «противник», «ворог».

— Це що ж, може, й погони введуть? — ображено запитував колега у Тимофія, сусіда по академічній лаві, комроти Филімон Красков.

— Може, і введуть, — хмикнув Тимофій.— Але ж лежатимуть вони на наших плечах! На робітничо-селянських, ось у чому суть.

— Нічого не розумію! — кипів Красков.— Нічогосінько!

— Налягай на діалектику. Підчитай, що таке форма, а що таке зміст...

Якось на заняттях викладач воєнної історії, кістлявий дідок, дуже схожий на містечкового кушніра, сказав їм:

— Товариші слухачі, зараз я вам прочитаю слова, написані близько трьох тисяч років тому...

Він несподівано дзвінко, по-хлоп'ячому відкашлявся, зашарудів своїм шпаргаллям і почав:

— «Вовначальник повинен знати, як добути солдатам продовольство і всі інші предмети постачання, необхідні на війні. Він мусить мати широку увагу, щоб складати плани, і мусить мати практичний розум і енергію, щоб втілювати їх у життя. Він повинен бути спостережливим, невтомним і проникливим. Він повинен бути добрим і жорстоким, простакуватим і хитрим, захисником і грабіжником, щедрим і скупим, великодушним і скнарою, одчайдушним, нерозсудливим і обережним. Всі ті та інші якості, природжені й набуті, йому необхідні. Він повинен розбиратися в тактиці, бо безпорадний натовп так само далекий від армії, як купа будівельного матеріалу від будинку...»

Викладач блиснув на аудиторію своїм старомодним пенсне і, ховаючи шарудючі нотатки в теку, додав:

— Пробачимо автору дещо цивільну форму викладу своїх думок. Справа в тім, що писала це невійськова, далека від армії людина. Ці слова належать видатному філософу стародавньої Греції Сократу. Не з усіма концепціями автора ми, радянські люди, червоні командири, можемо погодитись. Так, смішно було б нашим генералам бути жорстокими, скнарами чи простакуватими. Але раціональне зерно в цих думках Сократа не втратило своєї значимості і в наші дні, і в нашому суспільстві. Зверніть увагу на ту послідовність, з якою видатний філософ викладає свої думки. На першому плані у нього стоїть піклування вовначальника про свого підлеглого. Справді, генерал повинен знати, чи обідав його солдат, а коли обідав, то чим і чи досита. Іще генерал повинен знати, чи не протікають чоботи у солдата, а коли протікають, то що можна зробити ще сьогодні, ще перед боем, щоб солдат пішов у бій із сухими ногами. Багато хто з вас, товариші слухачі, воював на фронтах громадянської війни і сам знає, що воювати із сухими ногами значно приємніше. А як чудово сказав Сократ про організаторський талант полководця! — викладач проштрикнув простір перед собою тонким висохлим пальцем: — «...безпорадний натовп так само далекий від армії, як купа будівельного матеріалу від будинку...»

...Коли Вовка пішов, генерал знову взявся за свої мемуари. Але перо в'язло в непотрібних подробицях, які нікого не могли б зворушити. Він ніколи не пере-

оцінював свої літературні здібності, але це його здивувало.

«Я ж стільки всього бачив, стільки знаю,— з гіркою думав він.— Чому ж не вмію розповісти про бачене і пережите?» Генерал подумав про те, що, коли він розповідав про війну на численних зустрічах у Будинку культури, його слухали уважно і з цікавістю, причиною тут була не звичайна ввічливість чи вихованість аудиторії. Він відчував, що всім присутнім у залі справді цікаво слухати його розповідь.

Але як розповісти про те на папері, щоб тебе з інтересом слухали тисячі і мільйони? І про що розповісти в першу чергу?

Він — генерал, тож і мусить розповідати про війну як генерал. З генеральської дзвіниці, з генеральських позицій, не про окремі (хай і надзвичайно героїчні) бойові епізоди, а масштабно, піднімаючи цілі пласти війни, розгортаючи панораму бойових операцій у межах корпусу, армії, фронту.

Бо генерал є генерал. А з чого він починається?

З Військової ради? З оперативних зведень? З секретної карти, помальованої вздовж і впоперек червоними і синіми стрілами? З прямого проводу, який, як відомо, має два кінці? З одного кінця надходять накази генералам від маршалів, а з другого кінця генерали спускають свої накази полковникам і підполковникам.

А може, все починається з карти на стіні, по якій він водить гладенько виструганою указочкою?

Чи все це купно і є генерал?

Власне, відповідь на запитання, що таке генерал, і насамперед генерал танкових військ, у Тимчука була готова. Коли треба було б відповісти не літературно, що таке генерал, Тимчук відповів би коротко, занадто коротко навіть для військової людини: арифметика плюс психологічна сумісність. Арифметика — це вміння рахувати, вираховувати і враховувати.

Рахувати, лічити... Патрони, кілометри, літри пального, тривалість дня влітку і ночі взимку, сухарі, цвяхи — тисячі й тисячі великих і малих предметів, речей, подій.

Вираховувати — міцність дубових колод, швидкість плину річок, вантажопідйомність мостів, пропускну спроможність залізничних станцій, потужність паровозів, товщину криги, ширину річок та доріг...

Враховувати... Все! Навіть настрої твого противника, який в іншому мундирі сидить по той бік лінії фронту і чекає для себе слухної хвилини.

Отже, рахувати, вираховувати, враховувати... А психологічну сумісність просто можна порівняти із траками гусениці.

Трак до трака, міцно зчеплені пальцями («пальцями» танкісти називають оті сталеві шкворені, якими зчіплюються ланки гусениць — «траки»), і вже стелеться під котками нескінченна дорога — коти по ній хоч мільйон кілометрів!

Де перший, де останній трак? Поки танк стоїть і гусениці нерухомі, можна умовно рахувати, де перший, а де останній... А коли танк рушив, коли зблиснули на сонці гусениці, — спробуй там розберись, де перший, а де останній...

Суцільний переможний рух уперед!

Сидить начальник штабу, в свої папірці занурившись, сухар, педант і буквоїд... А ми заважати йому не будемо і перед його «буквоїдством» скинемо свою сіру генеральську папаху, бо коли у нас в полку, бригаді, корпусі чи армії порядок, той порядок, що його називають порядком в танкових частинах, то заслуга в тому — начальника штабу.

І бог з ним, що він буркотливий, в'їдливий, співрозмовник поганій, анекдоту від нього не почувеш і чарки з ним не вип'єш, коли випадє нагода...

А замполіта твого частенько немає на місці, і часом аж злість бере на нього за це і за те, що дух цивільний, «штатський», так і не вивіявся з нього, що занадто делікатний вің, інтелігентний.

Але знає твій замполіт усіх — від хвацьких бойових комбатів до мовчазних робітників війни, котрі в другому ешелоні латають понівечені танки, і так латають, що вони наче з конвейєра заводського виходять.

І всі замполіта знають, і він всіх знає — хто чим дше і чого від кого сподіватися можна. І коли твої солдати, генерале, орлами дивляться, значить, і замполіт твій орел, дарма що бракує йому стройової виправки.

І коли солдати про твого замполіта кажуть: «У нашого (це про тебе) замполіт — хоч увесь фронт обійди, кращого не знайдеш», — знай, генерале, що це тобі комплімент.

Генерал складається також і у взаєминах з начальником штабу, і у взаєминах з ординарцем. Бо й там і там потрібна психологічна сумісність.

І коли ординарець,— хай він навіть з найгірших буде, іпохондрик по натурі,— при твоїй появі випростовує груди, починає зсередины світитися, значить, ти справжній генерал.

VI

Увечері приїхала Тамара Георгіївна і, стоячи біля письмового столу, швидко пробігла написане Тимчуком.

— Ні, ти таки не Флобер, друже,— сказала вона, обережно кладучи загальний зошит на стіл, так обережно, ніби він був скляним і міг розбитися.— Ти не Флобер і не Лев Толстой.

Він і сам це знав, але йому, як школяреві, було прикро чути від неї ці слова, і він, щоб звести на жарт, сказав:

— Толстой писав не краще за мене. Наскільки я розбираюсь у літературі, стиліст він був ніякий і не дуже піклувався, кострубатою вийде фраза чи гладенькою, просто у нього були думки...

Вона жарту не сприйняла і навіть з якимось внутрішнім роздратуванням сказала:

— А в тебе; бідолашного, їх нема?

Генерал сидів на тахті довше, ніж було потрібно, м'яв у пальцях сигарету і відверто милувався нею. У ці хвилини він думав, що жінка, яка подобається, ніколи не старіє і завжди в твоїх очах залишається такою, якою вперше увійшла в твоє серце.

А вона увійшла в його серце і в його життя понад тридцять років тому і так і не виходила з нього, хоча двадцять повоєнних років він жив із своєю дружиною і навіть подумки не зраджував їй...

Тамара Георгіївна стояла до нього впівоберта, висока, по-дівочому струнка. Темний, строгий костюм, білосяйна блузка. Висока, зібрана в корону зачіска, чисте незатьмарене чоло. Ледь здригалися тонко вирізьблені ніздрі її прямого носа.

Тамара стояла так, що очей її не було видно, на очі падала тінь, але він стільки років дивився в ці очі, що не міг не знати, які вони красиві. Тимофій підійшов до неї і взяв її руку.

— Тамаро! — сказав він. — Чуєш, Тамаро, виходь за мене заміж!

Ворухким пташенням здригнулася в його долоні її рука. Обличчя залив, усе густішаючи, сором'язливий рум'янець. Вона напружилася і зібралася, як перед стрибком.

Він не сподівався, що ці слова так схвилюють її: адже ніколи не говорив їй цих найважливіших для жінки слів. Не говорив у роки війни, коли від Марії не було звісток протягом двох років і коли він був переконаний, що вона і діти загинули. Не говорив і останнім часом, не натякав навіть, коли Марія померла, а ось зараз...

І по тому, як Тимофій сказав, Тамара зрозуміла, що він не жартує, а говорить цілком серйозно, і відповідним чином зреагувала на це, як зреагувала б кожна жінка, незалежно від того, шістнадцять їй чи п'ятдесят шість років.

Вона делікатно вивільнила свою руку, сіла на стілець біля письмового столу. Сиділа пряма і горда, і рум'янці поволі одливали їй від лица — воно знову ставало білим і ніжним.

— Дякую, Тимофію Левковичу, але...

Серце його тьохнуло, як у хлопчиська.

— Але мені треба подумати...

— І довго ти будеш думати? — ображено мовив він.

Сам собі не хотів зізнатися, що чекав від неї іншої відповіді.

Хоча б жартома, але хай би вона погодилась одразу. А вже тому, що Тамара Георгіївна сказала «Тимофію Левковичу», він зрозумів, що жартувати вона не схильна. І він розгублено, беспорядно заходив по кімнаті, натикаючись на стільці.

А вона, наче нічого ї не сталося, знову повернулася до тих осоружних мемуарів, про які він уже встиг забути.

— Я от думаю, чому б тобі не почати з якогось захоплюючого конкретного епізоду, щоб одразу ж привертати увагу читача... — мовила розважливо.

— Що Жорж Сіменон з мене не вийде — будь певна.

— Сіменон?! Та ніякий Сіменон, проживи він хоч тисячу років, не придумає взяти моста через Дн біля хутора Березівки...

— Те зробив полковник Філіппов, а не я...

— Полковник Філіппов уже не напише. Крім того, він служив у твоєму корпусі під твоїм командуванням. І слідом за передовим загonom полковника Філіппова на правий берег Дону по цілісінькому мосту переправився весь наш корпус.

Передовий загін полковника Філіппова... Це дуже голосно сказано, бо передовий загін полковника Філіппова складався лише з п'яти танків і кількох автомашин з піхотою. Але поставлене генералом Тимчуком завдання — за всяку ціну захопити міст цілим — він виконав так, що опис цього бою увійшов у всі військові монографії.

За календарем це був кінець осені тисяча дев'яност сорок другого року. А насправді довкола Сталінграда, в поволзьких степах і на Дону вже давно господарювала зима. Рано вдарили морози, яких і старожили цих місць давно не пам'ятали, захурделило так, що степ буквально втопився в снігу.

Це була студена зима, але це була і гаряча зима. Вона ткала саван 6-й армії фельдмаршала Паулюса (правда, фельдмаршалом він став за кілька хвилин до того, як потрапив у полон).

Не полк, не дивізія, не корпус — два наших фронти нестримно рвалися на захід, причому один рухався на південь, а другий на північ, щоб зімкнутися. І вони зімкнулися...

Те, чого, якщо вірити німецьким воєнним історикам, Паулюс боявся ще наприкінці літа, сталося наприкінці осені.

Але з одного боку, з метою деблокувати 6-ту армію, засніженими степами рвалися броньовані полчища Манштейна, а з другого, армія Паулюса сама на той час ще була достатньо сильною, щоб вирватися з кільця.

Один наш полководець сказав: «Кільце треба було «наварювати», «сталити». А найкращими ковачами у війну в таких ситуаціях були танкісти.

Корпус генерала Тимчука отримав конкретне завдання переправитись на правий берег Дону і вийти на оперативний простір.

Військові накази ніколи не страждають багатослів'ям, часто вони складаються з кількох рядків. І цей наказ теж не погрішив проти класичного військового лаконізму. Сказано було просто і гранично зрозуміло:

«Корпусу переправитись за Дон і вийти на оперативний простір».

Військові накази, крім лаконізму, мають ще одну якість: вони начисто виключають опіку, позбавлені менторського тону і абсолютно не сковують ініціативу.

Генералу Тимчуку наказано переправитись з корпусом на правий берег Дону, вийти на оперативний простір, і, коли генерал Тимчук знайде доцільним перекинути всі свої танки і автомашини з піхотою на повітряних кулях чи на власних плечах, ні в штабі армії, ні тим паче в штабі фронту, заперечувати не будуть. Танки мають опинитися на правому березі і вийти на оперативний простір, але як вони там опиняться і як вони туди вийдуть, хай думає генерал Тимчук. Для чого у нього на плечах голова і генеральські погони?

І Тимчук думає.

Він благословляв конструкцію танка Т-34, його широкі гусениці, які, на відміну від німецьких танків, не грузли в снігу, але все-таки бойова похідна колона, в яку вишнуровався корпус в своєму невпинному русі до Дону, розтяглася на кільканадцять кілометрів. Глибокі сніги позбавляли її маневру, маневру, який був так необхідний.

Згаяти час? Німці висадять у повітря міст, танки по льоду не пройдуть, не видеруться на обледенілий крутий берег. Корпус застряне на лівому березі у глибокому снігу і в'язкому бою.

— Полковнику, за всяку ціну!..

І як не дивно — це часом трапляється на війні, — ціна та виявилась не такою вже й високою. Просто полковник Філіппов, який найглибше занурився в засніжений степ і був зі своїм невеликим загonom найближче до переправи, у вирішальну хвилину не розгубився, прийнявши парадоксальне, але єдино правильне рішення.

Пишайся, генерале Тимчук, ти виховав славних підлеглих! Полковник Філіппов устиг багато чого навчитися в тебе. Коли до мосту залишалися лічені десятки метрів і німецькі вартіві та охорона мосту заворохобились, на командирському танку полковника Філіппова раптом спалахнули фари:

— Роби, як я! — пролунала команда, і фари спалахнули на решті бойових машин.

Слідом за танкістами фари увімкнули шофери машин із піхотою. Що там казати, піхота в кузовах почувала себе не дуже затишно, але досі не пролунало ще жодного пострілу — в жодного солдата, в жодного танкового десантника на броні не здали нерви, а про танкістів говорити не доводиться.

Тим часом командирський танк, діловито ляскаючи траками гусениць, видирався на міст. Німецькі вартіві й охорона поштиво сторонилися, даючи дорогу, і закривали лапатими рукавицями обличчя: розлите в темному мороці степу яскраве світло фар сліпило їм очі. В жодного німецького солдата не виникло ніякого сумніву — із ввімкнутими фарами можуть іти тільки свої танки і свої машини...

Танки йшли по мосту, передні вже були на правому березі Дону, танки не стріляли — стріляти почала піхота. Ззаду підтягувалися основні сили корпусу, на правому березі зав'язувався запізнілий бій, але у тому, на чю користь він складеться, вже не сумнівалися ні ті, що безнадійно оборонялися, ні ті, що переможно наступали.

Крізь писк, скавчання і тріск, яким кишив шоломофон, генерал почув:

— Що там у тебе, Тимчук?

— На правому березі, товаришу Четвертий.

— Уже? — і в голосі вдячне захоплення.

— Уже!

— Всім корпусом?

— Всім корпусом!

У голосі командуючого неприкрита цікавість:

— Коли ж ти встиг навести переправу?

— А ми пройшли по водах, аки по суку, товаришу Четвертий!

— Ну, ну, Тимчук!

— Міст захопили цілим, товаришу Четвертий.

— Ну-у? Ну, Тимчук, ну, молодець!

— Не я молодець, товаришу Четвертий, полковник Філіппов молодець. Представлятиму на Героя...

— Давай, давай!

І Тимчук знає, що це «давай, давай» стосується не лише полковника Філіппова і його героїчного вчинку, тобто того, що вже було і що вже залишилося позаду, воно стосується самого генерала Тимчука. «Давай, да-

вай» означало: «Розширюй плацдарм, нароцуй, стали кільце, щоб ніякі манштейни не могли його ні зламати, ні розірвати».

І генерал Тимчук сталив і нарощував. Його корпус метався по степу, і жерла гармат танків безпомилково знаходили ціль, і під їхніми гусеницями хрумтіли ворожі кістки, і танки, сп'янілі від перемоги, брали реванш і за довгий відступ, і за тривалу оборону...

Вони йшли зараз тими ж місцями, що й кілька місяців тому, тільки не в тому напрямку і не в тому темпі.

Тоді полковник Тимчук командував знекровленою дивізією і танків у його дивізії було хіба що ті два, котрі нерухомо покоїлись на його оксамитових петличках.

Тепер він став генералом і мав під своїм командуванням сотні й сотні моторів. Піхотинці його корпусу теж не ходили пішки: їхали хто на броні в танковому десанті, хто на автомашинах, що слідом за танками всмоктуються в прорив і вчаться не буксувати і не стрягнути в глибокому снігу. Бо це не звичайні розтарабанені тритонки — це теж бойова техніка, найближчі родичі танків, і водії їхні за кермом намагаються ні в чому не поступатися танковим механікам-водіям.

У ті години і дні кінця листопада-грудня 42-го та січня 43-го у генерала Тимчука зовсім не залишалось часу на спогади чи на якісь абстрактні роздуми. Але людський розум, сама структура мислення влаштовані так, що часом попри нашу волю ми пригадуємо щось таке чи думаємо про щось таке, що, здавалося б, і не тешеться до сьогоднішньої хвилини, тісної від бурхливих подій, таких, що за інших обставин їх і на місяць вистачило б.

Біля одного засніженого степового кургану, котрий генерал Тимчук облюбував собі як КП, перед захватом розлогої станиці і залізничної станції його далеко не хлоп'яче й не юначе єство, єство зрілого, вже потроху старіючого чоловіка, сповнилось нестримним бажанням побачити в цю хвилину Тамару, пригорнути до серця, заглянути в очі... Але якому чоловікові війна дасть на це право? Нікому й нікому. Тим паче коли ти генерал.

— Товаришу генерал... — Плексиглас на планшетці

комбрига Борисова настільки пожовк і потріскався що кризь нього вже нічого не було видно. Тому комбриг дістав карту з планшетки, і цупке її полотнище, як лист жерсті, захрустіло в його руках. Цей хрускіт карти, що рвалася з рук на різкому морозяному вітрі, в одну невловиму мить примусив генерала Тимчука забути все на світі, окрім того, заради чого стояв він зараз на цьому кургані і для чого комбриг Борисов розгортав перед ним оперативну карту.

Генерал Тимчук, хоч і забув про Тамару Георгіївну та про свої недоречні бажання, все ще почував себе ніяково і бентежно. Він почував вину і перед полковником Борисовим, і перед механіком-водієм свого танка Сашком Зеленчуковим, і перед начштабу, і перед тисячами людей, якими йому довірили командувати, за те, що тільки-но полишив їх серед чистого степу, полишив на кілька хвилин до бою, аби — бодай подумки — поринути у своє, особисте.

Навіть другого дня після бою, коли корпус доукомплектовувався боєприпасами і паливом, коли підраховувались трофеї і власні втрати, коли на понівечені залізничні платформи вантажили підбиті танки, одне слово, коли у генерала знайшлася б вільна година-друга і він на вілісі чи на «броневушці» міг би зганяти у другий ешелон, Тимчук люто і нищівно гнав оту свою думку побачитись із Тамарою Георгіївною — заборонив собі їхати до неї. Хоча настрої і самоповага від цього не поліпшились.

І тоді до нього підійшов «бог розвідки» капітан Савчук і подав йому німецьку польову сумку.

— Що це?

— Пробачаюсь, ваш «колега», товаришу генерал. Повне досьє, як є. І фотографія. Можете помилюватися, товаришу генерал, з ким доля звела. Тікав так, що мало й штанці, пробачаюсь, не загубив. Все захопили...

— Краще б ви його самого захопили, — Тимчук все ще був не в настрої.

Але похмурість генерала, його неприязний тон не вплинули на безхмарний настрій «бога розвідки». Той весело посміхнувся:

— Будьте певні, товаришу генерал, впіймаємо! Іншим разом не вислизне.

Спритний розвідник, улюбленець командування, ка-

питан міг дозволити собі в розмові з генералом цей дещо не статутний тон, на який не наважився б жоден стройовик, навіть полковник.

Розглядати осоружну пику «колеги» у генерала не було особливої охоти, і він сказав Савчукові:

— От що, капітане, мені не фотографія його потрібна, мені його начиння потрібне.

— Так точно, товаришу генерал! — Савчук зрозумів його з півслова. — Найближчим часом все про їхніх генералів знатимете. Навіть те, скільки шматочків цукру в чай кладуть.

— Теж мені розвідка, — буркнув генерал, дивлячись спідлоба. — Чаю вони не п'ють, все більше на каву налягають. І рафінаду не визнають.

Бідолашний начальник розвідки почервонів.

— Винен, товаришу генерал! Чого гріха таїти — поганенько цього разу попрацювали...

«Ну, й генерал у вас не сказати б, щоб дуже важнецький», — подумав про себе Тимчук.

VII

Через три дні він був у Москві.

Вперше після початку війни. Бо хоч у сорок першому довелось йому воювати під Москвою на дальніх та ближніх підступах, хоч і поранило його під Москвою, а в саму Москву він так і не потрапив. Майже з самого поля бою його вивезли на літаку аж у Казань, де він лікувався.

Тепер Тимчук прилетів у Москву, «затверджуватись на корпус», як кажуть у армії. Корпус дали йому авансом... Після дивізії, яка й дивізією була лише в штабних зведеннях, бо мала номер і прапор, але не мала танків, полковник Тимчук став раптом генералом і очолив півнокрівний, боєдатний танковий корпус, повністю укомплектований технікою і людьми.

Уже перші бої, успішний прорив на правий берег Дону, зіткнення з передовими дивізіями Манштейна довели, що генералу Тимчуку ця «шапка Мономаха» на очі не сповзає і шия під нею не гнеться. Але порядок є порядок — командирів танковими корпусами особисто приймає, бесідує з ними і затверджує на цій посаді сам верховний головнокомандуючий.

Тимчука викликали у штаб фронту:

— Завтра о шостій нуль-нуль іде літак на Москву, запізнюватись не радимо!

І він полетів...

І проїхав через усе місто на розбитій рипучій «емці».

І як не дивно, але не на фронті, не серед руїн, смерті і вогню, не на передньому краї, а саме в глибокому тилу, в столиці, по-справжньому відчув, що таке війна.

Як мало було схоже це суворе, насторожене, змарніле місто на ту повнокровну, життєрадісну, гомінку Москву, якою він звик її бачити завжди!

Де б він не був — у облечених сонцем оливкових галях Андалузії, в продутих вітрами степах Монголії, під заледенілими ялинами Карельського перешийка, — завжди знав, що в ці хвилини Москва залишається сама собою — спокійною, упевненою, життєрадісною.

У кабінеті верховного головнокомандуючого, куди Тимчука провів генерал Штеменко, на стіні висіла велика карта воєнних дій. Вона свідчила про те, що Москву аж ніяк не назвеш тилувим містом — у деяких місцях фронт підступав до столиці ближче як на двісті кілометрів.

«Егоїст, — чомусь подумав сам про себе Тимчук, хоча карта не сказала йому нічого нового. — Егоїст! Побув кілька місяців у Сталінграді, і все, що поза ним, для тебе — глибокий тил. А фронт не в Сталінграді починається і не в Сталінграді закінчується. Он як він простягнувся, фронт, — від моря й до моря. А ми наступаємо поки що тільки в одному місці. До кінця війни ще йти та йти...»

Коли вони з Штеменком увійшли в кабінет, Сталіна там не було. І це на краще, бо ці короткі хвилини дали змогу Тимчуку зосередитись, зібратись із думками, заспокоїтись. «Не затвердить, то й не затвердить, — як не про себе, а про когось іншого подумав Тимчук. — Хіба мені не однаково, в якому званні воювати? Добре було б навіть, аби дали бригаду. Справжню бригаду, повнокровну».

Цієї миті м'якою нечутною ходою увійшов Сталін.

Його Тимчук бачив двічі — після повернення з Іспанії та після перемоги на Халхин-Голі. Уже тоді він був стомлений — ще до війни. Зараз він іще більше

постарів — навіть вуса його поріділи. Втома ще свинцевіше залягла в глибині його пильних, проникливих очей, голос зробився глухішим (Тимчук помітив це одразу, тільки-но Сталін увійшов і привітався).

Штеменко доповідав, Сталін слухав його, але дивився на Тимчука. Потім зробив кілька кроків уперед і, націлюючись зубуком люльки в середній гудзик кітеля Тимчука, запитав, ніби перед тим не чув жодного слова з доповіді Штеменка:

— Значить, Тимчук Тимофій Левкович?

— Так точно, товаришу Сталін!

— Генерал свіжоспечений?

— Так точно, товаришу Сталін!

— Корпус потягнете?

— Уже тягну, товаришу Сталін!

Сталін, як здалося Тимчуку, здивовано глянув на нього, але в цей момент до кабінету зайшов Поскрьобишев з паперами в руках. Не помічаючи ні Штеменка, ні тим паче Тимчука, підійшов до Сталіна і щось сказав йому на вухо. Сталін Поскрьобишева наче й не почув. У всякому разі, по обличчю його не можна було прочитати, чи надав він його словам якогось значення, чи ні. Він ще раз глибоко заглянув у вічі Тимчуку і сказав:

— Добре, товаришу Тимчук, ідіть тягніть свій корпус. Тільки тягніть уперед.

Генерала Штеменка Сталін відпустив легким, коротким помахом руки, в якій була затиснута люлька.

Генерали, клацнувши підборами, повернулись через ліве плече. Вже повертаючись до дверей, Тимчук ще устиг помітити, що Сталін нахилився над паперами, що їх приніс Поскрьобишев.

«Він уже й забув про мене, — з якоюсь дитячою гіркотою подумав Тимчук, крокуючи за Штеменком коридором. — Я вже для нього перестав існувати. Скільки ж відбувалася ця «співбесіда»? Хвилину? Дві?»

Але Тимчук помилявся, коли думав, що Сталін забув про нього. Через кілька місяців, уже влітку, після Курської дуги, незадовго до форсування Дніпра, повернувся з Москви Рибалко і викликав його до себе:

— Ну, Тимчук, тут тобі не гикалося?

— Ні, товаришу командуючий.

— Іч, який ти товстошкурый. Сам згадував про тебе. Питає, як там воює новоспечений Тимчук.

— І доки я буду «новоспеченим», товаришу командуючий? — хотів було образитися Тимчук. — А що, такі справді згадав про мене верховний?

— А хіба мені є час жартувати з тобою? Згадав, розпитував...

Рибалко раптом спохмурнів, і Тимчук зрозумів, що йшлося не лише про його скромну особу. За щось командуючому армією та й перепало.

Генерал Тимчук своєму командуючому не співчував, бо нещодавно йому самому перепало, і, як він вважав, абсолютно незаслужено. Втім, у армії, та ще й на війні, ніколи не знаєш, де знайдеш, а де загубиш! Тут уже доля до всіх однакова — чи то сфрейтор, а чи генерал.

Як це писав поет:

Города здають солдаты,
Генералы их берут...

Проте в сорок третьому році ми вже міст не здавали. Тільки відвойовували. Тимофій Тимчук належав до тієї формації молодих генералів, котрі уславились майстерним взяттям міст, і через надмірне захоплення цим з нього й зняв стружку Рибалко.

Коли після Курської дуги, вистоявши, навіть ран не встигнувши залізати, ми перейшли у наступ, це був не наступ, а повільне скреслої ріки. Вона розливалася все ширше і ширше в міжріччі Десни і Дніпра, вже починала плацдармами вихлюпуватись на Правобережжю України. Цей наступ генерал Тимчук згодом порівнював хіба що з наступом на лінії Одер — Нейсе в січні сорок п'ятого року.

Але те, що на великій карті у кабінеті верховного головнокомандуючого мало вигляд суцільної червоної смуги, підпертої хитро загнутими стрілами, насправді виглядало дещо інакше.

Перед початком наступу командуючий армією збирав їх і починав «ділити землю». Вони знали, що на горі, в штабі фронту, земля була «поділена» на «латифундії» і рахунок там ішов на сотні кілометрів.

А ще задовго перед тим земля «ділилася» у Ставці — циркуль верховного покривав на карті відстані в тисячі кілометрів.

Командуючий армією говорив до них жартома, але той жарт ґрунтувався на логіці війни:

— Ну, мої «незможники», буду вам нарізати землю, а ви вже хазяюйте на ній, вибивайтеся у люди...

Усе тут було, як і при звичайному розподілі землі, хіба що з однією кардинальною відміною: генерали-«незможники» не рвалися перехопити зайвий клин, а миролюбно поступалися сусідові, з яким доведеться воювати на стику, однаково на лівому чи на правому фланзі.

Але командуючий був щедрий і на їхню «скромність» не зважав: «нарізав» стільки, скільки, на його думку, кожен з них міг «обробити». І вони «обробляли» спершу передній край, а потім заглиблювались і заглиблювались, тримаючи фронт по всій ширині.

І ось Тимчук забрався за «межу».

Сталося це так. Лівим флангом він взаємодіяв із «чужим» корпусом «чужої» армії і навіть «чужого» фронту. Своєї смуги наступу дотримувався суворо, тож все йшло як слід. І раптом його сусід зліва чомусь затримався, відстав, корпус Тимчука вирвався вперед, і на лівому його фланзі зависло не взяте місто Тартаки.

Його мав брати сусід, воно лежало в його смузі наступу. Але Тартаки взяв Тимчук. Послав розвідку, переконався, що ворожа оборона там шита на живу нитку, навалився двома бригадами з флангу і з тилу, і за кілька годин місто було взято.

У бою за місто кілька танків згоріло, пролилася кров, хто потрапив до медсанбату, а хто й у сиру землю. Але жертви ці не були надмірними за наше радянське місто, яке третій рік чекало на визволення. Без жертв міста не беруться.

Коли Тимчук доповів Четвертому, що Тартаки взяті, той спочатку помовчав, розглядаючи карту, потім засопів і «вивернув до нього кожуха»:

— І чого ти туди поліз? У сусіда свій графік, у тебе свій. По їхньому графіку Тартаки мали бути взяті завтра силами стрілецької дивізії, а тебе хто посилав власні танки палити? Своя смуга наступу вузька? То ти так і скажи, я ще приріжу. Іч, який молодець! Тісно йому! Вже за сусідній фронт воювати починаєш? То й резерви вимагай у сусіднього командуючого.

Командарм кипів і знімав стружку, а Тимчук стояв

і думав, що на війні ніколи не визнаєш, де знайдеш, а де загубиш.

Тож зараз, коли командуючий, згадуючи про відвідини верховного головнокомандуючого, чомусь спохмурнів, Тимчук не поспівчував йому: «Ти мене за ті Тартаки шпетив, а тепер тобі в Москві за щось перепало, хоча, може, й ти так само «винен», як я, коли ті Тартаки брав «поза графіком», на «чужій» землі. Така вже наша служба, брате...»

Йому було приємно, що верховний згадав про нього, і в зв'язку з цим він подумав: «Дарма, мабуть, говорять про нього, що він все виключно сам вирішує, не рахуючись ні з чиею думкою. А моє призначення? Власне кажучи, його перед фактом поставили... Дали мені корпус, а вже потім я співбесідувати та призначатися поїхав. Але ж то була чиста формальність. Бачились ми з ним заледве дві хвилини, а бесідували і того менше. Та й що то була за співбесіда? Так, для годиться... Для того, щоб мені корпус довірити, мусив він комусь повірити, чийсь слова до уваги взяти, на чиюсь думку зважити. От і виходить, що не все він сам вирішує, а й з чиею думкою рахується...»

У штабі бронетанкових військ, куди він зайшов у справах після відвідин Ставки, йому несподівано вручили квиток у Великий театр на оперу «Князь Ігор».

Оперу цю Тимчук слухав до війни, настрою йти в театр у нього не було, але знайомих, яким можна було б сплавити квитка, не знайшлося, і довелося йти в театр. В театрі, стомлений і розслаблений після важкого й тривожного дня, він робив героїчні спроби, щоб не заснути,— сидів прямо, випроставши торс, мов каріатида, але все одно кілька разів клонував носом і злякано озирнувся на сусідів, чи не помітили, бува.

Оперу цю він сприймав зовсім не так, як до війни. У всякому разі, князь Ігор співчуття не викликав. «Полководець,— роздратовано думав про нього Тимчук.— Довоювався, дострибався — військо загубив, і сам у полоні опинився».

Полон — що може бути страшніше для командира, для військовонаачальника? Як на ті часи, посада князя Ігоря відповідала нині посаді командуючого фронтом. А він у полоні опинився і тепер волає: «О дайте, дайте мне свободу, я свой позор сумею искупить...» Коли б то можна було все розпочинати спочатку! Ніхто тобі,

голубчику, тієї свободи не дасть, сам відвойовуй. І дуже великою притомо кров'ю.

Одне слово, генерал Тимчук до кінця опери не досидів, пішов у готель, у холодному номері заснув кам'яним сном, а відіспавшись, подався на аеродром, щоб знову вилетіти в засніжені степи до свого корпусу, який і без свого генерала не стояв на місці — нестримно просувався на захід.

Коли хто й чекав командира корпусу з нетерпінням, то це був начальник розвідки, капітан Савчук. Йому нетерпеливилось довести генералові вже сьогодні, вже зараз, що й вони, мовляв, не даремно хліб їдять, що робота розвідки поліпшилася за останні кілька днів уп'ятеро, що тепер вони про них все знають, а їм про нас щось знати — зась.

Тільки-но трапилась нагода, капітан Савчук, не чекаючи виклику, опинився перед очима генерала:

— То що, він знову перед нами!

— Хто — він?

— Генерал-майор Шварценфельд. Командир німецької танкової дивізії.

— Шварценфельд, Шварценфельд, — замислено мовив генерал Тимчук. — Не такий уже я великий знавець німецької мови, але Шварценфельд, здається, перекладається як «чорне поле».

— Так точно, товаришу генерал!

— Ну і що він, цей Шварценфельд, — молодий, старий?

— А ви на фото подивіться, товаришу генерал. Я вам тоді давав досьє на нього, так ви великого інтересу не виявили, товаришу генерал. Дивіться, на голодного пацюка схожий...

З фотографії на Тимчука дивився гостролиций, прилизаний тип з порожніми, вицвілими очима. Праву брову підпирав, примхливо настовбурчивши її, монокль. У петлі мундира чорний залізний хрест. Вигляд у німецького генерала був настільки невиразний, що Тимчук запитав у капітана:

— Скільки йому може бути років?

— Достеменно відомо, товаришу генерал. Народився 11 січня 1889 року в місті Бондлау, в Померанії. До речі, сім'я його — дружина і дві доньки — і зараз живе там. Там, у Бондлау, у генерала власний дім...

— Оце, капітане, інформація! Оце розвідка запрацювала! Що ж ви ще знаєте про те «чорне поле»?

— Закінчив кавалерійське училище в Берліні 1912 року...

«Ну от,— з якимсь задоволенням подумав Тимчук,— а я в той час ще собак ганяв та з гори сковзався на кінських ребрах. А ти, Шварценфельде, вже був кавалерійським офіцером».

— У першу світову війну дослужився до командира ескадрону...

«І я з кавалерії починав. Тільки просувався по службі куди швидше,— якимось мстиво подумав Тимчук.— Зараз ми обидва генерали, хоч ти й на шістнадцять років старший од мене. І найголовніше — не ти мене, а я тебе б'ю. Не я відступаю, а ти!»

— Після війни, коли армію Веймарської республіки було скорочено, Шварценфельд примудрився залишитися на службі — армію не покинув. 1927 року вступив до нацистської партії...

— Ага, значить, має золотий партійний значок.

— Так точно, товаришу генерал. Воював у Польщі, Голландії, Бельгії, Франції, Греції...

— Там вони не воювали, Савчук, там вони окупували. Це вони тут воюють, тільки не так, як їм хочеться. Ну, що вам ще про нього відомо, капітане?

— Курить люльку. Спиртне вживає...— Залитий вищевим рум'янцем капітан вів далі: — Гордовитий, чесний (як на їхній, товаришу генерал, кшталт), у солдатів користується великим авторитетом, перед вищим начальством не схиляється. Вміє відстояти свою думку...

— О-о, з таким воювати важче, капітане.

Капітан Савчук безпорадно розвів руками й усміхнувся, розуміючи, що генерал жартує. І той усміхнувся йому і додав:

— Ну що ж, почнемо як слід бити цього Шварценфельда, то, можливо, характер у нього й зміниться. Га?

— Так точно, товаришу генерал!

Генерал Тимчук, як і кожен генерал, умів, звичайно, рахувати, враховувати і вираховувати, бо ні відступ, ні оборона, а тим паче наступ без цієї арифметики були немислимі.

Рахувалися снаряди на перших десяти хвилин артилерійської підготовки, рахувалися бочки газойлю на перших десяти кілометрів прориву, рахувалася перлова крупа на перших десяти днів наступу. При цьому бралосся до уваги те, що якась машина із снарядами по дорозі на передову наскочить на міну чи потрапить під бомбування, якась цистерна згорить, а кухню з майже допрілою кашею накрие ворожий артилерійський снаряд. І це треба було передбачити, бо, тільки все зваживши, могли розрахувати на успіх.

Але, кинувши на терези втрат снаряди, пальне і крупу, вони вже тим самим кинули на терези втрат і людську кров, бо хтось ті снаряди віз, та не довів, хтось згорів разом із цистерною, а хтось кашу варив, та не доварив.

І біс його забирай, ті снаряди, пальне і крупу — вони ще будуть другі, а от людей уже більше не повернеш... А з цим генерал Тимчук ні за яких обставин примиритися не міг.

Розробляючи разом з полковником Якушиним, своїм начальником штабу, чергову операцію, Тимчук мусив враховувати втрати і цей попередній похорон ще живих людей. Він завжди його дратував і пригнічував. Розум твердив, що інакше й бути не може, але серце бунтувало проти такої холодної арифметики смерті.

Он вони грають на гармошках, співають, залицяються до санінструкторів, латають пропалені комбінезони, статечно голяться, пишуть листи додому, лежать горілиць у траві і слухають шум лісу, а він, їхній генерал, за ким вони, не задумуючись, підуть у вогонь і воду, холоднокровно вираховує, який процент з цих здорових, життєрадісних людей завтра згорить живцем, який загине, посічений свинцем і залізом, а який ляже на закриті медсанбатівські нари.

І позбутися цього процента втрат він, генерал Тимчук, не спроможний, бо війна дуже добре знає, яка норма втрат в оборонних боях, а яка в боях наступу.

пальних. І не дає цю жахливу «норму» занизити. Втрати можна лише передбачити, але не відвернути. Щоправда, тоді вони бувають меншими, ніж могли б бути, і тоді кажуть, що бій виграно «малою кров'ю». Проте мала кров — теж кров...

Якось після одного особливого рейду і розвідки боєм у тилах ворога розпашілий, розгарячений в бою, сповнений свідомості, що все скінчилося не просто як слід, а значно краще, блискуче скінчилося, майор Бузинюк доповідав Тимчуку...

— Які втрати? — перебив його генерал.

— Втрати? — Було видно, що майор не відразу второпав, про що йдеться, про які втрати, коли все так блискуче скінчилося.

— Втрати мінімальні, товаришу генерал! Дві «коробочки» згоріло, загинуло кілька хлопців з танкового десанту. Самі розумієте, не без того... Дрібниці...

— «Коробочки» згоріли з екіпажами?

— Так точно, товаришу генерал. На пні згоріли, ніхто не зміг вибратись.

Що ж, у такому бою могло згоріти не дві «коробочки», а десять, і честь та хвала майорові Бузинюкові, що він так талановито керував боєм, що згоріли лише дві «коробочки». Але оті «дрібниці», оті «мінімальні» генерал чомусь не міг пробачити майору. Бо те, що у великій і безжальній бухгалтерії війни розцінюється як дрібниця, для когось — це втрата одразу всього.

Дві «коробочки» — це вісім похоронок та ще плюс ті «кілька» з танкового десанту. Скільки їх — «кілька»? Схоже на те, що майор цього не знав і про це не думав: він відповідав за виконання завдання в цілому.

— Скажіть, майоре, а коли б в одній з тих «коробочок» опинились ви, це теж було б дрібницею?

Чим довше генерал Тимчук воював, тим вразливішим ставав до жертв війни...

Може, справді, варто розпочати свої мемуари якимось епізодом, прикувати до нього увагу читача, а вже потім розгортати саму розповідь?

Але завжди у такій послужливій пам'яті зараз виринав зовсім інший епізод — не бойовий, не героїчний... У корпус прийшло поповнення: новенька техніка і молоді екіпажі. Про таких звично кажуть «зелені», хоча вони були не «зеленими», а «чорними» — чорні

танкошоломи, ще новенькі, чорні комбінезони — не замаслені, не пропалені, не залатані, чорні чоботи, не вивозюкані у солідолі й не поруділі від кислоти з акумуляторів. Одне слово, все чорне, і саме ця чорнота, свіжа й незаймана, робила їх «зеленими», жовторотими новачками на фронті.

І танки їхні, свіжопофарбовані, лиснючі, були такі не схожі на облуплених, закурених фронткових роботяг, яких узимку білять вапном, а влітку камуфлюють всіма існуючими і неіснуючими фарбами, до того ж бойові подряпини додають їм додаткової рябизни.

Вцілілі екіпажі «коробочок», що згоріли на полі бою, і з тих «коробочок», що ремонтувалися зараз під наглядом помпотехів у другому ешелоні, розбитні хлопці, котрим і чорт не брат, під котрими вже не перший кінь падав, тобто не один танк згорів, хлопці у вихльостаних вогнем і всіма вітрами війни комбінезонах заздрісно дивилися на новенькі танки і тільки язиками прицмакували.

Новачки ж, що оце тільки прибули на фронт, під тими пронизливими поглядами фронткових старожилів нітилися, губилися, і душі їхні скімлили, передчуваючи недобре.

Передчуття ті їх не підманули. Генерал Тимчук, як їм здалося, вчинив найвищу несправедливість, яку вони й передбачити не могли. Спаяні дружбою полкових шкіл, училищ, а ще довгою дорожньою дружбою, бо їхали вони на фронт не день і не два, спаяні-здружені молоді екіпажі були поламані, покришені залізною генеральською волею комкора Тимчука.

Перш за все його наказом молоді екіпажі позбавлялися бойових машин. Ветерани у вихльостаних комбінезонах, яким і колір важко було підібрати, діловито вмощувались у нових танках, на ходу обживаючи їх.

Значна частина з тих, що прибули на фронт у новеньких комбінезонах, потрапила під команду помпотехів і негайно приступила до ремонту танків, з рештою провадили стройові і стрілецькі заняття: «У тилу вас вчили — добре, а тут ми вас перевчимо по-своєму, від зайвої науки ще ні в кого голова не луснула».

Рештою новачків доукомплектовували поріділі екіпажі. В одній «коробочці» загинув навідник, з дру-

гої — механік-водій потрапив у медсанбат, а з третьої — взагалі тільки двоє в живих залишилося.

А генерал робив міцну і витривалу суміш з екіпажів: бойовий досвід ветеранів змішував з молодечою запальністю «зелених». Новоутворені екіпажі чимось взаємодоповнювали одні одних. Тимчук сподівався, що фронтова обережність старого вояки і молодеча нерозсудливість новачка дадуть чудовий сплав.

Але генерал думав і про інше. В такий спосіб він вносив свої поправки в страшну бухгалтерію війни і, як міг, занижував безжальні «норми» втрат, бо добре знав, що молодий солдат пліч-о-пліч з ветераном має значно більше шансів уціліти.

Тема «виживаємості» на війні завжди непокоїла генерала, і він збирався присвятити їй цілий розділ у своїх мемуарах, незалежно від того, вийдуть вони в нього «читабельними» чи сухими, як оперативне зведення. Але й цього разу генералові не вдалося викласти все те на папір хоча б у початковому варіанті.

Біля дверей різко пролунав дзвоник.

На порозі стояв Вовка. Він був лише в ковбойці та лижних штанях, з очей текли сльози, на лівій щоці малиново розпливалася пляма.

І сам Вовка, і його голос тремтів, коли він, ухопивши генерала за руку, схлипуючи, говорив:

— Товаришу генерал, підіть, підіть, скажіть йому... Він вас послухає... Він знову напився і таке робить... Ідіть, а то він там покалічить маму...

— Хто?

— Тато... Знову прийшов п'яний і таке зчинив...

Генерал Тимчук міг сподіватися чого завгодно, але аж ніяк не чекав, що до нього прибіжить Вовка з таким незвичайним проханням.

«Ну от,— майнуло в свідомості,— що я їм? Дільничний міліціонер? Дружинник? Чи, зрештою, сусід, друг дому? Я стара людина, мені скоро сімдесят років, а до мене біжать, як у відділення міліції. Чому я мушу встрявати в цю історію? Бігти, вгамовувати якогось п'яндигу? Робити мені більше нічого?»

Але поки в його голові снувалися ці думки, він уже поспішав слідом за Вовкою, і єдиною його турботою було не загубити на сходах пантофлі. Він вибіг у чому був: старенькому светрі, піжамних штанях і пантоф-

лях і, тільки вбігаючи в сусіднє парадне, подумав, що двері його квартири ляснули, англійський замок спрацював, і тепер без допомоги слюсаря він додому не потрапить. Це збентежило і розсердило генерала: «Склероз, склероз клятий. Ні, як би я не костричився, а старий став як попівський собака. Ще рік тому цього б зі мною не сталося».

У сорок шостій квартирі, куди прибігли старий і малий, то закипав той винятковий шум і гармидер, який уміють зчиняти виключно п'яні, то западала раптова тиша, порушувана схлипуванням жінки та сопінням чоловіка.

Обличчя жінки генерал не бачив, вона напівсиділа, обіпершись на підвіконня, і, закрившись руками, плакала. Генерал не зміг до пуття роздивитися, яке в неї обличчя: старе чи молоде, відразливе чи гарне.

Вовчин батько сидів посеред кімнати на стільці, і здавалося, що його непоказна, щупла персона займала в квартирі найбільше місця. Він сидів без шапки, в якомусь куцому пістрявому демісезонному пальті з рукавами, добряче потертими на ліктях.

Генерал за багато років звик схоплювати обстановку в цілому, не розгублюючи при тому деталей, помітив, що шапка-пиріжок п'яниці валяється під столом, що стіл старий, потрісканий, не покритий скатертною, що Вовчин розкритий портфель валяється в кутку і з нього висипались книжки і зошити, що лампочка під стелею гола, немає ні люстри, ні абажура, що стіни голі теж, а зачинені в сусідню кімнату двері приховують ще більшу злиденність.

— Піду, піду, — гримів п'яниця, — піду і не прийду!

— Іди, іди, заради бога, дай нам нарешті спокій! — схлипувала жінка, не віднімаючи від обличчя рук.

— Ага, так я тобі й піду. Я знаю твої думки! Ти тільки й мрієш, щоб я пішов, а сама... — Йому, мабуть, хотілося якнайболучіше дошкулити їй. — То знай, я порішу тебе раніше, а вже тоді піду геть! — І він устав, гойднувся на своїх хистких ногах, і тільки тут генерал доконечно розгледів, яке то миршаве і нікчемне створіння. Розплюснутий ніс, дрібні очі ховалися за плутаними пасмами, що мокрими кісками прилипли до вигнутого лобика.

«Об коліно тебе хто в дитинстві торохнув, чоловіче, чи що? — журно подумав генерал. — І ти, жінко хоро-

ша, не могла роздивитися, за кого йдеш, з ким життя своє зв'язуєш. А хлопець у вас славний, розумний і так з усіх боків молодець. Ну, добре, а яка моя роль у цій сімейній драмі? І треба ж було встрявати в історію...»

П'яниця, не помічаючи ні Вовки, ні генерала, рушив навкіс через кімнату до дружини, маючи, вочевидь, намір якщо не порішити її, то, в усякому разі, відважити кілька стусанів. Вовка загородив батькові дорогу, і черговий потиличник дістався йому.

І тут Тимчук забув, що він генерал, що йому вже під сімдесят років, що людина він літня й поважна і негоже такій людині встрявати в чужі сімейні чвари. Все забув генерал Тимчук в одну мить, згріб обома руками п'яницю за барки і з мстивою радістю, відчуваючи, як наливаються злою силою руки, відірвав його від землі й виніс миршавця з кімнати. У вітальні розвернув його на сто вісімдесят градусів, одним махом витрусив з пістрявого куцоного пальта і турнув залізним старечим коліном нижче спини.

Далі все йшло як і мало йти. Бо вже жодного значення не надавав генерал Тимчук ні своєму військово-му званню, ні своїм рокам, а чинив просто як батько, хоч і старий, але такий, що почувасться на силі і му-суть провчити і настановити на істинний шлях непош-тivity сина-п'яничку.

— Роздягайся, сморкляче чортів, бо киші зараз з тебе витрасу! — гримів генерал, намацуючи на дверях ванної засувку.

П'яничка скорився безвідмовно, бо в голосі цього старого чулося щось таке, що виключало навіть думку про опір. Тремтячими й слизькими пальцями він роз-стібнув гудзики і тільки цокотів зубами, коли генерал його нетерпляче підтрушував.

Підштовхуючи однією рукою п'яничку до ванни, дру-гою генерал уже регулював душ.

— Х-холодна! — заскиглив п'яничка.

— Холодна! Я ось тебе зараз зігрію, сучого сина, як візьму зараз паска. Лізь!

Вицокуючи зубами, «мученик» поліз у ванну, під душ.

«Що це зі мною? — думав генерал, сердячись на себе і сам із себе сміючись у душі.— І що б сказали колиш-ні мої підлеглі, коли б дізналися, чим займається їхній

генерал? Особливо полковник Гладов. Ну, той такий проноза, що якось та пронюхає про цей епізод...»

— Вовко! — гукнув генерал, насварившись на п'яничку кулаком, щоб у того і думки не було такої — вислизнути з ванної.

— Я тут, товаришу генерал!

— Біжи за слюсарем, нехай мою квартиру відчинить.

— Біжу, товаришу генерал!

Жінка тільки тепер зважилася зсунутися з підвіконня і вийти у вітальню.

— Він, коли не п'є, — хороший, — визнала за потрібне поінформувати генерала. — А як вип'є, хоч з хати тікай...

— І часто він буває хорошим? — буркотливо запитав генерал.

Жінка промовчала.

IX

Генерал Тимчук належав до тих людей, які, взявшись за якусь справу, доводять її до завершення. Другого дня вранці Тимчук уже їхав у переповненому трамваї на радіозавод, де працював Вовчин батько, Андрій Данилович Сливенко.

Їхав і подумки картав себе, чи не простіше було б подзвонити в міліцію і хай би там самі вже воловодилися. Але генерал Тимчук знав себе і знав, що, прибіжи Вовка до нього й сьогодні, він знову вчинить так само.

Можна було зараз обмежитись дзвінком на місце роботи Сливенка, поговорити з його начальством, попросити вплинути на нього, влаштувати лікуватися в якомусь протиалкогольному диспансері.

Не можна ж отак ні сіло ні впало, не домовившись попередньо про зустріч, мчати назустріч невідомо чому. Але телефон Тимофій Левкович чомусь не любив, ще з років служби користувався ним неохоче, завжди вважав, що людині, з якою маєш справу, краще за все дивитися у вічі.

Втім, телефон сьогодні вранці варто було б використати — подзвонити Сашку Зеленчукову і попросити, щоб той прислав машину. Сашко Зеленчуков, незмінний його механік-водій, з яким генерал Тимчук

пройшов усю війну, зараз працював начальником одного з таксомоторних парків міста і Сашком залишився хіба що для генерала Тимчука.

Для інших людей він давно і безповоротно став Олександром Матвійовичем. Таку статечну і якусь по-керівному солідну людину навіть його дружина Валя називала не Сашком, а Олександром Матвійовичем. А сама як була колись фронтовою регулювальницею Валею, такою й зосталася і в п'ятдесят років.

— Сашко,— питав його Тимчук при зустрічах,— а чи не довелось б тепер для тебе люк розварювати? Боюся, що в люк ти тепер би не проліз, застряг би на середині...

— Проліз би, товаришу генерал! — гиготів у відповідь Сашко, тобто Олександр Матвійович.

— Певен?

— Так точно, товаришу генерал! Бо я м'який! Ум'явся б і проліз. Тільки накажіть.

— Не доведи, господи, Сашко,— журно хитав головою генерал,— щоб знову прийшов такий час, коли б тобі довелось лізти в люк.

І дружина його Валя, закохано дивлячись на свого Олександра Матвійовича, луною повторювала за генералом:

— Не приведи, боже, знову дожити до цього.

Треба було подзвонити сьогодні Сашкові і попросити, щоб прислав машину. Або подзвонити у гараж штабу округу, і там не відмовили б. Там теж іще не забули генерал-лейтенанта Тимчука.

Але ні, краще б все-таки подзвонити Сашкові, бо коли б Зеленчуков дізнався якимось чином, що його генерал (він і досі вважав Тимчука своїм генералом, гідним лише такого водія, як він, Олександр Матвійович Зеленчуков) звертався до когось іншого, образився б на все життя.

Тимофій Левкович на хвилину уявив собі широке, скривлене дитячою образою лице Сашка:

— Не поважаєте ви водіїв Зеленчукова, товаришу генерал! Хіба у них там водії? Салажата по першому році служби. А я в себе в таксопарку нижче першого класу не тримаю.

Ні, таки дарма не подзвонив він Сашкові. Все у тебе, Тимчук, виходить якось не по-генеральськи. І зодяг-

нувся для такої розмови не солідно. Втім, генеральська папаха і штани з лампасами були б зараз ні до чого. І парадний мундир, щоб усіма орденами видзвонювати, теж ні до чого. А от орденські колодки на піджаці не завадили б.

Трохи посперечавшись із самим собою, Тимчук відкинув і цю думку: там, на заводі, в колективі їхньому, він говорите лише про справу.

Суть у самій справі, у тому, що людина гине, руйнується сім'я, з хорошого хлопчини при такому житті неврастенік вирости може. І мусять вони там зрозуміти, втрутитись, допомогти...

...Але вони не виявили ніякого бажання втрутитись, допомогти.

Тимчук був вражений настільки, що розгубився. Приїхавши на завод, він перш за все допитався, де партком, і пішов туди. Секретар парткому, молодий, підтягнутий, у бездоганно пошитому костюмі, спершу йому сподобався. Чим? Діловитістю, енергійністю? Повною відсутністю робленої напівділової метушні?

Секретар парткому сидів у кабінеті і з кимось розмовляв по телефону. Розмовляв спокійно, рівним голосом. «Діловий,— подумав генерал,— це добре. Значить, порозуміємося швидко. І, може, будуть ще із Сливенка люди, матиме ще Вовка батька, як і всі діти».

Але генерал помилився. Коли Тимчук увійшов, секретар вишуканим жестом пробачився перед ним (бачите, розмова термінова, не можу перервати) і тим самим вишуканим жестом запросив Тимчука сідати.

Нарешті трубка м'яко лягла на апарат.

— Ви, мабуть, із райкому партії? Позаштатний інструктор будете?

— Ні, я не з райкому партії і не позаштатний інструктор. Я ось у якій справі...

І Тимчук почав розповідати, що привело його в партком заводу. Він розповідав і з подивом помічав, що з кожним його словом співрозмовник все більше і більше втрачає до нього самого і, що найгірше, до його розповіді будь-який інтерес.

Секретар парткому поправив галстук, почухав нігтем мізинця брову і, сплівши пальці обох рук на столі, дуже ввічливо проказав:

— Пробачте, але цей Сливенко не комуніст, так що...

— То й що з того, що не комуніст? — звів до купи куцуваті брови Тимчук і відчув, що в його власному голосі пробиваються «генеральські» нотки.

— А те, шановний товаришу, що вам краще звернутися до завкому! — секретар парткому ясними і чесними очима дивився на Тимчука.

Генерал пішов у фабзавком. Але й там обернулося не на краще. З тією хіба різницею, що голова фабзавкому відразу ж усім своїм виглядом показав, що візит Тимчука його аж ніяк не ошчасливив.

Голова сидів не в своєму кріслі, а за довгим столом для засідань поруч з якоюсь колючою жіночкою невідразної зовнішності і віку, яка кидала на генерала неприязні погляди, мовляв, ходять тут, заважають працювати. Голова завкому і жінка неквапливо перебирали якісь папери.

— Чого ви, власне, хочете? — запитав у простір голова, не дивлячись на Тимчука.

Генерал спробував пояснити.

— Ви що, сусід йому?

— Можна сказати, що й сусід.

— Він що, бешкетує, спати вам не дає?

— Мені він спати дає...

— Тоді у чому ж річ?! Конфлікт у вас якийсь виїшов? То подавайте у товариський суд при домоуправлінні.

— Зрозумійте, син його, дружина...

— Від його дружини до нас сигналів не поступало,

— ...син, хлопчик, учень п'ятого класу...

— Не знаю, не знаю. Ні прогулів, ні запізень за Сливенком не значиться, він хороший виробничник...

— А ви б зайшли до нього додому...

— Громадянине!..

«Тут мене вже й товаришем не зовуть», — з гіркою подумав Тимчук.

— Громадянине, на нашому підприємстві працює понад три тисячі робітників, і, коли я до кожного персонально ходитиму в гості, мені не те що працювати ніколи буде — мені життя не вистачить.

«Ех, — подумав Тимчук, прямуючи до дверей, — чим отак працювати, як ти працюєш, краще б ти по гостях ходив...»

У спину йому, анітрохи не притишуючи голосу і не турбуючись, що її почує Тимчук, колюча громадянка сказала:

— Типовий відставник. Склочник. Держава їм на пенсії не поскупилася, от вони й ходять, не знають, до чого вчепитися.

«Іч ти! «Відставник», «склочник». Немає на тебе полковника Гладова. Він, дарма що не генерал, а лише полковник, він би вам усім мізки прочистив. І тому, що в парткомі, і оцим, що в завкомі. Ви б у нього забігали, як руді миші по гарячому черені! А я не вмю... Не дано мені...» Але генерал Тимчук даремно бідкався. Він багато чого вмів, і багато чого йому було дано. Того ж вечора обидва, і секретар парткому і голова завкому, приїхали до нього на квартиру вибачитися. Навіть пляшку коньяку привезли з собою в портфелі. Коньяку з ними пити не став. Покривив душею, послався на хворе серце, хоча на серце не скаржився. А пробачення їхні не прийняв. Бо такі речі взагалі туго пробачав людям, і до того ж бачив, що пробачення їхні не щирі. Але він повівся з ними люб'язно, оскільки тепер справа зрушилася з мертвої точки, тепер Сливенка примусять лікуватися, почнуть з нього робити людину...

А все почалося з того, що повернувся він із заводу додому спустошеним, розбитим, стомленим і бажав тільки одного, щоб до нього не прибіг Вовка, боявся зустрітися з його очима. Сидів у кабінеті за столом, похмуро палив сигарету за сигаретою і навмисне струшував попіл не в попільничку, а на свої невдалі мемуари.

Іронічно подумав: «А що, коли почати з такого от епізоду... Тамара радила зачепитися за щось таке, щоб одразу ж заінтригувати читача, за живе взяти. Чим не епізод? Бойовий генерал, командир танкового корпусу, кавалер багатьох вітчизняних та іноземних орденів, генерал, що штурмував Берлін і рятував Прагу, спасував раптом перед двома бюрократами. Повернувся від них з поразкою. І внаслідок цієї поразки втратить свій бойовий авторитет навіть в очах дитини, в очах дванадцятирічного хлопця, який вірив у тебе, якому ти обіцяв допомогти і якого, виходить, підманув. Отже, виходить, постарів ти, генерале».

Подзвонив Вадим і відвернув генерала від сумних думок. Вадим — старший син. Батьків улюбленець.

Але якось так вийшло, що з роками залягло між ними щось таке, що заважало батькові зрозуміти сина, а синові батька. Батько, як і кожен батько, мріяв, що син обере його дорогу, піде в училище, робитиме військову кар'єру. Син заявив, що він суто цивільна людина і в його портфелі місця для маршальського жезла не знайдеться. Син став інженером-технологом. Зір з неба не хапав, жив, працював. Одружився. Жили всі разом у великій п'ятикімнатній квартирі.

Донька Світлана вийшла заміж і виїхала в інше місце.

Поки жила мати, Вадим із своєю Ларисою ладив. Марія мала дивний характер, вона вміла розганяти, знешкоджувати будь-яку родинну неприємність. До того ж вона була гарною господинею, славною матір'ю, доброю свекрухою, а коли Лариса народила Нелю, гарною бабусею.

А після смерті Марії пішло прахом усе, і найперше — родинне щастя молодих Тимчуків. Чому вони не ладили, батько зрозуміти не міг і зарадити чимось не міг теж. Дійшло до розлучення, а затим і до розміну квартири. Сам Тимчук опинився в цьому будинку, в двокімнатній квартирі, Ларисі з малою теж дісталася двокімнатна, Вадимові, відповідно, однокімнатна.

І тепер батько й син були вже по-справжньому далекі один від одного. Телефон став чи не єдиним засобом їхніх взаємин.

— Ну, як ти живеш?

— Нічого. А ти?

— Спасибі. Працюю.

— Вдруге женитися не збираєшся?

— Уяви собі, не збираюсь. А ти? — І в голосі недразлива синівська іронія, іронія молодого над старим.

Але генерал не сприймає цієї іронії:

— Уяви собі, збираюсь!

— Ну-у? — маленька пауза, продиктована бажанням дізнатися, жартує батько чи ні.

— Ага, — і в цьому «ага» розставлені всі крапки над «і».

Син розуміє, що батько говорить серйозно, хоча тон їхньої розмови назвати серйозним не можна аж ніяк.

— На кому, коли не секрет? Хоча... Певен — на Тамарі Георгіївні!

— Ти вгадав.

— Ну, поздоровляю вас обох. Побачиш її, передаси привіт від мене. Я її глибоко поважаю...

«За що?» — мало не вирвалось у генерала, але він не вимовив цих слів, вони були б блюзнірством. Син його порядний і розумний хлопець і, коли каже так, значить, каже щиро.

— Дякую, передам.

— Буде весілля, покликати не забудете?

— Ну-у! Тільки на бучне не розраховуй. Наречена не для фати, і жених, по правді сказати...

— Батьку, не прибідняйся, ти ще у мене ого-го-го!

— Ну-ну. Від Світлани щось маєш?

— Не пише, жабеня.

— І мені не пише.

— А ти їй напиши...

— Що?

— А те, що ти мені сказав оце. Що одружуєшся.

І тут генерал вирішив бути відвертим до кінця:

— Знаєш, Вадько, я тут тобі наплескав язиком, а воно ще хто його знає, як вийде. Я-то їй запропонував, а вона...

— Що, вона?

— Сказала: «Спасибі, мені треба подумати».

— І правильно сказала?

— Що правильно?

— Що подумає. Кожна порядна жінка так сказала б.

— Думаєш?

— Певен.

— Ну-ну...

— Словом, батьку, не журись, все буде ол райт!

— Що, що?

— В порядку все буде! А поки що бувай, поспішаю. Звільнюся — забіжу подивлюся, як ти там обживаєшся.

І син поклав трубку.

А батько, натхнений цією розмовою, що наче й значимості особливої не мала, але раптом чомусь різко змінила його настрої на краще, трубку не поклав, а вдарив по важільках і заходився набирати номер...

— Лідія Борисівна? Добрий день. Володимир Сергійович у себе? Ага. Це генерал Тимчук турбує. З'єднайте, коли не зайнятий. Володимир Сергійович?

Драстуйте. Так, це я. Спасибі, скриплю потихеньку. Ні, це я загнув, звичайно. Живу, а не скриплю. Так, так, у мене все в порядку. Я от собі дозволив з якого приводу вас потурбувати. Тільки давайте домовимось так: не подумайте, що я на старості років у наклепники пошився, у секретаря райкому партії без потреби час відбираю, щоб йому на його ж таки низові кадри наскаржитися... Словом, був я сьогодні на радіозаводі. А привела мене туди ось яка справа...

Х

Але як про візит генерала на радіозавод і про телефонну розмову із секретарем райкому дізнався полковник Гладов? Ні, від цього старого прогнози секретів у природі практично не існувало. У всякому разі, при зустрічі він сказав Тимчукові:

— А ти, Тимофію Левковичу, індивідуальну методу визнавш? В кожному окремо взятому випадку персонально втрутитися? Не рентабельно, не рентабельно, товаришу генерал.

Тимчук не відразу й зрозумів, про що йдеться, а Гладов менторськи повчав:

— Ти людина заслужена, з авторитетом, і не гоже тобі через одного-однісінького ханигу персонально втручатися. Що ти, справді? Дружинник, комсомольський прожекторист?

«Не знаєш ти всього»,— хмикнув про себе генерал. Гладов тим часом вів далі:

— Алкоголізм — наш великий ворог, але боротися з ним треба через пресу, вивчати питання, фактів набрати і узагальнити...

Генерал до таких повчань звик і тільки махнув рукою:

— Я, Іване Корнійовичу, не соціолог, щоб факти вивчати й узагальнювати. Я генерал, та й то колишній. І часто в своєму житті робив нелогічні вчинки. Ти рядового Андросова пригадуєш?

— Рядового? Андросова? Я, Тимофію Левковичу, в тому віці, коли й генералів через одного пам'ятаю, не те, що рядових. Склероз...

— Ну, не прибідняйся, ти на два роки молодший од мене. Рядового Андросова ти засудив до розстрілу...

Полковник Гладов тільки головою похитав:

— Голова військового трибуналу мусить засуджувати до розстрілу, коли є в тому потреба.

— Та не поприкаю я тебе, Корнійовичу! Зрозумій мене правильно. Ти не самосуд чинив, у руках твоїх був караючий меч закону, вручений тобі державою нашою. І знаю, що судив ти чесно, по совісті, справедливо, по закону судив. І всіх їх, тобою засуджених, нічого пам'ятати не те що до сьогодні, ти їх повинен був забути вже по хвилині після слів: «Вирок остаточний і оскарженню не підлягає». Не гідні вони нічиєї пам'яті, Іване Корнійовичу, а нашої з тобою в першу чергу. На десятки хвилин негідні, не те що на десятки років. А рядового Андросова ти, Корнійовичу, мав би згадати ось з якої причини: вирок твій не затвердив я тоді, не розстріляли Андросова...

Полковник блимнув на Тимчука блакитними, як у немовляти, очима:

— Згадав! Слово честі, згадав! Ти ще з ним панькався потім...

— Як бачиш, теж один-єдиний, окремо взятий випадок, єдиний індивідуум. Характер уже в мене такий,— якось безпорадно всміхнувся генерал.

Але Гладов на його посмішку уваги не звернув. Він заговорив, чітко карбуючи кожне слово, ще й ребром долоні собі допомагав, різко розсікаючи повітря:

— І тоді говорив, і зараз скажу: судив Андросова за злочин, за дезертирство судив, і в тому, що засудив його до смертної кари, вини своєї ні тоді, ні тепер не почуваю і не почував. Сумління мене не мучило і не мучить. Ні тоді, ні тепер. Але те, що ти мій вирок не затвердив, мене не обурило. Ні тоді, ні тепер. Ти, як командуючий корпусом, мав на це право. Закон тут не порушено, все правильно. Честь мого мундира і мою юридичну амбіцію це аж ніяк не зачепило. І що Андросов живим з війни прийшов, повір мені, так само радий, як і ти. І довелося б нам зустрітися — чесно б йому у вічі дивився, бо і я знаю, і він знає, як діло було. А от тебе, товаришу генерал-лейтенант, я не розумію. Ні тоді не розумів, ні тепер. І поведінку твою і тоді засуджував, і зараз засуджую, тепер...— полковник Гладов миролюбно розвів руками.

І коли розібратися, рацію мав полковник Гладов, а не генерал-лейтенант Тимчук. Бо діло було так. Рядовий Андросов, автоматник з танкового десанту, під

час бою зістрибнув з танка й побіг. Не тоді, коли треба, зістрибнув і не туди, куди треба, побіг.

Були люті серпневі бої на Віслі південніше Варшави. Таких боїв і бували солдати могли налічити стільки, що роззуватися б не довелося і на руках пальців вистачило б... І ворог землю рие, і наші землю риють. Ворог відчуває, що відступати йому майже нікуди, — тривожно дихає в потилицю «фатерлянд».

Нескінченні бої виснажували і знекровлювали танковий корпус генерала Тимчука. Сон останні дні і ночі і не торкався очей генерала. Обстановка склалася такою, що годі було розібратися, хто наступає, а хто обороняється. Ворог настільки часто переходив у контратаки і вони були такими навальними, що танки, як солдати, закопувались по башти в піщану землю і тримали жорстоку оборону.

Ці бої були так не схожі на недавні бої в Білорусії, коли танки за добу проходили десятки кілометрів, визволяючи нові й нові міста і села.

Тож у цих переможних, наступальних боях і обкуритися б порохом рядовому Андросову! Може б, тоді, вже в перші свої фронтіві години, він відчув би себе солдатом і вірус болягузтва не розмножився б у ньому, не роз'їв би його ества. Але рядовий Андросов у тих боях участі не брав, він прийшов з поповнення по всьому, коли бригади і батальйони корпусу Тимчука відпочивали, латалися, готуючись до нових боїв.

Це не було пом'якшувальною обставиною при оцінці вчинку солдата, але коли вирок — відплата і воздання за цей вчинок — ліг перед генералом Тимчуком, щоб він своїм підписом перекреслив земне буття Андросова, генерал надто яскраво уявив собі той день, коли Андросов вчинив дезертирство, і якимось проник у його душевний стан, побачив поле бою не своїми, генеральськими, а його, Андросова, очима.

Гітлерівці знову панували в повітрі...

Наші аеродроми zostалися далеко позаду, бо ми за короткий час пройшли сотні кілометрів. А вони, навпаки, наблизились до тих своїх авіабаз, що розташувалися вже на території рейху. І коли наші літаки, долаючи велику відстань, пролітаючи над Білорусією і доброю половиною Польщі, робили один бойовий виліт, фашистські аси встигали обертатися тричі.

Це знав генерал Тимчук, але цього не знав рядовий

Андросов. Для нього небо було суцільною видимою смертю, бо в ньому він бачив багато ворожих літаків, що кидали йому на голову бомби, і мало наших, які б завадили ворожим вбивати рядового Андросова.

Наші комунікації розтяглися на сотні кілометрів, залізницю, як тільки перейшли кордон, треба було перешивати заново, паровозів і вагонів не вистачало, бази постачання безнадійно відстали, на обліку був кожен літр пального, кожен снаряд і кожна банка консервів.

Голодний паливний пайок позбавляв танків маневру і тих карколомних імпровізацій на полі бою, на які вони завжди спроможні, коли баки їхні по вінця наповнені газойлем. Це знав генерал Тимчук, але цього не знав рядовий Андросов, який був голодний, стомлений і переляканий до того ступеня, за яким зникають всі людські почуття, окрім тваринного інстинкту самозбереження.

Того дня загинув майже весь артдивізіон, що входив до складу бригади Борисова. Німці під прикриттям нищівного вогню «фердинандів» обійшли бригаду з флангу, відрізаючи від решти частин, з якими взаємодіяла бригада на лівому фланзі, і вже просочувались бригаді в тил.

«Юнкерси», як прив'язані, повисли над бойовими порядками бригади, не шкодуючи бомб. Важка німецька артилерія десь з глибини почала пристрілюватися все влучніше і влучніше. Бригада не могла маневрувати, бо навколо простяглися мінні поля. Долю бригади вирішували хвилини, долю корпусу — години.

Це знав генерал Тимчук, але цього не знав рядовий Андросов.

Генерал Тимчук знав, що в таких боях на пересіченій місцевості, густо нафаршированій природними і рукотворними перепонами, танки без піхоти сліпі і безпорадні. З-за кожного каменя, з-за кожної вирви, з-за кожного пенька танкам загрожували фаустпатронники.

І святий обов'язок кожного піхотинця, що входить до складу танкової бригади, десантника-автоматника — рятувати танки, знищуючи фаустпатронників. Ну, а танки, з свого боку, не дадуть в обиду піхоту.

Генерал Тимчук знав обов'язки рядового Андросова, а для рядового Андросова існував лише один обов'я-

зок — рятувати свою шкуру. І ось саме за це генерал Тимчук мав право одним розчерком пера підвести ризику під біографією рядового Андросова. Але він не зробив цього. Він бачив поле бою, що розкинулося на десятки кілометрів, бачив палаючі танки, свої і чужі, бачив літаки, що кидають бомби, гармати, що стріляють до останнього снаряда, бронетранспортери, що вибухають на мінних полях, людей, що гинуть на землі, на броні і в броні, але всі ці роздрібнені, жакливі епізоди не заступали йому бою в цілому, причому він серед сотень танків, машин, гармат, літаків, серед тисяч і тисяч людей бачив місце рядового Андросова.

А рядовий Андросов шукав своє місце там, де він розраховував уціліти. Для нього поле бою обмежувалось найбільше гектаром переораної плугом війни землі, і ні земля, ні небо, ні повітря не були ласкавими і милостивими до рядового Андросова.

В землі сиділи міни — смерть, з неба падали бомби — смерть, а в повітрі свистіли, кавчали, повискували тисячі, мільйони смертей. Всі ці смерті належали тільки йому, рядовому Андросову...

І він побіг від них...

Стрибнув з броні танка і побіг назустріч порятунку. Насправді ж він біг прямо в обійми єдиній, але вірній смерті, смерті від руки своїх.

Бій виграли без участі рядового Андросова. Ним у цей час уже займався полковник Гладов.

— Скажи, Тимофію Левковичу, ти пожалів тоді його? Мовляв, молодий, необстріляний, розгубився...

— Ні, не тому, Корнійовичу. Пожалів — не те слово. Що ж пожаліти нікчемного боягуза, коли герої віддавали своє життя в той день тисячами? Просто я подумав, що дуже легко зробити з боягуза труп, але дуже важко зробити з боягуза людину...

— І вирішив спробувати?

— Так.

— Але ж чому сам, особисто? Досить було того, що ти рятував його життя.

— А для чого йому було потрібне таке життя? Де гарантія, що він не загубив би його знову, злякавшись у наступному бою і наробивши дурниць? Йому треба було переписувати біографію...

— Під твою диктовку?

— Хоч би й під мою. Хіба я диктував щось не те?

— Ні, ти сам робив щось не те. Сашко Зеленчуков мені все розповів.

Генерал махнув рукою:

— Треба інколи й ризикувати. Діло давнє, випадок. Та ще й під гарячу руку.

— Але ж в ім'я якої логіки і якої справедливості ти ризикував власним життям і долею всього корпусу через якогось тремтячого боягуза?

— Ну, не перебільшуй, Корнійовичу, не згущуй фарби. Ми ризикуємо кожен день від самого нашого народження, ризикуємо втопитися, коли нас купують у ночвах, ризикуємо і тепер, сідаючи у ліфт, спускаючись по сходах, переходячи вулицю навіть на зелене світло, бо де гарантія, що не вихопиться якийсь порушник і не поїде на червоне?

Полковник Гладов назвав рядового Андросова «тремтячим боягузом», але тоді, коли за наказом генерала двоє автоматників привели його на КП і він постав перед Тимчуком, Андросов не тремтів.

Він уже нічого не боявся. Він поставив себе за межею життя і смерті. Він стояв ніби осторонь і спостерігав, як якийсь солдат на ім'я Андросов стоїть перед генералом, стоїть, переминаючись з ноги на ногу, раз у раз ковтає неіснуючу слину, бо в роті сухо, і раз у раз великим і вказівним пальцем лівої руки витирає куточки рота, хоча там теж було сухо. Гімнастерка не підперезана, і він для чогось обсмикував її правою рукою.

Справжній Андросов знав, що цього Андросова, котрий обсмикує гімнастерку, ковтає слину, якої в роті нема, і витирає куточки рота, зараз розстріляють, але йому його чогось не було шкода. Він був байдужий до його долі, а власної долі він уже не мав.

— Чого ти тікав? — запитав генерал.

— Страшно було...

— Чого?

— Смерті...

— І втік ти від неї?

— Ні-і...

— От бачиш! То чого ж було тікати?

— Не знаю...

— А хто знає?

— Не знаю...

— Ну, припустимо, втік би ти од смерті, що робив би?

— Жив...

— А як би ти жив? Як би людям у вічі дивився?

— Не знаю...

— Не знаєш?

Але й генерал не знав, що станеться через п'ятнадцять хвилин, що буде з ним самим, з усім корпусом, із становищем на цій ділянці фронту, з рядовим Андросовим, з механіком-водієм Зеленчуковим, з майором Шершенідзе і ще з тисячами і тисячами людей.

Поки що він наказав повернути рядовому Андросову пояс, дати автомат, і тепер рядовий Андросов нічим не відрізнявся від своїх конвоїрів.

— Підеш...

Шість страшних вибухів струснули землю навколо КП, і небо вже гуло і скімлило, над КП зависли «юнкерси», як приклеєні до вигорілої блакиті неба, а крізь дим і ядучий пил проглядали танки, що сунули з ріденького вільхового гайка. За танками бігла піхота. Це були не наші танки і не наша піхота.

Ворожі танки і ворожа піхота не повинні були показатися звідти. Там тримала оборону протитанкова батарея, підсилена бронебійниками і загоном автоматників. Тримала, але, видно, не втримала.

Тож перш ніж розібратися в обстановці і знову почати командувати танковим корпусом, генерал Тимчук змушений був стати командиром танкової роти, щоб ліквідувати небезпеку, яка раптово нависла над КП і з кожною миттю ставала все загрозливішою і загрозливішою.

А рядовий Андросов, який давно вже мав стати трупом б'ягуза і дезертира, знову став тим, ким і був досі, — танковим десантником. Разом з ним на броню командирського танка видерлися два його недавніх конвоїри, котрі мали б розстріляти рядового Андросова, якби схвалив і затвердив генерал Тимчук вирок полковника Гладова.

Один з конвоїрів Андросова в тому бою загинув, другий живе і по сьогодні. Живий і рядовий Андросов. Власне, не рядовий: з війни він повернувся з двома личками на погонах і на грудях мав орден Червоної Зірки і три медалі. Отже, не рядовий Андросов, а мо-

лодший сержант Андросов, по сьогоднішніх мірках — ветеран війни...

— Будь ласкавим, Тимофію Левковичу, скажи, як ви з ним місцями помінялися? Вірніше, не як, а чому? «Як» — мені Сашко Зеленчуков уже тут після війни, на рибі, розповідав. А от чому, чому? Що ти, з виховною метою вирішив йому на деякий час доручити корпусом покомандувати, чи як тебе зрозуміти накажеш?

— Зануда ти, Гладов, зануда, і що небезпечно, що ця риса у тебе з роками поглиблюється. Ну як тобі все зараз, через тридцять років, розповісти і пояснити? Бій то був короткий, але жорстокий, повік його не забуду. Були такі хвилини, що все на волоску висіло. Рація у нас вийшла з ладу, антену осколком зчесало. Гусеницю перебило, Сашко виліз лагодити. Я люк відкриваю, щоб хоч віддалено зорієнтуватися, що воно й до чого. Мої десантники, як миші в ожереді, поза баштою звиваються, відстрілюються, кулі по броні цьвохвають, здається, сама земля горить. Висуваюсь я з люка: «Ну, а мій хрещеник що робить?» Один з автоматників каже: «Так що, товаришу генерал, він зараз назад до полковника Гладова побіжить, то чи не простіше його отут на місці коцнути?» — «Ти що?» — питаю вже Андросова. «Страшно», — каже. І тіпає ним об броню, що, здається, од того танк хитається. «Страшно, — кажу. — Добре, давай сюди автомат, все одно з тебе толку ніякого. Сам ліз у танк, там безпечніше». Думаєш, міг у танк залізти? Ноги у нього таке з переляку виробляли, що у люк потрапити не могли. Я його в танк донизу головою спускав. А ситуація, Корнійовичу, така склалася, що я кілька хвилин був не командиром корпусу, навіть не командиром танкової роти, а від сили командиром танка. Та й то підбитого. Поки Сашко гусеницю церував, а Коробкін радіо лаштував та поки наші навалилися, виручили, я замалим не увесь диск розстріляв...

— Раціонально, раціонально! За всіма статтями військової доктрини: прощений дезертир ховається за товстою бронею, в безпеці, а генерал його власними грудьми захищає. Ефектно, але, відверто кажучи, тебе, Тимофію Левковичу, за такі штуки самого під трибунал треба було б. Цокни тебе тоді дурна куля в лоб — і хто б корпус очолив? Врятований тобою Андросов?

— Не пересмикуй, полковнику юстиції, знайшлися б люди і без Андросова. А хоч би й комбриг Борисов? Він через тиждень після того бою генеральські погони на плечах мав. Убити мене, до речі, і в танку могли. І багато разів до того і після того. Слухай далі, що було. Того тобі Сашко Зеленчуков розповісти не міг, не чув він нашої розмови. Сашко в той час уже свої фрикціони витискував. З бою ми вийшли, на КІП повертаємось. На броні один з Андросових конвоїрів убитий лежить, плац-палаткою ми його прикрили. Другий поранений...

— А Андросов бій у танку пересидів? Де ж справедливість?

— Війна на такі речі, як справедливість, не дуже зважає. У неї своя справедливість. Андросов цілий-цілісінький, навіть труситися перестав. Автомат з майже порожнім диском я йому повернув, іде мій Андросов на броні. Я в башті стою, люк відкрито, розмовляємо. І така проміж нас розмова пішла: «Страшно було, Андросов?» — «Дуже страшно, товаришу генерал». — «От бачиш, Андросов, а як мусило бути страшно мені, ти подумав?» — «Вам, товаришу генерал?» — «Мені, Андросов. Бо ти боявся тільки за самого себе, а я боявся і за себе, і за тебе, і за Сашу Зеленчукова, і за всіх у батальйоні, бригаді, корпусі. За скількох людей я боявся? І було мені, Андросов, страшніше в тисячу разів. Але я щось робив, на той страх незважаючи. І командував, і стріляв. А ти тільки трусився. Хіба це правильно?» — «Неправильно, товаришу генерал, але даю вам слово...» І що ти, Гладов, думаєш? Почервонів! І за те, що він почервонів, я йому, Іване Корнійовичу, все простив і пробачив. Він потім до самісінького кінця війни на моїх очах воював. Я вже з нього ока не спускав, з інтересу... І непогано воював, нагороди має. От тобі й індивідуальний підхід, і «нерентабельність», як ти кажеш... З цим п'яничкою Сливенком як вийшло? Справа не в ньому самому, хоча, коли розібратися, і його по-людськи шкода. Але справа глибше. Сім'ю його у сто крат більше шкода. Хлопця особливо. Хлопець у нього славний росте, розумний, а той сучий кіт його дитинства позбавляє. Ну й збунтувалася душа моя, пішов «в атаку». По-солдатськи пішов, не по-генеральськи, але так уже вийшло...

Подзвонила Тамара Георгіївна:

— Як живеш, генерале? Що робив?

Вона не сказала головного, але з її голосу він відчув, що вона згодна стати його дружиною, і серце його хлоп'ячому зацеміло.

Та він навмисне заговорив буркотливо, по-старечому:

— У мене все гаразд. А ти... Ти вже надумалась?

— Це не телефонна розмова. Ти б ще по рації зі мною зв'язався. Потерпи до зустрічі. Ти б на правах жениха запросив би мене в театр чи хоча б у кіно, я вже не кажу про ресторан...

— Заміжнім жінкам по ресторанах нічого швендяти.

— А я ще діваю, і мій статус дає мені право на легковажність. Справді, Левковичу, що ти робив, коли я подзвонила?

— Писав.

— Писав? Що?

— Та твої мемуари, будь вони неладні.

— Чому вони мої? Коли б вони були мої, то писала б їх я, а не ти.

— От і пиши.

— Корпусом я командувала чи ти? Отож. Прочитай хоч кілька рядків з того, що ти написав!

— Та я не підряд пишу, а так, що пригадається. От сьогодні пригадав один епізод, вирішив записати...

— Ну, ну, читай.

І він почав їй читати прямо в телефонну трубку:

— «У січні сорок п'ятого, коли ми вийшли на лінію Одер—Нейсе, а потім, розвиваючи успішний наступ, наблизилися до лігва фашистського третього рейху міста Берлін...»

— До міста не наблизились,— поправила вона, до міста залишалося шістдесят кілометрів.

— От бачиш...— ображено засопів генерал.

— Ну, я не буду, читай далі!

— Ну, далі про те, як нас перекинули в Померанію.

— Про це я і в «Історії Великої Вітчизняної війни» прочитаю. Про що саме конкретно ти хочеш написати?

— Про взяття Бондлау.

— Ого! Як ти вперше, ставши генералом, у генеральських покоях ночував?

— У тім-то й справа, що не ночував. Ночував я в помпотехівській літучці на скрині з інструментами. Там справно горіла залізна пічка, у старшого техника-лейтенанта Ковальчука знайшлася фляга спирту...

Він уже й думати забув про генерала Шварценфельда, командира танкової дивізії, з яким йому за війну довелося кілька разів стикатися і на якого «бог розвідки» капітан Савчук завів відповідне досьє, передав його Тимчукові, хоча час від часу й поповнював. З фронту на фронт, з півдня на північ перекидали танковий корпус Тимчука, і дивізія генерала Шварценфельда теж не сиділа на місці. Били генерала Шварценфельда інші.

Минуло більше як півроку. Настала зима. Правда, не наша зима. Без морозів наших хрустких, без снігу лапатоного, без завірюхи. Гнила європейська зима з туманами, дощами і крижаною крупкою, що марудно сікла по очах.

Корпус Тимчука наступав у Померанії, тіснив фашистів до моря, звільняючи місто за містом.

Якось, вивчаючи карту, капітан Савчук наткнувся на давно йому знайому назву міста — «Бондлау». Бондлау, Бондлау... Стривай, стривай, а чи не це Бондлау і є фатерляндом одного нашого заочно знайомого генерала? Як його... Шварценфельда?

Заглянув Савчук у свої записи — так і є. Місто Бондлау лежить точнісінько в смузі наступу гвардійського корпусу генерала Тимчука, і, окрім танкістів Тимчука, нікому те Бондлау брати. Виходить, сунемо до генерала Шварценфельда прямим ходом у гості.

Капітан вирішив зробити своєму генералові маленький сюрприз.

Бондлау танкісти Тимчука взяли без зайвого клопоту і, головне, без шуму. Батальйони, як ножі у масло, з трьох боків увійшли в прицикло місто, а з четвертого боку було холодне море. Кілька буксирних лайб, тягнучи за собою шлейфи бурого диму, поспішали якомога швидше зануритись у туман. Тривожно кигикали чайки. Танки з пірса пальнули для порядку кілька разів по лайбах, — влучити не влучили, налякати наляка-

ли,— і погуркотіли, іскри гусеницями викрешуючи з акуратного німецького клінкеру, вузькими завмерлими вулицями.

Вулиці були як вулиці і місто як місто. Таких міст набачились-надивились за останні місяці чимало. Були вони схожі одне на одне, як камінці з бруківки.

У центрі невелика площа, вимощена чорним, аж масним, камінням. Посеред площі обов'язково пам'ятник і обов'язково якомусь генералу. Більше і багатше місто — на коні генерал сидить, менше і бідніше — генерал стоїть піший, тут на коня не стяглися.

На площі ж ратуша з годинником на башточці, кірха, аптека і обов'язково пивниця. Від площі іноді на два, іноді на чотири боки розбігаються вулиці. Ближче до площі магазини і крамнички, далі будинки, як солдати в строю, всі однакові, ріг у ріг, дах у дах. Перед кожним будинком палісадник, такий, що доброму собаці там ніде й ногу задерти.

І серед сотень цих однаковісіньких будиночків капітану Савчуку належало розшукати той, у якому жила сім'я генерала Шварценфельда. Що сім'я там більше не живе, капітан Савчук не сумнівався, втекла, безперечно, стара фрау генеральша і молоді генеральни втекли, але будинок у валізку, звичайно, не запхнули, стоїть, ніде не подівся.

Може, простий смертний капітан шукав би маєтність генерала Шварценфельда дві доби, доки б знайшов-відпитав, але капітан Савчук був не простим капітаном, а капітаном розвідки. Ще за два дні до взяття танкістами Бондлау він мав телефонний довідник міста, звідки й переписав у свій вишуканий, мініатюрний, із срібними заціпками блокнотик адресу генерала Шварценфельда.

У місто віліс капітана Савчука прослизнув слідом за передовими танками, і, коли на північно-західній околиці Бондлау ще лунали постріли, він, недбало розвалившись на передньому сидінні, наказав своєму водієві:

— Дуй, Ванько, на Блюменштрассе, сімнадцять.

Іван був якраз під старт своєму капітану, зайвих питань не задавав; вирулив, і, коли танки ще стріляли з пірса по лайбах, віліс уже стояв біля воріт Шварценфельда.

Маленька деталь: на задньому сидінні віліса сиділо двоє кремезних хлопців із саперного батальйону з міношукачами в руках.

Оглядом будинку і сапери, і капітан Савчук залишилися задоволені. Мін не знайшли, капітан Савчук переконався: будинок і все, що в ньому, в повному порядку. Хазяї тікали, видно, поспіхом, змогли взяти з собою лише дві валізи, але німецька ретельність і акуратність навіть у хвилини небезпеки взяла гору над страхом, і все в будинку було прибрано так, ніби хазяї поїхали десь на пікнік чи на море і збиралися під вечір повернутися.

Капітан Савчук задоволено хмикнув, помацав рукою, чи м'який пуховик, залишив саперів у караулі і помчав на вілісі назустріч генерал-лейтенанту Тимчуку.

— Товаришу генерал, дозвольте доповісти! Ночівля вам забезпечена царська. Звичайно, їхня фрау вареників вам не наварить, оскільки у бігах, але... — Так до кінця війни і не навчився говорити з начальством у субординаційному тоні колишній нахабнуватий рахівник лісгоспазу з Чернігівщини капітан Савчук. — Зате помацаєте, який пуховик, товаришу генерал, спатимете, як у рідної мами!

— Я в своїй мамі на пуховиках не спав, капітане...

І згадалася йому в шварценфельдській оселі рідна хата на глинястому горбі над ярмом, вогкі кутки її, сточені шашелем лави і скриня, пучечок безсмертника під божницею...

Він знав, що хати його вже нема, спалили гітлерівці, знав, що й сестер розстріляли фашисти, знав, що й місця, пов'язані з його дитинством, змінилися невпізнанно, бо зробили своє діло час і війна. Але йому так захотілося хоч на одну мить туди, додому, на Україну, на рідне Поділля, в своє село, в свою хату, в дитинство, так захотілося, що подих перехопило в грудях і захищало очі.

Він не чув, коли капітан Савчук, побажавши йому на добраніч, тихо, навшпиньках вийшов.

Капітан Савчук виходив з генеральської оселі, ледь торкаючись землі. Можна сказати — він плыв над землею, його несло, бо груди його розпирало від задоволення: який сюрприз він зробив своєму генералові!

І коли б знав безстрашний і безшабашний капітан розвідки Савчук, що робиться зараз у душі його улюбленого генерала, то заплакав би з досади.

А генерал Тимчук, як сновиди, ходив з кімнати в кімнату, до кінця не усвідомлюючи, для чого він тут. Дивне почуття охоплювало його. Почуття, яке складалося багато з чого, але єдиного в ньому не було — зловтіхи.

«От ми й обмінялися візитами, «колего». Я тебе в гості не кликав і до тебе прийшов не з цікавості, а з необхідності. Прийшов для того, щоб ти і такі, як ти, навіки забули негарну моду непроханими в гості ходити. Ти спалив мою хату і постріляв моїх сестер (не ти особисто — твої, не в тім суть). Що накажеш робити тепер мені? Побити на череп'я твої порцеляни, повиштрикувати очі твоїм предкам на портретах? А потім завалитися, не скидаючи чобіт, на твою чисту постіль і викачатись по ній у брудному комбінезоні. А на ранок розпороти перину, аби білий пух летів з неї і вкрив цю брудну і вогку землю, на якій справжній сніг не хоче лежати?»

А zostалися б тут твої донечки, генерале Шварценфельд, годилося б їх, за законами війни, нав'язаної тобою, згвалтувати? А дружину твою, генеральшу, пристрелити, як стару суку, щоб не гавкала, не брехала, не заважала спати?

І все правильно...

І квіт...

Тільки не буде так, генерале Шварценфельд, бо не може так бути! Різні ми люди, хоч обидва й генерали. Твоє генеральство — спадкове, бо війни для тебе і для твоїх предків — професія, такий ви собі шматок хліба обрали — жити з війни. Кривавий шматок хліба, але ситний. Годував він тебе і твоїх пращурів до двадцять сьомого коліна. Он баньки повилуплювали, приндіяться з портретів.

Ти народився у цій кам'яниці під черепичним дахом, я — під стріхою.

І моє генеральство з необхідності, бо хоч воюю я все життя, але воюю з війною. Для мене війна не професія, а воюю для того, щоб не воювали мої діти».

Генералові забракло повітря. Чужий дух, пахощі чужого ворожого затишку викликали нудоту.

Хімічні німецькі пахощі... Пахощі продукції концер-

нів, де в одному цеху вміють робити духмяні парфуми для білизни і газ «циклон» для в'язнів концтаборів.

Підстрижені, причепурені німецькі краєвидики в рамочках під склом на стінах, а за стіною тисячі і тисячі кілометрів сплюндрованої землі.

Тевтонські сентиментальні янголята з ямками-пупчиками, ніжними кучериками, щічки-яблучка, ручки-ніжки, ниточками перев'язані. А заплющиш очі, і ввижаються ті висохлі дитячі трупики на горах попелу спалених матерів.

Важка фаянсова чашка з написом «цум кафе унд мільх» — «для кави з молоком». Саме молоко, чи воду, чи ще там щось зась пити з такої чашки, бо вона тільки «цум кафе унд мільх»! Завбачлива німецька акуратність! От взяти хоча б ті гори окулярів на складі захопленого вчора концтабору... Як акуратно вони відсортовані: окуляри в металевих оправках — ліворуч, окуляри в рогових оправках — праворуч, а окуляри в золотих та срібних оправках давно вже загули.

Сімейний альбом в оксамитових палітурках, чорні дубові панелі, оленячі роги над каміном, годинник з порцеляною пастушкою, лакована етажерочка, кабаняча морда на стіні у вітальні...

Гей, капітане Савчук, куди ж ти завів свого комкора, хіба хочеш, щоб він тут задихнувся?

Так і не присівши на жодне з м'яких крісел, генерал грюкнув дверима і опинився на ганку. Потім пройшов палісадник і, брязнувши залізною хвірткою, вийшов на вулицю. За ним двома тінями метнулися ад'ютант і ординарець.

Вузька вулиця була заповнена танками і машинами. Чулися веселі голоси людей, брязчав метал, рипіла гармошка, форкала і сичала паяльна лампа, хтось прогрівав мотор, і вистріляні клуби перегорілого газойлю настирно лізли в ніздрі, але дихалося легко. Легко дихати не заважав навіть липкий туман. Навпаки, він звеселяв, переконуючи, що ворожа авіація не застукає танки в цих вузьких, цегляних катакомбах міста.

За рогом стояла ремонтна літучка. З вузької труби, що стирчала з її даху, вився димок. Це був мирний димок, він не смердів бензином, мазутом чи горілим залізом. Так само пахне дим з печі селянської хати. І генерала Тимчука чомусь нестримно потягло туди.

— Я буду тут, — сказав він ад'ютанту і ординарцю. — Коли що — знатимете, де мене шукати! А ви, хлопці, йдіть у генеральські покої та спочиньте трохи.

Вони відкозирали і пішли, а він постукав у двері літучки. З-за дверей чулося, як хтось тихо наспівував: «Розпрягайте, хлопці, коні...»

Генерал постукав гучніше...

— Заходьте, слов'яни, гостями будете!

У літучці на залізній пічці розігрівалася тушонка. Кругловидий чорнобровий хлопець у заяложеному комбінезоні тримав у руках пузату флягу.

При появі генерала очі у нього зробилися круглими, як у риби...

— Товаришу генерал, старший технік-лейтенант Ковальчук...

— Вільно, Ковальчук! Просив гостей — приймай...

XII

...Вони домовились про зустріч, і Тимчук поклав трубку. Стомлено потер чоло. Є над чим задуматися... Треба запросити всіх бойових побратимів. Скільки їх зосталося?

І раптом Тимчука кольнуло під серцем. З болем подумав, що з кожним роком все менше і менше збирається їх святкувати Перемогу. Травневий день рік від року свідчить, як тануть ряди дорогих для нього людей, з якими він пройшов усю війну, його однополчан.

І не кулі, не осколки, не бомби, не міни, не фаустпатрони кладуть їх у могилу. Вони не згоряють у танках, як колись, — вони згоряють у житті.

Генерал-майор Борисов... Такий здоровий на вигляд був чоловік. Заснув і не прокинувся. Серце. Зупинилося уві сні. Як годинник, якого забули завести.

Начальник штабу, полковник, згодом генерал-майор Якушин... Цього поклала в могилу гіпертонія. Інсульт.

І не дивно. Скільки ночей він недоспав, скільки мільйонів цигарок викурив. А що за голову мав чоловік! Яка феноменальна пам'ять, який гострий аналітичний розум. Навіть на фронті він викроював десяток, півтора десятка хвилин, щоб зіграти в шахи, «воздвигнути», як він казав, комусь із штабістів «кіндер-мат».

Полковник Волков... Рак.

Не приведи доле такої хвороби і такої смерті нікому. Краще вже в танку живцем згоріти. І він горів, полковник Волков, не раз горів, але не згорів.

Полковник Голубничий... Цього серце в домовину вклало. Тільки вмер він не так легко, як генерал-майор Борисов, довго мучився, валявся по госпіталях та клініках.

Тимчук подумав про одну річ, якій не надавав раніше значення.

Привітальні листівки на День Перемоги від своїх колишніх солдатів... Які купи приносив їх листоноша ще десять років тому, і як тоне їхня пака рік від року. Не всім своїм адресатам він мав змогу відповісти, не всіх пам'ятав, дехто з них і адресу свою зворотну забував проставити...

А тепер він, вражений і схвилюваний мало не до сліз, подумав: скільки з них так і не діждалися його поздоровлення, його теплого слова! Не дочекаються, бо їх уже нема... Бо вмирають не тільки полковники і генерали, вмирають рядові і сержанти.

Генерал схилив голову на руки і подумав: «А скільки ж нас доживе до п'ятдесятиріччя Перемоги? З фронтових генералів, мабуть, не доживе жоден. Колишні рядові, сержанти, лейтенанти, які стали генералами вже в наші дні, після війни,— ті доживуть. А з нас навряд щоб котрийсь...»

Якось в одній газеті він прочитав вірш, який глибоко вразив його. Взагалі генерал Тимчук до поезії ставився нейтрально, поетами вважав лише трьох людей на землі: Пушкіна, Шевченка і Некрасова, але тут він знічев'я прочитав газетного вірша. Прочитав раз, прочитав удруге. Потім вирізав колонку з газети і носив при собі в блокноті.

Зараз він дістав блокнот, знайшов між сторінками вирізку і прочитав вірша знову:

Война откатилась за годы и годы,
И горечь, и славу
До дна перебрав...
А пули еще прилетают оттуда —
Из февралей, из-за тех переправ.
А пули летят из немыслимой дали,
Уже потускневшие капли свинца
Пронзают броню легендарных медалей,
Кромсая на части живые сердца!
Я знаю, что схватка идет не на равных,

И нечем ответить такому врагу...
> И я не могу уберечь ветеранов,
Я даже собой заслонить не могу.
И я проклинаю пустую бравату,
Мне спать не дает ощущение вины...
Все меньше и меньше к Большому театру
Приходит участников прошлой войны.

Генерал зітхнув і заховав вирізку назад у блокнот, а блокнот — у шухляду стола. Знову схилив голову на руки. Подумав: «Що ж, будемо жити, скільки кому відпущено. Будемо людьми. Як і досі були. Нехай скресне крига на ріці, зазеленіють наші колишні плацдарми. Проклянуться барвінок на солдатських могилах... Обдзвоню всіх, хто вцілів. Домовлюсь попередньо із Сашком Зеленчуковим, тільки йтиметься вже не про машину, а про автобус ЛАЗ. Знайдеться в Сашковому господарстві ЛАЗ? А чому б і ні? От сядемо всі в автобус і поїдемо з одного плацдарму на другий. Як тоді, восени сорок третього, лісами. І десь на зупинці, в лісі, як вийдемо ноги трохи розім'яти, я скажу: «Таке діло, хлопці, жениться ваш генерал. Як вам ця новина?» А може, хай краще Тамара скаже? Ні, треба бути мужчиною до кінця».

XIII

Був чудовий сонячний день, з тих днів, коли особливо відчутно стає, що зима вже не втримається. От і небо ще холодне, синє непрозорою студеною зимовою синявою, і великі кучугури снігу стоять незайманими, і крижаний різкий вітер стьобас по обличчю, і під ногами на тротуарі спресований сніг, що давно перетворився на лід, твердий, монолітний, не збирається підтаувати. Але в тих місцях, де лопата двірника зішкребла його майже до асфальту, помітна чорнота, і там асфальт уже несміливо парує, підсихає, стає сірим, як весною і влітку.

Та сонце вже світить по-весняному, наперекір усім календарям. Його промені лоскочуть бурульки, і ті плачуть сльозами тихої радості.

Радість охопила Тимофія Левковича, коли він вийшов у двір і зажмурився від сонця. Як і завжди, коли йшлося про його власну особу, Тимчук подумки сказав:

«Ну що, генерале, перезимували? І ще одну весну побачимо!»

У дворі клекотіло. Задиристо, по-весняному, цвірінкали горобці, галасувала дівтора. Хлопчаки грали у якийсь спрощений, ними самими придуманий варіант хокею, де за шайбу правила погнута консервна бляшанка. І бряжчала, і деренчала ця бляшанка немилосердно.

— Слива-а-а! Слива-а-а! — почувлися голоси.

— Іду-у-у! — ляснуло у генерала за спиною, і він мало не присів від несподіванки.

Оглянувся — за ним стояв Вовка із саморобною клюшкою в руках.

— Це ти — Слива?

— Драстуйте, товаришу генерал! Я. У нас всі прізвиська скорочують, щоб зручніше було. Я — Сливенко, значить — Слива, Бондаренко — Бондар, Медведев — Медвідь.

— Ну, як живеш?

— Добре. В неділю ми з мамою тата відвідали. Він у Глевасі, це недалеко тут, електричкою їхати. Лікують його. Знаєте, він тепер такий, такий... тихий...

— Змінився?

— Змінився! Зовсім інший став. Тихий, якийсь лагідний. Все у нас з мамою пробачення просив, у вічі нам не міг дивитися. І наобіцяв стільки!..

— Чого ж він наобіцяв?

— От, каже, вилікуюсь, горілки в рот не візьму. І телевізор новий купимо, і меблі нові, і транзистор мені пообіцяв... Хотів я, товаришу генерал, ще минулого разу щось запитати...

— Що ти заладив — «товаришу генерал», «товаришу генерал»? Називай мене просто Тимофієм Левковичем.

— Добре, Тимофію Левковичу, а ви самі на війні хоч одного фріца вбили?

— Багато вбив.

— Ні, щоб власноручно!

— А-а-а, власноручно? Генерали, Володю, на війні для того, щоб думати, а не для того, щоб убивати.

Вовка якось розчаровано і разом з тим вибачливо всміхнувся і побіг до дітей.

А генерал подивився йому вслід і подумав, що сказав хлопцеві неправду. Одного, у всякому разі, він

убив. Не вбив, розстріляв, хоча за законами війни не мав права цього робити, бо той німець уже вважався військовополоненим. Але Тимчук убив його і, коли б міг, тисячу разів піднімав би його з сирої землі і во-скрешав, щоб знову вбити...

Залишки розбитої бригади полковника Тимчука і не-великі загони бійців з інших частин, що приєдналися до бригади, відступали по Брест-Литовському шосе у напрямку на Київ.

І по шосе, і по обочинах тяглися скорботні валки біженців. Ішли піші й кінні, їхали на рипучих возах; штовхали поперед себе дитячі коляски, тачки, тягли за собою саморобні візки. Жінки, діди, діти, підлітки... Інстинктивно біженці тулилися до військових, шукаю-чи у них захисту. А захисту не було. Бомбили немилосердно і обстрілювали з повітря теж. Починався наліт, розбігалися хто куди, потім поверталися, нашвидкуруч закопували вбитих, а голосили вже дорогою.

Десь між Новоградом-Волинським і Житомиром прив'язався до них «месершміт». Прив'язався, як гедзь. Низько, так, що їм було видно льотчика, він літав над колоною, притискав її до землі, методично пострілю-вав, злітав у небо, робив коло, знижувався і знову й знову прасував колону, даючи короткі злі черги.

Не треба було бути професійним військовим, аби зрозуміти, що фашистський льотчик просто розважа-ється. Кулі влучали в коней, людей, розцепляли вози, дзвкали по броні танків. У колоні Тимчука йшла полуторка із зенітним кулеметом. Він стріляв, але не влучно. Стріляли в літак усі, хто мав з чого стріляти. А він і далі розважався.

Тимчук видерся на приступку полуторки.

— Спокійно, спокійно... Як на стрільбах! Визначте дистанцію! Його треба збити! Його, гада, треба збити!..

І його таки збили!

За ним потяглася цівка чорного диму, але замість того, щоб падати, він почав набирати висоту. Раптом від літака, вже добряче вкутаного димом, відділилася маленька кулька. Не встигли ще всі зрозуміти, що це таке, як над кулькою розквітла біла кульбаба.

— Вистрибнув!

— На парашуті спускається!

— Взяти живим! — наказав Тимчук.

У кузов полуторки, брязкаючи зброєю, полізли бійці. Шофер вирушив на поле і погнав до лісу, над яким, спускаючись, гойдалася біла кульбаба.

Тамара Георгіївна перев'язувала поранених. Дівчинка років чотирьох, котрій Тамара Георгіївна туго пеленувала культю, яка ще кілька хвилин тому була кистю правої руки, вирішила долю фашистського льотчика.

Дівчинка не плакала, біль ще був тупим, і вона перебувала в стані шоку. Бліде, посіріле, як дорожній пил, личко дівчинки потім довго снілося Тамарі Георгіївні... І раптом несподівано дзвінким голосом дівчинка не стільки запитала, скільки ствердила:

— Тьотю, але ж у мене ще виростуть пальчики? Правда?

...За півгодини привели льотчика.

Коли його прикладами підштовхнули до Тимчука, він недбало приклав до пілотки два пальці. Потім спроквола заговорив.

— Що він каже?

— Він каже,— почала перекладати Тамара Георгіївна,— що війна за два-три дні закінчиться. А ще він каже, що стомився і зголоднів. Просить передати його вищому командуванню. Говорить, що він племінник Герінга і що його вже завтра обміняють на будь-якого радянського генерала. Проте якщо йому створять відповідні умови в полоні, він може й не поспішати, бо однаково війна скінчиться найближчими днями.

Поки Тамара Георгіївна перекладала, німець у такт її словам хитав головою, потім поліз в кишеню комбінезона, дістав масивний срібний портсигар, клацнув кришкою, витяг сигарету і закурив. Сигарети були товсті, із гарного паперу, із золотими мундштучками. Тим часом Тимчук неквапливо розстібав кобуру і діставав свого «тетешника». Пострілів він не чув, хоча розстріляв усю обойму. Тільки кожного разу, коли натискав на курок, у вухах його бриніло: «Тьотю, але ж у мене ще виростуть пальчики? Правда?»

...Бурулька впала до ніг генерала і розкололася. І чи то в кризі були домішки іржі, чи то сонце так хитро підсвічувало, але скалки її здавалися рожевими і зовсім не холодними. Як дитячі льодяники...

ОПОВІДАННЯ

ЦЕРЕМОНІАЛЬНИЙ МАРШ

Нестерпно пекло сонце, а дорога була нескінченною. Піт і кров засихали на гімнастерках білою і червоною сіллю.

Дорога тільки здавалася нескінченною. Для багатьох з нас вона мала дуже конкретний кінець: упав у пилюку — і справив по тобі відхідну автомат...

Часом коротко, ніби знехотя, часом — довго.

Ах, як він, залізний «шмайсер», стрибає в руках, коли короткий, м'ясистий палець, порослий рудою щетиною, спроквола натискує на гашетку...

Скільки їх, конвоїрів? Ніби не так і багато. Але ми беззбройні. Крок — праворуч, крок — ліворуч, і їхні «шмайсери» загавкають.

Так уже було... Раз, і вдруге, і втретє. І вдесьте... То довго, залиvisto, то коротко, ніби знехотя. А ми ще не знали, що вони називаються «шмайсерами».

Знали лише, що ми полонені... І знали, що не переможені.

Скільки нас було? Рота? Мабуть... Збірна.

На гімнастерках петлички червоні, сині, зелені. Йшли піхотинці, артилеристи, прикордонники. І кавалеристи йшли. Пішки... Дорога впиралася в село, і наша понівечена валка втягалася в нього.

На околиці стояли машини. Ліворуч, біля криниці, юрмилися їхні солдати, офіцери... І генерал стояв. Звичний з дитинства журавель здавався нам схожим на шибеницю. Але не для нас — для них. Праворуч залякли похнюплені жінки, перелякані діти і байдужі до всього біблейні діди.

У відкритій машині височів цибатий в чорному мундирі й тримав у руках щось схоже на фотоапарат. То була кінокамера...

Ми знали, що кінотеатри Берліна чекають документального кіно: бредуть солдати переможеної армії.

— Рота-а! Струнко-о! Рівняння направо! Церемоніальним маршем...

Так скомандувати міг тільки кадровий старшина! І це був старшина. По чотири трикутнички крові запеклися на його зелених петлицях. І ми пішли. Взяли «ногу» і пішли так, як ніколи не ходили до того.

Потім саме так, церемоніальним маршем, ми пройдемо разом з вами, живими, 24 червня 1945 року і кинемо до підніжжя Мавзолею прапори з чорними свастиками.

— Н-ножку, н-ножку! Лівою, лівою, лівою!

Ми йшли, і здригалася земля.

Ми тримали рівняння направо... На похнюплених жінок, на переляканих дітей, на байдужих біблейних дідів. Ми не змогли їх тоді захистити... Але ми йшли так, як не ходять полонені... Так ходять тільки переможці!

Церемоніальним маршем ішла рота регулярної, нерозбитої армії і віддавала шану своєму народові.

Це була наша остання шана, але ми йшли. І ті, хто стояв праворуч, вздовж тинів, уже розуміли, що армію, яка складається з таких рот, як наша, неспроможний перемогти ніхто і ніколи.

Про тих, що бовваніли біля криниці, ми просто не думали. Ми не дивилися в той бік. І не бачили, як опустилася кінокамера в руках у того цибатого, чорного... Але ми знали, що йому такі кадри для берлінського кіно не потрібні.

Ми не чули крику: «Хальт!», а коли б і чули, то однаково ще не знали тоді, що він має означати. А коли б і знали, то все одно не зупинилися б.

І гавкання «шмайсерів», тепер уже не короткого, а безперервного, переляканого, злого, ми не чули теж.

Просто в очах наших згасало сонце...

Але ті, кому воно ще світило,— йшли. Йшли так, як на параді, йшли так, що здригалася земля.

Ми не чули, як стиха, сам до себе сказав їхній генерал:

— Здається, ми програли війну...
Та ми знали, що він не помилявся!
А до нашої перемоги було ще довгих чотири роки.
І в гримкотінні наших кроків тонуло перелякане гавкання «шмайсерів»...

ЛІНІЯ НАСТУПУ

Іти вперед так легко.

Дарма що палить сонце, а ковани чоботи з низькими широкими халявами грузнуть у піску, плутаються в траві, ковзають по торішній глиці. Де трава вища, зеленіша, бризкають червоні крапельки суниць. Дехто згинається і рве їх з коренем, із зіллям, об'їдаючи ягоди на ходу.

Рукави засукані до ліктів, коміри розстебнуті, каски гойдаються позаду на ранцях, і прохолодний вітерець лісу висушує піт на розпарених червоних лицах, плутається, блудить у білих чубах.

Батальйон розплився сіро-зеленою плямою, обминаючи вирви від бомб і снарядів.

Все просто і зрозуміло, як торік, як і позаторік.

Зробили своє діло пілоти, десь далеко попереду в ставелих скринях задихаються від спеки і пилюки танкісти, але незмінний закон війни каже: поки на територію не ступила нога піхоти, її не можна визнати завойованою.

І ноги піхоти ступають. Ноги в кованих чоботях з короткими широкими халявами, куди так зручно засовувати запасні магазини для «шмайсерів».

Роти розтяглися негустими ланцюжками і прочісували ліс. Час від часу диркали короткі автоматні черги. Так, для годиться. Противник відступив. У лісі не залишилося нічого живого, крім чорних ворон, що після кожної автоматної черги здіймалися вгору, злякано каркаючи. Все, що хотіло вижити, відкочувалося на схід.

Несподівано ліс звузився до гострого клинця, підступив до шосе. Шосе — це звалище каміння, обгорілого металу. Танки повивертали гусеницями бруківку, авіація не пошкодувала бомб, так що шляхом сполучення шосе могло вважатися хіба що десь на штабних оперативних картах. Ліворуч — клинець лісу обми-

вала звивиста річечка з болотистими берегами, праворуч — майже до обрію заліг мочар, порослий очеретом.

Ланцюжки передової роти зламалися, солдати збивалися до купи, як отара овець, що переходить міст.

Солдати йшли вперед по вже завойованій території, бо вона стає такою, як тільки на неї ступить нога піхотинця. Це були здебільшого молоді, але вже досвідчені солдати. За два останні роки їхні ковани чоботи ступали не на одну чужу територію, і вона відразу ж ставала завойованою. Вони багато бачили, але мало знали, бо мало думали і розуміли.

Вони набивали оскому яблуками в осінніх польських садах, вони пили густе як кров і терпке вино в Салоніках, спітнілими широкими долонями ляскали нижче спина парижанок на Монмартрі, вони навпіл розсікали кинджалистими багнетами червоні голови голландського сиру і так само невимушено, хвацько, діловито розкрювали людські голови.

Найкраще вони вміли вбивати. Це була їхня професія, і вони виявили себе непоганими фахівцями.

А зараз вони йшли землею, де не було густого, терпкого вина, де жінки і дівчата дивилися вовками або ховалися по лісах, але ця земля, — солдати відчували це, — була казково багатою, значно багатшою за всі ті землі, які вони вже топтали своїми кованими чобітьми, і цю землю треба було пройти з кінця в кінець якнайшвидше.

І раптом один з них упав. Переламався в попереку і впав. Сіпнувся кілька разів і скоцюрбився в тій позі, яка не залишала сумніву: тепер він може тільки лежати, стояти йому не доведеться вже ніколи.

Рядовий Власюк вистрелив без команди.

Не втримався. Німець сам вийшов на мушку, мушка виявилась у площині прицільної рамки, і палець плавно натис на спусковий гачок.

Все — як на учбових стрільбах. Приклад був міцно впертий у плече, віддача майже не відчувалась, а рука вже механічно повертала затвор, досилаючи новий патрон у патронник. Стріляна гільза, вистрибнувши, лягла поруч. Власюкові здавалося, що він промазав, бо минуло вже кілька хвилин, уже й гільза висмерділась, проходила, а німець не падав, ішов просто на нього,

а решта німців, здається, і пострілу його не почувла. Насправді ж минула заледве секунда.

До того все було схожим на німе кіно, коли раптом рветься плівка і кадр непорушно завмирає на екрані. Але ось плівку заклено, все зарухалось, а німець упав. І рядовий Власюк вистрелив удруге, і цього разу, звичайно, промазав. Німецькі «шмайсери» накрили свинцем і вогнем вузький клинчик лісу.

«Дехтяр» сержанта Сєдих прошив ще двох чи трьох.

Рядовий Нариманов дав довгу чергу з ППД, але жодна його куля не досягла мети, бо німці вже встигли залагати, а дехто, звиваючись, відповзав з відкритої місцини.

— Нариманов, відставить! — гукнув Сєдих.

ППД замовк, а Власюк гарячково досилав у патронник третій патрон.

...Їх було троє: сержант Сєдих, рядовий Власюк і рядовий Нариманов. Вони зайняли оборону за всіма правилами тієї науки, яку вивчав Сєдих у полковій школі.

Правда, одному з них треба було залагати і окопатися по той бік дороги, тоді сектор обстрілу вийшов би ширшим.

Сержант Сєдих розумів це, але...

Він вважався ветераном, бо служив уже третій рік, а Власюк і Нариманов — «первогодки», новачки, ще й року не прослужили і горнулися до нього, як курчата до квочки.

У сержанта не повернувся язик наказати комусь із них залагати по той бік дороги, бо він розумів, яка ляклива самотність навалилася б на молодого солдата. Залишити їх обох тут, а самому з кулеметом окопатися там, він теж не наважився — бійці вони молоді і мають бути на командирових очах, аби від розгубленості чи переляку не нарobili дурниць. Тому й окопалися на піщаному горбі праворуч від дороги всі троє — поруч.

Хоча... не зовсім поруч. Сержант Сєдих не порушив польового статуту, і порішити всіх трьох однією гранатою ворогові не вдалося б ніяк.

Ех, солдатська саперна лопатка, що на марші непотрібним вантажем муляє бік! Рятівницею ти стаєш в обороні! Тобою так зручно копати землю навіть навлежачки. Коли небезпека нависає над головою, лопаткою за лічені хвилини вибушуєш ячейку, і вже можна зруч-

но і безпечно залагати. Невелика передишка в бою — і вже можна розміститися в окопчику, стріляти з коліна. Не лінуйся, солдате, працєю лопаткою, і скоро ти сховашся в землі на повний зріст. Живим сховашся — і виживеш, бо мертвим заховатися в землю на війні — не штука. А тоді від індивідуальних окопчиків потягнуться звивисті, ламані лінії траншей — і з'явиться перша лінія оборони. Потім будуть і бліндажі, і бункери, і землянки в три накати, і дерево, і залізо, і бетон, але все це починається з саперної лопатки, що «зайвим» вантажем муляє бік на марші.

Ні Седих, ні Власюк, ні Нариманов окопатися як слід не встигли, і траншеї між їхніми окопчиками не було, але німці змушені були залагати.

І коли хвилину через десять зі штабу ворожого батальйону їх запитали, в чому там справа, командири передової роти відповів, що росіяни чинять шалений опір.

Німецький майор, командир батальйону, негайно за-телефонував у штаб полку, що його батальйон наткнувся на лінію оборони росіян і веде жорстокий бій, прориває першу лінію цієї оборони. Оборону він назвав «багатошеленованою». Таке діло — коли доповідаєш вищому начальству, краще перебрати, ніж недобрати.

І не сержант Седих, ні рядові Власюк і Нариманов не знали, що на двадцятій хвилині цього нерівного бою у німецькому штабі дивізії випещений генеральський ніготь ковзав по карті, і німецький генерал бридливо підпускав шпильки начальникові розвідки, а той клявся, що ніякої лінії оборони тут немає і бути не може.

Німцям не хотілося умирати, а троє наших хлопців просто про смерть не думали, бо, по-перше, вони були молоді й не дуже у смерть вірили, а по-друге (і це було найголовніше!), їм було ніколи — вони тримали оборону.

То дарма, що німецькі танки вклинилися вже десь кілометрів на десять. Там є артилерія, хай вона танками і займається. В артилеристів своя робота, у сержанта Седих і двох його рядових — своя.

Німці не вмiли так воювати. Вони звикли йти у повний зріст і нагиналися тільки для того, щоб із-за широкої низької халяви дістати черговий магазин для «шмайсера». Тут же довелося залагати, і вогонь їхніх

автоматів не був прицільним, кулі розсікали повітря значно вище, над головами наших бійців, що десь у німецьких штабах уже іменувалися «лінією оборони».

— Не стріляти, — наказав Седих, — патронів у нас не вагон і навіть не віз, кожна куля має увійти туди, куди слід. Хай вони піднімуться в атаку, от тоді ми їх і пригладимо... Гранати приготуйте!

Німці справді короткими перебіжками почали наближатися до горба, і тут Седих і Нариманов їх «пригладили». Троє чи четверо увіткнулися носами в пісок, решта були змушені залагти.

Потім вони знову піднялися в атаку, зчинилася страшна стрілянина, прицільно вдарив крупнокаліберний кулемет.

І коралово-червоно зацвіла гілка мигдалю перед очима у рядового Нариманова. І Нурек зашумів, заgrimів, дико, незвично, а гори підступили близько, з синіх зробилися чорними, і всі гуртом упали на нього...

Сержант Седих дострілював диск, рядовий Власюк ледве встигав досилати патрони у патронник і витягати обойму за обіймою.

Німці падали. Але їх падало значно менше, ніж того хотілося б сержанту Седих і рядовому Власюку. Коли замовк «дехтяр» сержанта, вони із звірячим ревіськом поперли на піщаний горб.

Тоді заговорила кишенькова «артилерія»: Седих і Власюк кидали гранати, після кожного кидка заривалися обличчям у пісок, бо гранати рвалися поруч: лежачи далеко не кинеш, та й німці вже близько.

Десь у тилу горіли танки. Сержант Седих був у цьому впевнений, бо чув, як далеко позаду бухкала важка артилерія.

А може, це і не гармати б'ють, і не гранати рвуться, а батько важкою дерев'яною битушкою вдаряє по стовбуру столітнього кедра, щоб на землю сипалися смачні горішки? Малий Ванько, якого вперше взяли в тайгу, тупцює біля батька і похапцем збирає ті горішки в торбу...

Коли вибухнула остання граната, а патронів не залишилося жодного, рядовий Власюк скомандував собі йти в контратаку, розпочинати рукопашний бій.

Він встиг зробити три кроки і всадити багнет по саму шийку в живіт першому, хто підвернувся. Всадив

трохи вище пряжки з написом: «Гот міт унз», що по-нашому значить: «Бог з нами».

А потім його вбили. Не просто вбили, а зрешетили кулями, і пішли на схід.

Але коли вони, переступивши через його продірявлене тіло, пішли далі, він був ще живий. Він безтаркою віз соняшникове насіння на станцію. Бригадир послав. Воли йшли повільно, нога за ногою, і дев'ять кілометрів до станції тяглися нескінченно довго. Безтарку гоїдало в осінньому прохолодному пилу, його хилило в сон, і він, щоб не заснути, лузав і лузав насіння. Аж язик одерев'янів і спух. А сон таки зморив його...

...Вони переступили через його тіло і пішли далі на схід по тепер уже окупованій території, а на захід по усіх штабних інстанціях полетів рапорт, що лінію оборони прорвано.

Але ні ті, що йшли гарячим піском, ковзаючись кованими чобітьми по торішній глиці, ні ті, що блискучими нігтями черкали по штабних картах, ще не знали, що три останніх кроки рядового Власюка на захід були початком великого наступу, який закінчився аж біля Бранденбурзьких воріт.

ТІ, ДВОЄ...

Зараз їх офіційно називають селищами міського типу. Є серед них райцентри, є просто селища. Але на моєму рідному Поділлі їх по старій пам'яті ще й досі величають містечками.

Колись вони від сіл відрізнялися лише тим, що в них двічі на тиждень збиралися торговіці й ярмарки. У неділю — то обов'язково, а там уже в кожного є свій день: де в четвер, де в середу.

Мальовничі містечка понад берегами Дністра і Бугу! Схожі між собою, як діти однієї матері. Але чимось та й різняться.

У Могилеві-Подільському на цілий тиждень раніше дозрівають черешні.

У Барі на околиці серед літа, коли вже давно все одцвіло, вибухне раптом незвичайним цвітом акація. «Вакація», — кажуть тут. Цвіт той чи фіолетовий, чи блакитний з бузковим, чи бузковий з рожевим — не роз-

береш. Дивний цвіт дивної «вакації», котрій захотілося потішити людей квітами посеред запилюженого літа.

У Ямполі, в прохолодних садах, якось по-особливому туркають горлички.

Немирів, суворіший і в центрі менш зелений, чимось нагадує подорожного, що присів край битого шляху спочити... А взагалі, рухливе містечко Немирів!

Начальник тамтешньої автостанції якось хвалився мені, що через Немирів пролягає влітку сто двадцять сім автобусних маршрутів.

Гайсин у дитинстві здавався мені схожим на Ялту. Чому? Не знаю. Ялти я тоді ще не бачив. Але, коли, проминувши Кунку, йшли ми з мамою на ярмарок і виходили на горбок, що його перетинали рейки вузькоколійки, раптом з вранішнього марева виринало місто... схоже на Ялту.

От тільки моря не було. Зате оповивала місто лагідна річка Себ, і раків у тій річці лантухами не перетягавш.

З часом багато містечок вибилося у міста, вирости, розбудувалися...

Ще одне різнить їх, ці милі містечка мого дитинства. У тих, що понад Дністром, цвинтарі обкладено мурами з білого вапняку; у тих, що понад Бугом, — із сірого граніту.

На одному такому цвинтарі, в одному містечку... В одному? Та в тім-то й річ, що коли б знаття, в якому саме, я розповів би про те все докладно і документально.

А так:

— Коли на початку липня німець прорвав фронт північніше Тирасполя і попер на Могилів, потім на Гайсин, на Умань, щоб з'єднатися з тими, що перли на Житомир і на ближні підступи до Києва...

Це розповідає мій земляк, колишній фронтовик, страгег невеликий, але з погонами старшини, з двома орденами Слави і з медаллю «За бойові заслуги».

Не вірити йому я не можу. Я швидше не повірю сам собі.

Ця людина органічно нездатна збрехати чи прибрехнути для годиться, вона неспроможна навіть перекрутити чи прикрасити що б там не було.

Але продовжувати оповідь буде не він, а літня жінка, котра і в очі його не бачила, бо живе кілометрів за шістдесят у іншому містечку.

І просто дивно, що їхня розповідь, якщо не зважати на деякі деталі, буде, як кажуть у таких випадках, ідентичною.

Так от:

— Як наші уже відступали, а німець не вступив ще, а ми взагалі не знали, на якому світі живемо і чи жити будемо, в'їхала у містечко полуторка. У ній двоє... Один у кабіні — шофер, а другий — на кузові біля кулемета. І кулемет такий чудернацький...

Далі оповідання поведе (і текст, нагадую, ідентичний!) третій оповідач, який перших двох не знає, не бачив, бо живе у третьому містечку. Буде розходження в деталях:

— Один з лиця начеб узбек чи киргиз, другий наш, місцевий...

У четвертому містечку:

— У нас це було! Я вам півсотні свідків приведу. Обидва — руські. Вони коло нашої криниці зупинялися, воду в радіатор заливали...

У п'ятому містечку п'ятий оповідач:

— Один грузин був. Той, що коло кулемета, а шофер — сам родом з Уралу. Дійствительно одслужив, а тут війна...

У шостому, в сьомому... в десятому містечку:

— Обидва місцеві. Один — гайсинський, це я точно знаю, а другий — з Ялтуцькова. Все до матері мріяв заїхати... Та куди там! У нас і поховано...

— У нас поховано! Ті, двоє, перед вечором, як машину за цвинтарні ворота загнули... Мур у нас, бачите, який? Готовий бастион. Тут оборону рік тримати можна. Коли б патрони не скінчилися...

— Патрони у них ще були, ще б трималися, так фашист два танки підігнав, а танкові з кулемета що зробіш?..

...Я усвідомлював одне — ті двоє не вимисел, не легенда, вони найоб'єктивніша реальність, але де, в якому саме містечку тримали вони свою останню оборону?

— Чому останню? Вони залишилися живі. Як патрони скінчилися, вони машину запалили, а самі через цвинтар, городами, городами і до лісу. Вийшли обидва з оточення. Це я вам точно кажу, бо як наступали в сорок четвертому, забігав один до нас у хату...

— Вони обидва казахи були...

— Ні, один — росіянин, а другий — з Мінська, білорус.

— Ті двоє могли б утекти, бензин у них ще був, але не такі то були хлопці. Зайняли оборону, перекрили шлях.

— Ну й наклали ж ті двоє німців на цьому шляху! Купи трупів лежали. Коли б ворог не підтягнув гармату...

— Вони себе останньою гранатою підірвали. Одного здорово пошкодило, а другий був як живий. Ми хотіли обох поховати, так німці не дали, кудись забрали.

— На їхній похорон німецький генерал приїжджав. Зібрав своїх і каже: «Оце солдати! Отак воювати треба! А ви — кізяки зелені, а не солдати!»

— Так і сказав?

— Так і сказав!

— Генерал?

— Генерал.

— А ви й по-німецькому тямите?

— Що тут тямити, тут і без слів ясно.

...Де вимисел, де домисел, де легенда?..

Але ті двоє — були!

Спочатку з'явилися вони, легенда народилася пізніше.

— Вони першого мотоцикла з німцями підбили і з нього кулемета зняли. Так що коли їхні патрони скінчилися, ті двоє німецькими кулями фашистів докладали!

Тільки ж знову-таки: де? Де конкретно точився цей нерівний бій? З одного боку ті двоє, а з другого... Скільки ворогів тоді перло на них?

...Я вже обдивився десятий цвинтарний мур, пошкальований кулями. Я весь обріс подробицями і деталями.

Очевидців цього нерівного бою рік від року стає все менше. Невблаганний час спливає і забирає їх із собою.

Підростає молодь...

Але й вона, хоч і народилася ген-ген опісля війни, вперто свідчить:

— Тато сам бачив...

— Бабуня їм воду заливала у кулемет...

— Дідуньо одного з них, з тих двох, на плечах виніс пораненого і в нас у льоху сховав...

Часом у мене солодко завмирає серце: адже я свідок народження легенди, у підмурок якої заліг конкретний факт.

Була «зчетверьонка» на полудорці, були ті, двоє. Був липень 1941-го. Було прорвано фронт... І ще був бій! І ті двоє вийшли з нього переможцями. Так, так, переможцями, незалежно від того, чи загинули, чи врятувалися. Переможцями, бо коли б вони в кінцевому рахунку не перемогли, не народилася б ця легенда.

Мені хочеться знайти конкретні факти, імена героїв і, найголовніше, місце, де відбувався нерівний бій...

Але:

— У нас це було!

— Хай вони голову не морочать, це було у нас!

— Дивіться, ось мур, кулями пошкальований...

Я вірю — це було скрізь.

Я не хочу образити недовір'ям нікого з моїх земляків.

Хлопці з полудорки із «зчетверьонкою», коли вцілів хоч один з вас, відгукніться... Розкажіть, де це було насправді.

ШМАТОК САЛА

Здається, від загону Калача живими залишилося тільки двоє. А може, зараз на всьому білому світі їх було тільки двоє живих?

Ні, там внизу, на рейках, блимаючи ліхтарем, пройшов німецький патруль. Потім на дрезині, горлаючи п'яну пісню, проїхали поліцаї. Пронизливий, як залізничний ріжок, фальцет виводив:

Чом, чом не прийшов,
Бо з неба васер йшов...

Ця пісня народилася недавно і звучала як знуцання над тими, хто йшов на зближення з окупантами і в розмові доречно й недоречно вживав німецькі слова.

У першу чергу пісня була по поліцаях, але тупиці із затуманеними алкоголем мізками не розуміли цього, горлали пісню, щоб не було страшно.

...Двоє лежали на горбі в осінніх кущах шипшини і, намагаючись не цокотіти зубами, радилися. Внизу поблискували рейки вузькоколійки. Від берега Бугу колія

брала ліворуч, і залізничне полотно дерлося вгору і вгору, затиснене з обох боків насипом.

У цьому місці паровозики чаккали, аж стогнали, долаючи крутий підйом. Тому, виходячи зі станції, що тулилася кілометрів за п'ять звідси, паровози намагалися одразу розвинути шалену швидкість, щоб з розбігу викотитися на крутий пагорб. Для вузькоколіїного паровозика «шалена швидкість» — заледве тридцять кілометрів на годину.

Двоє лежали під кущем і радились.

Старший озброєний німецьким «шмайсером» з напівпорожнім магазином, молодший мав пістолет ТТ з двома патронами в об'ємі й довгу гранату «макогін». Застроплена за пояс, вона муляла живіт і заважала зручно лежати.

Двоє напівживих від холоду, голоду і втоми людей — це все, що залишилося від загону Калача.

— А може, вцілів ще хто з наших? — непевно протяг молодший.

— Може... — погодився старший.

Він був мовчазний і, як здавалося молодому, непривітним.

Вони погано знали один одного...

Старший з місцевих, його село за два кілометри звідси. Молодший з червоноармійців-оточенців, він лише тиждень тому прибився до загону.

— Тепер куди?

У молодшого жевріла надія, що старший скаже: «Ось городами та садками проберемося до мене на обійстя, десь завалимося в stodолі, жінка борщу крадькома винесе, зігріємось, виспимось, а там — що бог дасть...»

Але старший не сказав так, бо знав, що не буде ні соломи, ні кожухів, ні борщу. Щонайкраще — це автоматна черга в груди, а найгірше — «розмова» в гестапо. На селі, безперечно, чатували засідки.

— Що ж, так до ранку лежати?

Старший промовчав.

Коли танки в чистому полі ганяються за кожним, а зверху на броні сидять поліцаї і б'ють людей, наче зайців на стерні, і коли тобі сорок п'ять років, а ти біжиш, біжиш, відчуваючи, що серце зараз вихаркається з грудей, тобі тільки хочеться полежати, бодай отак, під напівопалим кущем на холодній осінній землі.

Добре цьому... йому заледве двадцять. Циба́в як хорт через рівчаки. Яка танкетка його наздожене? Біг, і хоч би тобі задихався.

— Дядьку, а в сидорі у вас нічого... той? Дати б зубам роботу...

Роботу...

Все ж поліз до «сидора», довго розмотузовував у темряві, стиха лаявся, бо пальці задубили, і раптом засміявся:

— Дурне сало без хліба!

— Що?

— Дурне, кажу, сало без хліба. Сала шматок знайшов, а хліба катма.

Його раптом потягло на спогади:

— Малими тут худобу пасли. Було, покладе мати в торбинку хліба окрасць, цибулин кілька, ну там, восени, кукурудзу варену і шматочок сала. Так що ми робили? Отут, саме в цьому місці рейки салом понатираємо, а воно ж бачиш який підйом? Поїзд і почне буксувати. Ковзається, ковзається, чажкає, чажкає... Машиніст і кочегар злазять, починають шапками пісок на рейки носити. А ми — дьору! Боялися, щоб не догнали котрого. Бо не раз обіцяли догнати і не просто вуха нам'яти, а під колеса кинути. Кинути б, звичайно, не кинули, а штани налатали б добре. Тільки куди їм за нами бігати...

Молодий хрипко засміявся.

— Дядьку,— запитав по хвилі,— і багато треба сала?

Старший відповів не зразу.

— Думаєш?..

— А що? Влаштували б їм гамбарас...— молодший аж заїкався від хвилювання.— Вони думають, що загін Калача вилуцили, як стерню в полі, а ми — ось!.. Паровоз забуксував би. Охорона у них невелика: двоє, ну троє... поклали, а тоді гранату в топку, хай би казан рознесло к бісовій матері... Сала вистачить?

— Та сала вистачить. А що, як занюхають?

— Хто?

— Собаки.

— Вони ж без собак ішли, самі бачили. Повертатися будуть не раніше як за годину.

— А ті на чортопхайці...

— А ті на чортопхайці,— продовжив його думку мо-

лодій,— зараз на станції самогону понабираються і спатимуть до ранку...

— Ех, давай! Біда біду перебуде — одна мине, десять буде!

Дві чорні тіні метнулися до рейок.

— Сало...

— Що?

— Сало надвоє переріжте, щоб швидше було. Зараз наполоїруємо за милу душу...

І вони наполоїрували і залягли в рівчачку біля самих рейок. Один з лівого боку, другий — з правого.

«Хоч би не пасажирський,— думав старший, механічно облизуючи масні пальці.— Бо там солдатня як висипле... пропадемо ні за цапову душу».

Як тільки колеса паровоза натужно вкотилися на змащені рейки, весь поїзд (на щастя, вантажний!) здригнувся і забряжчав буферами. Паровоз буксував...

Машиніст спробував дати задній хід, але нічого не вийшло — колеса паровоза в шаленому темпі крутилися на місці.

Паровоз сіпнувся ще і ще раз, засичавши парою, зупинився. Тримаючи в руках жмут палаючого клоччя, на землю стрибнув кочегар.

— Що за холера, Петро? — вистромився з будки машиніст.

— Аби знав!..— Кочегар вилаявся довго і смачно. І раптом у розмову вклинився третій:

— Скільки німців на поїзді, хлопці? Тільки тихо, без галасу.

Машиніст відчув, що у нього пересохло в горлі.

— Д-двоє...

— Де?

— Один ось, другий у хвості...

Німецький солдат перехнябився через віконце будки і крутив головою, не розуміючи, що, власне, сталося, чому раптом поїзд зупинився серед поля глупої осінньої ночі, з ким розмовляє машиніст.

Приклад автомата важко опустився на його голову.

— Ну, спихай його донизу, чого очі вирячив, як баран...

— Ой хлопці, не губіть, пожалійте, діти в мене... Трос... Одне по одному...

— Діти... А в мене собачата?

Кочегар, не чекаючи команди, задер догори руки.

— Руки опусти! Сигнали тому, що в хвості, подаєш? От калатну — і не тріпнешся!

Кочегар слухняно опустив руки. Ключчя диміло на залізному пруті, затухало.

З хвоста поїзда бігло двоє...

— Ти ж казав, що всього двоє?

— То наш! Провідник на гальмах.

— Наш? Всі ви «наші». Вислужуєтеся, холуї...

— Варум...

Німець не встиг договорити. Коротко ляснув постріл з ТТ. Один постріл, а на землю впали двоє.

— Вставай! Ач, вклався. Може, пуховика підстелити?

Провідник звівся на ноги.

— Чого падав?

— З-злякався...

— Що везете?

— Цукор.

Молодий підібрав обидва «шмайсери» і перекинув їх через плече.

Тепер на всьому білому світі хтось та був.

Біля одного поїзда цілих семеро: двоє вбитих і п'ятеро живих. Двоє німців і п'ятеро наших.

Наших?

Наших було поки що тільки двоє. Але за ці короткі хвилини вони встигли вчинити диверсію, а це значило, що загін Калача живе і діє.

Виходить, їх не двоє, їх значно більше.

— Так цукор, кажете, везете?

— Цукор...

— Що ж, і цукор горить непогано. Солоденького захотілося? Ми вам зараз наколотимо солоденького. Ану, сипте пісок на рейки! А ти, мордатій, давай задній хід!

Все закрутилося в шаленому темпі.

Старший піднявся в паровозну будку і став біля машиніста. Молодший подав йому автомати, а сам дулом ТТ підштовхував кочегара і провідника, щоб швидше сипали на рейки пісок.

Паровоз засичав, колеса почали обертатися...

— Давай на паровоз! Льотом!

— По-овбиваємось...

— Стрибнете, коли скажемо! Ану, крути свою машинерію назад, до станції, щоб тільки пір'я летіло!..

Поїзд набирив швидкість. Тепер з гори без гальм він мчав блискавично.

— А тепер цибайте, сучі коти!

Обслуга горохом посипалася з паровоза.

Слідом вистрибнули партизани.

Всі п'ятеро зустрілися за переїздом. Ті троє не тікали, боялися партизанської помсти. З тими, хто співробітничав з окупантами, у партизанів розмова коротка...

Вантаженому поїзду залишалось мчати до станції не більше як три хвилини. Там не встигнуть збагнути, звідки взявся цей навіжений поїзд, і ніхто не переведе стрілок.

— Ох і жахне! Ох і шандарахне! — захоплено сказав кочегар.

— Чому ти думаєш? — спокійно, вловлюючи нотки захоплення в його голосі, запитав старший партизан.

— А там же цистерни з паливом!

— Невже? — загорівся молодший.

— Щоб я так дихав!

— Ну-ну...

— Розстріляють нас теперечки... Діточки мої, діточки, що з вами буде?

— Не плач, дурний, не розстріляють. Повісити повісять, а стріляти не будуть.

БОЙОВИЙ «ІШАК»

— Хто, по-вашому, сильніший — паровоз чи ішак?

— Ха, знайшов дурнів!

Але виявилось, що наша самовпевненість була марною. Йшлося не про віслюка, а про винищувача 1-16, який Валерка Діденко з висоти своїх шістнадцяти років фамільярно називав «ішаком».

На Валерчиній засмальцьованій роботі пломеніє комсомольський значок, а найстаршого з нас приймуть у комсомол щонайраніше через півроку. Авторитет Валерки непохитний. Валерка вже точив «стакани», а ми... Ми тільки збивали ящики для тієї продукції, яку робив Валерка і його товариші.

«Стакани» виготовлялися не для чаю і не для квасу. Вони мали діаметр 76 міліметрів, і в сусідньому цеху

їх начиняли вибухівкою. В комплекті з мідними гільзами «стакани» ставали снарядами. Потім їх складали у ящики, збиті нашими руками, і везли на захід.

День у день все більше й більше.

Ми жили на лівому березі Волги у робітничому селищі, що офіційно називалося селищем імені Володарського. Але у вжитку залишалася стара назва — Патронне.

Валерка Діденко евакуювався з Харкова і під час евакуації надивився чимало. Проте не хизувався перед нами, хоч і мав для того певні підстави. Для нас Валерка був майже фронтовиком: він бачив ворожі літаки, кілька разів бував під бомбами і взагалі... Фронт своїм пекельним вогнем встиг дихнути йому в обличчя.

Була пізня осінь 1941-го...

Валерка точив «стакани», ми збивали ящики, і з кожним днем синців на наших руках ставало все менше й менше, бо майстерність наша зростала, і молотки частіше влучали по цвяхах, ніж по пальцях.

Ми знали, що Валерка не перестав бомбардувати військкомат заявами, вимагаючи відправити його на фронт негайно. Майстер Стулов, східний дідуган, не дуже рахуючись з Валерчиним авторитетом у наших очах, якось сказав:

— Воєнкому, товаришу майору Кошланю, рано чи пізно набриднуть твої заяви. І тоді знаєш що буде? Товариш воєнком, майор Кошлань, зніме свого пояса із зірчастою пряжкою і... знаєш, що він зробить?

Валерка відразу ж переведив розмову на інше.

А того вечора, коли ми повертались у гуртожиток, Валерка запитав:

— Хто, по-вашому, сильніший — паровоз чи ішак?

Виявилось, що наші технічні знання більш ніж скромні. Жоден з нас не знав, у кого більше кінських сил: у паровоза чи у бойового літака-винищувача І-16.

Проте Валерка не дуже й сподівався почути від нас толкову відповідь. Він раптом запитав про інше:

— А про станцію Валуйки ви чули?

От про станцію чули. Хто у війну не чув про Валуйки? Про неї розповідали легенди. Евакуйовані з України, що жили і працювали в Патронному, поранені бійці, яких ми провідували у місцевому госпіталі, залізничники та інший бувалий люд — скільки вони розповідали про цю станцію!

У війну вона стала своєрідною знаменитістю. На її залізничні колії восени сорок першого фашистські бомбардувальники скинули більше бомб, ніж на всі разом узяті європейські столиці, і все ж вона залишалася станцією, і через неї йшло сотні ешелонів. На Захід і на Схід.

З Харкова через Валуйки евакуювався зі своїм заводом і Валерка.

— Значить, про станцію Валуйки чули?

— Чули!

— А зараз ви почуєте про паровоз і про «ішака».

— Він що, одганяв «юнкерсів»?

— Хе! Він стояв розібраний на одній із платформ нашого ешелону.

— Стояв?

— Еге! Прив'язаний...

Хтось із гурту презирливо пхикнув:

— Прив'язаний! Це що тобі, собака? Собак прив'язують, а не літаки.

Валерка на те не зважив. Він почав говорити спокійно і розсудливо, як говорить у подібних випадках терплячий майстер Стулов з не дуже розторопними «фезеушниками»:

— Собак прив'язують само собою, а «ішака» везли на ремонт. Крила у нього одчепили і примостили на платформі поруч. Бо дір у тих крилах було... Кожне схоже на тертушку. Рвані діри. Дотумкали?

На той час ми вже дещо подібне бачили, і крила, схожі на тертушку, для нас не були абстракцією.

— Ну от. Літак на платформі стояв, а платформа якраз у голові нашого ешелону. Ешелон теж, скажу я вам, збірний — платформа з верстатами, і теплушки з нашим заводським братом, і санітарних кілька вагонів з пораненими. Ще й вагони з пацанами, якийсь дитячий будинок евакуювали. Ешелон довжелезний, вагонів на сто...

— Ну-у...

— Хай не сто, десь біля того, але справа не в тім. Паровоз наш «юнкерсяка» з першого заходу розбив. Виходило, що з другого заходу весь ешелон потовчуть. Коли починається бомбьожка, у залізничних диспетчерів одна-єдина турбота — розшити станцію, розігнати ешелони, щоб на станції нічого не було. Хай він, — Валерка кивнув на небо, і ми зрозуміли, що «він» —

то «юнкерсяка», — свої бомби на пусте місце тулить...

— А рейки?

— Рейки — дрібниця. Їх поставити — раз плюнути. От коли ешелони горіти почнуть, тоді держись! І почали залізничники «розшивати» станцію, але наш ешелон куди подінеш, як паровоза немає? Тут нас і врятував один старлей-льотний...

До Валерчиної термінології пора б уже звикнути, але ми не могли:

— Старлей?

— Еге. Старший лейтенант. Льотчик. На гімнастерці два ордени — Бойового Червоного Прапора і Червоної Зірки. Не рахуючи медалей. Так він, цей старлей, наче з-під землі виринув, стрибнув на платформу, влетів у кабіну «ішака», як цвях в березову дошку, крикнув: «По вагонах» — і завів мотор.

Ми слухали, затамувавши подих. Ми вже дещо почали розуміти. Недарма на початку своєї розповіді Валерка запитав: хто сильніший, паровоз чи ішак?

Тепер Валерка міг би й не продовжувати своєї розповіді. Справді, чому мотор бойового винищувача мусять поступитися перед двигуном «кукушки» чи «овечки» — паровоза, здатного рухатися тільки по рейках?

Паровоз ніколи не відірветься від землі, небесний бойовий винищувач 1-16 — «ішак» — все може...

Тієї ночі всім нам снився однаковий сон: через темні поля мчить дивний ешелон без паровоза. На передній платформі стоїть прив'язаний бойовий літак.

То дарма, що в нього поламані, подірвані крила, серце його — мотор — живе! Кирпатий ніс винищувача переможно задертий до неба, пропелер шалено обертається, створює тягу, і тієї тяги вистачає, щоб безкрилий літак на рейках вихопив з вогню бомбування цілий ешелон!

...Минуло багато років. Ми роз'їхалися, розбрелися по всьому світу. А дехто залишився жити й працювати в Патронному, на лівому березі Волги. Та де б ми не були, щоб не робили наші пальці, колись збиті «неприцільними» ударами молотків, — точили сталь, оперували людські серця, писали поетичні рядки чи вчені фоліанти, споряджали космічні кораблі, — всім нам часом сниться один і той самий сон...

Крізь темні поля мчить дивний ешелон без паровоза. Замість паровоза — літак, бойовий винищувач 1-16,

«ішачок». У його кабіні нагороджений орденами льотний «старлей».

І ми хочемо вірити Валерці тепер, як і тоді...

Ми хочемо вірити, бо знаємо: людина може все...

РОЗПОВІДЬ СТАРОГО УНІФОРМІСТА

Робітники сцени у театрі — їм що? Вони завису опустили і спокійно працюють. Їх глядач не бачить. Їм простіше, легше. А ми, циркові уніформісти, ми завше на виду, ми весь вечір перед очима у глядачів манячимо, і нам треба так хитро обертатися, щоб нас і бачили, і не бачили. Щоб ми наче й були на манежі, і наче й не було нас.

Як це?

У тому й фокус! Наш брат, цирковий уніформіст, ніколи не повинен забувати, що він не тільки робітник манежу, але й артист. І це йде не від того, що каптани на нас гаптовані-розцяцьковані й штани з лампасами, як у генералів.

Я влітку сорок першого через нашу уніформу набрався мороки, але то інша розповідь. Зараз про артиста мова йде. Я молодим нашим толкую про це, та інший ніби й не чує, а котрий тільки сміється. Їм би під куполом потрійне сальто крутити або перед пащекою у лева гарапником хльоскати. То — діло, а манеж тирсою посипати, килим згортати чи лонжу тримати — то, по-їхньому, чорнова робота, і мистецтво тут ні до чого.

Дуже навіть до чого!

Бо не забувай, всоте тобі повторюю, що ти на очах у людей цілий вечір манячиш, і мусять вони тебе бачити, як учасника вистави, а не як мотуз якийсь чи стовп розмальований. Проте й відволікати увагу глядача від артиста права не маєш. Такий закон. Тут гра у видимо-невидимо починається. Коли в артиста номер і вся увага до нього прикована, ти соватися не смій. А коли клоунові «підіграти» треба чи що сталося, ти з усіх ніг кидайся на допомогу, та так артистично, ніби у тебе за пазухою диплом про закінчення театрального училища.

От учора було!..

В ілюзійності випадково паличка на килим упала, а руки у неї зайняті, до того ж — вона жінка... Як же ви, лобуряки, можете стояти спокійно, роти пороззявлявши? Котрий ближче — нахилися, підхопи паличку та й подай їй з уклоном. І роби це артистично, аби публіка подумала, що та паличка навмисне впала. Двоє вас кинеться, трое, лобами буцнетесь — ще краще. Цирк на те й існує, щоб люди сміялися. Робітники сцени у театрі — одне, а ми, циркові уніформісти, — зовсім інше.

І от я бачу — нервує ілюзійністка, сама паличку не підніме. Кидаюся з глибини форгангу на манеж (це в мої шістдесят дев'ять), підхоплюю паличку, подаю ілюзійністці, вона мені дякує чарівною усмішкою, я галантно вклоняюся і сварюся пальцем на лобуряк. Всерйоз сварюся, а публіка сміється, вважає, що це просто репріза, нами запланована.

Або коли на лонжі стоїш, товариша підстраховуєш... Тут уже вух не розвішуй. Лік часу на секунди йде. Зазівався — і вже не втримаєш лонжу в руках, уже артист фюзеляжем у манеж в'їде. Раніше ніж слід сіпнешся, запанікуєш, — номер зіпсуєш.

Знову ж таки — страхування. Хто тепер уміє посправжньому страхувати? Воно, з одного боку, то, може, й на краще. Не щодня у нас акробати з-під купола зриваються. Це по-перше. По-друге — техніка безпеки тепер не та, що була. Цирк — штука хоч і весела, але жартів не любить. Тут усе треба робити серйозно, тоді і тобі, і глядачеві весело буде.

А страхування треба знати...

От зірвався акробат з-під купола, повз запобіжну стінку, пролітає та вниз... Здається, немає порятунку...

Ні, е! Ти внизу стоїш, гав не лови, назустріч кидайся і вбік його відштовхуй. Вдало підстрахуєш — діло зроблене. Штука проста і нехитра: швидкість зменшується, він уже не летить каменем на манеж, а так, ніби планує, і вдариться значно м'якше.

Я на своєму віку кількох од смерті та од каліцтва врятував. Я в цирку народився і виріс, так надивився, набачився!

Батько мій цирковим конюхом був. І я, відколи себе пам'ятаю, — в цирку і коло коней. Зараз сила не та, зараз уніформістом, а раніше — гай-гай! З дресирувальниками, з борейторами працював. Бо не тільки

той дресирує, що під час вистави на манеж у лакованих чоботях та з шанбер'єром виходить. З самого початку, з найперших репетицій ми, конюхи та уніформісти, йому допомагаємо. Робота наша наче й непомітна, а без неї за форганг не переступиш.

— Коні — розумні істоти! Не знаю, чи й є серед четвероногих розумніші за коней. З кіньми працювати — одне задоволення. Ти їх розумієш, вони — тебе. Але раз не зрозумів мене кінь. Бачите, рубець протявся через усю щелепу? Аж до вуха. То кінь заднім копитом так пригладив. І можу я вважати цей рубець своїм бойовим пораненням, бо сталося це за виняткових обставин.

У сорок першому, на початку літа, ми з цирком «Шапіто» гастролювали по райцентрах та великих селах на півдні вздовж Дністра. Там нас війна і застала...

Який тут може бути цирк? У нашій трупі в основному молодь була, то вони до першого ж військкомату кинулись і — на фронт. Жінки і старші котрі — на залізницю. А я з кіньми. Дванадцятєро їх було. Соколи, а не коники! Білі, наче рафінад! Було, перед виходом на манеж гриви їм позаплітаю, шашечки на крупах порозчісую, — картинки!

Але ж дванадцять їх. Це ж півтори теплушки... Пам'ятаєте — «40 человек или 8 лошадей»? Ну, от... Півтора вагона треба. Де їх узяти? Тут і для людей не вистачає.

І повів я їх своїм ходом. Тільки ж цирковий кінь — це вам не шкапа-водовозка, і не той, що звук плуга тягти, і не той, що його у воза запрягають, коли на ярмарок їдуть.

Мої соколики до упряжі не звикли, шлея та хомут їм враз шиї понатирають, і як тягти щось таке, що позаду тебе торохтить, вони поняття не мають. Тому я їх не запрягав. Тільки засідлав одного для себе, а на решту, який міг там, немудрящий цирковий скарб нав'ючив і цугом повів.

Парадокс, як той казав! Для чого природа чи там, скажімо, бог, коли він сущий, коня створювали? Щоб його запрягати, щоб він плуга пер, а мої... Мої вміють таке, що іншій рябій кобилі і в страшному сні кобилячому не присниться, а того, що найдурніший лошачок може, не вміють, хоч їхні рафінадні шкури по-здирай!

Отож, з відповідними документами, що евакуюю, мовляв, у глиб країни цінне мистецьке добро, вирушив я верхи в дорогу. На одному їду, решта за мною цугом ідуть. Сам і маршрут розробив, щоб якнайшвидше до Дніпра добитися, через Дніпро переправитись.

Війна за нами йшла, а потім і наперед забігла. Танки фашистські в одному місці прорвалися, їм вогневий взвод гармат наших дорогу перекрив.

Я, можна сказати, танкам у тил зайшов. Вони як свічки догоряли, але й нашим дісталось... Гармати, правда, обидві цілі, коли не вважати, що осколками пошкальовані, а хлопців загинуло кілька, і є поранені між ними. Та найгірше, що обидві гармати до місця приковані, бо коні, які побиті, а котрих, поранених, добили, щоб не мучились. І тут хоч в повітря гармати висаджуй, хоч на власному горбі їх вези.

Я вижджаю отак верхи прямо на артилерійську позицію, весь цуг за мною тягнеться, а над вухом — цьвох, цьвох, тінь-тінь, що воно таке робиться?

Чую: «Хальт! Хенде хох!» Руки догори не підняв і не зупинився, бо тоді ще не знав, що то значить: «Стій! Руки вгору!». Підбігають до мене двоє, закопчені, замурзані, очі тільки блищать. Один коня під вуздечку вхопив, другий карабіна мені в живіт упер. Від гармат, чую, крик: «Що там у вас?» — «Ми, — відповідають, — генерала, товаришу старший лейтенант, взяли. Не знаємо, румунський чи угорський, бо у німців форма не така». — «Давай сюди!»

Потягли мене. І тільки тоді я збагнув, що справді в своїй уніформі на генерала схожий: каптан гаптований-розцяцькований і штани з лампасами.

Тут я не стримався, розреготався вголос, за що й почакували мене прикладом під бік у відповідному супроводі: «Він ще й сміється, гад! На кутні зараз засмієшся...» А далі такий текст, що повторювати його не можна з цілком зрозумілих міркувань.

Старший лейтенант кричить: «Відставити лайку! Давайте сюди генерала!» Обступили мене, з коня тягнуть. Кажу: «Товариші, я ніякий не генерал! Уніформіст я і конюх цирковий!» — «Документи!» — Даю документи... Тут уже і старший лейтенант засміявся: «Впіймали! Знайшли сокирку під лавкою! Ви вже, товаришу, вибачайте, що вас так неделікатно зустріли...»

Що ж тут скажеш — війна!

Старшина аж долонями від захоплення ляснув: «Ось вам і кінна тяга! Хто сказав, що бога немає?» — «Відставить, Пантюхов, релігійний дурман! — скомандував старший лейтенант і до мене: — Ви їх у гармати запрягти можете?»

«Оце-то, — відповідаю, — зробити найважче, бо циркові коні — то не просто коні. По колу вони цугом підуть вистрибом, по команді ляжуть, по команді встануть, на задніх ногах вальс затанцюють, а то в упряжку... Тут коли я не запряжу, то ніхто не запряже...»

І взявся я їх запрягати...

Війна — вона для всіх. Коней теж не милує. Он, соколики мої, рафінадні ви мої, ваші товаришочки — коні артилерійські, трупом полягли, мусите ви, мої рафінадні, замість них у стрій стати. Вважайте себе мобілізованими... Цим от хлопцям, чорнявим та русявим, зараз би дівчат цілувати, а вони танки сталевими болванками лоскочуть... Потрудіться, соколики!

Словом, почав я їх запрягати, до упряжки призвичаювати. Тоді-то один з моїх рафінадних чи то ненароком, чи то спересердя, зачепив копитом по щелепі.

Так зуби й посипались, наче горох, у пилюку...

Але все-таки запряг. Вивезли ми гармати і поранених вивезли. Тепер і я міг вважатися пораненим, бо копито мені щелепу до кістки розкраяло. Нічого. Все зажило. І під час війни я в евакуації весь час у цирку працював.

...Ні, ви тільки подивіться на нього, ви тільки подивіться на нього, як він килим згортає! Наче не своїми руками! Що за уніформа тепер пішла? Пробачте, підуротлумачу...

ДЕСЯТИЙ НАШ ДЕСАНТНИЙ БАТАЛЬЙОН...

У бухті море було спокійним і прозорим. Тільки біля обрію лівиво пінилися низенькі баранці. Однак цих баранців вистачало, щоб туристи на білосніжному катері, який легко погойдувало на хвилях, вважали себе морськими вовками, що борються зі штормом.

За тижнів два-три, десь у Пензі, Полтаві чи Тамбові вони зверхньо, з навмисною недбалістю морських вовків, розповідатимуть знайомим:

— У шторм'ягу виходили в море! Теплохід носом хвилі поров! Ох і гойдало нас!

Прогулянковий катер «Лабрадор» офіційно називався теплоходом. Так солідніше. І пляж, сірий, всіяний галькою, називався «Золотим». Всім це подобалося, бо це було так романтично. Взагалі, тут багато чого подобається туристам і курортникам.

Чорне море у розпалі липня — море несерйозне. Скільки б не говорили гіди і екскурсоводи про солоний морський вітер і йодисті пахощі моря, Чорне море у липні пахне не йодом і не морем. Тут все пропахло чебуреками, шашликами та кавою з автомата «Експрес». І це теж подобається туристам і курортникам, «дикунам» і тим, що з путівками.

Чорне море в липні — тепле, ласкаве, і дуже довго треба влітку прожити на березі його, щоб побачити справжній шторм. Хвильки-недоростки хлюпають об берег, і галька шелестить, як горох у решеті. Головаті бички підходять до самого берега. Здається, якби їм ноги, помандрували б до найближчої чебуречної.

У цій частині західного Криму гір немає, і степ спадає в море, чи море, затвердивши, стає степом — важко сказати. Сонце гаряче, і в мареві полудня небо синьобіле, а зелень на березі сіро-блакитна. Невелике курортне містечко дримає. Не дримає тільки пляж. То тут, то там чуються мегафонні вигуки: «Плавець у синій шапочці! Поверніться в зону! Оштрафуємо!» А радіо кожних десять хвилин запрошує «зробити незабутню годинну подорож у відкрите море на комфортабельному теплоході».

Всім, хто приїздить у Крим влітку, дуже важко, майже неможливо уявити, що Чорне море буває холодним.

...Тут культурний пляж закінчується. Іржаві рейки вбиті в дно, а на них настелені дошки. Це причал.

«Дикий пляж» переходить у степ, порослий сірим полином. Ближче до берега біліють, синіють, жовтіють, зеленіють примітивні намети над «Москвичами», «Волгами», «Запорожцями», «Жигулями». Тут стойбище «автодикунів».

Там, де степовий полин збігає до самого моря, — пам'ятник. На залізобетонному постаменті моряк з гранатою в руці. Короткий напис на чорній гранітній плиті: «Героям-десантникам». Біля плити — вінки. Більше

залізних, пофарбованих, вічних. Вінки з живих квітів швидко висихають під вітрами та палючим сонцем, до того ж — бідний на квіти степовий західний Крим...

Немолодий уже, однорукий чоловік тут кожного дня ловить бичків. Спритно орудує лівою рукою, підсікає, а коли треба, так само спритно притримує вудлице куксою правої. Штани у масних плямах, заляпані смолою, засукані до колін, ноги обмиває тепла вода. Він сидить біля причалу в обтріпаному, виляналому капелюсі і завжди дивиться на море. Ловить мляво, без азарту, і коли б хтось спостерігав за ним, помітив би, що безрукий пенсіонер дивиться не стільки на вудку, на поплавець, на бичків, що жирують у зелених бородах водоростей, скільки на море, на обрій, а може й далі...

...«Комфортабельний теплохід» узяв курс до причалу. Радіола на борту «Лабрадора» не змовкала, одна пісня змінювала іншу, вітер дув з моря, і тут, на причалі, було виразно чути кожне слово.

Так, значит, нам нужна одна победа,
Одна на всех, мы за ценой не постоим...

А у нас во дворе есть девчонка одна...

А степная трава пахнет горечью...

Десятый наш десантный батальон...

Че-е-ервона ру-у-ута...

Репертуар був багатим і розмаїтим. Старалися Гнатюк і Кристалінська, Кобзон і Петриненко, Магомаєв і Анофрієв...

«Комфортабельний теплохід» підходив усе ближче, пісні ставали все гучнішими і гучнішими...

Рибалка знав, що буде далі. Зараз висиплють на причал туристи, заторохтять скоромовкою розбитний екскурсивод, розповідаючи про підступного Гірея, про місцевий виноробний радгосп, про таврів і сарматів, що жили колись тут, про води Дніпровського каналу, що прийшли у Крим, про красуню Фатьму та генуезьких купців, про передовиків приміського колгоспу, що на поливних землях виростили диво-помідори, про козацькі чайки, про студентський кемпінг і про десантний батальйон морської піхоти, що кістями ліг на цьому березі.

Заклацають фотоапарати, затріскотять кінокамери, помовчать туристи біля пам'ятника, де застиг моряк з гранатою в руці. Покладуть біля плити скромні букетики...

...Тоді вітер дув з берега, а море було крижаним. Катери йшли назустріч смерті. У жодного з тих, що сиділи на катаерах, піднявши коміри чорних бушлатів, не було ілюзій.

Чотириста хлопців у безкозирках, з автоматами і гранатами в руках, знали, що вони йдуть на вірну смерть. Прикриття з моря ніякого. Що зроблять сірникові гарматки катерів? Здиблять промерзлий, гримучий пісок? Придушать одну-дві вогневі точки?

На скільки вгризеться батальйон у берег? У метрах, в годинах, у хвилинах?.. Чи їх потоплять ще до того, як вони висадяться на берег? Скільки їх захлинетесь у воді, так і не ступивши ногою на сушу, а скільки впаде на промерзлий пісок? Скільки вони протримаються? Лік на метри відвойованого берега і лік на хвилини-години відвойованого часу...

Вони — десант відволікаючий. Від них ніхто не вимагає перемоги, бо вона тут немислима. Їхня перемога — в омані ворога, у сковуванні його сил. Хлопці йдуть на смерть... Але коли кожен з них проживе зайву хвилину, це буде значити, що десь, кілометрів за двісті звідси, успішно висадиться і зробить свою справу інший десант. Перемога буде там... Тут буде поразка, але її треба відтягти всіма силами.

Вітер дув з берега, пінилися вали, морозний туман застилав степ, а німці не стріляли. Їм нікуди було спішити. Каноніри холоднокровно звіряли приціли. Сьорбаючи гарячу каву з термосів, німецькі кулеметники заправляли стрічки з патронами. За ними був суходіл* і багатощелюнована оборона. Вітер дув їм у спину, а не в обличчя. Зараз вони розстріляють десант і підуть пити терпке, кислувате місцеве вино.

Ті, на катаерах, не боялися смерті, бо знали, що вона неминуха. Але знали вони також, що за гріш життя своє не віддадуть, і не всі з тих, що зручно вместилися на березі, питимуть сьогодні вино. Багато їх, ой, багато захлинетесь власною кров'ю.

Матрос з гранатою, що застиг на постаменті, дуже схожий на Кольку Гаркуна. Колька грав на гітарі і був страшним бабієм. Ех, Севастополь, Графська пристань,

вогні і палаючі дівочі очі! Колька Гаркун ще й рота не розкривав, а дівчата найсуворіших моральних правил уже починали капітулювати. А ще Колька здорово стріляв з автомата. Він бив короткими чергами так прицільно, що після нього не залишалося роботи іншим.

Генка Швецов... Його б виліпити з гранатою, він кидав далі всіх.

Капітан-лейтенант Мацієвич... Людина, начисто позбавлена інстинкту самозбереження-самозахисту, а тримався і стріляв чи не довше за всіх...

Старшина Глібович... Не любив, коли лаялися. Навіть коли стрибали у крижану воду і бігли до берега, поводився так, ніби опікав піонерський загін при купанні в тихій заводі. Хазяйновитий був старшина. До берега не добіг. Хто зна, куди влучила куля, бо в ту ж мить пінявий вал укутав його саваном, і більше старшини Глібовича не бачили.

Володька Зверєв... Базіка і хвалько. За це не дуже його поважали в батальйоні. А він разом з капітан-лейтенантом добіг майже до шосе, а потім підірвався на останній гранаті.

Олег Патрикеев... Його називали інтелігентом. Батько в нього був чи то режисером, чи диригентом. Чистюля Олег... Як він вп'явся своїми довгими артистичними пальцями в горло німецькому кулеметнику. Вони посирили і задубіли обидва, а те, що залишилося від десанту, просунулося ще на двісті метрів...

Чотириста чорних бушлатів, катери з маленькими гарматками, безкозирки і гранати, розстріляні автоматні диски на холодному піску і холодне-холодне море... Чи таке вже воно було холодне, коли стільки гарячої крові вилилось у нього! Море тепліло, батальйон відвоював метри і хвилини, а німці спішно підкидали підмогу. І чим важче, чим безнадійніше було тут, тим успішніше просувався вперед, відвоюючи плацдарм, інший десант.

Тепле, хороше море... Зелені бороди водоростей біля іржавих рейок причалу, де жирують бички, гаряче сонце, степ і місто в бузковому мареві...

— Живий?

— Здається, живий!..

— Ті загинули всі.

— Поранених добивали, гади.

— Цей мусить вижити! Вижити за всіх. Коли є бог на світі...

— До чого тут бог, мамо? Беріть його під коліна. Обережно, обережно... Бачите — рука...

— Він мусить вижити за всіх...

...«Комфортабельний теплохід» черкнув бортом об старі прибиті до причалу скати. А радіола не вмовкає.

И живу я на землі доброї
За себе и за того парня...

Сипонули на берег засмагли дівчата в шортах, трохи недбало, наслідуючи морським вовкам, стрибнули хлопці у сомбреро за плечима. Огрядні дами чекали, поки їм подадуть руку, манірно ойкали, ступаючи на причал, статечні пенсіонери крутили головами, чи не забули чого на теплоході, діти вимагали у батьків, щоб ті катали їх ще...

Стрибають на обсмалених носач окуляри-світлофільтри із зеленкуватими скельцями, і майже в кожного третього скумить в руках транзистор. Магомаєв... Гнатюк... Кристалінська... Кобзон... «...за себе и за того парня...», «десятий наш десантний батальон...»

Вистрибнув меткий гід, не дуже ерудований, але дотепний і балакучий...

І хоч екскурсія закінчилася, він по інерції розповідав про підступність Гірея, про винорадгосп, про нові сорти тютюну, про красуню Фатьму, зарізану коханцем, про кемпінг і нову їдальню на двісті посадочних місць, про перспективи туризму в Криму...

— А це пам'ятник морякам-десантникам. Всі вони загинули в грудні сорок третього року...

Самі по собі замовкли транзистори.

І в тиші прозвучав голос безрукого рибалки:

— Ні, не всі. Залишився я, та ще... Колька.

Він показав вудлицем на моряка з гранатою в руці.

СУНИЦЯ

Прізвище діда Петра — Кметь. Але в селі звали його Суницею. Якийсь сільський дотепник пустив хтозна-коли такого віршованого «шедевра»: «Як ще були цар і царіця, то став Петро — Суниця».

Ніс у діда Петра справді нагадував дозрілу суницю. Маленький, як для його широкого плескатого лица, яскраво-червоний, густо всіяний якимись жовтими цятками.

І для чого бог дає такі носи людям непитущим? Дід Петро горілки не поважав, а як у гостях примушували випити, то довго цюмкав келишок, як церемонна молодиця на заручинах.

Дід Петро любив гаряче, щиро і самовіддано все живе і суще на цьому прекрасному білому світі. Про людей чи, тим паче, дітей малих, взагалі мови нема. Їм він завжди був ладен небо прихилити, крихтою хліба поділитися, останню сорочку з себе зняти.

Хазяйновита і скупувата баба його, Федора, майже ніколи не поділяла Петрового альтруїзму і, витягаючи губи в нитку, казала:

— На схилі літ у старці подасишся. Зараз роздаєш, а чи тобі дадуть?

...Перед війною з Петром Суницею трапився такий випадок. Ішли Петро з Федорою в гості. Зелені свята були. Штани і піджак на Суниці тільки що з кооперативу, сорочка біла, по коміру червоними ружами вишита.

І треба ж було сусідській козі втаскатися у вигрібну яму, в тую яму, куди, не при столі будь сказано, не тільки помії зливали. Провалилася так, що тільки роги зверху і ще трохи морди, а борода вже в тванюці, в помиях, у тому, про що не при столі будь сказано. Ще мить — і засмокче козу, і пропаде коза ні за цапову душу.

Забув Петро про свято, і про штани свої нові, і про сорочку білу по коміру ружами червоними вишиту. Підбіг до ями і вхопив козу за роги. Піднатужився, витяг.

Коза стріпнулася, обтрусилася, і рясні краплі густо і щедро бризнули на Суницине вбрання. А він радіє: коза не втопилася, жива!

Федора...

Ет, краще про це не згадувати.

Коли почалася війна і прийшла окупація, Суниця внутрішньо, непомітно для інших, змінився. В його свідомості люди різко поділилися на звичайних людей, яких він звик бачити за довгі свої шістдесят дев'ять років, і на тих, що прийшли в село у чужих шинелях.

То були не люди.

А вже ті, «свої», з пов'язками на рукавах...

Коли, бувало, колій Тодось на Суниціному подвір'ї «душив», як казала Федора, чергового їхнього кабанчика, дід Петро знаходив привід, щоб на той час опинитися десь подалі в кума, щоб не чути знавіснілого вищання і не бути свідком смерті, навіть коли це смерть свиняча.

Але коли ще за німців партизани вішали на воротах школи поліцає, дід Суниця стояв поруч спокійно, дивився не кліпаючи і навіть радив:

— Ви б його, хлопці, на дроті. Мотуз міцний, але урватися може, а дріт — штука верна...

Щось змінилося в свідомості Суниці, але...

Ех, бурхливий березень і теплий квітень на Поділлі року 1944-го! Крига на Бугу скресла, і зима пішла в безвість, і німці пішли в безвість, як брудне шумовиння за водою. А слідів залишилося по всьому тому стільки, що, здавалося, й за десять років не зітруться вони.

Але все, що творилося навколо, якимось чином обходило, не хвилювало Петра Суницю. Він діловито виламував дверці з обгорілого «опеля», що захряс у багнюці саме проти його обійстя. Дверці з такою блискучою ручкою можна було по-хазяйському прилаштувати замість хвіртки. Федора стояла коло воріт і подавала йому не дуже кваліфіковані технічні поради. І раптом посеред багнистої вулиці з'явився німецький віз, запряжений парю буланих здоровенних коней. За три роки Петро Суниця на таких надивився.

Ці темно-зелені важкі високі вози з ручними гальмами і різним причадаллям завжди здавалися йому більше схожими на залізничні вагони, ніж на звичайні, хоч і військові, вози. І коні були не такими, як, на думку Суниці, їм належало бути. Широкі в крупах, неповороткі, з куцо підстриженими хвостами та їжакуватими гривами, з копитами круглими і важкими, як ступи, з тьмяними очима.

Віз порівнявся з розбитим «опелем», коні парували, важко дихали і раптом зупинилися, якимось миролюбно, звично, ніби по команді, форкнувши мало не в обличчя Суниці.

— Н-о, холери... — лайнувся він і тут побачив німця-машталіра, що лежав упоперек воза.

Німець є німець. Від нього доброго не чекати. І Петрові Суниці стало трохи не по собі. Тільки Федора не розгубилася:

— А він доздихує!

Поява цього німця на возі була дивною. Останні ворожі танки, машини й піхота прошнурувалися шляхом через село ще позавчора ввечері. Потім густим і веселим весняним потоком пройшли наші. Вперед і вперед на Дашів і Могилів.

Десь на Дністрі ще точилися бої, а тут, у селі, вже була Радянська влада. І Андрій Заскальнюк, голова сільради, бідкається, мотається, де дістати скла, щоб вставити шибки.

А Гуменюк вийшов з лісу — знову голова колгоспу, хоч господарство... Ат, що то за господарство — гола земля під весняним небом.

Де чорт вихопив цього недобитого німця з його кінми-битюгами? Село вже, по суті, залишилось в глибокому тилу.

— Він поранений...

Суниця стяг машталіра з воза, прихилив його до тину.

— Вассер... Бітте... Вассер...

— Х-ха! Васеру? — креснула кулак об кулак Федора. — Вже нема: матка — яйка, матка — млеко? Васерві радий?

І все-таки вона разом з Суницею втягла німця у двір, посадила на призьбі, винесла мідну кварту води. Той жадібно пив, цокотячи зубами.

— Он його люшня на возі, — побачила гвинтівку Федора, — візьми та йди за Андрієм.

Німця спровадили в район попутною машиною, а коні залишилися на подвір'ї у Суниці. Коні й віз.

— Пити хочуть... Треба напоїти. Прохололи вже, не запалаяться.

Тільки Суниця міг прочитати в очах чужих коней щось схоже на вдячність.

— Ач, розуміють. А що? Коні й є коні. Коні не винні, що їх втравили у це бойовисько.

Федора хазяйновито поралася у возі. Під брезентом знайшла якісь чорно-бурі з жовтими прожилками цеглини.

— Що воно?

Суниця вдарив одну цеглину об другу.

— Ша, дурний! Може, бабахне...

— Ні, це для коней. Німці оцією штукою їх годують.

Це справді були ерзац-брикети, спресовані з тертих каштанів, жолудів, з домішкою вівса і ще чогось. Німецькі військові коні їли тільки ці брикети.

— А ось і шаньки. Погодую. Коні — що? Коні не винні...

Прийшов Гуменюк. Він ще не зняв із своєї хвацько збитої на потилицю кубанки червону партизанську стрічку.

— О, трофей! Петре Денисовичу, ви ж геній! Їх же в плуг... Вважай, два трактори. Бо у нас що? Півтори коростявих шкапи. Чим орати? Корівок запряжемо, звичайно, але ці битюги потягнуть — будь здоров!

Але битюги не потягли... Це були дивні коні. Те, що вони не знали: «Гаття!», «Тпру!» — півбиди. Суниця терпіння не позичати, він швидко навчив. Але коли закінчилися ерзац-брикети, коні почали чахнути на очах. Вони не вміли пастися! Не вміли скубти соковиту, зелену весняну траву.

— Біда мені з вами, — бідкався Суниця. — Розбестили вас тії виродки! Людські коні — як коні, а ви... Травичка яка шовкова! Ах, холери на вас нема...

Коні, ще зовсім недавно здоровенні, дебелі, доздихували. Від незвичного соковитого харчу в них почалась якась кишкова хвороба. Суниця мало не плакав:

— Ну, біда, ну, лихо! Щкода ж таких коней. Таке тягло і на очах дохне.

І дід Петро Суниця розгорнув шалену діяльність. Він обпаяв усі села в радіусі кілометрів двадцяти і зібрав консиліум з усіх дідів, що добре зналися на конях. І спільними зусиллями народних академіків (я навмисне пишу це слово без лапок) ветеринарних наук було створено якийсь чудодійний еліксир. Конячу панацею!

Коні одживали на очах. Вони вже могли тягти власні ноги, а далі потягли й плуга.

...Приїздить у Пугачі, має з дідом Суницею рідне село. Там у клубі є кімната-музей. Ви побачите по-жовкле фото од часу: дід Петро Суниця поруч з трофейними кіньми, запряженими в наш подільський драбняк.

— А я що казав? Які літа — такий розум. Його поставлено військовополонених охороняти, а він з ними в хрестики-нолики грається! Тр-р-р-р! — Старшина Бондаренко сіпнув віжки і спинив чорне лаковане ландо, на якому привіз борщ і кашу для полонених та їхнього не дуже пильного конвоіра.

— Товаришу старшина, дозвольте доповісти, це ми не в хрестики-нолики, це ми задачі розв'язуємо.

Мартин, наймолодший солдат у роті, нещодавно виїшов з госпіталю. Йому старшина і підшукав найлегшу роботу. Але, здається, і в цю роботу — конвоювання кількох фольксштурмістів, що здалися вчора в полон, а сьогодні працювали на розчистці руїн, Мартин додає елементи розваги.

Пряжка мало не на спині, автомат під пахвою, пілотка задом наперед, аж на потилицю збита.

Гостре око старшини відзначило, що двоє молоденьких німецьких полонених, обидва ровесники Мартина, виструнчилися, повбирали животи (які давно прибрав хронічний голод), повивертали лікті назовні, повипинали гострі курячі груди і очима «їдять» начальство, тобто його, старшину Бондаренка.

— Вільно! — скомандував старшина.

Мартин зовсім перехнябився, навіть носа висякав, не відводячи очей від якихось цифр і літер, написаних уламком цегли на сірих плитах тротуару. Полонені не поворухнулися.

— Це я не тобі, розгільдяю, «вільно», — почервонів старшина Бондаренко, — це я їм, бо вони хоч у полоні, а службу розуміють, а ти розпустився, розсобачився, як... — старшина проковтнув слово, не передбачене статутом, і громоподібно скомандував німцям: — Вільно!

Після цього вони виструнчилися ще більше, а старшина розгубився остаточно.

— Слухай, Мартине, як по-їхньому «вільно»? А то моя наука далі «хальт» і «хенде хох»...

Німці слухняно підняли руки вгору. Мартин зареготав, а старшина мало не плакав:

— Мартине, їй-богу, на губу підеш. Як по-їхньому «вільно»?

— Не знаю, товаришу старшина.

— А як же ти з ними тари-бари? Он хрестики-нолики...

— Я багато слів знаю, товаришу старшина, а цього не знаю.

— Ну то скомандуй їм якось по-своєму, на мигах, щоб не тяглися.

Мартин зробив невловимий жест рукою, і обидва солдатикки зітхнули з полегшенням.

— Що ж ви тут робили?

— Кажу ж — задачі розв'язували.

— Які ще задачі?

— Та всякі — і по хімії, і по фізиці. Що я не забув, що вони не забули...

— Ну?

— Почав я із закона Ломоносова — Лавуазьє... Знаєте, є такий закон?

— Ну-у, є, — не дуже впевнено протяг старшина.

— Так от. Я почав писати цеглиною по тротуару. Трохи написав, а тоді кажу: «Тепер ви...»

— Так і сказав?

— Ну, на мигах, звичайно...

— А вони?

— Дописали!

— А ти?

— А я їм корінь квадратний...

Перед освіченістю, чиею б то не було, старшина Бондаренко завжди схилявся. Він з повагою подивився на Мартина, витер пілотною спідницею чоло й опу́стився на купу складеної цегли.

— Виходить, ти серед них начеб політмасову роботу проводиш? Це правильно.

— Робота, швидше, наукова, — статечно відкашлявся Мартин, — для політмасової роботи у мене словнико-вий запас німецьких слів замалий. Хоча німецьку мову в школі вивчав.

— Паском би тебе за таку науку, — буркнув старшина. — Двох слів зв'язати не можеш. Ну, давай обідати, бо залянуть твої студенти. Ач які, наче з хреста зняті. Гітлер у них всю кров повипивав.

Вони сіли мирно обідати: солдати армії-переможниці й солдати армії переможеної.

— От ти, Мартине, мені скажи... — почав Бондаренко.

— Слухаю, товаришу старшина!

— Давай не за статутом, за обідом статут ні до чого. Скажи, хіба німці оті формули-значки, що ти понамальовував, розуміють?

— Розуміють.

— Значить, вони схожі на наші?

— Та однаковісінькі!

— Невже?

— Слово честі, товаришу старшина.

— То як же воно виходить, що наші формули на добро, а їхні на капость? Адже вони однакові!

— Фізика одне, а фашизм — зовсім інше.

— Ти мені політінформацію не читай, що таке фашизм, я краще тебе знаю. Ти мені от що розкажи...

Але Мартин так і не почув, що повинен розповісти. Старшина Бондаренко раптом вирішив проекзаменувати Мартина. Закрутив цигарку, ткнув пальцем на собача, що бігло вулицею, обнюхуючи биту цеглу.

— Що то таке? Тільки по-німецькому!

— Дер гунд, — не кліпнувши оком випалив Мартин.

— Дивись ти...

Але не таким був старшина Бондаренко, щоб повірити підлеглому на слово. Він суворо дотримувався правила: «Довір'яй, але перевіряй». Тому старшина Бондаренко взяв за лікоть молоденького полоненого і вказав йому на собача. Той схопився на рівні ноги так заповзято, що мало казанок не перекинув. Старшина незадоволено зморщився:

— Сядь, не сіпайся! Хіба я посилаю тебе його ловити? Хіба я тебе в гицелі определяю? Вистачало у вас в Німеччині гицелів і без тебе, не з собак, з людей шкуру здирали. Я хочу запитати...

Другий полонений виявився метикованишим. Він мало не підморгнув своєму конвоїрові Мартину лукаво: «Ага, брат, і тебе екзаменують!», а старшині сказав:

— Яволь, гер офіцір, — гунд!

— Бачиш, тямущий. Тільки не офіцер я, старшина. Правда, після старшини вже офіцери починаються. Правильно, Мартине, гунд — собака. Тільки для чого ти оте «дер» приплів?

— Бо артикль.

— Добре. А це що буде? — старшина показав на свого понурого, важкого битюга, запряженого у лаковане чорне ландо.

— Вас кінь цікавить чи візок?

— Кінь.

Той, меткіший, хитро примружився і вже збирався, як на уроці, підказати Мартинові, але Мартин зневажливо відмахнувся:

— Не заважай, я знаю! Дер пферд буде кінь! О!

Старшина Бондаренко допитливо подивився на хитрого солдатика.

— Яволь! — підтвердив той.

Навколо було чимало різних предметів, на яких старшина міг би проекзаменувати Мартина, але він чомусь ворушив губами, шукаючи якусь підходящу абстракцію.

— Ну, добре. Скажи мені, як буде по-їхньому день?

— Який день?

— Та будь-який, хоч би й сьогоднішній.

— Просто день?

— Просто.

У старшини вже свербів язик сказати Мартинові, що той не знає цього слова, тому й придурюється, перепитує по двадцять разів, і саме тоді Мартин недбало кинув:

— Дер таг.

— Що?

— Ну самі ж питали, як по-їхньому день буде, от я вам і кажу.

— А чого ти щоразу деркаєш?

— Бо артикль.

— Ага.

Старшина вдав, що його влаштовує таке пояснення, і Мартин вирішив брати ініціативу в свої руки:

— А взагалі, товаришу старшина, я німецьку мову непогано знаю. Навіть пам'ятаю один віршик.

— Віршик?

— Еге.

— Ану-ну!

І, немилосердно перекручуючи слова, Мартин почав:

Ауф ді берге
Віль іх штейген
Во ді фромен
Гютен штеен,
Во ді... во ді...

— Воді», «воді», — передражнив старшина, — не дуже ти твердо його знаєш.

І тут він глянув на німецьких хлопчаків у мундирах, що захоплено дивилися на Мартина. Забувши про субординацію, полонені про щось збуджено заговорили між собою.

Старшина кивнув на них:

— А вони цього вірша знають?

— На жаль, ні.

— Чому?

— Тому, що його написав Гейне, а цього поета Гітлер заборонив, книжки його палили...

— Розумний, видать, був поет, раз Гітлер його заборонив.

— Дуже розумний!

— Ну от,— забувши, що німці його не розуміють, звернувся до них старшина Бондаренко,— ну от... Бачите, хлопці, як виходить? Тепер будете вчити, тепер будете знати. Ми вам ваших поетів повертаємо, у нас книжок розумних людей не палять. Ми вам його зберегли і врятували. Ви не дивіться, що Мартин так язиком шкутильгає, він ледачий, він у школі погано вчився. Але ж інші вчилися краще, вони всього вашого Гейне пам'ятають і вас навчать.— І тут він спохватився: — Мартине, як буде по-їхньому: «Розумієте, товариші»?

— Ферштейн, геносе.

— Ферштейн, геносе?

— Ферштейн! — відповіли солдати.

...Суть вони зрозуміли.

ТО БУВ СЬОМА

М. Тагарському

Його так звуть усі, хоча йому нещодавно перевалило за п'ятдесят. Він сам у цьому винен. Знайомлячись, простягає руку, червоніє, як хлопчик, мнеться і несподівано каже:

— Сьома...

Потім соромиться ще більше, вагається і хрипким голосом додає:

— Віхура...

Часом люди, з якими йому доводиться знайомитись, теж ніяковіють і називають лише зменшені ім'я та при-

звище. Тоді Віхура ладен крізь землю провалитися. Він спливає рум'янцем і пошепки просить:

— А по батькові вас як?

Для нього самого досить того, що він Сьома... ну, і Віхура, звичайно. Як його звати по батькові, знають, певно, лише у відділі кадрів.

Але образити його неспроможний ніхто. Якось доморощений дотепник з ортодоксальних нахаб, почувши при знайомстві оте «Сьома Віхура...», раптом запитав:

— А чому не шоста Віхура? — і переможно обвів усіх поглядом, особливо затримуючи його на жінках: от, мовляв, я який!

Інший знизав би плечима і щось відповів, або й нічого не сказав, образившись. А Сьома терпляче пояснив нахабі, як пояснюють маленькій дитині:

— Сьома — не число, Сьома — це Семен. А Віхура — моє прізвище. Як вас звати-величати, вибачаюсь?

І доморощений дотепник, хоч і був дурнуватий в міру і нахабний без міри, відчув себе далеко не героєм.

Але, коли б Сьома бодай запідозрив, у якому душевному стані перебуває цей хвалькуватий, з потугами на гумор, бовдур, він відчув би себе ще гірше. Сьома не міг знести, щоб з його вини було завдано прикрощів будь-кому.

Мені здається, що коли Сьома кудись телефонує, телефонний дзвінок бринить не настирливо і вимогливо, а ніби вибачається. Так дзвонить тільки Сьома. Візьміть трубку. В ній ви почувте винувате сопіння.

— Альо... це Сьома... дзвонить...

Довга пауза. Потім:

— Віхура...

— Чую...

— Старий, я тебе не розбудив?

Ймовірність розбудити дорослу людину в будень о сьомій вечора практично дорівнює нулю. Але спробуйте переконати Сьому! Це однаково не вдається, хоч би якими безпечно-люб'язними не були інтонаційні забарвлення вашого голосу.

— Та ні, що ти! Хто спить об цій порі?

— Я знаю...

І знову на тому кінці проводу винувате сопіння. Це Сьома терзається сумнівами, чи доречно він подзвонив. Він зараз не наважується продовжувати розмову. Він паленіє від сорому, що потурбував. Але й перервати

вже почату розмову, повісити трубку, так і не закінчивши розмови, теж незручно.

— Сьома...

— Ага, це я... Я, мабуть, потурбував тебе... ти був чимось зайнятий?..

— Ні.

— Тільки чесно?!

— Чесніше нікуди.

В трубці глибоке зітхання.

— Сьома!

— Ага! Слухаю!

— Це я тебе слухаю!

— Розумієш, мені дуже незручно... Мені весь час здається, що я відірвав тебе від роботи...

Щоб говорити з Сьомою Віхурою, треба мати неабияке терпіння.

— Я чого подзвонив,— продовжує на тому кінці проводу Сьома,— я нарешті дістав...

— Що дістав?

— Забройка...

— Кого, кого?

— Забройка. «Інтегральні обчислення».

Боже мій! Ця книжка потрібна мені для роботи, як повітря! Я вже давно її шукаю. Сьома обіцяв дістати, і він дістав! Нервово ковтаю слину, але в горлі пересохло від радості, і шепчу в трубку щось нерозбірливе.

— Що? — не розуміє Сьома.

— Звідки ти дзвониш, рідний, дорогесенький, милесенький?

— Я...

Тепер почнуться нові ускладнення. Якщо я зараз викличусь приїхати за книжкою сам, Сьома обов'язково вирішить, що я не хочу, аби він приїхав до мене додому. Йому буде прикро, він картатиме себе, що подзвонив невчасно. Сказати ж йому, щоб сам привіз довгожданого, омріяного Забройка, незручно. Виходить, з доставкою додому...

Нарешті, після цілої низки запевнень, що часу у нас обох доволі, ми знаходимо компромісне рішення: зустрітися на нейтральній території в скверику, якраз на середині дороги між мосю квартирою і тим місцем, звідки Сьома Віхура мені телефонує.

...Але уявімо такий варіант: я не поїхав, і Сьома через усе місто повіз книжку мені. Книжку, яка, до

речі, потрібна мені, а не йому. Книжку, яку, до речі, він не був зобов'язаний діставати, бо, висловлюючись мовою занадто практичних людей, нічого з цього не матиме. Проте тільки б я заїкнувся, що не зможу приїхати, він повезе її. Якби я навіть сказав, що найкраще буде прибути о третій годині ночі, тобто тоді, коли не працює міський транспорт, Сьома привезе її. Вірніше, принесе. Таксі не викликаємо, посоромиться турбувати серед-ночі диспетчера автопарку. Грошей Сьома ніколи не шкодує. У нього вічно позичають «на вічне віддання».

Словом, Сьома привезе мені книжку сам. Тоді, торкаючись, як болючої рани, кнопки дзвінка, він соромливо подзвонить і почне роззуватися ще на площадці сходів.

— Сьомо, ти збожеволів? Сьомо, коли я тебе навчу? В нас не цикльована і не натерта підлога, до нас можна заїздити на бронетранспортері.

Сьома червоніє, сопе, роззувається. Зупинити його марно.

— Давай пальто.

— Ні, ні, що ти, старий! Я на хвилинку, не хочу вас турбувати... Сподіваюсь, у вас усі здорові?

— Всі.

— Я теж здоровий...

— Радий за тебе...

Він червоніє і не знає куди подітися.

— Розумієш, у місті грип... Але я здоровий, я цілком здоровий і не заражу ні тебе, ні твою сім'ю...

— Сьомо, перестань плести дурниці! І, раз ти вже скинув черевики, взуй, будь ласка, оці пантофлі. Чуєш? Взуй!

Він червоніє ще більше. Я стаю навмисне брутальним і сам починаю молоти казна-що, аби переконати Віхуру, що ці пантофлі зараз нікому не потрібні, що він сміливо може їх взувати, що він нікому не завдасть ніяких клопотів чи незручностей.

— Сьомо, я вже збирався викидати ці пантофлі на смітник, але прийшов ти, і я з радістю взуваю тебе в них.

Добре, хоч ми вже пообідали! Страшно навіть уявити, скільки довелося б затратити зусиль, щоб Сьому Віхуру засадити за стіл!

— Сьомо, чашечку кави?

— Що ти, що ти? — невідомий жах у його голосі

Це ж я мушу ставити кофейник на вогонь, діставати цукор, боже борони — печиво, бруднити чашку, ложечку, блюдо.

— Ну... хіба що склянку водички... коли це не важко.

— Важко, Сьомо, надзвичайно важко. Коли б ти знав, як це важко! Але на які жертви не підеш заради друга!

Він соромливо сміється. Він і сам розуміє, що передає куті меду, але нічого зробити з собою не може.

— Сьомо, ось сифон!

— Сифон? Знаєш, я краще з крана... Краще з крана я...

— Та холодна ж у сифоні! З холодильника.

— Ні, ні, я краще з крана... Це ж знову тобі спускається, заряджати сифон... А ліфт не працює... З крана я краще...

Перекоувати Сьому не вистачає сил. Дідько його забирай, хай п'є з крана!

Якось минулої зими Сьома захворів. Захворів ангіною, і ми прийшли гуртом його провідати. Краще б ми цього не робили. Візит перетворився на кару і для нього, і для нас. Перш за все він схопився з ліжка і одягнувся. Як же так, ми сидимо, а він лежить! Температура? Та що там! Якихось тридцять вісім і сім. Кажуть, що нормальна температура у гуски — сорок два градуси. Гуска при цій температурі чудово себе почуває. Ходить, плаває і хоч би тобі що. Йому вже легше. Він настільки зворушений, він такий радий нас бачити, що йому одразу стало легше. Знаєте, позитивні емоції, вплив вищої нервової системи — про це ще академік Павлов писав... Словом, у нього зараз на добрячих півтора градуса температура впала. Вона вже майже нормальна. Це дрібниці. Сьома турбувався іншим — чим нас пригостити. Та й чи будемо їсти, чи не побоїмося заразитися?

Ми спільними зусиллями відшукали компроміс: графинчик у серванті й банку консервів у холодильнику. Тим, що в графинчику, ще ніхто ніколи не заразився, а консерви по природі своїй — річ стерильна, інакше вони не були б консервами. І ми покладали їсти й пити на кухні при умові, що Сьома ляже в ліжко. Свою половину умови ми виконали чесно: що було — випили і з'їли. Сьома стояв на порозі і поривався кудись бігти.

Здається, до сусідів позичити гірчицю. Міг би і в магазин. Тут недалеко, якихось два квартали, а він уже майже здоровий...

У минулому році на курорті я познайомився з одним товаришем. Виявляється, він давно знає Сьому Віхуру, тільки називає його не Сьомою, а Семеном Архиповичем. Мене це здивувало, але я не подав виду. Я сказав, що Сьома гарний хлопець, але він дитина. Певно, він і зістаріється, не ставши дорослим.

Мій новий знайомий пильно глянув на мене, помовчав, покашляв і сказав:

— Він... Молодший лейтенант Семен Архипович Віхура вже був дорослим тридцять років тому. Коли йому від роду було всього двадцять. Тоді він і одержав орден Леніна.

— Сьома — орден Леніна? — по-дурному вихопилося в мене, бо я ніколи не бачив на Сьоминуму піджаку ні самого ордена, ні орденської колодки.

— Він командував взводом саперів,— продовжував товариш,— а я служив у тому взводі рядовим бійцем. Ми залишилися останніми на правому березі — висаджувати міст через Дніпро. Побачили б ви, як артистично це зробив Семен Архипович. Передові німецькі танки і бронетранспортери вже гуркотіли на мосту, тільки тоді він повернув ручку, з'єднав контакти. Ми переправилися через Дніпро, не втративши жодного бійця.

Потім, коли пробивалися з боями до своїх, танув, як віск, наш взвод. Поранених залишали на хуторах, у глухих селах, убитих ховали в землю. Не закопували, а ховали з військовими почеснями, як героїв, бо командував нами молодший лейтенант Віхура...

Це «молодший лейтенант Віхура» прозвучало наче ім'я видатного полководця — врочисто, піднесено.

— Нас залишилося троє. Молодший лейтенант Семен Архипович Віхура, я і ще один сержант. Ми потрапили в полон. Нас заштовхали в «телячі» вагони і погнали на захід. Здавалося, кінець. Але з нами був Віхура. Він примудрився на коліях, коли нас гнали через станцію, підібрати і заховати в кишеню шинелі костиль, оту штуковину, що нею прицвяховують рейки до шпал. Вона і врятувала нам життя. Тільки рушив поїзд, ми з Семеном Архиповичем взялися до роботи. Відколупали в підлозі дошку, потім другу... Риск смер-

тельний, але коли вдасться — воля! Не поталанило нашому сержантові — він розбився... Решта — врятувалися. Молодший лейтенант наказав маленькими групами пробиратися до своїх. Ми пішли з ним удвох... Ми йшли все на схід і на схід, обпаленими вогнем війни полями й галями України. Заходити в села боялися, не їли вже три дні. На четвертий день ми з товаришем молодшим лейтенантом Семеном Архиповичем Віхурою наштотхнулися на якусь теля. Не буду розповідати, як ми його вбивали, як одколупали мізерну частку, тим самим-таки залізничним костилем, який і зараз був нашого єдиною зброєю. Решту покинули. Для чого нам було більше? Ми не знали, що буде з нами за годину. Життя наше цінувалося тоді значно дешевше, ніж життя того теляти. Ми пішли нічними полями, і Семен Архипович увесь час зітхав, бідкався наче. «Що з вами, товаришу молодший лейтенант?» — пошепки запитав я. «Нічого, — так само пошепки відповів він, — нічого, але теляти шкода. Хазяї шукатимуть, шукатимуть, а його нема. Шкода... Вбили так подурному і не використали, воронам залишили. А хтось же годував його, доглядав... Шкода...»

Поки мій новий знайомий розповідав про висадку моста, про переправу, про втечу з полону, я ще думав, що йдеться про якого іншого Семена Віхуру. Коли ж оповідь його дійшла до цього місця, я зрозумів, що геройський молодший лейтенант Семен Архипович Віхура і наш Сьома — одна й та сама людина. То був Сьома — і більше ніхто...

ПОЛКОВНИК ЙОЖЕФ СІМ

Мені весь час здавалося, що я вже десь бачив цю людину. Але де і коли? Коли б це було вдома, у Радянському Союзі, можливо, мої спогади з часом викристалізувалися, і я згадав би.

Та я був у гостях. Сьогодні вранці ми приїхали з Праги у Градець-Кралоуе. Це місто на півночі Чехії, старовинна мальовнича резиденція чеських королів. Невисокі мальовничі гори оточують місто з трьох боків, а з четвертого відкривається розлога долина. Тут злива-

ються Лаба і чиста-чиста, прозора до самісінького дна, до зворушливості мила річка Орлиця.

На трикутному острівці, зеленому, порослому сокови-тою травою, під старими вербами, що полощуть своє віття у тихих водах Орлиці,— бронзова скульптура юнака і дівчини. Вони ніжно пригорнулись одне до одного, зараз у палкому поцілунку зіллються їхні уста, як зливаються дві річки.

На горі — палац чеських королів. На центральній площі старовинний собор, де поховано Яна Жижку. В місті чимало історичних місць, історичних пам'ятників; і в центрі воно схоже на туристський заповідник. Навіть готелю «Бистриця», де ми зупинилися, років, мабуть, із триста. Тут залишилося багато такого (і старовинні годинники, і каміни, обкладені старовинними кахлями, і бронзові світильники, всередині яких чудово почувують себе звичайні електричні лампочки), чого вже давно не побачиш у нових, модерних готелях.

Ні в Чехії, ні в Моравії, ні в Словаччині немає двох однакових міст. Кожне відрізняється одне від одного так, що, приїхавши з одного міста в інше, не скажеш: «Щось подібне я вже бачив». І разом з тим у них є щось спільне. Це — поєднання архітектурних пам'ятників з сучасним промисловим урбанізмом.

У Празі по вулиці, збудованій ще десь у сторіччі п'ятнадцятому, діловито гуркочуть чепурненькі червоні трамваї, і вони не здаються тут випадковими. Величезні, оздоблені за останнім словом техніки, всесвітньо-відомі заводи обступають віковічні ліси, а поруч з шахтами Острови і Кладно у кришталево-чистих ставках жирують коропи — і це теж не здається дивним. Недарма найщиріші привітання в Чехословаччині: «Чест праце!» — «Праце чест!»

Честь такій праці! Честь і хвала!

Отож, і Градець-Кралове не був винятком.

І палац королів, і старовинний собор, і пам'ятник-могила Яна Жижки, і чавунний чумний стовп — біля таких посеред площ у Середньовіччя під час чумних епідемій провадили богослужіння; і будинки-ровесники столітніх і сорокалітніх війн, і звичайні тротуарні плити, вичовгані до синяви, плити, які б могли розповісти дуже багато,— вся ця старовинна екзотика, така мила серцю багатьох туристів, вся вона не могла заступити

і відтиснути на задній план нові квартали Градець-Кралове.

Хай спочиває минуле на кам'яних плитах. Сучасне місто писало історію майбутнього.

Градець-Кралове — це місто робітників і студентів. Тут роблять унікальні машини.

У будь-якому куточку Європи, де вміють варити цукор з буряка, знають продукцію Градець-Кралове. Ще задовго до відвідин цього міста я бачив на цукрових заводах нашого Поділля устаткування з маркою Градець-Кралове. Тут роблять устаткування для хімічної промисловості, зручні гарні меблі, музичні інструменти.

Ах, славне місто — Градець-Кралове! Історичне і сучасне. А що означає історія і сучасність? Сьогоднішня сучасність — це завтрашня історія.

Наша молодість припала на час, коли захитався світ. І коли б наша історія, історія нашої Батьківщини, історія свободолюбивих народів Європи не встояла на ногах, з нею скінчився б наш світ і не стало б майбутнього. Почалась би кому темрява небуття, а кому — рабство. А раби не мають історії.

На одній із центральних площ Градець-Кралове на високому гранітному постаменті стоїть танк Т-34.

Скільки їх стоїть по містах та містечках від Волги і Дніпра до Вісли і Лаби? Якби всіх зібрати до купи, залити в баки пальне, вишикувати поруч екіпажі — скільки їх буде? Танковий корпус? Армія?

Молодь, а особливо діти, завжди дивляться на них із шанобливою цікавістю і повагою. Вони вважають, що ветерани чесно відслужили службу і тепер заслужено відпочивають на своїх гранітних постаментах. Вони дійшли до останніх рубежів, і їхні гармати замовкли навіки. Так, гармати їхні не стрельнуть. Але танки стоять насторожі, вони стережуть історію, котра завдяки їм не вмерла для нас, танки захищають майбутнє.

Під постаментом Т-34 у Градець-Кралове братська могила. На чорній мармуровій дошці золотом вписані імена радянських воїнів, що віддали своє життя за визволення чеського міста Градець-Кралове. За те, щоб це місто мало свою історію і сьогодні, і в майбутньому.

Цього травневого дня мармурова дошка із золотом імен майже потопає у квітах. Вінки, вінки, горщики з

квітами, букети у целофані, скромні букетики польових і лісових квітів...

Сьогодні 9 травня, День Перемоги. В Чехословаччині це подвійне свято. Це свято визволення і відродження державності Чехословацької республіки.

Ми, радянські гості, що приїхали на святкування Дня Перемоги, в урочистій тиші кладемо до пам'ятника наші вінки. На площі тиша, шаноблива, урочиста. Тисячі й тисячі людей. Діти, зовсім малюки, школярі, студенти, робітники, домогосподарки, юнаки й дівчата в національних костюмах, суворе каре народної міліції, підрозділ чехословацької армії, кілька зведених оркестрів.

Усі завмерли. Та мине хвилина мовчання, пролунає дзвінка команда, брязне мідь оркестрів — і народні міліціонери візьмуть на караул, а солдати пройдуть церемоніальним маршем.

...Де ж я бачив цю людину? Ставного, трохи огрядного, але по-військовому підтягнутого полковника чехословацької армії? У нього високе чоло, засмагле обличчя, голос дзвінкий і гучний. Він командує підрозділом солдатів.

Дають залп, за ним другий, третій...

Де ж я бачив цього полковника?

У Празі й у Братиславі у мене є кілька знайомих і друзів. Це письменники, журналісти, художники. Серед них військовий журналіст, полковник Володимир Ленський, герой словацького повстання 1944 року. Кілька разів він бував у нас у Києві, два дні тому я гостював у нього в Празі... Але цей? Я не знаю його. У мене взагалі немає знайомих у Градець-Кралове. І все ж мені здається, що я вже десь бачив цього полковника, навіть говорив з ним.

Ось він підходить до нас, запрошує на товариську вечерю. У місті чимало ветеранів війни. Полковник — голова їхньої ради. Російською мовою володіє бездоганно, тільки трохи пом'якшує приголосні.

Запросивши на вечерю, сказав:

— Тут, на площі, поховані не всі радянські солдати. Дванадцять сплять вічним сном на нашому міському кладовищі. Ті загинули після війни... Власне, війна у нашому місті закінчилася днів на п'ять пізніше. З гір і лісів до німецького кордону в зону союзників проривався великий загін есесівців. Ми не пустили їх. Ми да-

ли їм бій і знищили всіх. Я кажу «ми», бо в тому бою я теж командував батальйоном. Загинули чехи, словаки і дванадцяттеро ваших хлопців. Ця могила на площі вже була... Цих,— він показав на обеліск,— ми з військовими почестями поховали ще десятого травня. Ті загинули п'ятнадцятого. Ми повинні покласти вінки і на їхню могилу.

Ми сиділи в автобусі майже поруч, і я крадькома раз у раз позирав на полковника. Він помітив це і допитливо подивився на мене, ніби хотів запитати, чого я хочу. А я хотів знати, де і коли я бачив цю людину.

Чи не простіше було б — запитати. Але така форма звертання чомусь здавалася мені банальною. До того ж, якби ми колись зустрічалися, полковник сам пригадав би або запитав мене. Проте з усього було видно, що він мене не знає.

Місто скінчилося, потяглися чепурнецькі під черепичними дахами будиночки передмістя. Зелені садочки, живоплоти, ажурні хвіртки і — море квітів. Просто дивно, що на таких клаптиках землі могло рости одразу стільки квітів. На лавочках перед будинками сиділи статечні сухорляві літні чехи в повстяних капелюхах і повагом смоктали порцелянові люлечки з довгими чубуками.

Полковник посміхнувся:

— Це наші пенсіонерські квартали.

Ліворуч потяглася огорожа міського кладовища. Столітні дерева, кущі жимолості, троянд, шипшини, але найбільше жасмину. На могилах журно схилилися кам'яні голуби. Вони сидять майже на кожній чеській могильній плиті, на кожному пам'ятнику, опустивши крила і схиливши голівки. Зроблені так мистецьки, що їх не відразу й відрізниш від живих. А над ними, у кронах старих лип і в'язів, сонно туркочуть живі голуби, дикі горлиці. І їхнє протяжне туркання ще більше підкреслює тишу кладовища.

— А квітів у нас немає...

— Квітів?

Полковник легко вистрибнув з автобуса і пішов через вулицю до найближчого будиночка.

Літня чешка, під'язана під бороду мережаною косинкою, спокійна і велична в своїй скромній простоті, вклонилася нам, запросила у двір і десь зникла.

Ми не чули, що їй сказав полковник, але зрозуміли,

що мова йшла про квіти. Бабуся повернулася із садовими ножицями і заходилася біля свого квітника. Найкращі півонії, іриси, нарциси збиралися в її натруджених руках у букет. Потім вона взялася до троянд...

Ми зашелестіли новенькими купюрами, простягаючи їх старенькій. Але як відразу змінився вираз її обличчя! Вона швидко і гнівно почала щось вимовляти полковнику. Той почервонів, витепер піт з чола, заговорив швидко, вибачливо. Потім припав вустами до її зморщеної руки. Нас бабуся намагалася не помічати...

Полковник пояснив:

— Ми образили її цим... цими грішми. Там, з вашими дванадцятьма, лежать у братській могилі й наші. Серед них її син. То чи могла б вона взяти гроші за квіти на могилу рідного сина?

Стара перебила його і заговорила ще швидше. Полковник переклав:

— Але коли б там навіть і не лежав її син, там однаково лежать дванадцять чийхось синів. Ваші хлопці — її сини... А ви потикаєтеся з грішми...

Ми пробачалися, як могли, і вона, здається, вибачила нас. Потім ми поклали квіти на могилу і вишикувались у почесній варті. Я стояв навпроти полковника і знову дивився на нього. Я бачив його точнісінько в такій же варті — тільки де і коли?

І несподівано він сам допоміг мені:

— Кілька років тому був я у вашій Білій Церкві... Там на кладовищі лежать наші воївники. Лежати б і мені, коли б не один ваш хлопчик, Вася Шевченко... Зараз йому за сорок. Торік гостював у мене.

І згадка блискавкою спалахнула в моєму мозку!

— Ви полковник Йозеф Сім?

— Так. Я Йозеф Сім. Тільки тоді, взимку сорок четвертого, я був поручиком і було мені двадцять один рік від роду... А звідки ви знаєте, що я Йозеф Сім?

— О, це довго розповідати. А зрештою, не так уже й довго...

Ми знімали документальний фільм про Білу Церкву. Відзнято було вже чимало, коли режисер запропонував проглянути попередні сюжети. Зазираючи в архів фільмфонду, прокрутили кадри...

Полковник Йозеф Сім у Білій Церкві. Він приїхав поклонитися могилам солдатів — радянських і чехословацьких. Тоді чеські підрозділи під командуванням

генерала Людвіка Свободи визволяли міста і села Правобережної України.

Лютий бій лютої зими під Білою Церквою. Поранений молодий поручик упав у сніг...

— Бій покотився вперед, санітари мене не знайшли в глибокому снігу, і мені залишалося або загинути від втрати крові, або замерзнути. Третнього не було. І тут з'явився хлопчик Вася...

...Я пригадую розмову з ним у Білоцерківському міськкомі партії. Тоді Василь Іванович Шевченко, кращий водій Білоцерківського цукрозаводу, тільки-но повернувся. Він гостював у Чехословаччині у врятованого ним поручика Сіма, тепер уже полковника.

— Я його знайшов тоді не випадково. Думаю, бій затихає, наші пішли вперед, ану, як хто з наших залишився на полі живим і санітари його не помітили? Пропаде ж на морозі... Знайшов... форма на ньому ніби й не наша, але чоловік наш, по всьому видно. Марить, і слова наші окремі проскакують. Витягти я його не зміг, вмерз він у сніг. Сестричку покликав, із снігу відкопали і в хату притягли. Обігріли, рани перев'язали, потім сестра побігла когось із госпіталю шукати. Вижив...

— ...Так я і вижив... Спасибі хлопцеві Васи. І цим хлопцям спасибі. Завдяки їм вижило наше місто, всіля Європа, і світ всілів і вижив.

Полковник Йозеф Сім віддав честь могилі воїнів і повагом пішов до автобуса.

У місті нас чекала зустріч з ветеранами. З тими, дякуючи чийм старанням вижив світ і бережеться мир.

ОСТАННІЙ ДИСК

День почався як день, але обіцяв бути надзвичайно довгим. І не тому, що це був весняний день, а навесні вони довгі. Просто від самісіньких свят, від Першого травня, кожен день здавався довшим за попередній. Люди чекали наступного ранку. Його чекали солдати, його чекали діти, наречені і вдови; хоча їм, здавалося, вже нічого було чекати. Їхні похоронки з страшними словами поволі жовтіли у скринях, на божницях за іконами, десь серед убогих сімейних архівів на верхніх полицях мисників.

А зелень буюла однаково нестримно і на солдатських

могилах, і на грядках, і щітками ставала трава в садах, і зелено-сизо, аж синьо, хвилями лягали молоді вруна, і ліси мерехтіли зеленими вогнями, а в садах той зелений вогонь заливала біло-рожева пінява цвіту.

Небо було нестерпно синім, сонце нестерпно ясным, гарячим і ласкавим. Але й воно, всемогутнє сонце, що дарувало життя всьому сущому, неспроможне було засліпити жорстокість і несправедливість, що бушували в світі.

Ті, що жили і знали, що зустрінуть схід сонця завтра, розуміли, що зараз, сьогодні, в цю мить, коли вони, приклавши долоню до чола, дивляться, чи далеко ще до полудня, для когось це сонце згасає в очах навіки.

І їх багато, тих, із згаслим сонцем у згаслих очах... І їх стане більше, якщо не скінчиться війна. Вони будуть (тобто їх не стане) і зараз, і через годину, і ввечері, і... завтра.

Ні, краще б завтра їх не вписували у похоронки.

Хай вони залишаться живими!

Хай вони побачать рожево-білу піняву садів, і прозору росу на траві, і спориш, бузковий під косим промінням, і горобців, що купаються в поросі. Хай вони почують, як дзюрчать потічки, обмиваючи осоку, почують замріяних зозуль і сонне мукання корів, що йдуть у череду. І їхні дні хай будуть довгими-довгими...

Але минув день, і другий, і третій...

У Москві лунали салюти і гриміли переможні марші. Проте хоч якими вони були бравурними, переможно веселими і впевненими, у їхній міді дзвеніли ледь чутні сльози... Сльози туги за тими, що вже загинули, і найгіркіші — за тими, кому судилося загинути в ці останні дні.

І хоча всі знали, що нічим і ніяк не зарадиш, від цієї жорстокої правди легше не ставало.

...Марійка сиділа у сільраді і дивилася на телефон. Його дві пузаті чашки і колись нікельовану трубку обшморгав час, і вони пожовкли. Марійці здавалося, що пожовкли вони від тютюнового диму, як жовтіють дідівські зуби. Справді, в сільраді завжди курили немилосердно. Тепер курять менше. Скільки тих чоловіків залишилося у селі? Дядько Андрій, дядько Ригорко, Гуменюк (але ж він не курить), ще дядько Степан на прізвисько Цорт (він не вимовляє слова «чорт», хоч

вживає його раз за разом). Дід Мефодій. От, здається, і всі.

Хлопчакам дядько Андрій Заскальнюк у сільраді курити забороняє. «Вуса рости не будуть,— каже він,— дим щетину повидає. І взагалі, що попові можна, то дякові — зась!»

Але коли в сільраді немає голови, хлопці курять, хизуючись перед виконавцями. Виконавці — дівчата, їхні робесниці. Але всі вони були старшими за свої роки, бо набачилися всякого. І вони були мудрішими і досвідченішими, ніж належало їм бути.

Марійка не зводила очей з телефону.

Дядько Андрій, від'їжджаючи на своїй двоколці на поле, наказав:

— Подзвонять з району, запишеш на папірець, що там скажуть, ну, телефонограму приймеш, гукнеш Карпа, і хай вльот шукає мене чи дядька Гуменюка.

Марійка знала, що дядько Андрій поїхав на поле, де жінки орють коровами. А Карпо — ось він. Прив'язав свою шкапу, засідлану складеним учетверо рядняним мішком, вкинув їй трави, і шкапа мурижить, аж гикає. Карпо грається компасом.

Марійка випростала на столі шмат німецького паперового мішка. На цих паперових мішках пишуть усі в селі, навіть школярі наробили з них зошитів. Це єдиний папір. І колгоспна бухгалтерія ведеться на них. Зате ручка у Марійки — очей не відірвеш — автоматична, гарна, перламутрова. Трофейна дядькова Андрієва ручка. Він довіряє її виконавцям, бо знає, що ніхто ту ручку не загубить і не поламає.

Карпо зайшов у сільраду і, прихиливши автомат до лави, почав залицятися до Марійки. Не те щоб вона йому подобалась, і не так щоб йому вже дуже хотілося залицятися, але раз ти мужчина, раз у тебе зброя в руках, то мусиш поводитися з жіноцтвом не як телепень, а як бувалий солдат. Хлопець намагався вщипнути Марійку, скубнути за косу, насунути хустку на очі. Вона відбивалася і лаяла його:

— Тю, скажений! Тю, навіжений! Роботи тобі нема, згорів би ти?! Ось зараз хтось увійде, що скажуть?

Але злості не було в її словах, бо вона чудово знала, що ніхто не зайде в такий ранній час, і, крім того, їй не були відразними навіть отакі його залицяння. Вона відчувала себе вже дорослою дівчиною, а парубки для

того й пущені на світ білий, щоб робити дівчатам приємні капості.

Карпо пустував, а старий телефон мовчав як пень.

— Одчепися, дурню! От побачиш, дам по пиці. Гляди, відро з водою не перекинь!

Відро з водою стояло поруч з Марійкою на лаві, а Карпо так розійшовся, що прихилений до відра мідний кухоль, зроблений із снарядної гільзи, почав загрозливо видзвонювати.

Вони таки перекинули відро. І вода залила всю підлогу в сільраді. Такого Карпо не чекав і, мов шкодливий кіт, стрибнув за поріг, спритно підхопивши автомат.

Тут Марійка дала волю своїм почуттям і натуркала Карпові повні вуха:

— А руки б тобі покрутило! А я ж казала! А на чії ж це руки! Мені це треба? Ну? Бовдуре нещасний, де тебе вихопило на мою голову?! Через тебе, йолопа, маю мити-прибирати!!

Він спробував оджартуватися:

— Гарна з тебе жінка буде! Ач, як лаятися вмієш! Ще краще, як моя тітка Дарина. А що зайвий раз підлогу помієш, то дядько Андрій тобі подяку оголосить у наказі і перед строем.

Вона мовчки пошпурила в нього порожнім відром, і, якби він вчасно не ухилився, відро б добряче зацідило його по носі. Марійка підкотила спідницю і почала витирати підлогу.

— Ну, чого став? Піди води принеси.

У Марійчиному голосі, здавалося, більше не було злості: навіть не наказ, а просто ділова пропозиція. Мовляв, напакостив, хлопче, то піди і свій гріх спокутуй. Карпо почепив автомат на шию. Залишати бойову зброю на шмаркате дівчисько йому не з руки. Та ще коли та зброя заряджена. Диск у ППШ майже повний, не вистачає трьох патронів. Стріляв учора в сороку і... не вцілив. Сорока курчат крала. І треба було її вбити неодмінно. От ціляв, а не вбив.

Карпо взявся за дужку відра, воно брязнуло, порожняво задеренчало, і в ту ж мить задеренчав телефон.

Марійка кинулася до трубки:

— Альо, альо! Михайлівська Буда слухає!.. Так, так... Правда? Ой, що ви кажете! Ну, ну... Передам, передам. Дядько Андрій у полі, зараз пошлю нарочно-

го. Зараз, зараз, ой, боже ж ти мій! Коли? Ой, спасибочки ж вам...

Вона не повісила трубку, вона просто кинула її, і та гойдалася на обшморганому шнурі, і в ній щось крипіло і кавчало.

А Марійка підбігла до Карпа, розпашіла, червона, обхопила його за шийку обома руками і припала до його грудей. Але їй заважав автомат, і вона спершу відсторонилася, а потім рвучко поцілувала хлопця в губи, в ніс, у щоку і, захлинаючись, сказала:

— Це ж тепер... тато живі прийдуть! Скажи, знайди дядька Андрія, скажи, щоб мітинг, щоб...

І він втретє за сьогоднішній ранок брязнув відром, кинув його під ноги, перечепився, вибіг надвір і почав від'язувати свою булану шкапу. Шкапа огиначалася, їй нікуди не хотілося мчати від зеленої соковитої трави, та чи й могла вона мчати, стара, змучена коняка, з припухлими бабками, з порепаними, потрісканими копитами...

Але Карпо вже поганяв її з усіх сил. Він не питав Марійку про подробиці, бо знав, що йдеться не про зведення, і не про приїзд уповноваженого, і навіть не про те, що їм у МТС виділять нарешті трактор, і не про те, що приїде кінопересувка чи хай з кооперації пришлють підводу за гасом.

Він знав, що сталося те, чого вони з таким нетерпінням чекали всі дні. І він мчав селом. Власне, йому тільки здавалося, що він мчить, а шкапа ледве перебирала ногами, він підганяв її і, не вгаваючи, кричав: «Ура-а!» Воно здавалося йому гучнішим за те «ура!», яке кричали зараз полки там, біля руїн рейхстагу.

І всі, хто не був цієї вранішньої пори на полі, виходили за ворота, всі чули його «ура!», і ніхто не перепиняв його, не перепитував, чого він кричить.

Він кричав во славу живих, тих, хто міг сьогодні не дожити до вечора, до обіду навіть міг не дожити, але тепер доживе, бо скінчилося все страшне, що заступало людям сонце.

І ті, що виходили до воріт, ті, що чули переможне Карпове «ура!», витирали сльози і городами, стежками, левадками, через перелази бігли до родичів, до знайомих, до сусідів:

— Чули? З району дзвонили зараз...

Карпо кричав своє переможне «ура!», що покривало

і шелест яворів, і дзюрчання потічків, і кукання зо-
зуль. Нічого не було на світі зараз, окрім цього «ура!».

А Марійка стояла на порозі сільради і не знала, що
робити: кудись бігти чи залишатися на місці і чекати,
що буде далі.

Мітинг... Казали про мітинг... А що, як Карпо розми-
неться з дядьком Андрієм, дядько приїде в сільраду і
не застане її тут? І він нічого не знатиме... А хто ж
має взнати про це найпершим, як не дядько Андрій,
поранений, контужений, скалічений війною солдат?

Марійка то вибігала надвір, то прожогом кидалася
назад у сільраду і зачарованими очима дивилася на
телефонну трубку, що все ще розгойдувалася.

Марійка боялася взяти її в руки. Марійці здавалося,
що трубка може сказати інше, з району повідомлять,
що то була помилка. І минуло чимало часу, поки вона
наважилася почепити трубку на гачок і дати відбій.

А Карпо чвалом промчав дір'явим містком через річ-
ку Кропив'янку, кожної миті ризикуючи поламати ноги
своїй буланій шкапі, і вилетів на той берег. Тут, біля
«пантери», він і зустрівся з Заскальнюком. Той торох-
тів на своїй двоколці десь із полів.

«Пантера» стояла нерухомо якраз проти мосту ще з
березня минулого року. Тоді вона була ціла, не підбита,
не спалена. Просто німецькі танкісти не наважилися
в'їхати на ветхий місток. Покинули і втекли. Вона не
згоріла, просто пристала і, як шкапа, в багнюці здохла.
Магнето-електрогосподарство, а найголовніше — роз-
відні ключі та інший інструмент повитаскували з неї
давно. Порізати б цю «пантеру» автогеном до бісової
мами, тільки хто цим займеться, коли зараз іншого
клопоту вистачає. І стоїть за містком посеред села
«пантера», увіткнувши в землю своєю гармату.

— Тр-р-р! Куди женешся? Що-о?

І більше Андрій Заскальнюк нічого не питав. Він
усе прочитав на обличчі Карпа...

Він не пам'ятав, як зліз з бідки, як прив'язав коня до
бильчат мосту, як стяг з голови вигорілу пілотку і про-
вів нею по лиці. Для чого це він робив? Вдавав, що
піт витирає? Але ж не було йому спекотно, і Карпо
чудово розумів, що голова сільської Ради витирає
сльози.

Андрію Захаровичу, дядьку Андрію, для чого ви це
робите? Хіба Гафійчин Карпо така вже дитина, хіба не

розуміє він, що бувають у житті хвилини, коли має право солдат заплакати? І не повинен він соромитися тих сліз...

— Дядьку Андрію, дзвонили з району, мітинг щоб...

— Дай автомат,— залізним голосом наказав раптом голова сільради.

Карпо слухняно зняв ППШ.

— Диск повен?

— М-майже... Патронів зо два... той...

Заскальнюк узяв автомат і прикладом погрюкав по броні танка:

— Гей, хто там! Виходь!

«Що це йому,— з острахом подумав Карпо.— Від радості, чи що?» Але тут він зрозумів, що голова пере-віряв, чи не вовтузиться хто з хлопчаків у машині. Танк мовчав. І тоді Андрій Заскальнюк встромив ствол у люк і натис на гашетку. Кулі завили, застогнали, задзижчали, задзвонили всередині «пантери»...

Для чого він стріляв, бувалий, обкурений порохом солдат — Андрій Заскальнюк?

Мабуть, це неможливо пояснити словами...

Може, він так салютував загиблим, може, добивав примар війни, що гадючилися в танку?..

— Карпе, голову відірву!

З-за окописька висунувся кульгавий Ригорко. Він був певен, що то сверблять руки у Карпа. Але коли побачив, що це Андрій стріляє і плаче, зрозумів усе. Ламаючи дерезу, шпортаючись кульгавою ногою, він підбіг до нього і обняв. Тепер вони і плакали, і сміялися разом, і ніхто не соромився своїх сліз.

— Мітинг треба збирати, людей скликати! Збирати мітинг треба!

Тим часом Карпо для чогось почав збирати стріляні гільзи, що ще пахли порохом.

Може, він інстинктивно відчував, що вони вже належать історії, що хлопчаки майбутнього знаходять їх, відчищатимуть, і мінятимуться, як колекційними раритетами...

Двоє хлопчаків тихо сперечалися біля газетного кіоска.

— А я тобі кажу — він бачить, — говорив чорнявий, меткий, з швидким поглядом, — все бачить.

— Сліпий він, — заперечував білявий вайлуватий хлопчик, з тих розсудливих і скептичних дітей, яких ровесники, не змовляючись, обирають третейськими суддями у всіх своїх дитячих конфліктах і суперечках.

— У нього електронні окуляри, — наполягав чорнявий, — я знаю, що у нього немає очей, але у нього електронні окуляри. Я читав у журналі... Там, розумієш, інфрачервоні промені й пряма проекція на мозок... ну, як тобі пояснити...

— Можеш не пояснювати, — делікатно стримував товариша білявий хлопчик, — я читав про такі окуляри, але вони поки що експериментальні. У нього звичайні темні окуляри, просто він служив на флоті і він...

Він не служив на флоті. Він значився в списках звичайної стрілецької піхотної роти. А рота його значилася в списках підрозділів, що захищали Севастополь.

І вийшло так, що навесні сорок другого року матінка піхота, скромна цариця полів, що споконвіку носила спідні сорочки із жовтуватої бязі, отримала раптом матроську гордість — смугасті тільники.

Не той був час, щоб пишатися такою незвичною для піхоти екіпіровкою, багато хто її й до вечора не доносив...

Дімі пощастило. Він залишився живий. Діма прикипів своєю сухопутною душею до смугастого тільника і носив його незмінно ось уже тридцять років.

Очі він втратив у останньому бою за Севастополь. Тоді довга автоматна черга викресала із білого севастопольського каменя рафінадно-сині іскри, і вони спалахнули яскраво, щоб навіки згаснути в Діминих очах і погасити в них світло навіки.

Діму сляк-так перев'язали, затуливши те, що хвилину тому було очима, і попід руки повели до шлюпки.

Вони плавали у відкритому морі мало не три доби без харчів, без медикаментів, майже без води, поки їх, кількох знесилених матросів і серед них сліпого солдата-піхотинця Діму, не підбрала наша субмарина.

Навіть у госпіталях він примудрявся зберігати рід-

ний матроський смугастий тільник. Але моряком не вважав себе ніколи.

Морячки, побачивши з-під коміра його сорочки знайомі сині і білі смуги, запитували:

— Чорноморець, балтієць чи, може, на Північно-морському давав кіптяви?

Діма завжди відповідав:

— Не морячок я, хлопці, і навіть не морська піхота. Звичайна піхота — цариця полів. Воював, правда, в Севастополі... А що тільник ношу, так зручна дуже штука, звик до нього.

...Хлопчаки продовжували сперечатися — бачить сліпий кіоскер чи ні, електронні в нього окуляри чи звичайні темні. І ось чорнявий меткий зважився на «слідчий експеримент». Дістав дві копійки.

— Дядю Дімо, мені оцю листівочку, — потяг листівку з пачки.

Дмитро Іванович, приховуючи посмішку, суворо сказав:

— Ця коштує п'ять, вона з маркою.

Хлопчина спаленів від сорому і почав гарячково шукати в кишенях ще три копійки, белькочучи:

— Пробачте, дядю Дімо, я помилився...

— Нічого, буває.

Тремтячою рукою хлопчик бере не потрібну йому листівку і відходить. Його опецькуватий товариш крокує поруч. Чорнявий ніяк не може заспокоїтися:

— Кажу ж тобі, у нього електронні окуляри!

— Ні, — вперто стоїть на своєму приятель.

Чорнявий фантазер раптом зупиняється і зовсім подорослому ляскає себе рукою по лобі:

— Стривай! А що, як він бачить пальцями? Як та дівчина, що в газетах про неї писали. Га?

— Ні! — опецькуватий реаліст не йде ні на які компроміси, хоч пояснити, як сліпий дядя Діма безпомилково вправляється в складному союздруківському господарстві кіоску, не може. У нього все зводиться до того, що дядя Діма був колись військовим моряком, а військові моряки можуть те, що не дано звичайним смертним.

Та й дорослі не можуть до ладу второпати, як Дмитро Іванович вправляється в складному своєму господарстві.

Бо придивіться уважніше до першого-ліпшого газетного кіоска і переконаєтесь, що й видющому там не легко. Десятки газет, журналів, наших і зарубіжних, радіо- і телепрограми, бюлетені і довідники, путівники по місту і туристські карти, календарі й брошури. А ще листівки в наборах, просто листівки, з марками, без марок, портрети кіноакторів, поштові конверти, пакетики з колекційними марками, кільканадцять видів значків, блокноти, олівці, кулькові ручки і різний інший дріб'язок, який і не згадаєш одразу, і не перелічиш.

І кожна річ має свою ціну...

Неважко запам'ятати ціну газет і журналів. Вони стандартні, незмінні десятками років. А решта? Їх у пам'яті не втримаєш, хочеш не хочеш, а доводиться зазирнути в накладну.

Як же вправляється Дмитро Іванович? І чому він обрав собі таку професію?

На світі немало сліпих людей — і з війни, і від роду, і від хвороб чи нещасного випадку. Кожне більш-менш значне місто має Товариство сліпих, для них видаються журнали, для них друкуються спеціальні книги. Сліпі збираються в артїлі, де разом працюють і живуть одним життям, єдиними, спільними для всіх інтересами.

Але чи може сліпий торгувати в кіоску газетами ось уже протягом двадцяти восьми років і жодного разу не помилитися? Виявляється, може...

Я не перший рік знаю Діму. Для мене він так і залишився Дімою, бо ми майже ровесники. Здається мені, що я зрозумів його психологію. Свої «виробничі секрети», як пишуть газети, що їх кожного дня продає Дмитро, він якось відкрив мені сам. Посміювався і казав:

— От люди дивуються, як я, сліпий, «бачу», ціну на листівці, як відрізняю звичайний конверт від авіа. А все пояснюється дуже просто. Мене дивує, чому зрячі такі неспостережливі. Ти бачив коли-небудь розгардіяш у моєму кіоску? Не бачив і не побачиш. От і про зрячих кажуть: «Він робить і не дивиться, у нього пальці очі мають, у нього все під рукою». Правильно. Слово «зручно» походить від того, що робиться все з руки», і очі тут ні до чого. Бачиш, тут у мене лежить «Правда», тут «Красная звезда», тут «Радянка», тут «Вечірка»... Не було в мене випадку, щоб щось змістилося. Де

«Правда», там «Правда», де «Вечірка», там «Вечірка», і тоді тільки встигай брати і у віконечко стромляти...

— А гроші?

— Ну це зовсім просто! Тут помилки ніякої бути не може. Будь-який сліпий легко намацає пальцями і встановить, якої вартості асигнація чи монета. Це елементарно...

— Ну добре, а...

Дмитро сміється:

— Я ж кажу, що люди дуже неспостережливі. Аж моторошно стає, коли подумаєш, скільки живе на світі неспостережливих людей! Зараз я переплутаю всі пачки з листівками і конвертами, а потім знову розкладу їх на місця і скажу, де яка і якої вартості, де звичайний конверт, де авіа...

І справді, він, мов карти, тасує пакети, пачки і каже:

— Ну що вам, шановний товаришу покупець?

Я мнуся, як хлопчина, мені якось незручно встрявати в цю гру. Діма підбадьорює мене, робить «перший хід».

— Ну, ну! Хочеш листівку з маркою? Будь ласка. Хочеш без марки? Будь ласка. Хочеш такий конверт чи такий? Який хочеш, такий і даю!

І справді, він спритно дістає що треба, жодного разу не помилившись. Я побачив дещо на світі, але і я дивуюся. Мені самому хочеться вірити, як і тому хлопчакowi, що окуляри у Діми електронні, а якщо ні, то, значить, він «бачить» пальцями.

Дмитро сміється м'яким, тихим сміхом.

— От і знову повертаємося до людської неспостережливості! Всі ви схильні бачити тут коли не спіритизм, то ще якісь «потойбічні сили», а все елементарно просто. Цей пакетик у мене перев'язаний поворозочкою, цей — гумкою, який — уздовж, який — уперек, на цій поворозочці два вузлики, тут — три, на гумці — жодного. Тільки мацай пальцями і пригадуй, що і як перев'язував. Власне, пригадувати не треба, треба просто не забувати, бо як завів я такий порядок давно, то він у мене й не міняється. Ну, ще яка технологія тебе цікавить?

Мені все зрозуміло. Тепер я знаю, чому Дмитро Іванович обрав собі таку неспокійну, як на його каліцтво, професію: йому хотілося мати очі. Все бачити, все знати.

...Старі люди сплять погано і встають рано. Дімин перший покупець — старий відставний полковник. Він приходить за «Красной звездой». Якось Діма його запитав:

— А чого б, Василю Івановичу, вам тую газетку не передплатити? Сиділи б собі в теплі і чекали, поки принесуть.

— Е-е-е, брате Дімо, тільки піддайся спокусі, то дивись — сьогодні тобі принесуть, а завтра тебе понесуть. Поки людина живе, мусить рухатися. Я ось так вранці по морозцю пробіжуся і не відставним полковником себе почуваю, а стройовим ефрейтором. Людина мусить бути серед людей, з людьми добрим словом обмінюватися. Ну, що там сьогодні пишуть?

Дмитро простягає газету полковникові, і за ті короткі хвилини, поки не вишикується біля кіоска черга, матиме від полковника докладну інформацію, про що сьогодні пише «Красная звезда».

Полковникові очі — Діміні очі. Але вони не єдині. Таких хороших і різних очей у нього десятки.

Минулого року керівництво «Союздруку» преміювало його путівкою в будинок відпочинку. Він зустрів цю приємну новину стримано, щоб не сказати — байдуже. А коли дійшло до діла, взагалі відмовився їхати. Його почали вмовляти: розташований цей будинок у дуже мальовничому місці на березі Південного Бугу, а точніше на бузьких порогах. Ну хто б подумав, що така незavidна річка має власні пороги?

Виявляється, Дмитро Іванович знав і про ці пороги, і про масток графа Потоцького, де тепер будинок відпочинку, більше, ніж ті, хто його вмовляв їхати.

Ні, Дмитро Іванович нічого не мав проти бузьких порогів, де вода шумить, як на справжніх водоспадах, не мав він нічого проти будинку відпочинку, але їхати туди не хотів.

Ні начальство його, ні товариші по роботі не могли збагнути, чого Дмитро Іванович так уперто відмовляється від путівки. А все пояснювалося тим, що на новому місці він знову ставав сліпим... Тут він мав стільки друзів! І скільки він мав друзів, стільки він мав очей... А там?

Зрештою, його вмовили, і він поїхав. На новому місці він одразу ж став відлюдькуватим, ні з ким не

спілкувався і намагався обходитися без сторонніх послуг.

Дмитро Іванович, як і кожен сліпий, ходив з ціпком. Але в рідному місті користувався ним хіба що в страшну ожеледь. Завжди ж або ніс його в руці, або злегка спирався на нього.

На новому місці довелося взятися за ціпка, і це його дратувало.

Днів за два Діма трохи освоївся, запитав у сусідів: — А газетний кіоск тут є?

Йому сказали, що є, розповіли де, і навіть запропонували піти купити, що треба. Він сухо подякував і відмовився.

Кіоск стояв біля воріт будинку відпочинку під тінистим крислатим каштаном. Торгувала молода, опасиста дівчина. Торгувала ледачо, ніби відбувала в цій скляній будці незаслужену покару.

— Ви щось хотіли? — запитала вона, ледве стримуючи зівоту. Він мав чудовий слух і по тону, по голосу з фотографічною точністю уявив собі її зовнішність.

Помовчав, сказав:

— А ти в інститут вступала та й провалилася...

Це було так несподівано, що дівчина захлинулася, і вирвалось у неї щиро:

— Ви звідки знаєте?

— Бачу...

— Бачите?

— Ти думаєш, бачать тільки зрячі? Сліпці теж бачать не гірше. Роботу цю вважаєш випадковою і не по тобі?

— Стаж треба, — чесно зізналася вона.

— Я так і подумав. Робота не по тобі, робота не мила, який з неї толк?

Вони помовчали. Підійшла якась жінка, попросила журнал «Работница».

— Немає, — байдуже сказала кіоскерка.

— А ви, мабуть, плетете на спицях? — звернувся Дмитро Іванович до жінки.

Вона засміялася:

— Звідки ви знаєте?

— Бачу...

Жінка не здивувалася, вона хотіла сказати, що справді плете на спицях, але Дмитро Іванович перебив її:

— Я, між іншим, працюю кіоскером. Так оце перед тим, як сюди їхати, у себе в кіоску цей номер «Работниці» за день продав. Ще й добавку просив. Питаю: «Дівчата, молодиці! Що воно там таке цікаве?» Кажуть: «Дмитре Івановичу, там вкладка хороша, таке в'язання, таке плетиво!»

— Вас, значить, Дмитром Івановичем звать? Мене — Докія Прохорівна. Давно ви тут?

Жінка подала йому руку, і він безпомилково її знайшов.

Підійшов кремезний хлопець і поцікавився, чи є у кіоску «Футбол—Хокей».

— Немає, — позіхнула кіоскерка.

Розговорилися про те, що «Арарат» здорово пішов угору і його нелегко наздогнати...

А до вечора Дмитро Іванович перестав нудьгувати за рідним містом. Він знову не був сліпим.

Кругом були люди. І кругом були очі...

«ОТ ПРИЙДУ Я В НІМЕЧЧИНУ...»

— От прийду я в Німеччину, — запально говорив рядовий танкового десанту Петро Замрай, і вилиці його набрякали, наливалися свинцем. — От прийду я в Німеччину!..

Всі у батальйоні знали, що це не пустопорожня розмова, і загрозливі інтонації в голосі рядового Замрая визріли не в один день і не на пустому місці.

Так, фашистській Німеччині чекати якого б то не було, хай і щербатого, милосердя від Петра Замрая не доводилось. Він більше, ніж хто в батальйоні мав право на: «око за око, зуб за зуб».

Зондеркоманда в рідному селі Петра Замрая виконала свої криваві обов'язки ретельно. Так ретельно, що в селі не залишилося у живих ні старого, ні малого — жодної душі. І не залишилося в селі жодної хати — все, що могло горіти, було спалено. Чудом уцілили одні ворота біля кузні, на околиці. На цих воротах якийсь «дотепник» із зондеркоманди повісив старого собаку, що не встиг втекти.

Батько і мати Петра, жінка і троє дітей, теща і теща, братовка з дітьми, тітка і дядина, словом, вся рідня, загинули. Хто від автоматних куль, хто в огні.

Петро Замрай визволяв своє рідне село... «Визволяв» — звучало як страшне блюзнірство, бо нікого і нічого там визволяти. Люди із сусідніх сіл розповідали Петрові про долю рідної Михайлівки, про те, як налетіли карателі і що було по тому, і що не вцілів, не врятувався ніхто.

Рядовий танкового десанту Замрай, що два з половиною роки йшов до свого села, побачивши згарище і почувши страшну оповідь, не заплакав... Тільки й усміхненим його з того дня теж ніхто вже не бачив. Ніби той вітер, що роздмухував вогонь, коли горіла рідна Михайлівка, за одним здмухнув посмішку з його лица, і здмухнув назавжди. Вилиці його набрякали і ставали зовсім свинцевими, коли він, дивлячись кудись убік, — але завжди так виходило, що голова його поверталася на захід, — говорив тихо, ні до кого особливо не звертаючись:

— От прийду я в Німеччину, от прийду я... — помовчавши, ніби прислухаючись сам до себе, чекаючи від себе заперечень, але так заперечень не дочекавшись, ще тихіше додавав: — Каменя на камені... каменя на камені...

І говорилося це з таким спокійним переконанням, що мороз по спині проймав навіть тих, хто давно вже нікого й нічого не боявся.

А тим часом батальйон наближався до Німеччини — лігва фашистського звіра, як звично говорили солдати в ті дні. Замполіт батальйону старший лейтенант Чураєв, давно і добре знаючи рядового Замрая, провів із ним індивідуальну бесіду (і не одну!) про те, що воюємо ми «не з німецьким народом, а з німецьким фашизмом». Рядовий Замрай воював не перший рік, солдатом був справжнім і дисциплінованим. Порядок знав, субординацію дотримував, старшого лейтенанта не перебивав і дискусії з ним не заводив. Однак після бесід вилиці його не м'якшали і свинцю у них не зменшувалось. Коли старший лейтенант відходив, Петро, знову дивлячись кудись убік, — але так, що голова його неодмінно поверталася на захід, — ворухив губами і бурмотів собі під ніс, ні до кого особливо не звертаючись:

— Буду я ще йому в зуби заглядати, котре фашизм, а котре народ. Усіх — до сьомого коліна. Каменя на камені... От прийду я в Німеччину...

І батальйон прийшов у Німеччину.

Ні, вони солдати не прийшли — вони вихором вдерлися туди, сидячи охляп на сталевих хребтах танків.

Батальйон згарячу не одразу й второпав, що він уже мчить по землі рейху, який збирався існувати тисячу років, але заледве дохаркував свій дванадцятий рік... Кам'яний міст, якому, може, вже років з п'ятсот, під мостом чорне дзеркало річечки, що парувала і тьм'яно полискувала сухотними брудними крижинами. Далі — кам'яниці з гостроверхими дахами, вимощена чорними лиснючими кубиками площа... Силует міста в тумані був плоским, одномірним і нагадував пилку з поламаними зубцями.

Танки прожогом проскочили міст і опинилися на площі. Справжній бій розгорівся на вузьких вуличках. Кілька танків було підбито фаустниками, котрі позасідали чорті й де і пуляли своїми розпеченими болванками чорті й звідки. Піхота пострібала з броні на землю і побігла попереду танків «викурювати» фаустників.

Тоді то й подошви чобіт рядового Петра Замрая вперше торкнулися німецької землі, і тоді він уперше відчув, що прийшов таки в Німеччину, куди йшов так довго. Дав чергу з автомата, і найближчий його сусід, ефрейтор Гаврюшин, почув вигук рядового Замрая: «Ну, паразити!», а потім зник рядовий Замрай за рогом...

Далі слід його загубився. А бій клекотів, то розгоряючись, то затухаючи, то знову розгоряючись. І був це жорстокий бій, і кривавий, і місто горіло, і люди вмирали... Жорстокий і даремний бій для переможних, бо вони, як і переможці знали, що не затримає цей бій остаточну перемогу.

Згодом бій затих, стрілянина вщухла і тільки де-не-де ще потріскував вогонь, дожираючи все, що можна було дожерти. І чадів дим — масний та смердючий.

Місто впало. Наказ утримати його за будь-яку ціну залишався не більше як наказом чорними мертвими літерами на білому мертвому папері.

На бинтах проступала кров, фурчали санітарні літучки, бряжчали молоти — танкісти міняли понівечені траки гусениць, підбирали вбитих, до диму пожеж домішувався дим польових кухонь — до міста втягувався другий ешелон.

Згодом ефрейтор Гаврюшин доповідав замполітові батальйону, старшому лейтенанту Чураєву:

— Так що, товаришу старший лейтенант, рядовий Петро Замрай живий, тільки руки в нього попечені, і ніби як на посту стоїть...

— Що значить «ніби»? Що значить «на посту»? Хто його на той пост ставив?

— Сам себе поставив, товаришу старший лейтенант!

— Нічого не розумію! Де він? Не наробив би якихось дурниць зопалу. Душа в нього запеклася...

— Це тут, недалечко, товаришу старший лейтенант. У вуличку, потім ліворуч, потім праворуч, провулочком — площа невелика...

Дорогою ефрейтор розповів старшому лейтенантові:

— Там у них, сказати б, музей. Картини різні. Все більше на ікони схожі. Одна здоровецька така — богоматір з цим самим ісусиком-христосиком на руках, з різка обгоріла навіть... Зайнялося все. Німець штатський, старе луб'я, бігає, руками махає... Між іншим, по нашому петрає. Не інакше, як в ту війну в полоні у нас сидів чи від роду вчений. Кричить, що культура гине, благає панів-солдатів, ха-ха, рятувати, бо культура... Льва Толстого згадав, цього, як він, Достоевського. До чого тут вони?.. Ну, Петро Перший... і кинувся гасити, руки попик...

— Загасили?

— Так точно. Так він при тому музеї як би на посту став, щоб не сталася яка халепа, а я, значить...

— Навпаки б краще...

— Що?

Але вони вже підійшли до міського музею.

«Штатський» німець закінчував бинтувати Петрові Замраю другу руку. Робив він це не дуже вміло. Біля них крутилося двоє німецьких пацанят. Замрай забинтованою рукою притримував автомат і бурчав, дивлячись кудись убік:

Прибульці: стививши хід, прислухались до розмови.

— Нас, папашо, вчили, змалку вчили, що як горить, то треба гасити,— запально доводив старому рядовий танкового десанту.— А як в тебе стріляють, то й ти стрілай... А коли, к приміру, там... Ну до чого ви, папашо, не тямущі! Кажу ж вам, «сидора» розмотузуйте. «Сидір» — це мішок, значить, ось він. Я сам не

розмотузую — руки, бачте... Так ви «сидора» розмотузуйте, дістаньте по сухарю та шматку цукру шмаркачам оцим. Голодні, мабуть, як цуцики. Ач, аж світяться, наче з хреста зняті. Воно як другий ешелон підійде, кухні з'являться, можна й кандьору посьорбати, а поки що хай гризуть. Кандьор — знаєте, що таке, папашо? От які ви нетямущі, хоч і вчені. Кандьор із шрапнелі ха-ароший виходить... Що таке «шрапнель»? Ну, розмотузуйте «сидора»; чого дивитесь на мене? На мені картинок нема. От був би номер, коли б погоріли ваші картинки. А так — порядок у танкових військах!

— Входить у контакт з місцевим населенням, — відзначив сфрейтор.

— От і прийшли ми в Німеччину... От і прийшли, — зітхнув з полегшенням старший лейтенант. — От і каменя на камені...

АТЛАНТ

— Отак і стояв?

— Отак і стояв.

— Отак і тримав?

— Отак і тримав.

— Скільки ж ти стояв і скільки ж ти тримав?

— А коли мені було і як мені було, товаришу майор, на годинник дивитися? Довго, одне слово, тримав. Поки й бій не скінчився, тримав, поки наші на виручку не прийшли, тримав...

— Потім, коли вступився, коли плечі свої забрав, все й рухнуло?

— Ага. Тільки спершу всі штатські і вся пацанва перелякана вийшла, а потім Петров по кутках ліхтариком посвітив, чи ніхто там непритомний не залишився, і вже після того я вступився і воно по-осунулось, рухнуло. Пилуки було-о... Хмара!

— Хмара... Ти хоч усвідомлюєш, що ти наробив?

— А що? Все наче правильно...

— Та правильно, правильно, правильно! Мільйон разів правильно, але ж це подвиг не тільки в моральному, але й у фізичному плані. Яка ж вага, яка ж страшна вага... З чого в тебе кістки, Богатко?

— Кістки як кістки. А вага, само-собою, пристойна. Тільки мені не вперше.

— Ти знаєш, хто ти? Ти — Атлант!

— Хто, хто, товаришу майор?

— Стривай, а як ти взагалі в цей підвал потрапив?

— Так вони ж позасідали, котрі навіть з фаустпатронами. Переважно — есесівці, бо фольксштурм давно в штани, даруйте на слові, товаришу майор, наклав, та й звичайні солдати, як нагода трапиться, руки догори задирають і в полон добровільно чимчикують. Це — сліпому ясно, що діло їхнє — карасин, хочеш жити — в полон здавайся. Дурний розуміє, що війни тої пучка залишилася, нащо ж має зайва кров литися? Ну, а в тих, котрі чорні мундири носять, у тих свій резон — ті вирішили до останнього огризатися. Тільки знову ж таки, товаришу майор, як чумні пацюки в норі ховаються, а вже звідти — кусають...

Отак ми підвал за підвалом і ревізували. Гранатку другу вкотиш туди — і тихо-тихо стає. Ну, Петров з Оганесяном вперед побігли, а я біля цього підвалу тримався. Для страховки...

Проте, бачу, щось не те. Стирчить звідти, з віддушини, патик, а на тому патикові ганчірка біла теліпається. Все ясно — капітулюють! Гітлер — капут, війна — найн, і все таке інше. Кричу: «Ну, виходьте по одному, айн-цвайн! І хенде-хох не забувайте! Бо Гітлеру таки справді капут, вже йому жаба цицьки дала!»

А звідти, з підвалу, крик, лемент, рюмсання. Я — туди. Штатські, цивільні, одне слово, мирне населення переховується. Каганець у них там блимає. Жінки, старики і дітлахи особливо. Поперелякувались, забачивши мене, руки догори, лементують...

«Тю, кажу, чи ви показалися? Не кричіть, не лементуйте, ніхто вас пальцем не зачепить. Хіба не знаєте, з ким діло маєте? Ми вас від фашизму-гітлеризму прийшли визволяти, а не рахунки з вами зводити!»

Ну, ніби трохи заспокоїлись. Не знаю, зрозуміли мене, чи не дуже, але заспокоїлись. Дивлюсь, а підвал тю-тю — склепіння провисло, дарма що залізобетон. Бомбили здорово їх американці, будинку вже й у помині нема, арматуру в котрих місцях порвало, тріщини пішли, все на живій нитці тримається. Ще разок шан-даракне — і маєте братську могилу! Такі випадки бували. Словом, треба всіх евакуювати, поки не пізно.

І так би я й зробив, але тут, де не візьмись — на площу їхню «фердинанду» чорти винесли, а за нею автоматників-есесівців до роти. Ну, почалось!

Наші гаубицю на пряму наводку викотили і «фердинанду» швидко заспокоїли, але й вона кілька разів стрельнути встигла. І вже, товаришу майор, як бідному женитися, то й ніч мала! Треба ж було, щоб один снаряд в акурат на наш підвал ліг, склепіння мало не до решти зруйнувавши.

З одного боку наче ще тримається, а з другого боку рипить, стогне, їде, хитається, ще разок хитнеться і... бувайте здорові. Братська могила!

Я то, звичайно, вискочити б устиг, бо я в проході стояв, з самого краю, але ж штатські, мирне населення, дітлахи особливо. Вони щоб з підвала сипонули — вибігти б не вибігли, у проході пробку утворили б, а тут би їх зверху і той... Шкода, дітлахів особливо. То вони винні?

От під той край, що остаточно прогнувся, я плечі й підставив. Спасибі артилеристам, не довго з тою «фердинандою» монялись — враз заспокоїли. Бо коли б довго — мабуть, що й не втримав би. Як залп — так і осідає все, як залп — так і осідає. І тяжість на моїх плечах подесятерється.

Вже мені в очах то червоно, то зелено, а покинути не покинеш — людей шкода. І на двір їх не випустиш — стрілянина, поб'ють ні за цапову душу. Шкода!.. Наприкінці війни... Дітей особливо.

Тримаю...

Ну, нарешті бій скінчився, наші прийшли на виручку, Петров прибіг з ліхтариком і саме вчасно, бо каганець, відповідно, погас. Евакуювали ми штатських — всі вийшли, тут я й вступився. А воно я-аак затріщить, як гримоне!.. Пилу було — хмара!

— Пилу... Та розумієш ти, хто ти є? Ти — Атлант!

— От, пробачаюся, товаришу майор, ви вже вдруге мене цим словом обзиваєте, а що воно є? Не знаю — ображатися чи...

— Розумієш, Богатько, у стародавній Греції були такі міфічні герої, Атлантами називалися. Вони на своїх плечах небосхил тримали. Щоб небо на землю не впало!..

— Небо що, товаришу майор, небо — воно легке. А в цьому склепінні пудів та й пудів. Кажу ж — тримаю,

а в очах то червоно, то зелено. А до важкого мені не звикати. Я до війни на шахті «Никанор» кріпильником працював. Було, ліс у штреку міняємо, бригадир і каже: «А ну, Васю, підстав плечико...» Нічого, діло звичне. Дозвольте, товаришу майор, пошукати води та вмитися. Відчуваю, що ніби з лави виліз... Шкода дітей особливо...

До Великої перемоги залишалися лічені хвилини.

«ДАЙОШ СВІТОВУ РЕВОЛЮЦІЮ!»

П'ятдесят три російських військовополонених. Російських... Чи всі п'ятдесят три з них були росіянами? Навряд. Мабуть, були серед тих п'ятдесяти трьох і горбоносі сухорляві грузини, і вайлуваті, помірковані естонці та латиші, і наші земляки з берегів Хоролу чи Сули, Бугу чи Дністра. А може, були в тому гурті вишневоокі казанські татари, поривчасті вірмени, мрійливі молдавани?

Всіх п'ятдесят трьох називали російськими військовополоненими, бо вони мали спільну батьківщину — Росію, офіційно — Російську імперію.

На той час імперії вже не було. Вже два роки, як Росія стала республікою. Жоден з них не повернувся вільною людиною на вільну батьківщину! Їх розстріляли всіх до одного. Розстріляли як російських військовополонених...

Ні, не так. Кілька місяців вони були вільними громадянами вільної республіки.

Курта Ейснера розстріляли в гурті його земляків і побратимів. Він встиг кинути в обличчя своїм катам: «Вмираючи, ми кличемо до далеких сузір'їв!»

А як ті, п'ятдесят три, зустріли смерть мовчки? Навряд. Щось і вони гукнули в обличчя тим самим катам, які, розстрілявши Курта Ейснера і його товаришів, тепер розстрілювали їх. Чи знали вони гасло «Дайош світову революцію!»? Безперечно, знали! Вже два роки палахкотіла пожежа громадянської війни на їх далекій батьківщині. Іскри революційного полум'я впали на береги Дунаю і Рейну. І там зітліли мантиї і трони, і там розквітли червоні квіти республік. Бела Кун... Курт Ейснер... Тисячі героїв, тисячі жертв.

Але якими вони були ті, п'ятдесят три, що увійшли в історію чужої і разом з тим, такої своєї революції, під спільним іменем «російські військовополонені»?

...Вадимові здавалося, що не поїзд випередив його, а він йдучи вздовж колії до села, залишив поїзд далеко позаду себе. Вадим і справді йшов швидко, швидко, майже біг, він був надзвичайно збуджений. Думки, вірніше б сказати — тези думок, заготовки, породжені враженням від розмови з сусідом по купе, товпилися в його голові і теж бігли навипередки, штовхаючи одна одну. Сучасне, теперішнє, реальне, котре можна було помацати рукою, органічно зливалося з далеким, минулим, напівлегендарним, і в якісь хвилини Вадим почував себе не студентом істфаку, котрий втік сьогодні з останньої пари, щоб встигнути на поїзд і побувати на свята дома, а бійцем революції на баскому коні. Кінь був реальним. Він мчав галопом, а вгорі, на насипі, мчав, вицокуючи на стиках бронепоїзд, розсікаючи тривожну пільму.

І тільки низка електричних вогнів на горизонті розсіювала ілюзію. Там не палахкотіли пожежі, там тихо і солодко мріяло Вадимове рідне село в передчутті завтрашнього свята. І чим ближче підходив Вадим до села, тим реальнішим ставало все навколо, а нещодавно почуте і передумане поводі, нехотя, поверталось назад у легенду, ставало, як і годиться, надбанням історії.

Вадим подумав, що доля завжди дразлива, скупа і оманлива, коли влаштовує нам зустрічі з цікавими людьми. Так буває, що за хвилину до того навіть не здогадуєшся, не підозрюєш, що існує, часом далеко від тебе, часом поряд, саме та людина, з якою тобі вже давно підсвідомо хочеться зустрітися і поговорити, бо сказане нею буде зрозумілим, близьким тобі, а сказане тобою, спонукає її знову поділитися з тобою чимось цікавим. Це напрочуд відрегульована комунікабельність чи це психологічна сумісність? А чи не простіше це назвати взаємною симпатією людей-одномудців, симпатією, котрій не страшні бар'єри соціальні, бар'єри віку, положення в суспільстві, освітнього цензу?.. Які там бар'єри! Їх просто не існує. І ось доля влаштовує таку зустріч. Робить вона це несподівано і несподівано заколисує тебе. Тобі починає здаватися дивним і абсурдним той факт, що вчора, та й півгодини тому, ти не знав свого «візаві». Але доля підступна і ще в

одному: як тільки тобі почне здаватися, що цікава людина, твій новий знайомий, тепер завжди буде поруч з тобою на відстані простягнутої руки, як тільки ця впевненість пустить в тобі коріння, коли ти втраши відчуття реальності часу і місця, доля раптом єхидно шепне тобі: «Все! Пора прощатись...»

У випадку з Вадимом цей малоприємний обов'язок долі виконала чепурна і дещо навіть трохи англійзована, наче стюардеса повітряного лайнера на міжнародній лінії, провідниця. А втім, вагон теж був міжнародним м'яким...

Хоча Вадим і втік з останньої пари і досить енергійно проштовхався до віконця каси, звичайних квитків в касі вже не було. Тільки м'які. Двісті кілометрів. Їзди — три години «з копійками». Смішно і нерозсудливо брати на таку відстань «м'який» квиток. Тим паче, коли ти студент... Але вибирати не доводилось.

Експрес «Будапешт — Москва» стояв на станції лише три хвилини, і коли Вадим йшов вузьким вагонним коридором до свого купе, вагон уже плавно розгойдувався на стрілках. В купе, на м'якому малиновому дивані, сидів єдиний пасажир, відтепер Вадимів сусід. Хлопець ввічливо, але байдуже привітався і сів на протилежному дивані.

— До Москви? — запитав його попутник.

— Ні... Тут, недалеко. Двісті кілометрів.

— Знаєте, нуднувато їхати самому. Сусіди мої походили ще в Жмеринці... — він всміхнувся і якимось надзвичайно знайомим рухом «зібрав» з чола окуляри. Так, цілою жменею, збирають павутину з чола, носа, очей, коли пробираються через густі лісові чагарники. Без окулярів обличчя сусіда по купе раптово помолодшало вдвічі, і тут Вадим впізнав його. Цю людину він не раз і не двічі бачив і чув по телевізору. Трохи ніяковіючи, Вадим запитав:

— Пробачте, ви — Шорин?

— Шорин Борис Михайлович, до ваших послуг. А вас як звати-величати?

— Вадим.

— Так лаконічно?

— А мене по-батькові ще ніхто ніколи не називав, — засміявся Вадим.

— Щасливий вік, але скороминущий.

І зав'язалася між ними проста, розкована розмова.

Шорин тримався так просто, щиро і невимушено, ніби був не відомим журналістом-міжнародником, популярним політичним оглядачем радіо і телебачення, а Вадимовим колегою, ну, хіба що на два-три курси старшим. Не було в нього цієї поблажливой, утаємниченої зверхності — зверхності, неспроможної замаскуватися ні люб'язністю, ні толерантністю, ні гарним вихованням, бо вона, ця зверхність, висить на п'єдесталі цікаво прожитих років і свідомості: «Мені судилося і дано було побачити таке і доторкнутися до такого, чого вам, шановні мої, не випаде побачити, хоч проживіть ви двісті років на світі білому». В інтонаціях Шорина не відчувалося й тієї хвацько-моряцької недбалості: «Шуруємо крізь ревучі сорокові широти, і ламається в нашій коробці гребний гвинт».

Шорин їхав з Будапешта, куди прилетів напередодні з Мюнхена.

— З Мюнхена? — перепитав Вадим.

У питанні, і в тоні його, і в інтонації було все, до чого Борис Михайлович давно звик.

— Мюнхен — місто контрастів. Правда ж, звучить анекдотично? Нью-Йорк — місто контрастів, Сінгапур — місто контрастів, Стамбул — місто контрастів. Цей зашаблонений штамп нашої преси вже стає причею во язичех, його обігрують естрадники і кінематографісти, але найсмішніше те, що це хоч і штамп, але надзвичайно точний штамп. Кожне капіталістичне місто — контрасти, і які контрасти! І Мюнхен не складає винятку.

— Ну-у... Мюнхен, ну... — Вадим в пошуках точної формули навіть пальцями поворушив в повітрі. Подавшись вперед і короткозоро зазираючи Вадимові у вічі, Шорин допоміг йому:

— Мюнхен — кам'яна, неписана історія нацизму?

— Так. Саме з цього міста брудна коричнева пляма фашизму поширилася спершу на всю Німеччину, а з тим і на всю Європу, — Вадим, може, як для приватної, інтимної розмови, говорив трохи занадто врочисто і красномовно, наче виступав на семінарі.

Ледь помітна посмішка ворухнула губами Шорина і він делікатно заперечив:

— Все це, звичайно, так. Можна вважати Мюнхен батьківщиною нацизму, але... він існував і тринадцять століть до того, як в його пивничках бряжчали кухля-

ми коричневі зарізки і горлали «Хайль Гітлер!» Живий він і нині, через тридцять один рік після того, як зітліли перепалені кості Гітлера. Це по-перше. А по-друге, Мюнхен, насамперед столиця Баварії, а Гітлер ніколи не вважав баварців «хорошими», стопроцентними фашистами.

— Скажіть, а «Штернеккерброй» в Мюнхені зберігся досі? — Вадим демонстрував Шорину непогану ерудицію. Журналіст мав нагоду переконатися, що студенти-історики читають не лише передбачені програмою підручники.

— Ви маєте на увазі пивничку, в якій було засновано нацистську партію? Ні, вона не вціліла, але перший-ліпший гід, а то й перехожий покаже вам місце, де вона стояла. Вцілів ресторан «Остерія-Баварія», улюблений ресторан Гітлера. Правда, ресторан поміняв назву і вивіску, але кожен мюнхінець знає, що саме в цих стінах фюрер віддавався своїм вегетеріанським гастрономічним втіхам. А пивні бари «Бюргерброй» та «Хофбройхауз», де відбувалися коричневі збіговиська, залишилися такими ж, як і півстоліття тому. Тут і починається те, що дозволяє без тіні посмішки називати Мюнхен — містом контрастів... Коли я їхав в район Мюнхена, Вестенд, до Курта Кальтенбахера...

— Ви бачили Кальтенбахера? Розмовляли з ним? Він досі живий?

— Вам доводилось чути про Курта Кальтенбахера?

— Так!

— От бачите. От вам і контраст. Була Німеччина Кальтенбрунерів, але була і є Німеччина Кальтенбахерів.

— Мені здавалося, Кальтенбахер давно помер або загинув у концтаборі. Адже він активний учасник революції 1919 року в Баварії...

— Ви гарно поінформовані.

Вадим скромно розвів руками, — мовляв, що ж тут дивного? Майбутня моя професія.

— Курт Кальтенбахер пройшов крізь все, що може випасти на долю революціонера і комуніста в такій країні, якою була фашистська Німеччина. Та й зараз, хоч комуністична партія у ФРН легальна, життя цієї людини аж ніяк не назовеш спокійним. Так от. Я трохи ухилився від своєї розповіді про Мюнхен...

Час спливав непомітно.

— А що значить «Терезіен — візе»? — поспіхом запитав Вадим.

— Ви в інституті вивчаєте, мабуть, англійську мову?

— Так. І в школі вивчав.

— А я в школі вивчав німецьку. Пригодилась потім на фронті. І в інституті вивчав німецьку. За англійську засів уже зовсім дорослим дячком, і давалася вона мені важенько, проте одолів... Розумію містерів і серів. І вони мене розуміють. Коли хочуть. Але це вже залежить не від моєї мови. Так от. Буквально — «Терезіен — візе» по-нашому значить «Терезині луки», але так називається і улюблене свято простих людей Мюнхена, свято з веселими піснями, танцями, добрим кухлем баварського пива. Коли їхати з центру міста в квартал Вестенд, «Терезіен-візе» не проминеш. Тепер це місце забудоване велетенськими пивними барами, але раніше там справді були луки. Там листопадового дня 1918 року Курт Кальтенбахер чув палку промову вождя баварського пролетаріату Ейснера, а наступного року Кальтенбахер вже йшов у колоні революційних робітників та солдатів скидати з трону останнього баварського короля...

— Васала Вільгейма 11-го, — авторитетно вставив Вадим.

— Так, історичний парадокс — васал майже на півроку пересидів на престолі свого сюзерена. Але прийшов кінець і його династії — було проголошено Баварську Радянську республіку.

— Її історія налічувала лише кілька місяців...

— Це була героїчна і славна історія. Тож історія комуністичного та робітничого руху знає Мюнхен як столицю Баварської Радянської республіки.

— Але що в сьогоднішньому Мюнхені нагадує про той героїчний час?.. — підганяв Вадим свого попутника. — Туристам показують лише пивниці, де збиралася і горлала коричнева наволоч...

— Ми домовились, що Мюнхен місто контрастів? Так от. Є там унікальний пам'ятник. Він не значиться в бедекерах респектабельних туристських фірм, але ним пишається і його оберігає вся трудова Баварія. Його мені показував Ганс Кальтенбахер...

В цю хвилину в купе увійшла чепурна, англійована провідниця. В руці вона тримала лише одну склянку чаю. Поїзд уповільнював хід.

— А вам, молодий чоловіче,— лукаво блиснула на Вадима дівчина фіалковими очима,— чаю не дам. Дома нап'єтеся.

Невже промайнуло три години «з копійками»? Поїзд, як роздратований гусак, сичав гальмами. Вадим затис ручку портфеля, але не поспішав покидати купе.

— У передмісті Мюнхена Гrefельфинзі стоїть цей пам'ятник на могилі п'ятдесяти трьох російських військовополонених. Колишні піддані Російської імперії, вони стали творцями Баварської революції, вільними громадянами Баварської Радянської республіки і останніми захисниками її. Предтечі нацистів, ті, хто втопив в крові Баварську Радянську республіку, розстріляли і закопали їх окремо від німецьких товаришів. Може, кати гадали, що бодай в такий спосіб зашкодять справі пролетарського інтернаціоналізму? Але факт залишається фактом — наших земляків розстріляли і поховали окремо від німецьких товаришів. Згодом, у двадцять роки, вже за Веймарівської республіки, на могилі тих п'ятдесяти трьох с ініціативи комуністів було споруджено скромний пам'ятник. Кошти на нього, пфенінг до пфенінга, марка до марки, збирала вся трудова Баварія. Само-собой, коли до влади прийшли фашисти, вони знищили пам'ятник, а могилу зрівняли з землею. Але хіба могли такі, як Курт Кальтенбахер, забути місце розстрілу побратимів з революційної Росії?! На початку п'ятдесятих років, хоч як крутили носами уряд землі Баварії і федеральний уряд, західнонімецькі комуністи домоглися того, що пам'ятник було споруджено знову. Я бачив його...

...Вадим знову майже біг, бо село було поруч, а йому якнайшвидше хотілося потрапити додому. Він не чув втоми, наче справді їхав на баскому коні, чиї ніздрі форкають від порохового диму. А десь ліворуч від нього скакав на такому ж коні молодий вершник, і дбайливо підстрижений його чорний вус ставав вертикально, коли він кричав по-мадярськи: «Дайош світову революцію!» Це Мате Залка визволяв від денікінців Полтаву...

Праворуч від нього біг з гвинтівкою наперевіс вайлуватий чоловік, і з грудей його рвалися чеські слова, котрі на нашу мову перекладалися так: «Дайош світову революцію!» Це Ярослав Гашек гнав з Богульми Колчака...

А ті, п'ятдесят три, стояли на краю ями і кричали в обличчя катам: «Дайош світову революцію!!!» Хто вони були? Як їхні імена? З яких вони берегів? З Волги? З Дону? З Дніпра? З Кури? З Даугави?

...Гей, студенте, злазь з баского коня, впораються і без тебе. Ти майбутній історик і терпіння тобі не позичати. Закінчуй швидше інститут, гризи документи, штудіюй архіви, їдь у Мюнхен, дізнайся сам і розкажи нам, хто вони були ті, п'ятдесят три.

ЛІТАК НА «ЛИСИНІ»

Коли Валерія Федоровича називають «крилатим хліборобом», він тільки рукою махає:

— Ну, який я, справді, хлібороб? От коли б мені замість пропелера та хедера примонтували, щоб я на бриючому польоті лан викосив, тоді інша справа. А висадити десантом центнер добрив на га посівів штука не хитра. До речі, маю одну пропозицію. В плані скорочення холостих пробігів, чи то пак, прольотів.

Пропозиція до мене, як до бригадира адресувалася. Але перш ніж пропозицію Валерія Федоровича освітити, мені про нього самого кілька теплих слів сказати хочеться. Люблять його екіпаж у нас в колгоспі, звикли ми до нього, спрацювалися якимось, як-то кажуть, з пів слова розуміємо одні одних, хоч ми на землі, а Валерій Федорович із своїм екіпажем в повітрі. Екіпаж його з однієї особи складається. Це син Валерія Федоровича — Юрко, другий пілот. Така «сімейственність» і в нашій хліборобській ділі припустима: батько за кермом комбайна самохідного, а син у підручних. То чим же «сеге-авіація» гірша? Вже ж так навчити, як рідний тато навчить, ніхто навчити не зуміє. От Юрко на татових очах і літає другим пілотом в екіпажі. Наш голова, як з начальством їхнім авіаційним домовляється, так завше просить, щоб екіпаж Валерія Федоровича наш колгосп обслуговував. Валерій Федорович зі своїм екіпажем у нас свій чоловік.

А пропозиція його, щодо скорочення холостих пробігів, чи то пак, прольотів, така. Щоб ми туди-о, по той бік шосе, за левадками добрива подали і там його літак завантажували. Будуть, як він каже, «човникові» польоти. Так у війну союзники Гітлера бомбили.

У Лондоні заправляться, бомб начіпляють, летять на Берлін чи ще там куди, бомби скинули, сідають на наших аеродромах під Полтавою. Там заправляться, бомб начіпляють, летять до Лондона, а по дорозі бомби, само-собой, той... Сюди-туди, як човник у верстаті ткацькому.

Так і тут з добривами. По той бік шосе заправили його суперфосфатом і пішов! І тут, на основній нашій базі, знову завантажили і знову пішов! Сюди-туди, як човник у верстаті ткацькому. Пропозиція, що й казати, спокуслива. Тільки...

Кажу йому:

— Валерію Федоровичу, там, по той бік шосе, майданчик за левадками, як дідова лисина... Як свого «Антон» («Ан-2, значить) посадите? І злітати як будете?

— Це вже не ваша печаль. У війну не на такі «лисини» сідали і не з таких «лисин» злітали. А на тому майданчику і Юрко мій впорається, дарма, що другий пілот. За вами слово. Як ви туди добрива доправите?

— А це вже не ваша печаль,— кажу.

— То давайте спробуємо?

— Давайте!

Спробували. Пішло діло. Сюди-туди, «човникові» польоти без ніяких тобі холостих. І от одного разу, як ми добрива у «Антон» заправляли, я й попрохав Валерія Федоровича:

— От ви казали, що у війну не на такі «лисини» сідати доводилось. То, може б, розповіли, пригадали епізода якого. Цікаво було б почути.

Всміхнувся він, каже:

— Можна... Це як ми з моїм стрільцем-радистом Костиком за два дні до перемоги у піхотинцях повоювати спромоглися.

— У піхотинцях?

— Ага. Воно й сказати — «повоювали», не те слово. Як розібратися, воювати нам не довелося, просто ми, льотчики, опинилися на становищі піхотинців і змушені були діяти за піхотним статутом. Початок травня року сорок п'ятого. Німеччина. До перемоги — рукою подати. І всі це відчувають: і переможці, і переможені. І німцям війна хроном сіла, їм би «хенде хох» та й по всьому, капітулювати, а тінь біснுவатого фірера людзей за собою в могилу тягне. Гітлер здох, а наказ його —

воювати до останнього солдата — діє. Есесівці бажаючи в полон здатися хапають і на телеграфних стовпах вішають. Ще й фанерку на груди: «Боягуз — зрадник Німеччини і фюрера».

Я тоді на штурмовику «Іл-2» літав. Ми з моїм стрільцем-радистом Костиком їхні комунікації утюжили, в ближніх тилах таку паніку утворювали, що вони не знали собі місця. Проїдемося бриючим над шосе — піхота як горох сипоне по кюветах, а танки, а бронетранспортери, а машини... горять за милу душу! Туди летиш — попереду наших військ, розвернешся, на зворотний курс ляжеш, бачиш — вже наші танки на шосе добивають те, що ти з повітря не встиг запалити. Взаємодія всіх родів військ. Точна робота. По графіку! По п'ять-сім бойових вильотів за добу.

Наші штурмовики «Іл-2» теж, до речі, небесними танками називали. От одного разу вилетіли ми з Костем, все чин-чином, тільки захопилися і, як то кажуть, зайвого поля прирізали. Далеченько од своїх одірвалися. Ще й шкрябонули нас знизу. Мотор чхати почав, димок з'явився, вимушеною посадкою запахло. А куди сідати? Мало того, що в тилу у ворога, та ще й посадочним майданчиком не пахне. Під нами шосе захаращене біженцями, і загони відступаючих солдат проміж них видніються. Ліворуч і праворуч від шосе, торф'яник, болото купинами втикано. Кращих умов, щоб машину вгробити і самим гробнутися, не придумасш. Тут не відбудешся примовкою:

Ми летіли, веселились,
Приземлились, не журились,
Висилайте запчастя —
Фюзеляж і плоскостя;

тут щось придумати треба. І почав я тягнути до своїх над тим шосе. Широке шосе, автострада, я б на ньому залюбки сів, коли б це було в нашому тилу і коли б така каша на шосе не варилася. Іду над шосе, майже на брийочому, висоту втрачаю і бачу, що там твориться. Військових майже не видно, машин теж, в основному мирне населення, хто на підводах, хто на своїх власних, у візок застрігшись, на захід чеше. Паніка у них там внизу страшенна, жарти вам — радянський літак, «чорна смерть» на шосе тінь крилами кинув, зараз стріляти почне. Звідки їм знати, що стріля-

ти ми з Костем по жінках, стариках, дітях не будемо? А коли який вояка там затесався, то хай рятує свою душу, не до нього нам. Згадав я, як у червні сорок першого, хлопчиськом майже, шістнадцяти ще не було, з батьками на схід від Мінська евакуювався. Отак само, по шосе. І налетіли месери. Що вони з нашою валкою зробили,— хоч і не було серед нас тоді жодного військового — сказати важко! Батьки мої загинули на тому шосе, мене, пораненого, добрі люди підбрали, вилікувався, в льотне направили. Добре я розумів, бриючи над шосе, що ті, внизу, відчувати мусять. Смерть дихала їм холодом у потилиці.

Тільки дарма боялися вони... А мотор чхає, а мотор кашляє — сліпому видно, що до своїх не дотягнемо. Знайшов я латочку більш-менш суху і рівну, в самісінський притик до шосе (ото справді була дідова лисина!) і вирішив сідати. Наші близько, якось болотами проб'ємося. В пішому, так би мовити, строю. «Тримайся,— кричу,— Костику, зараз землі торкнемося!» І торкнулися...

Сіли то сіли. Але де? У ворожому тилу! За моїми підрахунками, до наших ще кілометрів сорок. А Кость мій, відчайдух був, другого такого пошукати, раптом каже: «Давайте, товаришу старший лейтенант, вважати цю територію завойованою!» «За статутом,— кажу,— територія не вважається завойованою, поки на неї не ступне нога піхоти!» Кость не відступає: «Будемо піхотою за сумісництвом!» І кулемет розвертає в бік шосе, про всяк випадок. Саме вчасно! Бачимо, біжить до нашого «Іла» ціла турма їхніх солдат. Н-ну! Залишалося якомога дорожче своє життя продати... Приклався Кость до кулемета, я кобуру розщібаю, коли Кость кричить: «Товаришу старший лейтенант, вони з білим прапором. Здаються в полон, бісові діти. Зброю кидають! Бути вам начальником табору військовополонених, а мене вашим заступником». Справді, рота їх, приблизно — фольсштурмісти в основному — біжать до нашого літака, що край шосе приткнувся, в полон здаватися. «Гітлер капут» і таке інше. Офіцер з ними. Офіцер мені в дідусі годиться. З нього, мабуть, ще до першої світової пісок почав сипатись.

...«Антон» був завантажений добривом, другий пілот Юрко запустив мотор і робив Валерію Федоровичу

красномовні знаки. А «крилатий хлібороб» на ходу закінчував розповідь:

— Там ще есесівське начальство на двох машинах нагодилося, почало кричати, щоб ми з Костем у полон ішли. Та... Що, з тими есесівцями наші полоненні зробили, іншим разом розкажу. Хоча... Про що розказувати? Хвилини за сорок на шосе вже гриміли наші «тридцятьчотвірки».

...«Антон» майже без розбігу відірвався від землі і поплив над полями.

МУДРІ ПАЛЬЦІ

Пальці у мого співрозмовника, зважаючи на його вік та професію, мали б бути вузлуватими та кострубатими, з щербатими, плескатими нігтями. Але вони, на диво, гнучкі і довгі, а нігті на них — опуклі блискучі жовтуваті, схожі на дубове жолуддя.

Ви помітили, що пальці рук, які ми звикли називати «золотими», пальці справжніх майстрів, формою своєю завжди схожі, незалежно від ремесла майстра? Скульптор чи бляхар, гончар чи хірург...

У бляхара чи гончара буде більше мозолів на пучках і долонях, але пальці їхні, коли це пальці віртуозів, до глибокої старості зберігають свою інтелігентну форму.

Карпо Федотович то повільно-недбало стискав пальці в кулаки — і кулаки неждано ставали важкими й великими, то рвучко випростовував їх перед собою і дивився на них так, ніби вперше знайомився з кожним пальцем персонально. То легка посмішка торкнеться тонких губ, то скорботні складочки заляжуть в куточках їх, і я добре розумію, що бачить він у ці хвилини не свої пальці, а свої думки. Думки ті філософські і насмішкуваті, сумні і хитрі, категоричні й розсудливі.

— Знайдете ви зараз майстра, котрий вам з цільної липової дошки вистругає лопату, і щоб була та лопата гладенька, як полірована, легенька, наче із синтетики якої, зграбна, оковирна, ловка, словом, лопата? — запитує раптом Карпо Федотович.

— Сніг відкидати?

Він спершу не розуміє мене, а потім з якимось осудливим подивом запитує знову:

— Ви ж де народилися і виростили? В місті чи в селі?

— У селі.

— То, може, пригадаєте, чим ваша мати саджала хліб у піч?

Справді! Лопата... Легка, спритна, оковирна, ловка, як каже Карпо Федотович, дерев'яна лопата, що завжди стояла в кутку біля печі у гурті рогачів і коцюби.

Серед них вона — аристократка.

Коли рогачі і коцюба гримхотять і бряжчать цілоденно, то її, дерев'яну лопату, вистругану, наче виліплену з легкої липової дошки, уклінно турбують лише в суботу. Двічі — по кілька хвилин, з перервою, поки хліб сидить у печі. Вона — кремово-жовта зовні — обліплена підсохлими горбочками тіста, зісподу — кострубатіша, обшморгана об черинь, коричнево-присмалена.

— Не знайдете ви зараз такого майстра, бо коли він і живий і не на пенсії, то переключився на щось інше. А лопати, про які я кажу, пішли туди ж, куди й терниці, мотовила, дерев'яні гребні для клоччя і вовни, ступи і жлукти...

Ні, в його словах не бринів щирий сум за тим, що тісно пов'язувалось з його молодістю, за тим, що психологи називають «опоетизованим минулим». Для чого йому дерев'яна лопата, вистругана з легкої, цільної, липової дошки?

І тут Карпо Федотович якось дрібно-дрібно засміявся, зробив рух рукою, ніби збирався злегка підштовхнути мене ліктем у бік:

— А б'юсь об заклад, що не знайдете ви зараз в селі молоді жінки, яка б зуміла путньо спекти хліб. От хоч на ящик горілки закладемося! Це я так, до слова — горілочка мені ні до чого, я її й за молодих літ майже в рот не брав.

Він знову махнув рукою і повів думку далі:

— Щоб розчинила, вимісила діжу, виробила буханці, а з остатнього тіста кілька підпалків у піч вкинула...

Він економно, навіть скупко, але якось так образно оповідав, що в повітрі несподівано запахло свіжевипеченим на капустному листі хлібом.

— А хто нині, скажімо у середу чи й у вівторок, їстиме хліб спечений у суботу? Тепер кожного дня по-

давай свіжий, та ще щоб теплий був. О-он, пекарня на горбочку димить... Хоч — білий, хоч — чорний. Хоч — кирпичиком, хоч — караваєм. Ще й лакітники які випікають.— Старий хитро примружив ліве око.— Колись такі штуки випікалися раз на рік і називалися пасками, тепер їх щоденно стружуть й іменуються вони — «кексом весняним». Хоч влітку, хоч би взимку, як ось зараз, під різдво чи на водохрещу, однаково — «кекс весняний».

Пауза. Довга, як на сцені МХАТу.

— Останню піч на селі поклав я десять років тому. Кому тепер піч потрібна? І потреба відпала в ній, і з моди вийшла. Де в сучасній хаті для печі місце? Телевізора на припічку не поставиш... Колись було: не піч у хаті, а хата при печі. Піч — це й серце хати і душа її. Піч — невмируща! Візьміть у війну... Коли в сорок третьому перейшли ми в наступ, йшли по Україні... В інше село увійдеш — спалене, сплюндроване, а ну хоч би де одна хата вціліла, а печі стоять! Стоять, в небо димарями дивляться, і ніби промовляє кожна: «Ми — стоїмо, то й хати над нами скоро стануть!» І стали... Піч, коли її справжній майстер ставив, нічого не боїться. Ні води, ні вогню, ніякої біди, ніякої напасті.

В одному такому селі, спаленому, димок з димаря курів. Думали — хата догоряє, коли — ні! Хата давно згоріла, а біла печі жінка пораяється. Збирається під відкритим небом якісь плячки пекти. Знаєте, як у війну пекли? На пучку борошна — піввідра гнилої картоплі на тертці потертої. Каже господиня: «Дасть бог, чоловік з війни повернеться, при цій печі нову хату зіпнем. Хату поставити не штука, а другої такої печі вже не буде. Дві тріски спалиш — і хоч пуд калачів печи! Ой, не буде такої другої печі, не буде, бо того, хто її клав, — замордували фашисти, а інший такий пічник вже на нашому віку не народиться».

І знову пауза. І знову довга, як на сцені МХАТу.

— Груби кладу часом. Та що — груба? Воно сказати, і груби з моди виходять. Будуються тепер молоді, а їм хочеться, щоб усе, як у місті. Батарей центрального опалення в хату пруть. Де вони їх дістають, чорти несамовиті, проте ж ставлять! Плити теж. Газові!.. Раніше балони з міста возили, а тепер, нівроку, труби дотягли до самісінького села. Плилу для вугілля чи

дров теж треба вміти поставити, слів нема. Але... Що там плита! Справжній пічник на плиту дивиться так, як справжній швець на постолі зморщені.

Ще одна пауза, цього разу зовсім крихітна, а далі полився з грудей натхненний гімн ремеслу і майстерності:

— Справжній пічник у хату заходить, яку ще і під дах не ввели, а майбутня піч з лежанкою, від припечка до кагли — вся вже у голові його. І черінь гладенький, наче вилізаний, такий, що двісті літ не прогорить і не вищербиться. Челюсті теж треба розрахувати, щоб не дуже низькі і не дуже широкі, у відповідності до розмірів печі. Це з одного боку, а з другого боку — думай, як господиня у печі поратись-орудувати буде, чи не затісно їй вийде. А зробиш челюсті заширокі, та ще коли комин низький, тяги — не жди! Диму повна хата буде. Бувало, як партач піч ставив, то господиня, тую піч розпалюючи, мусить двері в сіни відчиняти. Бо в диму задушитися можна. Поки не розгориться, поки тяга свого не візьме. Потім — дим вишнурується. Але який резон двір опалювати? За таку роботу пічниківі треба руки ліктями наперед повертати. Не вмієш — не берись. Іди кози пасти, або на бубні грай по весіллях! Піч — конструкцію повинна мати відповідну і роботи потребує. Бо піч для хати, що — мотор для машини. А ще в наших краях, де лісів майже що й немає, споконвіку палили соломкою та бур'яном. Кагла, знову ж таки... Від кагли ба-агато залежить. Викладаєш, так думай, під яким нахилом кладеш, бо перехнябив десь сюди-туди і тяги не буде, і піч не нагріється, хоч сухі дубові дрова бензином облий. З цегли, правда, і дурний піч викладе. Але цегляна піч — не те. Тепла не держить. А от коли з каменя-плитнячка!.. Місимо глину, беремо камінь...

Він так виразно поворушив своїми довгими, гнучкими з жолудевими нігтями, пальцями, зробив такий професійний рух, що я зримо відчув вагу невидимого каменя і побачив те місце, те єдине місце, куди належить лягти саме йому, цьому єдиному, для цього місця каменю, і вуха мої вловили ляскіт глини, що спеленала цей камінь, навіки з'єднала його з іншими, з яких кожен теж знає своє, лише йому належне місце. І так — камінь до каменя, той що треба, до того, що треба, і глина не занадто рідка і не занадто крута, а

саме враз. І всім цим керують і диригують не хитрою, але незамінною і вічною симфонією розумні пальці майстра.

Очі його й на гарну молодицю задивитися можуть, пальці обійдуться і без їх допомоги. Вони розумні, вони дуже розумні ці пальці, а з роками стають також мудрими.

Молодиця стоїть поруч із пічником і заглядає йому в руки. Саме в руки, бо від його рук, від його мудрих пальців, залежить, якій бути печі? Бо гарна в хаті піч, то продовжена молодість господині. Така піч, що дві тріски спалив у ній, а пуд калачів спечено!..

— Були серед нашого брата-пічника витівники босякуваті. Хазяїн непривітний трапився, на могорич поскупився, ще там щось — матиме халепу. Йому шийку від розбитої пляшки в каглу замурують, і як тільки вітер подув, таке в хаті починається, що волосся дибки стає! Нечиста сила квилить, скиглить, заводить, завиває! Хазяїн ладен від хати відцуратися! Бігає, пічника за поли хапає, в ноги вклоняється, руки цілує: «Голубчику, порятуй!»

Чого ж не порятувати?.. Тільки тут вже із могоричем не жмикнуться. В кожному ділі свій секрет є... Був у нас в селі швець. Я тоді ще парубкував, ще в підручних у старого пічника ходив. А була мода — чоботи з рипом! Ти йдеш, а вони риплять, а вони риплять, і всі дівчата в твоїй бік очима прядуть. Ти йдеш, чоботи риплять, серце радіє, груди розпирає! І що не більше того рипу-скрипу, то більше гордощів. Ну, чоботи риплять, поки нові, а приносилися, де вже там той рип? Вже не риплять, а чвакають. Наш швець шив такі чоботи, що бувало вже діра на дірі, вже самі халявки від них, а вони все-одно риплять. Нові були — рипіли і старі риплять. І чоботи в нашого шевця замовляти парубки за сорок верстов приходили.

Дуже мене діймала цікавість, звідки той рип береться? Добру чарку поставив я одного разу шевцеві, і він мені сказав: «Тобі таємницю відкрию, бо ти майстер і я майстер. Я — вмю і ти — вмієш. І ми з тобою пролетарі, сільський робітничий клас, а решта все... темнота неграмотиківана. Тільки присягнись, що таємницю нікому не розбовкаєш». Я присягнувся. А таємниця проста і хитромудра водночас. Між підшовою і підметкою дубова цурочка закладається. Завбільшки і зав-

товшки як сірник. І от тая цурочка між підошвою і підметкою перекочується — і весь рип од неї. Рипітимуть чоботи, доки й пальці з них не повиласять...

І раптове запитання:

— Ви каміни бачили? — питає.

— Доводилось.

— І якої ж ви думки про них?

— Так... Вони більше декоративне значення мають.

Карпо Федотович пожвавішав:

— От-от! Я на них, як йшли Східною Прусією та Померанією, доволі надивився. Дурна затія — тільки дровам перевод. Ну, ще чоботи й онучі біля них, тих камінів, посушити зручно, а так? Для чого вони? Ні духу, ні хуху. І от скажіть: у нас де-не-де на них мода пішла. Це вже — від жиру. На дачах ставлять. Для церемонії... Тут у нас позаминуло року гостював у голови колгоспу один великий чоловік. Він і професор, і інженер, і куди-куди! Наш голова з тим чоловіком — фронтові побратими. Той був командиром роти, а наш голова в тій роті старшиною. Да-а... Ну, коли той чоловік, Платон Степанович, у нашому селі гостював, голова і познайомив мене з ним. Звів. Каже, сміючись: «Ви — колеги!» А воно й справді, виявилось, колеги. І я зуби на печах з'їв, і він все життя печі будував. Тільки я — звичайні, а він — мартенівські... Тут вже таке, що кому на роду написано. Слово за слово, дійшла мова й до камінів. У того Платона Степановича десь під Запоріжжям, в тих місцях, де колись козаки коней пасли, — дача. І каже він мені, що на тій дачі власними його руками камін виведено. Тільки димить камін немилосердно. «Отакої, — кажу, — мартенівські печі не димлять, а камін димить». Сміється: «Так якось вже вийшло, що мартенівські не димлять, а камін димить — тяги нема». — «Як же ви його клали?» Він олівчиком у блокнотику чирк-чирк — повна картина. Кажу: «Ви оці челюсті камінні, чи як вони там, трохи ширшими зробіть і трохи нижчими, та задню стінку сантиметрів на двадцять відсуньте. Перемуруйте. І цей виступ у каглі — ні до чого. Послухаєте мене — горітиме, аж гудітиме». Хмикнув він, головою покрутив, нічого не сказав. Поїхав, погостювавши. А через деякий час листа одержую: «Велике вам спасибі, Карпе Федотовичу! Зробив все, як ви радили. Справді, горить аж гудить. Ех, пізно ми з вами зустрі-

лися, а то були б ви у мене консультантом і по інших печах». Це жартома, звичайно, але однаково, приємно. Хоча... Коли б у всіх печах, що я за весь вік склав, разом вогонь розпалити, то чи не жаркіше стало б, як у його мартені?.. Такі діла. Ну, до весни доживу і тут потрібен буду. Лозню нову ставитиме колгосп, а там тяга — первейше діло. Що таке лозня, знаєте?

— Де фрукти сушаться?

— От-от. І тут я не лише консультантом буду... Руки мені ще служать і пальці слухають...

І він, зціпивши-переплівши пальці, поклав руки на коліна. Сидів гордо і незворушно, як патріарх.

А моєї душі торкнулися задрощі: я зазираю на його мудрі пальці з нігтями, як дубове жолуддя.

ЗАРУБКИ НА ОДВІРКУ

Кожне будівництво починається з нуля.

Є у будівельників такий термін: «нульовий цикл». А мою роботу хлопці називають нулем з мінусом. Я не буду, я руйную. Це моя робота. Перш ніж збудувати нове, старе руйнується. Я на бульдозері. Я розвалюхи «зачищаю».

У затінках нових кварталів то там, то тут витикається, стоїть щось таке, що йому курячі ніжки природи і — прямим маршрутом в казку. Є серед них цегляні, але здебільшого всередині дерево — суцільна порохня, а зверху глиною потиньковано. Декотрі по самісінькі вікна в землю в'їхали.

І нічого, прямо таки нічогісінько в тих халупах-хавірах не залишилося такого, щоб його зараз на будівництві можна було використати. Деревина та порохня ва і на дрова не годиться. От моя робота і є: з «мінус нульового» циклу я їх бульдозером під корінь «збриваю», а вже потім екскаваторники коріння викорчуюють — котлован до нульового циклу готують. Моє діло — руйнувати. Не зруйнуєш старого — не збудуєш нового. Робота моя весела.

Пам'ятаєте, як колись сказав Карл Маркс: «Людство з посмішкою розлучається із своїм минулим». І я всміхаюся, коли ніж мого бульдозера легко, без натуги «збриває» оті порохняві гриби, які колись гордо іменовалися «домами», «будинками». «У домі власному куп-

ця третьої гільдії Семипудова...» Звучить? Звучало! Тепер тільки смішить. Кожен крамар, у котрого товару — іржавих оселедців на щербатий гривеник — у гільдію ліз, тужився, аж пищав, халупу свою поштиво величав «власним домом».

І достоялися ж! Аж до наших днів...

У війну скільки чудесних пам'ятників архітектури загинуло, а от порохня вціліла.

Часом аж зло бере...

Але, спостерігаючи, як лягають під ніж мого бульдозера оті порохняві гриби, я ніколи не всміхаюся зловтішно чи іронічно. Часом всміхаюся навіть співчутливо...

Я знаю, що доторкаюся до історії...

Бо хіба тільки крамарі жили в цих «домах»? «Потомственині почесні громадяни»? Ні-і... Жили тут і ті, хто творив історію.

...Щербата бруківка, високі осокори (тоді вони не були такими високими), черевата афішна тумба: «впервые, проездом через наш город...» («впервые» — написано через «ять»), трактир у напівпідвалі... З «бельетажу» млосний грамофонний голос виводить: «Наш уголок нам никогда не тесен...» Понурий візник стоїть або проїхав своєю напівживою кістлявою шкапою, котра не пам'ятає, коли вже й овес бачила, бо знаєте, по чому нині овес? Посиніла від холоду «барішня», що втратила вже надію вполювати на цій богом забутій вулиці «кавалера»... Ну, що там ще?

Які ще ознаки цієї вулиці сімдесят чи вісімдесят років тому я відтворив би зараз, коли б мені довелось знімати історичний фільм?

З «кіношниками» я стикаюсь мало не кожного дня. Вони найгостріше відчують, що ніж мого бульдозера не просто наводить косметику. І вони, «кіношники», кричать мені: «Стій! Одну хвилиночку! Здай трохи назад, вийди своїм бульдозером з кадру, ми накрутимо трохи плівки. Такі плани, такі плани! На кіностудії, у павільйоні, такого не відтвориш. Я здаю трохи назад, виходжу з кадру, сміюся: «Хлопці, я — колесо історії! Чи не хочете ви його повернути назад?» Вони теж сміються у відповідь: «Ми фіксуємо її! Ми закатаємо її у банки, як господині восени закатують компот і маринади. Прийде час — знадобиться!»

Я знаю, що знадобиться.

Те, що я «збриваю» ножем свого бульдозера, на кіно-студії не відтвориш. І в тому, що я уявляю собі зараз цю вулицю такою, як вона була колись, заслуга їх, кіношників. І черевату афішну тумбу з «ятем» афіш, і візника, і «барошню» з вихльостаним осінніми дощами подолом я бачив тільки в кіно.

Коли полетів у космос перший штучний супутник землі, я бігав у дитсадок. Коли Гагарін сів за кермо свого корабля, я сидів за партою. В першому класі. Для мене — і юна космонавтика — теж історія.

І я уявляю собі цю вулицю: візник, афішна тумба, грамофон, трактир (з твердим знаком на кінці вивіски), щербата бруківка... Що ще? Ворота прохідного двору...

Низькі й вузькі. Наче цегляні? Цегла. Але я знаю цю цеглу. Вона не обпалена, і тільки ніж мого бульдозера торкнеться її, стане хмарою куряви. Порохня, порошок й тут. Ворота низькі й вузькі. Вантажна машина тут не пройде. Два «запорожці» не розминуться теж. Дах над будинком розібрали ще вчора. Лати, крокви, черепиця може ще на що й знадобляться. А дім, а ворота... Того й дивись, з воріт прохідного двору вивалиться цеглина і цюкне когось по маківці. Вбити, мабуть, не вб'є, низько, та й цегла — порохно, а гуля буде. Хлопці протягли мотузку і почепили фанерку з написом: «Не входить». Це стосується всіх, крім мене. Зараз я «увійду» сюди своїм бульдозером. Не просто увійду, а пройду наскрізь. І крізь ворота, і крізь те, що колись називали будинком, а зараз викликає тільки усмішку.

«Людство з посмішкою розлучається із своїм минулим».

Але перш ніж я дам газ і з катками мого бульдозера колесо історії зробить якусь там частку оберта, я пробую уявити собі ці ворота і цей прохідний двір тоді...

На лавочці біля воріт сидить опасистий двірник і сонно лузає насіння. А у воротах ховається шмигльвий, миршавий панок з ціпком, в котелку і в тому твердому комірці, що їх називають «гутаперчевими».

Це філер. Шпик. Поліцейський шукач. Я бачив їх в кіно. Не раз. Я уявив собі його дуже яскраво. І я знав, кого він вистежує.

Ні-і, не одні тільки крамарі, що намагалися протопитися у «гільдію», не одні «потомствени почесні гро-

мадяни», не тільки дрімучі міщани жили в цих будиночках. Тут жили й інші люди. Жили, працювали, переховувались... І не лише «Наш уголок нам нікогда не тесен...» звучало в цих стінах. Приглушеними головами тут співали «Варшав'янку» і «Отречемся от старого мира»... Тут читали Леніна і конспектували «Капітал»...

Може, й не обов'язково в цьому домі, може, й не в тому, але тут, на цих вулицях, в цих будиночках, під набурмосеними дахами вершилися великі діла. І коли я про це подумав, коли все це уявив собі, я іншими очима почав дивитися на це «порожно». Я відчув до них, до цих забутих і тепер вже нікому не потрібних будиночків, якусь зворушливу ніжність.

Мені подумалось, що тут, переховуючись від філерів і поліції, жили, працювали, гаряче сперечались незвичайні і ніким ніколи не бачені мрійники. І вони уявили, і вони вимріяли, а потім втілили все!

І цей проспект, що перетяв навпіл плутанину колись брудних і вогких провулків, і багатоповерхові квартали, де скло і бетон, і мій бульдозер, і космічні кораблі. Вони мріяли так, що побачили навіть мене за важелями бульдозера, і побачили, як я «збриваю» ці стіни, в яких вони тоді сиділи і мріяли.

— Стій!

Мене зупинив якийсь пенсіонер, непоказний дідок. Йому б у скверику «козла» забивати, а не вештатись по таких місцях, де цеглина може по маківці цюкнути. В руках у нього я розглядив пилку, загорнуту в газету. Гм... Мабуть, вирішив пожитися на розвалищі. Трапляються часом такі хазяйновиті Плюшкіни, котрі й іржавим цвяхом не погребують. Дивна річ: чим старішою стає людина, тим охочіше облипає різним непотрібом. Симпатії особливої я до них не відчуваю, але трапляється — допомагаю. Старість — не радість...

— Стій, синок! Допоможи мені цей одвірок випилати...

— Що? Клітку для кролів будете робити? Так деревина не та.

Проте зліз я з бульдозера. А він всміхається якось загадково.

— Сувенір... На згадку...

Я зареготав, та, мабуть, непоштиво, бо він ураз посерйознішав і тієї ж миті перестав бути схожим на

пенсіонерів, що забивають «козла» у сквериках. Відчув раптово, що й зараз «козла» не забиває — чимось змістовнішим старість його заповнена.

— Бачиш зарубки?

На старому облупленому, обшморганому, поточеному шашелем одвірку справді були зарубки...

— Я прожив у цьому домі піввіку. Не свого... Тобто, в тому розумінні, що не свого піввіку, а півстоліття. Вік людини — діло відносне. Один ріків сто протягне — і ні собі, ні людям, другий — двадцять. Для нього піввіку — десять років, а за життя своє коротке таке встигне зробити, що його й через сто років добрим словом згадуватимуть. Ось зарубка... Найперша. Моему старшому тоді було три роки... Я виїздив з міста в село, залишав завод, залишав сім'ю в місті. Колективізація!..

— Ви — як Давидов?

— Який Давидов? — не зрозумів він.

— Ну... У Шолохова.

— А-а-а... — він знову всміхнувся, і та посмішка зробила його обличчя несподівано молодим. — Ну да. Тридцятитисячники. Був і я, як Давидов. Колгосп організував на Поділлі, на самому кордоні. Стріляли в мене... А через два роки повернувся — ось зарубка, виріс мій Сашко.

— Тепер, мабуть...

— Для нього немає «тепер». У травні сорок п'ятого загинув у Празі. А я в цей час вже їхав ешелоном на схід. За кілька місяців взялися до квантунської армії...

— Пробачте...

Він не зрозумів мене, а може, й не почув. Хмарка, що раптово набігла на його чоло, так само раптово розтанула.

— Цю зарубку стара моя зробила... Це як Маруся наша пішла. Рочок їй сповнився. Мене вдома не було, а Дніпрогес будував тоді. — Дідок, зробивши маленьку паузу, раптом крутнув головою так, ніби сам не вірив у те, що сталося, засміявся. — Баба вже...

— Хто?

— Маруська. А я, відповідно, — прадід. У сорок два роки бабою стати. Це ж треба? Другий місяць правнукові! Сама рано заміж вийшла, дочку рано заміж віддала, внучку мою, от я і той...

— А ця? — торкаюся іншої зарубки.

— Це як Володька на ноги зіп'явся і сам пішов. Теж стара робила — я тоді в Іспанії воював. А цю зарубку вже я зробив. Як Володька у школу пішов...

— Як ви їх відрізняєте?

— Що?

Він не зрозумів мене...

— Як відрізняєте їх одну від одної?

— Ну як же ж?

Він знову не зрозумів. І я тепер збагнув, чому він мене не розуміє: для нього кожна з цих ледь помітних позначок на порохнявій поточеній шашелем деревині були не просто зарубками. Я відчув, що досить йому перевести погляд на будь-яку з них, як у пам'яті зринає хроніка подій, свідком яких я можу стати хіба що тоді, коли продивлятимусь старі кіножурнали.

— Володька вже кандидат...

— Партії?

— Ні, в партію вступив іще студентом. Кандидат наук. Тепер докторську пише. Смішно...

Його губи знов торкнула дивна посмішка. Тепер я його не зрозумів.

— Що?

— Володька — і без п'яти хвилин професор. А він наймолодший.

За коротку мить перед очима старенького постав відтинок часу... відтинок історії, вдвічі довший, ніж усе моє життя. Я ж між іншим хлопчиком себе не вважаю — відслужив армію і маю трудовий стаж!

...Старанно і ретельно випиляв шмат одвірка із зарубками. У кабіні знайшовся цупкий паперовий мішок й обривок шпагату.

— Не важко буде нести?

— Яка ж тут вага... — він знизав плечима. — Дерево... Сухе, легке... — він, здається, хотів сказати — порохняве, але не сказав. У мене теж зараз не повернувся б язик сказати, що цей обрізок одвірка — порохнявий.

— До того ж я живу тут недалеко. На новобудовах...

Я стояв перед ним і переминався з ноги на ногу. Я не наважувався сісти в кабіну, налягти на свої важелі, натиснути на педаль. Мій бульдозер стояв непорушно. Стиха бурчав мотор на холостих обертах. Здавалося, бульдозер сердився, що ми марно гайнуємо робочий

час. А я переминався з ноги на ногу, я не наважувався сісти в кабіну.

— Ну, спасибі, синок... Пробач, відірвав тебе від роботи...

Але він не поспішав йти. Стояв, запалив цигарку. А я не наважувався при ньому сісти в кабіну і рушити бульдозер з місця.

І тоді він зрозумів мене:

— Давай, давай, чого ти мнешся?

— А не шкода? Вам... — я зробив жест рукою, даючи зрозуміти, що за хвилину над місцем, з яким у нього пов'язано стільки дорогих спогадів, тільки пил стане.

Він знизав плечима:

— Що ж... Пам'ятником архітектури його оголошувати? Чи меморіальну дошку вшати? Багато таких... Мармуру на всіх не вистачить. Давай, давай сміливіше, я сам робив це... Все життя...

— На бульдозері? — я зрозумів його буквально.

— Траплялося і на бульдозері. Просто... Ламав старе...

І я сів у кабіну. Взяв у руки важелі...

Я озирнувся через плече. Крізь пил мені було видно тільки його силует. І він здавався мені висіченим з каменя. А може, й відлитим з бронзи. А дерев'яний, загорнутий у паперовий мішок шмат одвірка був схожим на маршальський жезл.

А може, то був дороговказ у майбутнє?

ДЕЛЕГАТ

Це була вона, бо це могла бути тільки вона.

І він впізнав її одразу, хоч не бачились вони тридцять три роки. Та й зараз він бачив її, але вона не бачила його. Їх і зараз розділяв хоч не час, так простір, відстань у добрих півтори тисячі кілометрів...

Михайло Сергійович тільки що прийшов з роботи, роздягся, з насолодою відчув п'ятами м'якість домашніх пантофель, вмився, сів до столу.

Але по дорозі звичним, стереотипно-механічним рухом увімкнув телевізор.

На кухні щось смажилось, шкварчало, і Михайло Сергійович знав, що зараз звідти, перекриваючи те

шкварчання, долине басовитий голос Владислави Кирилівни: «Ти руки мив?»

Це запитання його завжди, в залежності від настрою, то смішило, то дратувало. Прожили разом двадцять сім років, і протягом всіх цих років, кожного дня, Владислава Кирилівна не лінувалася запитувати: «Ти руки мив?» Ніби був не статечний мужчина, батько, нині вже й дід, а хлопчисько-школярник, який, прибігши зі школи і не знявши шапки, брудними, в чорнилі пальцями нетерпляче відколупує від буханця скоринку і кидається до миски.

На кухні щось грілося, смажилося, шкварчало, і телевізор, гріючись, шкварчав теж. «Поки не нагріється, шкварчить, ніби старе сало в ньому смажиться,— скрушно подумав Михайло Сергійович.— Певне, якась лампа «сідати» почала. Треба монтера викликати, хай загляне, що воно там у ньому шкварчить».

Думав Михайло Сергійович про це не вперше, але як тільки спалахував екран і шкварчання припинялося, забував про нього і бажання викликати монтера зникало до наступного разу.

Почув голос диктора. Та перш ніж усвідомив, про що той говорить, раптом побачив її...

Це була вона, бо це могла бути тільки вона!

А на кухні ополоник бряжчав об каструлю... Так — кожного дня. Що це було? Пізній обід чи рання вечера? Обідав Михайло Сергійович у заводській їдальні між першою і другою годиною дня. Обідав як належить. Клав на підніс якийсь салатик чи вінегрет, миску борщу, щось на друге — котлети з гречаною кашею чи шніцель з макаронами, компот... І коли повертався з роботи, особливого голоду не відчував. Водночас він знав,— бо так було вчора і позавчора, минулого року і позаминулого, і багато років тому, і так буде завтра і післязавтра, і через рік, і через десять,— що від «повнометражного», вагомого домашнього обіду, звареного руками Владислави Кирилівни, йому не відкрутитися. З'їсти б щось легеньке, запити склянкою чаю чи кефіру і досить!

— Ну, для чого ти мені наклала стільки, ніби косареві? — кожного разу кволо й безнадійно боронився він.

Великі сірі очі дружини ставали круглими, і в них спалахував якийсь злий подив:

— А для кого я варила? Що я маю вилити такий борщ, як золото? Чвертка індички в ньому варилася, а ти борщу не хочеш їсти? Здоровий дядько, а, їй-богу, як баришня. Що ти — балерина? Талію тобі треба тримати?

Чоловік у таких випадках приречено занурював ложку в борщ. Тепер сірі очі ставали теплішими:

— Перевтомився? Апетиту нема? То візьми он в серванті графинчик та налий стопочку...

Ні-і, Владислава Кирилівна не належала до того чернецоханжеського типу дружин, які зеленіють й шаленіють, коли бачать, як чоловікова рука тягнеться до скляної шийки.

Він починав їсти, а вона сідала поруч, закохано зазірала йому у вічі і запитувала:

— Може, сальця врізати до борщику? Таке сьогодні сало взяла — золото! Кинеш на сковорідку — і сама тобі вода. Вишкварок майже нема... То я вріжу шматочок? З часничком... З борщем славно піде.

Михайло Сергійович мовчав. Їв і без того масний борщ — нудота підступала до горла і щось таке відбивалося на його обличчі, що пропозиція врізати шматочок сала, яке «з борщем славно піде», зависала в повітрі...

На кухні вдруге брязнув ополоник, а диктор за кадром оголосив: «Делегат двадцять п'ятого з'їзду партії...» За кадром, бо в кадрі була вона — Тоня.

Жодного сумніву — це була вона! Він упізнав її миттєво. Впізнав і незчувся навіть, як звівся на ноги... Чи може так бути, щоб обличчя людини за тридцять три роки майже не змінилося?

Чи він впізнав її серцем, телепатія якась спрацювала, ще не вивчена і не пояснена наукою; чи очі його бачили лише те, що хотілося їм бачити. Але ж він упізнав її ще до того, як на екрані — на чорному тлі її пальта — спалахнули білі літери: «Голова колгоспу ім. Кірова, Герой Соціалістичної Праці, делегат XXV з'їзду КПРС А. М. Волкова».

Волкова... Антоніна Михайлівна Волкова...

Вона! Але ж чому досі — Волкова? Вона ж і дівчиною була — Волкова... В якусь мільйонну частку секунди спалахнуло в мозку: «А що, як ждала?.. Всі ці роки ждала, нікого не полюбивши...»

Але думка ця згасла так само раптово, як і спалах-

нула, бо згадав, як тоді, тридцять три роки тому, Тоня розповідала: «У нашому селі третина — Малахових, третина — Захарових, третина — Волкових. Інших прізвищ немає. Волкових — найбільше!» І сміялась при тому ніжно й дзвінко.

Ні... Вона не чекала його. Вона просто вийшла заміж за односельця або, беручи шлюб, залишила собі батьківське прізвище.

Утретє брязнув на кухні ополоник об каструлю...

А Тоня тримала в руці мікрофон. Тримала якимось вишукано і граціозно, наче то була польова квітка. Ромашка чи волошка...

— Ти руки мив? — долинуло з кухні басовите.

Михайло Сергійович не почув, він слухав Тоню, слухав її голос... Зміст сказаного ввійде у його єство потім, він згадає його. Але це буде потім. А зараз він слухає і згадує голос.

Це була вона, бо це могла бути тільки вона. І це був її голос! А що він дещо відрізнявся від голосу тієї Тоні, що казала йому: «Ти ж пиши, пиши», то виною цьому були не тридцять три роки, а відстань і мікрофон. Мікрофон трохи змінював голос, але не настільки, щоб не впізнати його з-поміж тисяч і тисяч інших жіночих голосів.

Телекамера раптово змістилася, Тоня наче б віддалилася, тепер він бачив її на повний зріст, і біля неї в кадрі опинився меткий і балакучий кореспондент. Михайлові Сергійовичу здалося, що він перебив Тоню, що він запитував її щось і, не чекаючи відповіді, сам відповідав своїм противним голосом... Йому б мовчати, мовчати, мовчати, хай би говорила Тоня!

За їхніми спинами, Тоні і кореспондента, до обрію простяглося поле. Біле від снігу з чорною рябизною проталин. Це було те саме поле!.. Тоді воно теж було таким: білим і рябим водночас.

...Кінець березня сорок третього, вікно госпітальної палати. Госпіталь містився у колишній сільській школі. Колгосп ім. Кірова... Заволжжя...

Одного ранку на порозі їхньої палати з'явилася Тоня і сказала:

— Здрастуйте. Я... делегат.

Палата, а лежало їх там чоловік дванадцять, насторожено притихла і... вибухнула сміхом.

— Хто ж тебе де-ле-гу-вав? — навмисно писклявим

голосом запитав старший сержант Торочко, підсмикуючи однією рукою піжамні штани. Друга його рука, загіпсована і закріплена під прямим кутом до тулуба, перебувала в тому положенні, яке невибагливий госпітальний гумор називав «літаком».

Михайло Сергійович чув не раз: коли людина тоне чи надходить інша якась смертельна небезпека, за лічені секунди перед очима людини постає все її життя. Такий собі спресований документальний фільм, що знімався протягом років і років, а демонструється за мить одному-єдиному глядачеві.

Але Михайло Сергійович в це не вірив. Чого тільки не траплялося з ним за роки війни та й після! І тонути доводилось... Не лише на фронті, при форсуванні рік, але й у мирний час — оце кілька років тому, коли його моторка на Дніпрі врізалась у борт самохідної баржі і гвинт тієї баржі якимсь чудом не пересік його навіпл. Кістлявими пальцями смерть куйовдила волосся на його голові й за інших обставин, однак жодного разу не пам'ятає, щоб усе його життя чи бодай найзначніші епізоди виникли у нього перед очима. А тут?.. Механічно включив телевізор, байдуже глянув на екран і... зустрівся очима з Тонею.

Скільки секунд минуло з того часу, як на кухні востаннє брязнув ополоник об каструлю? І от за цей час він не лише впізнав Тоню, але й постала в його уяві і та перша зустріч, і всі наступні дні, коли їм доводилося бачитись, зустрічатися, її несміливий дитячий поцілунок, її теплі руки у нього на шиї, там, на пероні маленької степової станції, коли він, виписавшись з госпіталю, від'їздив на фронт.

Потім — це було вже у палаючому Орлі, куди слідом за танками генерала Рибалка увірвалися вони, закурені, сірі, піддані тієї цариці, що іменується «царицею полів», — наздогнав його паперовий трикутничок з номером польової пошти і його прізвищем, виведеним рукою старанної учениці.

Її перший і останній лист...

Останній, бо він не відповів на нього. Але чому, чому він не відповів?

У ці лічені секунди він встиг пригадати все. Навіть пахощі весняного степу, руду стежку, що звивалася в травах. Трави лоскотали Тонині коліна, бо стежка була вузькою, затісною для них обох, а він ще накульгував,

опирався на ціпок, і Тоня зійшла зі стежки, йшла, плутаючись в травах, щоб йому було зручніше. Вони поверталися з кіно...

Пригадав її блаженську ситцеву кофтинку в синій горошок, спідничку, пошиту, мабуть ще до війни, бо Тоня виросла з неї; спідничку, який судилося ще довго служити своїй господині, бо обнови справляються по війні, та й то не одразу. Тоді ж, хоч війна вже котилася вниз, з гори, до великої перемоги ще залишалось два довгих роки.

Пригадав навіть кінофільм, який разом дивилися, зате так і не пригадав чому тоді, з фронту, не відповів на паперовий трикутничок. Не пригадав, бо ніколи не можна пригадати того, чого не знаєш.

...Коли старший сержант Торочко, смішно розтягуючи слова, пискляво запитав Тоню, хто її «де-ле-гу-вав», вона не знітилася, не розгубилась, а просто і якимось подорослому розповіла, що «де-ле-гу-ва-ла» її сільська комсомольська організація на предмет шефства над госпіталем. Якоюсь невловимою інтонацією Тоня підкреслила, пародійно форсувала слово «де-ле-гу-ва-ла» і при тому так глянула на Торочка, що палата знову вибухнула сміхом. Цього разу сміялися над Торочком. А старшина Казанков серйозно зауважив, що для такого балабона як Торочко навіть ефрейторської лички забагато — дівча виявилось розумнішим і дотепнішим за нього.

Що Тоня розумна й обдарована щасливою властивістю контактуватися з людьми, розуміти їх, говорити з ними так, щоб і вони її розуміли одразу, відбираючи при тому наймінімальнішу кількість найпотрібніших слів, вся палата не те щоб зрозуміла раптово, а якимось інстинктивно відчула. «Делегат» говорила розсудливо, по-діловому, мов би зрілий, досвідчений організатор...

Стоячи перед телевизором, якоюсь часткою мозку згадуючи все те, Михайло Сергійович іншою часткою мозку думав, що тоді, коли Тоня мала не повних шістнадцять, цю властивість її добре розгледіла сільська комсомолія, односельці, обравши її керівником колгоспу. І, з усього видно, не помилилися... Герой, делегат з'їзду.

...Тоня сказала, що побувала майже у всіх палатах, поговорила з усіма, що має уявлення, чого чекають від

шефства в інших палатах, а тепер їй хотілося б почути конкретні пропозиції від поранених їхньої палати.

Мишко крадькома поліз у тумбочку, дістав з шухляди свою єдину на той час медальку «За відвагу», непомітно, як йому здалося, пришпилив до сірої байкової піжамної куртки і тут таки перехопив Тонин погляд.

Це був лукавий і мудрий жіночий погляд. Не насмішкувате дівча глянуло хитрим оком на задавакуватого хлопчиська, що вирішив так примітивно-відверто похизуватися своєю нагородою, а статечна жінка. Так старша сестра чи мати щиро-насмішкувато, але разом з тим ніжно і з гордістю (от яким ти в мене дорослим став!) поглядає непомітно на молодшого брата чи сина, коли той, стоячи перед дзеркалом, намагається уламком гребінця поставити своє дротяне волосся сторч, а потім примусити його влягтися хвилястим чубом. І коли молодший брат чи син вловить на собі такий сестрин чи материн погляд, він пошпурить уламок гребінця в куток і, паленіючи від сорому, притьмом тікає з хати.

Мишко обмежився тим, що затулив рукавом медальку, а потім зробив вигляд, що начищає її рукавом, наче тільки заради того й начепив її. Але від Тониного пильного ока не втаїлося, що медаль була новенька й блискуча. Та й сам госпіталь був новим, несподіваним для села. Тільки-тільки відгриміли сталінградські бої. Виникнення госпіталю і поява покалічених хлопців в ньому зобов'язувала село не просто до гостинності, а до чогось значнішого, більшого, і саме цим, значнішим і більшим, була й делегована Тоня.

Вже за годину делегатка стала господинею. Господинею дбайливою, гостинною, щедрою і щирою.

Другого дня разом з Тонею в госпіталь прийшли інші дівчата-шефи, принесли немудрящі гостинці, заходилися допомагати санітаркам і сестрам наводити чистоту і порядок, чепурити палати і коридори. Проте найбільшим подарунком для Мишка і його товаришів була їхня присутність, щебетання їх голосів, їхній сміх, їхня молодість.

А потім раптово, несподівано, рішуче, по-справжньому прийшла весна. Зробила вона це так, як уміє робити весна тільки в степовому Заволжжі. Сонце пригріло — сніг зашумував, стік водою і степ зазеленів.

Одного такого дня Мишко вперше поставив милиці в куток і пішов коридором, опираючись на ціпок. Він

йшов назустріч Тоні, а вона йшла назустріч йому. Він всміхався їй, а вона всміхалася йому. Обоє вони знали, що люблять одне одного...

Тоня тоненька, струнка, чорнява. Брови вузькі, як нитки, але такі чорні, що здавалися вони від тієї чорноти значно ширшими.

«Де ти взяла тут, у своєму пшеничному, русьвому Заволжжі, такі брови?..»

Вона сміялася...

Вона й зараз сміялася на екрані телевізора. Не сміялася, а всміхалася. Всміхалася так, як уміла це робити та тоненька, струнка й чорнява.

Та зараз вона всміхалася не йому — він для неї або загинув на війні, або забутий, бо що таке, зрештою, перше напівдитяче кохання? Вона всміхається не йому — людям, бо жила й працювала всі ці роки для людей, і люди весь цей час довіряли і шанували її. І в цьому немає ніякого сумніву. Адже не кожному випадає щастя стати Героєм, не кожного делегує партія на свій з'їзд.

...Чому він упізнав її так одразу? Не забулася, не змінилася... Де загубилося оте єдине фото (вона знялася для комсомольського квитка і одне подарувала йому) — маленьке, маленьке, не чітке, сіре фото, на зворотному боці якого заледве вистачило місця для наївних слів: «Кого люблю — тому дарю. Тоня».

Де воно, те фото? Минуло тридцять три роки, зараз Тоні сорок дев'ять. Мабуть, вона змінилася. Він упізнав її спершу серцем, а вже потім очима. Він бачив в її обличчі лише те, що було йому знайомим до болю, а невблаганної ретуші, яку накладає на рідні і милі обличчя час, не помічав.

А фільм, єдиний фільм, що подивилися вони тоді разом, тоді, коли він шастнув у «самоволку» з госпіталю, називався «Як гартувалася сталь». Здавалося символічним, що кохану Павки Корчагіна теж звали Тонею...

— Ти руки мив, питаю?

...Прощаючись зі своєю Тонею, Павка Корчагін промовляв з м'ятого, латаного-перелатаного екрана сільської кінопересувки: «Я йду в бій, Тоню, за любов, за революцію, до перемоги!» Щось подібне сказав і він, Мишко, на тій маленькій степовій станції, відчувши на шиї теїло рук своєї Тоні...

— О, я кричу, кричу, а він стоїть і хокей дивиться. І як він тобі не обридне той хокей? Сідай до столу, коли руки мив, бо проколоне борщ. Такий борщ, як золото!

Дійсно, по телевізору вже передавали спортивні новини.

Телевізійна програма «Новости» триває лише п'ятнадцять хвилин. І чого тільки в ті хвилини не вміщається! Від зарубіжних подій до спортивних сенсацій і прогнозу погоди включно. Скільки ж відвела доля на його таке однобоке побачення з Тонею? Дві хвилини, три, може, півтори?

— Передаємо прогноз погоди...

— Знову не вгадають,— хмикнула Владислава Кирилівна,— казали вчора, що очікуються опади у вигляді дощу і мокрого снігу, а воно взяло та й підморозило. Ну, сідай, сідай до столу, чого крутишся? Що мені, знову накажеш все розігрівати?

У нього солодко защеміло серце.

Він згадав, що короткі теле-репортажі, показані в програмі «Новости», часом повторюються вечірньою програмою «Время»!

До неї цілих три години... Це будуть найдовші години в його житті. Бо не кожного дня наша далека молодість делегує до нас тих, хто складає невід'ємну і, може, найкращу частину нашого власного ества.

ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТЬ...

Залізний переїзд ще існував, а залізниці, по суті, вже не було. Смугасте дуло шлагбаума опустилось на шосе. Опустилось якомсь раптово, й «Москвич» мало не вткнувся в нього радіатором.

Над шосе й над тим, що зовсім недавно було залізницею, повисла в повітрі якась драбина. Тонка й жалюгідна. Це були рейки разом зі шпалами. Великий гусеничний кран підхопив ці рейки разом зі шпалами своїм хоботом, відірвав од землі, на якій вони лежали стільки років, і тепер тримав високо в небі, від чого на такій незвичній висоті здавались вони драбиною, тонкою й жалюгідною. Потім байдуже відвів убік і кинув далеко за насип на припорошені пилом лопухи. Гойднулося смугасте дуло шлагбаума і стало зеніткою.

Можна їхати. Але Вадим не натис на зчеплення, не дав газу, не поїхав. Він вийшов з машини. Ні позаду, ні попереду не видно було машин. Його ніхто не підганяв. Неділя. Та й шосе — вибита щербата бруківка — ніколи особливо не приваблювало шоферів. Вони робили гак кілометрів одинадцять, зате їхали лискучим асфальтом. А він навмисне поїхав сюди. Отам, півтора кілометра за переїздом, він завжди стрибав із поїзда. Це було зручно. Поїзд ішов угору — та що там йшов — повз, наче гусениця, й стрибати з нього міг навіть безногий. Залізниця була пародією на залізницю, а пасажирський поїзд був злою карикатурою на поїзд. Недарма баба Мартичка називала його чомусь «бомбель».

— О, бомбель гудів, зараз старий із стельмашні обідати прийде!

Баба Мартичка часто ходила на станцію:

— Піду до бомбеля, продам з десяток ячок, та зернята є... Напряжила...

На станції, коли приходив «бомбель», якимось наче з-під землі виростав імпровізований базар. Він існував рівно стільки, скільки стояв «бомбель». «Бомбель» стояв довго — його паровозик, схожий на самовар, поставлений на тачку, брав воду, вугілля, отже, торгувалося жваво. Але тільки-но бригадир поїзда давав свисток, базар розсипався, зникав, переставав існувати, ніби то лунав міліцейський свисток.

Тоді... Це було рівно двадцять років тому...

Вадим їздив «бомбелем» додому майже щосуботи.

Від станції до села було п'ять кілометрів, а місити осінню багнюку п'ять кілометрів навіть у дев'ятнадцять років не дуже хочеться. Краще стрибнути за переїздом, а тоді до села рукою подати... Поза городами, межами, обніжками — й дома.

Невже справді з тих часів минуло двадцять років? Що змінилося за цих двадцять років? Все й нічого. Померла баба Мартичка. Тепер вона вже не вийде до «бомбеля» й не скаже: «О, бомбель гудів, зараз старий із стельмашні обідати прийде!» Але «бомбель» помер ще раніше, і базар на станції теж. Останні роки по цій вузькоколіїці бігали гарні, немов цяцькові, вагончики, і тягав їх такий самий ляльковий тепловоз. Поїзд біг швидко, безтурботно біг угору, майже не зменшуючи швидкості, і бажаючих стрибати за переїздом стало менше. З цим маленьким поїздом, що дуже нагадував

дитячу залізницю, успішно конкурували автобуси, і він останнім часом ходив напівпустий.

Тепер умирала залізниця. Вузькі прогони, тонкі її рейки байдужий кран байдуже кидав на припорошені пилом лопухи. А скільки років їй було? Сімдесят? Вісімдесят? Більше? Менше?.. Вона будувалася на гроші багатіїв-цукрозаводчиків і звивалася між горбамі подільських ланів, мало не пересікаючи сама себе. Не кожен з поміщиків хотів поступитися хоч биндою землі під майбутню залізницю, їй доводилось тікати вбік, обминати володіння впертих і незговірливих. Будовав вузькоколіяку німець-інженер, і станції, що виростили в степу, називав іменами своїх дітей. Так з'явилися станції Генріхівка, Кароліна, Фердинандівка. Багато років вузькоколіяка знала лише три вантажі: вона возила буряк на заводи, цукор із заводів і людей. Туди й сюди. Люди вирощували буряки і їли цукор. Ті, що вирощували буряки, їли його менше, ті, що не вирощували, їли його більше, але вузькоколіяка чесно возила всіх.

І здавалось, що так буде завжди. Але існує в світі таке жорстоке слово, як «рентабельність». Вузькоколіяка стала нерентабельною — і ось лине вона в припорошені пилом лопухи, а позаду розширюється насип, лягають залізобетонні шпали, на них лягають важкі рейки широкої залізниці. І побіжить вона через подільські поля до самісінької Одеси.

Вадим завів машину й поволі переїхав через переїзд. Проїхав метрів двісті, трохи збочив і зупинився біля густого, волохатого куща шипшини. Праворуч ріс гайок. Багато таких прозорих гайків на Поділлі. Десяток грабків, десяток дубків, кущі та ще, може, з п'яток сосен, які почуваяться тут так, наче в гостях. Всі дерева гайка можна перерахувати, мабуть, за півгодини. А Вадимові й рахувати не треба, він і так знає тут кожне дерево.

Гайок майже не змінився за двадцять років. А що змінилося? Сам Вадим? І що в ньому змінилося? Адже двадцять років — це таки двадцять років! Це, може, навіть більше, ніж чверть життя. Тоді, коли він стрибав отам за переїздом, коли баба Мартичка виходила до «бомбеля» з яечками й пряженими зернятами, йому було дев'ятнадцять... Ну, добре... Тоді він був студентом, зараз він кандидат медичних наук, тоді він їхав у село

на «бомбелі», зараз власним «Москвичем». Але ж...

Він вийшов з машини, ступив кілька кроків і, як у воду, впав у високу траву. Перед обличчям загойдалась смолка, череда, звіробій, ромашка... А це що за маленька блідо-рожева квіточка? Як називається? Він тут виріс, пас худобу, топтав цю квіточку босими і взутими ногами і ніколи не цікавився йменням її. Він знає безліч такого, чого не знає ніхто на десятки кілометрів навкруг, бо він нейрохірург. Але він не знає, як називається оця блідо-рожева, така маленька, така ніжна квіточка. Саме цієї квіточки він не побачить більше ніколи-ніколи, бо він зараз встане і поїде. А потім він забуде про цю квіточку взагалі і так до самої смерті й не знатиме, як називається ця квіточка. Смішно. До самої смерті!.. Дурниці, хіба після смерті він дізнається як звали квіточку? А вона має ім'я, бо все на світі має ім'я...

Гаразд. Що зміниться від того, що в нього побільшає інформації? Адже сам він не змінився за останні двадцять років. Все змінилося в світі, а він не змінився. То пусте, що він проводить тепер такі операції, про які двадцять років тому не могли мріяти навіть академіки, він, звичайнісінький собі ординарний кандидат наук, яких сотні, коли не тисячі. Бо все не те. Собака заритий десь глибше. В світі багато що змінилося за останні двадцять років. Люди говорять про політ на Місяць, як про звичайну буденну справу. В світі змінилося все, а він ні. Він вибігає на шостий поверх і не задихається, він не знає, що таке дієта, а скільки його колег вже сидять на протертих супах і парових котлетках. У нього жодного разу не боліли зуби, і всі вони цілі. З якого боку серце — він знає тільки тому, що лікар. У нього немає жодного сивого волоска. Пляшка найміцнішого коньяку не запаморочить йому голову, а жіночий поцілунок навпаки запаморочує як і двадцять років тому...

Ревізорець, матінко, ревізорець
Вивів мене, босую, на морозець.
Вивів мене, босую, та й питає:
Чи є квіток, дівчино, чи немає...

Шуміли сосни, і в шумі їхньому згадалась пісня. Ця сама. Двадцять років тому він був її автором. А співала цю пісню вся студентська і ремісничка галайда на

мотив: «Чорноморець, матінко, чорноморець...» Співала нахабно й зухвало. Особливо цей куплет:

А я, ревізорчику, в тамбур стала,
До кронштейна «сидора» прив'язала.
Простояла ніченьку, та й байдуже,
Хочеться додомоньку дуже-дуже!

Їздити на «бомбелі» з квитком у ті післявоєнні роки, холодні й голодні, коли пиріжок із «коров'ячими кишками» коштував п'ять карбованців, вважалося правилом поганого тону. Та навіть «багачі», в кого шелестів у кишені який-небудь зачуханий червінець, неспроможні були дістати квитка. Стояти в черзі за квитком треба було добрих півдня, коли не більше. А де взяти тих півдня? Пропускати лекції? Це був легший спосіб позбутися стипендії на місяць, якщо не на семестр. Ні, дурних не було. Студенти й учні ремісничих училищ щосуботи брали «бомбель» на абордаж. Виходив він з міста увечері і, долаючи кілометрів п'ятнадцять-двадцять на годину, зупиняючись біля кожного стовпа, чачкав до місця призначення цілу ніч. А взагалі, конструктори «бомбеля», мабуть, смутно передбачали деякі особливості в його майбутній експлуатації. У вагонах було тісно. Якщо на лаву сідало троє, то той, що скраю, сидів умовно — висів. Зате тамбури вагонів були просторі й без дверей. Такі собі відкриті площадки, відгороджені від зовнішнього світу металевими прогоничами, схожими на шлагбауми. І от саме ці тамбури-площадки належало брати штурмом, закріплюючись на них, як на ворожому плацдармі. І їхати — кому п'ятдесят, кому сто, а кому й цілих двісті кілометрів.

Тепер, через двадцять років, гола романтика заступила Вадимові всі незручності і, коли хочете, всю небезпеку такої поїздки. Пізньої осені, взимку або ранньою весною стояти кілька годин на пронизливому вітрі — це була не краща з перспектив. Але не холод був головною незручністю цієї подорожі, якій, здавалося, не буде кінця: бригадир поїзда, провідники, ревізори, лінійна міліція перебували в стані затишної і безперервної війни з цією безбілетною галайдою, що гронами висіла на тамбурах, гальмівних площадках і підніжках.

А втрапити на підніжку, здертись потім у тамбур —

це було мистецтво, складне і мудре. Загартовані в безперервних боях з провідниками й міліцією, безбілетники розробили тактику атаки тамбурів, сувору й мудру, як і все, що народжується жорстокою необхідністю. Вони заздалегідь розподіляли між собою тамбури вагонів, щоб потім не заважати один одному — не створювати товкучки, і збиралися штурмовими групами коло тамбурів. Атака починалась після третього дзвінка, коли поїзд рушав з місця. Міліціонери в довгих чорних шинелях, плутаючись у палашах, що висіли при боці, (звів же хтось таку форму) були неспроможні будь-що вчинити. Стягнутий за штани з переднього вагона стрибав на приступку іншого, а випханий з «іншого» не втрачав мужності, бо позаду тяглися ще кілька вагонів... Міліціонери плутались у довгих шинелях, палаші били їх по колінах, поїзд набирив швидкості, і прямо пропорційно до швидкості поїзда зменшувалась їхня активність. Власне, вони вже давно махнули рукою на безшабашну галайду й воювали з нею для годиться доти, доки поїзд одходив від перону. Однаково той хто дуже хотів їхати, їхав, скільки провідник не погрожував зацідити ліхтарем.

Залишався іще ревізор. Але його боялись найменше, бо оштрафувати за безбілетний проїзд людину, в якій в кишенях, крім крихт хліба й махорки, нічого не було, треба вміти. А цього мистецтва не вміли освоїти навіть найлютіші й найсуворіші ревізори. Їм залишалося тільки лаятись. Віртуозність їхньої лайки зростала від рейсу до рейсу. Студентська й реміснича галайда не залишалась у боргу. У відповідь на вимогу показати квиток лунала зухвала пісня: «Ревізорець, матінко, ревізорець...»

Щодо кронштейна і «сидора», то вони вживалися не для рими. Це була сувора реальність, навіть натуралізм. «Сидори» солдатські, а то й просто радів'яні мішки з брудними сорочками й підштаниками, коли їхали з міста, та з картоплею і пшоном, коли повертались до міста, справді прив'язувались до кронштейнів, на яких висіли номери вагонів. Так було зручно — і руки вільні, і плечам не муляко. На кронштейнах висіли цілі гірлянди «сидорів», і це особливо дратувало ревізорів і провідників. Але жодного разу, жоден із них, навіть найсердитіший ніколи не зважився зірвати з кронштей-

на «сидора» і пошпурити його з поїзда під укіс, «сидора», що беріг у собі злиденні студентські калорії.

Пізньої осені, а особливо взимку, проїхати кілька годин у відкритому тамбурі — прогулянка не з приємних. Руки й ноги поступово ставали немов чужі. Коли Вадим стрибав за переїздом, він біг до села, ніби за ним гналися собаки, але все одно не міг зігрітися й цокотів зубами ще й дома, сидючи на лежанці.

Проте одного разу йому здорово повезло. Він їхав у вагоні з квитком, як повноправний громадянин. Щоправда, це було чи то наприкінці травня, чи на початку червня. От-от мала початися весняна сесія і, щоб заpastися продуктами на всю сесію, він їхав додому. Ті два дні йому везло казково, везло так, що паморочилась голова. Облігація державної позики, його єдина облігація, раптом виграла. Виграш був грандіозний — цілі дві стипендії майже... Майже дві стипендії — цілих чотириста карбованців. Він спершу не повірив у своє щастя й не вірив у нього доти, доки стара зморщена касирка оцадкаси відрахувала сорок десятків.

— Вадько, — сказав йому Сашко Дмитренко, — тобі треба купити штани. Твої штани так виблискують ззаду, що ними можна пускати сонячні зайчики, а дивитися на них рекомендується тільки крізь закопчене скло. Остання фаза перед діркою. Згодься, що дірка в штаних на такому місці не прикрашає мужчину, навіть мужчину з інтелектом...

Вадим згодився, і вони купили на товкучці штани. Що це були за штани! Флотські, кльошні, з клапаном і глибоченними кишенями.

Ні-і, у світі змінилося багато що. І він змінився. Змінився!.. Тридцять дев'ять — не дев'ятнадцять. Ні, ні... Він вибігає на шостий поверх і не задихається, йому ніколи не боліли зуби, він знає, де серце тільки тому, що лікар. Він не п'яніє од коньяку, але, як дев'ятнадцятилітній, п'яніє од жіночого цілунку. Водночас дев'ятнадцять — таки дев'ятнадцять, а тридцять дев'ять — таки тридцять дев'ять! Коли б зараз за якусь особливо вдалу операцію йому присудили Нобелівську премію, навряд, чи ця звістка принесла б йому більше радості, ніж тодішні чорні флотські, з клапаном, кльошні штани.

Сашко вмів торгуватися, наче бувалий барига, і після

покупки штанів у них залишилась ще колосальна сума — щось близько п'ятдесяти карбованців. Сашко умовив Вадима придбати квиток на поїзд (у таких штанах в тамбурі їхати може тільки мільйонер, у якого сто тисяч штанів... Десь розірвеш, заплямиш — що тоді буде?), потім вони випили по кужлю пива, статечно здувши на тротуар піну, з'їли по пиріжку з «коров'ячими кишками», й Сашко, посвистуючи, пішов у гуртожиток, а Вадим зостався на вокзалі чекати поїзда.

Часу було доволі. Сонце повільно котилось до заходу. Весна. На розкладці Вадим за останні п'ять карбованців купив томик віршів Максима Рильського. І ось він уже в вагоні... Це було дуже незвично. Навіть провідник, якому Вадим показав квитка, глянув на хлопця здивовано і, як здалось Вадимові, осудливо.

У вагоні було тісно, але Вадим знайшов містечко між жінкою з великим кошиком та дідом, що тримав на колінах мішок. У кожному, хто заходив до вагона, дід вбачав злодія, який тільки й мріє, щоб поцупити його мішок. Хоча на Вадимові були флотські, кльошні, з клапаном штани, дід і його, мабуть, відніс до категорії підозрілих. Глянув з-під насуплених брів, засопів і одвернувся. Біля відчиненого вікна стояла спиною до всіх якась жінка чи дівчина з хустиною на плечак. Вадим ковзнув по ній байдужим поглядом і розгорнув книжку.

На білу гречку впали роси,
Веселі бджоли одгули.
Замовкло поле стоголосе
В обіймах золотої мли.

Це було так несподівано й так прекрасно, що у Вадима подих перехопило від передчуття якогось щастя, від захоплення, від якоїсь незрозумілої врочистості й піднесення.

Поїзд уже рухався, ліворуч і праворуч було видно поля: усе було так, як у вірші, бо тільки що сіло сонце. «Тут зараз треба трохи не так, гречка зараз не цвіте, тут треба так,— думав Вадим,— треба трохи по-іншому...

На теплі трави впали роси...

— Зачини вікно,— буркнув дід, хазяїн дорогоцінного мішка,— дме!

Вікно грюкнуло, й проти Вадима на протилежній лаві сіла дівчина. Вона була гарна. Бувають обличчя, які неможливо описати й перекопати інших у тому, що воно гарне. Очі? Звичайні. Ніс? Та таких носів мільйони. Губи? А в якій дівчини у вісімнадцять років погані губи? Зачіска? Та звичайно заплетені коси й дуже просто викладені над чолом. Вії? Брови?.. Та все звичайне, звичайнісіньке! І разом з тим проти Вадима сиділа гарна, та що гарна — чарівна дівчина! «Вона якась така, як стигла абрикоса, а волосся її має пахнути вишневою корою», — чомусь подумав Вадим.

Дівчина просто й відкрито дивилася на Вадима. В її чистих і щирих очах він прочитав не те, що симпатію, а просто якийсь інтерес до своєї особи. Дід із мішком уже хропив, тітка самовіддано їла круте яйце, й весь світ для неї зосередився довкола цього крутого, аж синього, яйця.

— Вам далеко? — запитав Вадим.

— До Бершаді, — просто відповіла вона.

Пауза була довга, нудна і непотрібна. Нарешті він зважився запитати:

— Як вас звати?

— А вас? — тут уперше дівоче лукавство заграло в її очах.

— Мене? — він розгорнув книжку, дістав олівець і так, щоб вона не бачила, поставив ледь помітні крапки всередині літер на різних сторінках. — Шукайте на другій, потім на сімнадцятій, потім на шостій, на двадцять п'ятій, на четвертій сторінках.

Вона всміхнулася і взяла з його рук книжку. Сторінка, ще сторінка, ще, ще...

— В...а...д...и... — П'яту сторінку вона не шукала, здогадавшись. — Вадим?

Він мовчки кивнув, і вона так само мовчки взяла з його рук книжку й олівець. Вадим помітив, що вона поставила три крапки.

І вихопився:

— А я знаю!

— Що? — вона притисла книжку до грудей.

— Вас звать Оля!

Вишнева вранішня зоря розлилася по її обличчю.

— Угадав?

— А як ви вгадали?

— А ви поставили три крапки.

— А може, я Рая?

— Але ж ви Оля! І я вгадав! — щось таке хлюпало в його грудях, щось таке незрозуміле, не знане досі... якась начебто невагомість підняла його над лавкою старенького вагона й понесла високо, вище, вище. Тисячі років люди досліджують і ще, мабуть, тисячі років будуть досліджувати — існує любов з першого погляду чи ні? Але це дослідження забрало у Вадима лічені хвилини, й він вирішив питання позитивно.

Книжка й олівець почали мандрувати з рук у руки... Сторінки, літери, крапки... Але так було недовго. Він вчинив простіше: вихопив з її рук томик Рильського, хвильку погортав, щось знайшов, рвучко підкреслив і, навіть не називаючи сторінки, поклав її книжку на коліна, й вона прочитала:

Тебе ношу я в грудях темних
І в невсипущому мозку.
Мою найкращу з дум наземних,
Жагу й любов мою палку.

Вона зашарілася, і очі її сказали йому: «Мені це приємно». А потім прийшли її сусіди по лаві, й Оля з Вадимом, не змовляючись, вийшли на вітер, у відкритий тамбур. Там нікого не було. Він не поцілував її, вона не поцілувала його, вони просто поцілувались. А потім вони стояли й говорили, перебиваючи одне одного. Про що вони говорили, він не може пригадати. Не тому, що минуло двадцять років. І через двадцять хвилин закохані забувають свої перші слова й починають усе спочатку. Але те, як завиток її волосся, розплетеного вітром, лоскотав його губи й щоку, він не забув і через двадцять років.

Він проїхав свою станцію, переїзд, ще три станції, вона сама примусила його зійти на четвертій станції. Цілувались на пероні аж до третього дзвінка. Поїзд повіз Олю, а він пішов у привокзальний скверик і, не шаваючи нових штанів, простягся на росяній траві.

Лежав горілиць, всміхався зорям і був певен, що не засне до ранку. Але заснув раптово, наче у воду впав. Коли прокинувся, уже був ранок. Не одразу й зрозумів, де він. Якась смутна тривога закралася в серце. Боже правий, він так і не спитав, де вона живе, як прізвище, працює чи вчиться! Де шукати її?

За двадцять років він не зробив жодної спроби знайти її. Він не знає, де вона, як не знає й того, як звучить оцю нічну блідо-рожеву квіточку. І про квіточку він, мабуть, забуде, як тільки-но сяде в машину.

Тридцять дев'ять років... Що це? Кінець молодості чи початок старості? Чи старість і молодість так сплелися в цих роках, що ні сам ти, ні хтось інший так і не дізнається, що ж таке — тридцять дев'ять років?!

Є У РЕВОЛЮЦІЇ ПОЧАТОК...

Коли мені вручали партквиток, один старий більшовик, член бюро райкому, сказав:

— Знаєш, як летить час? От і не зчуєшся, як одного дня піонери запросять тебе на збір загону і попросять виступити із спогадами. Тож постарайся прожити своє життя так, аби було про що розказати і ті, що слухатимуть тебе, мали перед собою взірець на своє майбутнє.

Я щиро подякував старшого товариша по партії, а про його слова подумав, що це була зворушлива данина ввічливості, благородний намір підбадьорити молодого комуніста, підбадьорити його для того, щоб він впевненіше почував себе в одній шерезі з тими, хто брав штурмом Зимовий палац і ламав хребет Врангелю за Перекопом.

Це було великодушно з боку ветерана партії, бо вся біографія того, кому вручався партійний квиток, вільно й просто почувала себе на одній сторінці учнівського зошита. І те, що для молодого комуніста було сивою історією, те, що вкутувалось романтичними легендами героїки революції, громадянської війни, перших комун і перших заводів, ветераном сприймалося як сучасність: «Є у революції початок, нема у революції кінця...»

А час спливав, біг, летів...

І все, що робилося, було зробленим, мало робитися — все вже належало історії. Історії належало і те, що мало здійснитися завтра, бо ми здійснювали його власними руками і знали, напевно знали, що воно буде саме таким, як нам треба, або ще й кращим. Отже, слід було, не зупиняючись, думати про післязавтра.

А час спливав, біг, летів...

Він був прекрасним, але невблаганним, бо рік від року ставало менше тих, хто чув залп «Аврори», бився на барикадах «Арсеналу», казав Миколі Щорсу: «Ми посічемо їх на капусту, комдиве! Веди!»

...І от настала черга виступати у школі перед піонерами людям мого покоління. Завтра я виступатиму в школі. Я і один герой — ветеран Великої Вітчизняної. Про війну розказуватиме він, я — про мирний час.

Що ж розповісти мені? З чого почати свій виступ?

Ех, в якому далекому минулому виявився той день, коли старий більшовик, вручаючи мені партквиток, так прозорливо, так далекоглядно передбачив цю подію — виступ із спогадами перед піонерами. А все ж було наче вчора...

Про що ж їм розповісти? Про що? На скільки ж років заглянути в минуле? І тут я зрозумів, що коли своєю оповіддю дозволю і допоможу моїм слухачам заглянути назад бодай на десять років, то цей час буде для них «сивою» історією! А розповім я їм про те, як ми святкували Жовтневі свята сорок років тому!

Сорок років! Це вам жарти? Сорок років... Для годинника історії це навіть не хвилинка, а для них? Для них, милих, капловухих, будматих боровичків, для них, тендітних дюймовочок з кісками, як мишачі хвостики, для них, чию стрункість молодих берізок ще більше підкреслюють білі шкільні фартушки, — ви уявляєте, що для них сорок років? Адже кожне з них учетверо молодше цієї хвилини історії, цих сорока років!

А сорок років тому нашої революції і нашої державі було вже дев'ятнадцять років! Скільки вже було звершено і завершено, скільки вже незабутнього, величнього, героїчного залишилося позаду. Того — чого я не бачив, бо не міг бачити, бо на світі мене не було, хоч ці капловухі боровички і ці тендітні дюймовочки дивитимуться на мене завтра, як на людину історії. Я для них безнадійно старий і, коли б я сказав, що особисто знав командорів крейсера «Аврори», вони, мабуть, повірили б мені. Бо я для них старий, безнадійно старий...

А між тим рівно сорок років тому, восени 1936 року, я пішов до школи і тільки готувався стати жовтеньям. Та запам'яталася мені ця осінь не лише цим. Тієї осені, якраз перед Жовтневими святами, наші колгосп придбав вантажну машину. У нинішнього, не лише шофера,

але й хлопчиська, потужність цієї півторатонки викликає скептичну посмішку, але тоді... Тоді сивовусі дядьки, відліплюючи цигаркові недопалки від пошерхлих на осінніх вітрах губ, ходили довкола цього технічного чуда і звично переводячи півторатонни в традиційні пуди, захоплено клацали язиками: цифра виходила вражаюча!

Серед громадськості нашого класу, та й старших класів, смутно бродили радісно-п'янкі чутки: на свята учнів кататимуть на машині. Це мало бути настільки казковим, що ми, боючись злякати, сполохати таку чутку, наврочити райдужне сподівання, самі ж ці чутки спростовували:

— Еге! Робити шоферові нічого — катати тебе буде. Он під носом краще витри, щоб не блищало!

Під носом витиралося, але чутки не вмирили, а ширилися, обростали подробицями і в гарно поінформованих колах п'ятикласників, в шкільних кулуарах дебатувалося питання: яким маршрутом проляже прокатанка. Поміркованіші вважали, що проїдемося не далі як до Мефедовець, гарячі голови мріяли про Крушанівку. В порядку інформації можу повідомити, що Крушанівка лежала на прогулянковій трасі на цілий кілометр далі від нашого села.

Забіжу наперед і скажу, що дійсність перевершила найсміливіші мрії: дотримуючись суворої черги і змінюючи одні одних на кузові, оточені з усіх боків вчителями, що розчепірювали руки, як квочки крила, аби котрий з автоподорожніх не випав, «покрили» кілометрів з десять. А якою «шаленою» була швидкість! Півторатонка розвивала кілометрів тридцять на годину, коли не всі сорок! Могла б, звичайно, розвинути й більше, але про існування асфальтованого шосе і ми і шофер дізналися значно пізніше...

Що ж вам, діти, розповісти ще?

Тієї ж осені я дізнався, що бувають не лише «наші», надруковані на палітурці кожного зошита цифри, які чомусь ще називають «арабськими», а бувають і римські. Взагалі у перший клас я прийшов досить підкованим, і буквар, через два місяці навчання в школі, вже виявився затісним для моєї ерудиції. Тому я читав все, що підвернеться під руку, радіючи і не перестаючи дивуватися, що скрізь, де б то не було, літери, збираючись до гурту, утворюють слова, точнісінько так, як

на сторінках букваря. Слова, хоч і «дорослі», в основному були знайомими, і свідомість того, що я можу прочитати «доросле» слово, роздмухувала в мені пиху.

Напередодні свята листоноша приніс у нашу хату обласну газету «Червоний кордон». Я заходився її читати, а тато, сидючи край столу, спостерігав за мною, пригасивши посмішку.

— «Х» і «І», — зганяв я до купи літери, щоб вийшло слово.

Але літери були наче б не зовсім такими, якими їм належало бути, а слово взагалі виходило незрозуміле. Я запитливо звів очі на тата. Той пояснив:

— Це не літера «х», так пишеться римська цифра 10, а оце поруч не «і», а одиничка. Біля неї «Х» — теж цифра 10. Це — римські цифри. Значить, маємо — «Х» одних десять, поруч «І», вона й на нашу одиницю схожа, а далі ще раз «Х», тобто — десять. Але, оскільки одиничка стоїть позаду десятки, вона ніби віднімається від неї, разом — «ІХ», вони означають нашу цифру 9. Додай сюди «Х», тобто римську 10 і матимеш 19. Дев'ятнадцять років тому відбулась наша революція, синку...

А наступного дня, день був сіренький, але тихий, теплий, сухий, з неба не порошила мжичка, той день і сьогодні, через сорок років, згадується днем лагідним і замріяним, я прочитав «ХІХ» на червоному транспаранті. Цим транспарантом було прикрашено колісний трактор ХТЗ — трактор, що навіки увійшов у нашу історію і зараз продовжує жити не в легенді, а в дійсності, бо коли ми говоримо про трактори в «п'ятнадцятисильному обчисленні», то маємо на увазі саме його. Трактор, діловито вуркочучи, йшов попереду нашої сільської демонстрації. За трибуну правив кузов казково чудової півторатонки, прикрашеної червоним кумачем, гірляндами пізніх хризантем і медово-жовтого кленового листа. На кузові-трибуні стояли голова колгоспу, голова сільської Ради, парторг, директор школи. Ми — першокласники, йшли попереду всіх, одразу за трактором, за нами йшли учні старших класів, а дорослі замикали колону. З трибуни нас вітали, ми кричали «ура». «Ура» наше, моє і моїх ровесників, було не дуже гучним. Та й п'ятикласники, що завжди дивилися на нас зверхньо, не могли похвалитися густими басами. І чи думали ті хлоп'ята тоді, що менше ніж

через п'ять років їм доведеться кричати «ура», йдучи в атаку з гвинтівкою наперевіс?

...Ось один з них вистрибнув на бруствер окопу, затис в руці гвинтівку, весь подався вперед... Зараз він зробить свій перший крок у безсмерття.

Ми зустрілися з ним цієї, п'ятдесят дев'ятої осені нашої революції, неподалік від Лохвиці, на Полтавщині. Він стояв край дороги, багатометровий, бронзовий, затиснувши в руці гвинтівку, а біля його підніжжя горів вічний вогонь. На граніті золотом викарбувано слова, які свідчать, що він, бронзовий, багатометровий, був колись живим, таким як і ми з вами, живим, не бронзовим, з плоті і крові, і що тут ще 709 таких, як він, під командуванням, тепер вже легендарного генерала Кирпоноса вступили у свій останній бій і загинули всі до одного. Щоб жили ми... Щоб вершили історію далі.

І ще маленький епізод, що стався там, біля цього меморіала, лише два тижні тому, але який вже теж належить історії.

Машин збралося край дороги чимало. Всі, хто був біля них, пішли віддати шану героям. Серед них — літній полковник. І раптом звідкись з полів на шосе вийшли чотири бурякових комбайни. Вони, наче танки з бою, виходили з одного лану. Зустрічні машини — вантажні і легкові — тислись до обочини, даючи їм дорогу. Сивий полковник виструнчився і приклав руку до козирка. Він віддавав честь колоні мирної техніки, яка йшла в новий бій — бій мирний, але бій, з яких складається наше сьогодні і в яких кується наше майбутнє. Полковник першим відчув це і виструнчився, приклавши руку до козирка. І комбайнер першої машини теж приклав руку до козирка своєї засмальцьованої кепки...

А довкола вже гули десятки автомобільних клаксонів — це водії вітали комбайнерів. Колона комбайнерів велично сунула вперед, за спиною бронзового багатометрового солдата шелестів поживклим листям гай, а довкола так розлого розпросталися наші лани і якась така надзвичайна врочистість проймала душу кожного, що проживи на світі ще сто років, осінь 1976-го пам'ятатиметься мені саме такою.

А час плине, біжить, летить. І прийде день, коли хтось із тих, перед ким я завтра виступатиму, скаже:

— Діти, сьогодні ми відзначаємо соту річницю Жовтня, а п'ятдесят дев'ята його річниця мені запам'яталась тим, що тієї осені мене прийняли у піонери...

БАБИН БОРЦЬ

Заходьте, заходьте, чого ви стали за воротами? Раз старенький повернеться, ятери потрусить і повернеться. А що, смачненька була рибка? Правда, смачненька? Я вже знаю: хто у нас раз візьме, то вже неодмінно вдруге прийде. І сметану можете брати, а хочете молока, то Тамуся вам буде носити. Ходімо краще до хати, там прохолодно, а то тут смажить, от смажить-пряжить... Ще два тижні до петрівки, а так пече. Мабуть, град буде.

Милуєтесь річкою? З нашого подвір'я весь Буг — як на долоні, той берег видно, а цей не видно, ще й скелі заступають. Бачите, той берег татарським зіллям заріс, то колись давно-давно татари з того берега перебирались. Тут розказують таку байку — не байку, може, воно й правда, що коло тієї скелі сірої, бачите, звідси її видно, дівка воду брала, а татари з того берега перебиралися, налетіли на неї, як кібці, заповонити хотіли. А вона перехрестилася, вклонилася на чотири боки і, як є, увійшла в скелю камінну. Скеля, значить, розступилася й прийняла дівчину. Чи так, чи не так, — розказують люди.

Гарно тут у нас, правда? Тут, як відпочивати, кращого місця не знайти. А ви все-таки в хату заходьте. Заходьте, заходьте, там прохолодніше. Я долівку татарським зіллям посипала, щоб свіжіше було.

Тамусю, візьми, дитинко, ганчірку, змахни з ослінчика, нехай дядько сядуть, спочинуть. Сідайте, сідайте, молочка холоденького не вип'єте? Чого ж так? Випийте, воно холодне молоко з льоху краще, як воду у таку спеку пити. Біжи, Тамусю, дитинко, у льох, принесеш дядькові молочка холоденького... Таки не хочете? Якось, знаєте, аж обидно, ніби гребусте, чи що. То, може, черешень? Тамусю, дитинко, візьми полумисочок, нарви дядькові черешеньок. Вони у нас, правда, трохи гіркенькі, але смачні. Біжи, біжи, дитинко. Вже на сю осінь в школу піде наша Тамуся. Треба форму справи-

ти, портфельчик, щоб усе — як в людських дітей... Чи внучка, питаєте? Правнучка. Правнученька моя дорога, при мені ж таки виросла. Примовка є така, що не такі дорогі гроші, як дорогі проценти. От правнуки для старих людей і є ті самі проценти. Дорожчого на цьому світі од Тамусі для мене нічого немає. У батьків її, вибачайте на слові, зайці межи вухами стріляють — тут багато розказувати, та мало слухати, а вона поки що при мені.

На карточки дивитесь? Ой карточки, карточки, тільки й споминів. Це ми з своїм стареньким, а це з нами старшенький наш. Старшенький наш, дід, значить, Тамусин. Тільки як на фронт пішов він, то Тамусину маму ще в колісці колисали й ката-коточка їй співали: «Коте, коте Марку, ходиш по ярмарку, не купуєш, не торгуєш тільки робиш сварку!» Не смійтесь з дурної баби. От і помирати пора, от і смерть уже десь не за горами ходить, а так мені ніби все це вчора було. Ніби вчора Василя свого в колісці колисала, ката Марка співала, борщик варила, сорочечку вишивала... Де життя поділося? Наче сон. А це на карточці Василь, вже парубком, незадовго після цього й оженився. Фотографчик у Брацлаві не дуже вправний був, то він там не дуже гарно вийшов, ніби косить на одне око. А так парубок був на все село. Не думайте, що я йому мати, то й кажу так. Не беру гріха на душу — правду кажу. Такий парубок, дівчата, бувало, за ним роєм! А це його жіночка... Тамусина баба. Вважайте, що й не нажилися, перед самою війною побралися. Василя забрали, Галя, Тамусина мама, в колісочці, а Марія — це моя невістка, пішла на базар та й не повернулася. В облаву потрапила, в Німеччину як відправили, так і по ній стало. Залишилася Галя на моїх руках. А це мої меншенькі, ще й не жонаті були... Андрій і Михайло. На Андрія хоч похоронна прийшла, що у Варшаві похований, а Михайло... Михайла я ще й досі чекаю. Пропав безвісти Михайло, а чекаю, все здається, що прийде.

Оцей? А це німець. Це, значить, його жінка Марта, а це їхнє дитя. Дівчинка. Ута називається. Таке смішне ім'я. Коли прийшло письмо з цією карточкою, я до вчителя в школу ходила. Він по-німецькому як по-нашому читає. Прочитав і все розповів мені... Німця я відразу впізнала, хоч твар у нього змінилася, повно-

видіший німець став. Але впізнала я його одразу, дарма що стільки років минуло і тоді він зовсім хлоп- ченям був. Дякує в листі, що життя врятувала. А як я там врятувала?

Це було, як відступали вони навесні... Ну, в якому го-ду, це ви вже краще повинні пам'ятати, бо в мене всі ті роки змішались. Думаєш — воно вчора було, а тому вже десять років минуло. Так і тут. Весна саме була. Дощі, тумани, світа божого не видно, на дорогах баг-нюка така, що хоч пішому, хоч кінному з головою буде. А тут їхні танки та горудія дорогу розмісили, до живого порвали. З нашого подвір'я, ви ж самі бачили, все видно як на долоні. День і ніч вони сунули. Скільки машин та добра всякого в цій багнюці зали-шилось, так і не міряно і не щитано. А великі машини і танки якось проходили, і все на міст, все на міст. Там того мосту через Буг було — саме тільки званіє, але якось витримував. Танки та машини йдуть, а тих, котрі пішки тьопаять, набік відтирають. Скільки їх з мосту попадало, потопилося — не злічити... Що ви хочете — по Бугу ще крига йшла! Вовтне у воду з усією амуніцією, і навіть бульки над ним не стануть.

Отак ішли вони три дні і три ночі, а позаду гриміло, гриміло все чутише й чутише. Наші піджимали. Ну, на третій день, під вечір, саме вже сонечко до заходу схиляється, ніби вже всі перейшли. Щось вони там вовтузилися, вовтузилися на мосту, а тоді побігли в бік Семенок... Як бабахне! Матінко божа! У мене тих шибок у вікнах і так за війну небагато зосталося, а тут останні повилітали. Зірвали, словом, міст. Дві палі по сей бік зосталося та дві палі по той бік, а реш-та — так усе сплигло за водою до останньої цурочки. За лісом гримить і гримить, але далеченько ще. Десь так на ранок наших можна чекати. А зараз у селі ні наших, ні німців.

Вечоріє собі, тихо наче якось стало, калюжки весня-ним льодком почали затягатися, знаєте, такими голоч-ками тонесенькими, скляними. Воно хоч і весна, а моро-зець тримає. І тут я бачу, на берег — на те місце, де недавно був міст, — виходить їх четверо. У болоті по самі вуха, як свині в дощ. Само собою — з ружжами, торбами величезними за спинами і з цими черепками залізними на головах. Крутуються на березі, як кручені вівці, а куди ти подінешся? Це тепер, влітку, наш Буг

здається тихим і нешироким. А повесні, коли ще крига йде по ньому, він скажений та широченний. Дивлюся — з дощечок та паліччя починають якийсь пліт лаштувати. Дуже їм на той берег перебраться хочеться. Щось там таке зліпили, відштовхнулися від берега, попливли. Та не далеко й запливли. Крижина налетіла, те їхнє чепіраadlo перекинула — попадали у воду. Двоє одразу на дно, а двоє ще борсаються. А я стою собі отам біля тину і думаю. Господи, думаю, хоч би всі ви в один день та в один час потопилися, то війна б закінчилася і поприходили б мої хлопці додому! Бачу, і третій на дно пішов, а четвертий, останній, якось видряпався на берег, струшується, наче собака, а заколів, заколів так, що руки-ноги не гнуться. Однак живий. Думаю, щаслива, видно твоя мати. Вимолила тебе у смерті.

А він на моє подвір'я суне. Суне, а ноги не згинаються. Я ж тоді сама, тільки з Галею жила. Старенький як повів окруженців лісами, так і зостався в партизанах. Боявся в село повертатися, бо були тут такі, що могли й виказати. Галі штири годочки тоді було. Старе й мале в хаті. А мокрий німець в подвір'я суне. Такий він, вибачайте, як свиня в дощ: твар синя, як пупець, зуби цокочуть, того й дивися, сам собі язика відкусить. «Кальт, матка, кальт», — каже, а «кальт» — це, по-їхньому, значить, холодно. Придивляюсь до нього, а воно ж молоде, молоде. Може, вісімнадцятий минув, а може, й не минув. Ну, як мій Андрій. І щось, знаєте, мене коло серця стиснуло. І шкода мені цього німця стало. Тут війна йде, тут світ перевертається, десь, може, в цю минуту сини мої погибають, а я стою й німця, ворога, значить жалію, й сльози у мене течуть з очей, у дурепи старої. Мені б сокиру взяти та по голові його, а в мене сльози течуть, слова сказати не можу...

Що ж та проклята війна наробила, чом це мають гинути мої і людські діти? Чом же той скажений Гітлер в купелі не захлинувся маленьким? І що ви думаєте, я роблю? Дурепа стара, беру того німця за плечі і штовхаю в хату. Сам він уже не міг іти — ноги закоцюбли так, що й не згинаються. Завела, кажу: «Роздягайся, роздягайся, все до нитки своє дрантя скидай, та не соромся, не соромся, сини в мене є старші од тебе, а один такий, як ти, роздягайся! На ось ряднину,

загортайся, лізь на піч». Це я йому кажу й на мигах показую, бо які він там слова розумів... Роздівся, у рядно загорнувся, на піч його загнала. А дрантя його заполоскала, коло комина розвішала, хай сохне. Коли він одігрівся трохи на печі, кажу: «Злазь, бабиного борщику похлепчи, зовсім охлянеш». Бачили б ви, як він той борщ їв, давися, сердешний. А борщ — хоч голову у ньому мий — пісний-піснісінький. Поїв, знову на піч його загнала. А вранці наші в село вступили. Розбудила, кажу: «Йди, здавайся у полон». Одягся, пішов. А як пішов із хати, вклонився низько й руку мені поцілував. «Тю, кажу, прицуцуватий, хіба я попадаю, що ти мені руку цілуєш. Йди здоровий, та не воюй більше і дітям своїм закажи, аби не воювали!»

...Стільки років пройшло — бачите, яким молодцем став. Пише, що каже, майстром десь там на заводі працює. Наш німець, з цієї Німеччини, що за нас. А як лист мене знайшов, то ціла морока, колись будете мати охоту, то розкажу. О, вже Тамуська черешеньок нарвала — беріть, беріть, покуштуйте, вони хоч трохи гіркуваті, але смачні. І де це наш старий ходить? Думаю, чи не затарабанилося старе луб'я у чайну? Він не те, що випити любить, але од пива ніколи не одмовляється. І не так інтерес до цього пива, як до балачок. Ото позбираються і балакають, балакають, як те радіо, круглу добу. Воно і його зрозуміти можна, сидить цілий день на березі, ні з ким словом перемовитись, з рибкою не поговориш, а вибалакатись хочеться.

Прийшов би — та й сіли б обідати. Покуштували б і ви мого борщику. Знаєте, з молоденьких бурячків варила. Не знаю, як для кого, а для мене немає смачнішого борщу, як з молодих бурячків. І бурячок той маленький, молоденький, тоненький, як мишачий хвостик, а смак особливий дає. Тамусю, дитинко, збігай у берег, подивись, є там дідуньо чи нема. Скажеш, чоловік його дожидається, рибки хоче купити, та й обідати пора. Біжи, біжи!

От помічниця росте, радість моя, не призвів бог зостатися на старості літ двом старим, як штурпаки, маємо втіху... Де ж батьки її, питаєте? Поїхали мама тата шукати. Таке тут було. Вона ж, мати її, внученька моя, Галя, сиріткою зосталася. Син мій, Василь, тато її, з війни не прийшов, а мати її, невісточка моя, як в облаву втрапила, так і загинула десь у Німеччині. А я малу

оту, отакусіньку малу, з пеленок викохала. Своєї коровки не було, то я, було, пряду ночами, очі вилазять, щоб на ложку молока їй заробити. Ну, як же дитині без молока? Воно там і зарібки були такі, не казати. На борщюку та на картопельці виросла. Борщик, він здоров'я дає. Виросла дівчина, як квіточка. Це я не тому, що моя онучечка... Ви на карточку подивіться, не дівка — королівна! Онучка! Вона мені за дочку була і казала мені «мама», а старому — «тато». Тата й мами не пам'ятала, то ми їй і за маму і за тата були, от і називала. Найрідніші люди для неї були ми... Ну, підросла, підбула, як за старого часу, до таких дівчат старостів засилали. Тепер про старостів не думають — тепер уперед вчитися, значить. Людські діти вчаться, то невже ми свою Галочку вивчити не зможемо? Старий вночі сторожував, вдень до рибки мастак, самі бачите, сюди-туди віднесеш на базар, сяка-така копійка крутиться. Та й я не сиділа без діла... Вивчили б хоч на дохтура, хоч на вчительку. Сили б вистачило, старе дерево зав'яле, воно до ста років скрипіти буде — не поламається. Тільки Галя сама вперлася й нікуди! Не поїду, каже, нікуди! Не лежить мені до науки серце, коли ви самі тут зостанетеся. Що ж це мені, каже, за навчання буде, коли вас покидати треба?.. Так і не вмовили. Вона вперта. Вся в свого покійного тата, мого старшенського синочка Василя.

Не поїхала вчитися, влаштувалася тут-таки, в селі, лаборанткою на молочарці. Робота неважка, чиста. Ми з старим наче й звикати стали до того, що наша Галя ні дохторкою, ні вчителькою не буде. А вона розквітла, як та рожа. Йде вулицею, хлопці в'язи скручують і мало косоокими не стають — за Галею зорять. Той додому на мотоциклі привезе, той коло обійстя крутиться, заглядає, чи Галя не вийде. В колбуді танцювати один поперед другого тягнуть. Сказати б, за женихом діло не стало, тільки б вона бровою моргнула.

І то, дівка на порі. Раз вчитися не пішла, то треба про своє гніздо думати, казювати братися. А вона, наче й не до неї все те женихання. Нічого не помічає, хоч до всіх привітна, з усіма жартує, і в танець їти нікому не відмовляє. Думаємо собі із старим, що вона якогось королевича на білому коні некає, що всі наші парубки їй не до вподоби.

І діждалася-таки королевича. Тільки приїхав він до нас не на білому коні, а на бульдозері. Тут недалеко від нашого села колію вузьку, котра до цукроварні йшла, перешивали на широку. Різні там машини працювали, і людей багато різних, і був там, значить, цей Толя на бульдозері. Сказати б, щось там таке показане — не скажеш. Хлопці, як громи до Галі сватались, а цей, вибачайте, спершу нам показався, як за гріш кінв. Таке якесь замріяне, зачухане, і як той бульдозер його слухався, не знаю. А Галя в того замріяного закохалася, та так, ніби зіллям якимось зачарованим обпоїли її. Сохне прямо на очах дитина. То горда була, то вперта була, а тут сама за ним бігає, як цуценя на мотузочку. Не він ворота наші плечима підпирає, а вона до нього в поле бігає. Вони там вагончики, будиночки такі, збудували собі, та й живуть у полі ці, значить, люди, що колію перешивали. А вона, значить, туди бігає.

Ми з старим пробували ладненько так натякнути, що, мовляв, не годиться дівці за парубком бігати, що за наших часів так не водилося. Вона тільки плечима пересмикувала: «Мало чого, тату й мамо (вона ж нас татом і мамою називала, бо рідних тата й мами не пам'ятала), за вашої пам'яті не було. А я Толика люблю, і він мій буде!» Сказала так, як відрізала. І таки завоювала собі хлопця. Пішли, розписалися в сільраді, ми зі старим із шкури вилізли, але весілля справили не гірше людей. Час тоді був, самі знаєте, скрутненький. І дорого все, і на трудодні мало давали, але стяглися, і все було, кажу, як у людей. Як-не-як, єдину дитину віддаємо — не діждали синів женити, то хоч на внучиному весіллі погуляли.

Толя, цей зять наш, значить, після весілля такої заспівав: «Будемо шукати квартиру. Чого це ми маємо вас стісняти». Теж, бачите, гордий і з мухами в носі. А я аж спаленіла вся, кажу: «І це ти, Галю, підеш від мене? Підеш від нас? Залишиш на старості років двох штурпаків, щоб хата їм пусткою стала? Тісно вам стало, ой, діточки, діточки...» Вона мовчить, тільки заглядає йому в очі, як сорока в кістку. Тоді бачу, йому самому, видно, не по собі стало, засоромився: «Ну, коли так, то ми зостаємося. Ми, власне, чого? Ми боялися вас стісняти». І вона слідом за ним повторює: «Ми зостанемося, ми зостанемося». От і добре, кажу, а я вам борщик варитиму, від бабиного борщику ще ніхто не

захирів. Той борщик — примовка сама, бо вони, молоді, зранку підуть на роботу, а ти, бабо, танцюй цілий день по хаті. То за рогач, то за віник хапайся, бо само воно не зробиться. І зварити, і підмести, і помити, і випрати. А роки вже не ті. Та що там! Від роботи ще ні в кого руки не одвалилися.

Толик на бабиному борщі вилюднів, уже комір на шиї тримався, а то сповзав, наче гармошка. Жили нічого, добре, можна сказати, жили, не гірше од людей. І борщ пісний рідко їли. Тут який час минув — понесла Галя, важкою стала. Толик гоголем ходив — син буде! Кажу, а як донька, то хіба циганам віддаси? Чути нічого не хоче — син буде!

Ну, роботи мені вдвічі прибавилося. Але ходимо ми з дідом, наче іменинники — це ж правнука чи правнучку чекаємо. Сусіди сміються — це хто ж з вас, бабо, родити має, ви чи Галя? Хай, кажу, родить за всіх, хай щороку по дитинці приводить. Щоб наш рід не переводився. Батьки її молодими в землю пішли, дядьки її молодими в землю пішли і плоду після себе не залишили, то хай вона за всіх родить. Щоб багато нас було, щоб всякий супостат боявся нас. Що ж то за жінка, що не родить? На камені і то мох росте.

Знайшлася Тамуся. Радості було! Толик наш і забув, що сина хотів, від радості аж під стелю скаче. Тільки недовго радів донечкою. Оце в акурат після паски Тамуся знайшлася, а після покрови Толику випало до війська йти, до призову, значить, дійствітельную служити. Провели його, зосталася дні щитати та письмом чекати.

По якомусь ділу поїхала Галя у воєнкомат. Я вже зараз і не пам'ятаю, чи то дров нам не хотіли привозити, чи ще там щось. Потім з воєнкомату зачастив один. Молодий такий, а вже із золотими погонами і з наганом при боці. Як живете, та се, та те. А сам очей з Галі не спускає, бачу, дивиться на неї, як кіт на сало. Не спонравилось мені це, але промовчала я. А там, дивись, ще приїхав, ще... Вона його до автобуса проводить, а то сама туди у воєнкомат їде. Це вже мені зовсім не спонравилось.

Раз він приїхав, її вдома нема. Кажу, сідайте, гостем будете. Десь появиться Галя. Сідайте, сідайте, я вам борщику всиплю. Дякує, мнеться, совається. Борщику йому насипала і чарку налила. Поїв він, дякує. Мушу

вам сказати, що борщик у мене ладний виходить. А як подякував, я тоді до нього з розмовою. Кажу, синок, стежку сюди забудь, не розбивай чужу сім'ю. Пойняв? А не пойняв, то я не подивлюсь, що у тебе золоті пого-ни, і дійду до начальства твого, пойняв? Почервонів, як рак: «Та що ви, мамашо, та що ви, мамашо!» Я тобі не мамаша, я тобі бабуся, кажу, пойняв?.. Пойняв, і димом здимнів... А з Галькою я теж розмову мала, і вона теж пойняла.

Через три роки Толик повернувся, покрутився десь з півроку та й завербувався кудись у Сибір, а Галя, вперта, — не поїду з ним, хоч ти вмри, не поїду. А він вперся — поїду! І тут вийшов у них розскок. Поїхав він сам, а вона два роки характер витримувала. Я її в спину, можна сказати, випхала. Де чоловік, там і жінка мусить бути. Куди голочка, туди й ниточка. Влаштуються, помиряться, тоді й Тамусю заберуть. Вона тут із нами побуде, на бабиному борщику не пропаде...

О, вже й старенький іде з Тамусею. Зараз будемо обідати. Борщику бабиного скуштуєте.

СУСІД

Пам'яті Федора Юхимовича Педченка

Сусідів ми собі не вибираємо. Але яке щастя — хороший сусід! Однаково де. Чи тоді, як городи в межу і з однієї криниці доводиться воду брати, чи в комунальній квартирі, де на одній кухні обід доводиться готувати, чи в готельному номері, чи в купе поїзда. Всюди велике щастя — хороший сусід. Але, мабуть, найбільше щастя — хороший сусід по лікарняній палаті, бо він — щастя єдине. В палаті лікарні ти противний сам собі і все на світі тобі немиле. Здається, що коли б завтра тебе виписали під чотири вітри, ти вичунав би тільки від самого факту виписки, але в глибині душі ти розумієш, що це не зовсім так і сердисься сам на себе за це ще більше.

Але мені повезло надзвичайно. Моїм сусідом по палаті виявилась людина, оптимізму якої вистачило б на всю лікарню з персоналом включно. Він був важко і невиліковно хворий, мій сусід, але хто б у це повірив,

залишившись бодай хвилин на п'ятнадцять з ним на-
одинці?

Набурмосився хмурий зимовий вечір. Це пора року, коли сонце десь біля шостої гулькне за обрій і одразу насунуться вовчі сутінки, а попереду неспокійна і нескінченна ніч без сну. А сусід мій, випроставшись на ліжку, покашлюючи, говорив:

— Вам просто здається, що зараз зима, на вулиці сутеніє і мороз на ніч візьме такий, що дерева тріщатимуть. Все це неправда. І неправда те, що ми з вами у лікарні. Ми з вами зовсім не в лікарні, ми на березі Росі. І зараз не січневий вечір, а липневий ранок. Туман почав розсіюватись, віддалятися від нас. Зараз почне сходити сонце. Чуєте, вже якась пташка заворушилася в кущах. Очі вона ще, мабуть, не розплющила, але вже прокинулася і, як тільки впаде на куш перша краплина сонця, вона привітає його піснею... Дивіться, кущі тільки що були синьочорними, а тепер зеленіють, зараз зійде сонце. А тоді прийде дід Остап. Він принесе весла і бовть. Знаєте, що таке бовть? Не знаєте? А-а, ви не рибалка... То, може, я даремно привіз вас сюди на берег річки? Може б, ви ще спали собі та носом посвистували?

Ні, ні, я прошу його, щоб він дозволив мені залишитися на березі, хоча я й не рибалка. Мені не хочеться з липневого пахучого ранку повертатися у набурмосений січневий вечір.

— Я не хочу спати, візьміть мене на човен. Хоч я і не рибалка, але не розполохаю вам рибу, сидітиму тихо.

— Добре, тільки сидіть тихо. А бовть, знаєте, що таке? То таке рибальське причандалля. Просте й геніальне. Кружальце, з дошки випиляне, і ручка до нього прироблена. Пливеш і бовтаєш по воді, щоб риба підіймалася...

— Звідки?

— Ой, важко з вами, непідкованими, говорити! Спеціальної термінології вживати не можна, бо нічого не зрозумієте. Ну, як це вам пояснити примітивно? Словом, з допомогою бовтя ми, рибалки, спрямовуємо рибу туди, куди нам потрібно. Це для нас щось на зразок того жезла, що ним міліціонери користуються, регулюючи вуличний рух. Позичив я одного разу бовтя у діда Остапа і зламав його. Похитав дід головою, покруктив

уламок держака в руках. Каже: «Візьми он на погрібникові другого та дивись, хоч цього не поламай». А воно ж як піде на пропасть... Може, вже вам і не казати, що другого я теж, звичайно, поламав. І тут вже переяквася не на жарт. На віку, як на довгій ниві, траплялося й у високі інстанції ходити на предмет вислуховування критики зверху, траплялося, як у нас кажуть, на килимі стояти. Але йшов я туди значно сміливіше, ніж до діда Остапа з поламаним бовтем. Дід сказав тільки: «Дурень і макогона у макітрі зламає». Ця критика вплинула на мене так, як сувора догана з занесенням. Ми, рибалки, свою репутацію рибальську сильно шануємо, і переживав я дуже, що авторитет мій у дідових очах як у воду бовтнув.

...Справу зроблено. Та яку! Не кожне медичне світило спроможне створити атмосферу, в якій хвора людина бодай на годину, на дві забула про те, що вона хвора. Та й фармацевтичних препаратів таких, наскільки мені це відомо, ще немає. А перенести людину з лікарняної палати на берег річки, та ще й з однієї пори року в іншу — хто зуміє? Хіба що професійний чарівник. Мій сусід не професійний чарівник. Він журналіст і хороша людина.

Рибальська тематика — це привід для розмови, це просто художній засіб, з допомогою якого поліпшується настрій. А з поліпшеним настроєм, антилікарняним, можна вирушати в мандри по якій завгодно тематиці.

Дарма вважають люди, що є цікаві теми для розмов, є не дуже цікаві, а є й зовсім нецікаві. Мій сусід блискуче спростовував це загально розповсюджене твердження. Він умів цікаво говорити про все. Найбуденніша, найприземленіша тема в його вустах набирала надзвичайного забарвлення.

Полуниці й доярки, трактори і сівозміни, заліснення голих горбів і млини — може, це теми для економічних статей, для доповіді на спеціальній нараді працівників сільського господарства? Нічого подібного! Про ці речі, виявляється, можна говорити так, що аудиторія (хай вона складається з однієї лише людини) слухатиме так, ніби розповідається про подорож в екзотичні джунглі чи вистежування ворожого розвідника.

— Розв'язали в колгоспі проблему кормів. Не у всіх, не в кожному, але в багатьох. Зрозуміли наші господарники, що свиноферма, на якій кувикає півтори сотні

хвостів, саме хвостів, бо на таких фермах, як правило, свині такі, що їх можна хіба що пускати на холодець, — зрозуміли наші господарники, отже, що такі свиноферми нерентабельні і прибутку з них, як з чорта смальцю. Тепер мова йде не про сотні, а про тисячі, і не хвостів, а голів. Скільки дерті одна свиня з'їдає за раз, знаєте?.. А коли її погодувати тричі? Отож, першу цифру помножте на три, а що вийде, збільшіть у кілька разів. Для зручності можете на десять. Ну, як?

Цифра, як казав один комірник, впечатляла. Я тільки головою похитав.

— Бачите? Це тільки свині. А телята, а інші всякі там парнокопитні? Тонни і тонни виходять. Де цих тонн узяти?

— Але ж ви самі кажете про той випадок, коли кормова проблема розв'язана.

Сусід мій засміявся. Закашлявся. Хвилину помовчав, бо цей кашель нагадав йому про те, що він хворий. А, помовчавши, повів розмову далі, уже забувши про свою хворобу. «Банальні», «приземлені», «вузькоспеціальні» теми захопили його і ними він захопив мене.

— Кормова проблема. — це одне, а проблема нагодувати все те, що кувікає, мекає і мукає — це зовсім інше. І вона не менш складніша. Скільки, по-вашому, дідівський млин (а їх ще чимало по селах) спроможний переробити зерна за добу?

Тут далася взнаки моя неерудованість у питанні, і я, м'яко кажучи, назвав дуже приблизну цифру. Сусід не висміяв мене, а тут-таки пояснив:

— Дідівський млин неспроможний задовольнити потреби навіть людей, а про свиней не може бути й мови. Значить, слово за нашими конструкторами, а успіхи їхні дуже, дуже скромні. От вам одна проблема народжує інші, і нема проблеми без потреби. А як ростуть і дозрівають полуниці, ви знаєте?

Я трохи образився. Бо що-що, а це вже, мені здавалося, я знав. Але ображався я даремно, бо що таке, зрештою, мої дилетантські знання в порівнянні із знаннями людини, яка навіть на звичайну собі, правда, солодку ягоду, дивиться з хазяйських, державних позицій?

— А заготівельні ціни на полуниці ви знаєте?

Дещо я знав. Але не знав, що плановики часто, як то кажуть, дають маху і в неврожайний для полуниці рік

ціни на неї нижчі, ніж у врожайний. А банальна, хоч і солодка, полуниця вимагає докласти до себе рук і рук.

Якось воно виходило так, що стіни лікарні не ізолювали мого сусіда від зовнішнього світу. Йому дзвонили по телефону з ранку й до вечора. Сестри й лікарі дулися, сердилися, забороняли, вимагали дотримуватися режиму, але іншого режиму, як режим здорової, сповненої кипучої енергії дійової людини, для мого сусіда не існувало. Поки він був живий, він міг бути тільки таким, як є, і не міг бути іншим. Лікарі й сестри капітулювали і махнули рукою. Ізолювати від бурхливого життя, яким він звик жити, його не вдалося.

Часто оборону тендітних сестричок у білих халатах проривали кряжисті, як дуби, громадяни. Їхні обпечені морозними вітрами обличчя були червономідними, вони обережно, наче по льоду, ступали по лікарняному паркету, в пудових кулаках затискали білі халатики на грудях, що діставали їм тільки до пояса і пелеринами спадали з плечей, та непомітно, як їм здавалось, прослизали в палату. Я знав, хто це такі. Щоб не заважати, брав недопалок сигарети і вислизав на сходи покурити. Курих по-школярськи, з рукава, і кожної миті позирав з опаскою на двері, щоб хто-небудь з медперсоналу мене не «засік».

До мого сусіда ходять консультанти. Зараз вони сидять у нього. Не консультанти-медики, зовсім інше. Ті теж не забувають мого сусіда — ходять часто, бо діагноз у нього складний, заплутаний, а хвороба важка і... невиліковна. Але ці, що взуті в чоботи сорок восьмого розміру, ці, у яких халати звисають з плечей наче пелеринки, вони консультанти зовсім в інших питаннях. Мій сусід пише дисертацію. Як вона називається, я не знаю, але знаю, що на тему економіки сільського господарства. Рудуватий у ластовинні — бригадир тракторної бригади, він вже заходив тричі, той, другий здається, лісник. Робота над дисертацією триває й тут. Але дисертація, над якою він працює, — не просто сотня чи дві сторінок машинопису про вчорашній день. У дисертації було сьогодні і було завтра. Писалась не на пустому місці, факти бралися не із стелі і не з пальця висмоктувались.

...День проходить у турботах і в процедурах. «Консультантів» у важких чоботях змінювали консультанти

у штиблетах й елегантних, хрустких від крохмалю, халатах. Вони вистукували, вислуховували мого сусіда, перекидалися між собою короткими латинськими термінами, підбадьорювали його. Той ввічливо посміхався, тримаючись абсолютного спокійно, навіть байдуже, чи що. Сусід зовсім не був схожий на тих хворих, чії очі в німому благанні стрибають з одного консультанта на іншого, випрошують, вимолюють одне: «Скажіть, я не вмру?.. Скажіть, а зі мною все буде гаразд?» Він знав, розумів, що діагноз його навіть для визначних спеціалістів залишається таємницею за сіма печатами. З цього приводу й жартував:

— Хвороба моя, мабуть, перефарбувалася, як коняка у дядька Мефодія, і лікарі не впізнають її. До війни у нас в селі була така пригода, учасником й ініціатором якої був ваш покірний слуга. Саме учбовий рік закінчився, в школі ремонт розпочався, а були ми у тому віці, який вимагає бурхливої діяльності. При тому, не завжди ця діяльність увічнюється громадсько-корисними вчинками. Швидше навпаки. У відрі у нас залишалось трохи вапна і ми розмірковували, як «найраціональніше» його використати. А в березі паслася стара булана коняка, на якій дядько Мефодій возив молоко. От і подав пропозицію я перефарбувати коняку. Справа закипіла, і хвилин за п'ятнадцять буланої коняки не стало. Замість неї паслася якась невідома ряба коняка. Дядько Мефодій вдосвіта не звернув на неї уваги, а кинувся шукати свою булану. Шукав довго, аж поки сонце піднялося ген-ген високо і стало помітно, що коняка пофарбована. Коли справа з'ясувалася, дядько почав шукати авторів цього архітектурного розпису. Але ми були добре законспіровані...

— Дивіться, вже й вечір.

— А ви не зважайте. Це зовсім не вечір. Це ранок. Липневий ранок. А ми з вами у березі, в лозах, де пасеться перефарбована коняка. Чи літо вже набридло? Тоді давайте покатаємось на лижах. Для цього варто поїхати в Карпати. Давайте поїдемо?

Не встаючи з ліжок, ідемо в Карпати!..

...Сусідів ми собі не вибираємо, але яке то щастя — хороший сусід!

ВОСЬМИЙ «МЕР» НИЖНЬОЇ ПОЛІНІВКИ

Він навіть не дуже здивувався, коли вона приїхала до нього і, прихиливши велосипед до воріт, привіталася. Наче чекав її. На її «добридень» жолудевим нігтем вказівного пальця торкнувся провислого козирка і тим же пальцем змахнув старечу безпричинну сльозу, що забриніла на вітрі. У такому віці очі вже не сльозяться ні від горя, ні від радості, а коли від вітру, коли від сонця, а коли й так, самі по собі. Покашляв у кулак, кволо підморгнув і несподіваним густим басом сказав:

— Значить, той... могорич з тебе? Це ти, як там у них...— він кивнув масивною своєю головою кудись позад себе, що мало значити далеко.— У них це — «мер» називається? Так? Значить, мер Нижчої Полінівки?

Іх у районі дві Полінівки, Верхня і Нижня. Обидві стоять на одноіменній річечці, чиї кам'янисті береги густо поросли сизувато-блакитним, духм'яним полином. Нижча Полінівка, як і годиться, ближче до гирла, кілометрів за два від того місця, де в'юнка Полінівка впадає у Південний Буг. А Верхня Полінівка відповідно на кілометрів п'ять північніше, ближче від верхів'я ледащої річечки, яка завширшки аршин, а у повінь — три аршини. Колгосп на обидві Полінівки один, і хоч сільраду кожне село має окрему, Нижня Полінівка вважається «столичною», бо правління колгоспу, «ставка» голови Рибака Івана Івановича дислокується в Нижній Полінівці, а у Верхній лише бригада.

Отже, голова сільради Нижньої Полінівки — це вам не голова сільради Полінівки Верхньої, хоча у Нижній, може, на п'ять хат більше і хоч «клеяноди» та зарплата в обох голів однаковісінькі.

— Значить, Галина Митрофанівна...

«Маєш! Перший, хто назвав її по-батькові, та й то, безперечно, не без іронії, помилився. Вона ж не Митрофанівна, а Михайлівна! Ні, таки немає пророка в своїй вітчизні!»

Сьогодні вранці, коли почався перший її трудовий день у новій якості, коли увійшла вона відтепер у свій кабінет і сіла до свого письмового столу, слідом за нею, як то кажуть, «за ногами», вбіг капловухий, мордатий Женька Давидюк і, навіть не привітавшись, випалив:

— Галко, давай гони довідку!

«Яка я тобі Галка? — пекло її у язик.— Яка я тобі, шмаркачу капловухому, Галка? Я — особа офіційна. Я голова сільської Ради. Я найвищий представник Радянської влади в селі Нижня Полинівка, всенародно обраний!.. Яка я тобі Галка?»

Але вона не запитала, «яка вона йому Галка», а, стримуючись, насупившись і дивлячись кудись убік, запитала, яка йому потрібна довідка?

Ну, як вона могла вилити відро холодної води на цього довготелесого телепня, коли разом ходили до школи? Галка перейшла, правда, вже тоді в третій клас, коли він прийшов у перший і тоді з вершин свого освітнього цензу вона могла зневажати зеленого первачка. Але коли вона перейшла у шостий, а він у третій, різниця у віці зневільювалася остаточно і беззастережно. Цієї весни Женька закінчив десятирічку, і коли б йому хто сказав, що від сьогодні Галина Кушнір для нього і для всіх його односельчан вже не Галка, а Галина Михайлівна, він вирішив би, що йдеться про якусь іншу Галину. Ні-і, немає пророків у своїй вітчизні!

— Яку тобі потрібно довідку?

— Ну-у... З місця... з місця... З місця проживання, — знайшов нарешті потрібну формулу Женька.

— А з місця роботи довідка не потрібна? — ехидно, добряче підкисливши своє запитання іронією, сказала Галина, чи то пак Галина Михайлівна.

Але Женька не належав до тієї витонченої частини людства, котра схоплює іронію дуже чутливо, буквально на льоту, тому й відповів безтурботно:

— Не-є, з місця проживання.

— То ти, може, кудись вступати наставився? — ще ехидніше запитала Галина Михайлівна.

— Ага, — так само весело і безтурботно відповів Женька, знову не вловивши ніякої іронії.

— Це з твоїми трійками? — Ти ж утопишся на першому екзамені!

— А це вже не твоя печаль! — нарешті розсердився її перший, на новому терені, відвідувач.— Твоє діло маленьке — довідку ти мені видати зобов'язана.

— Я краще знаю, що я зобов'язана, а чого не зобов'язана, — й собі розсердилась голова сільради.— Бачиш який? Він буде мене вчити! Повієшся в місто, на

першому екзамені втопишся, потім будеш десь ошиватися рік, котам хвосту бубликами зав'язувати, поки в армію не візьмуть. А тут, в колгоспі, кожні робочі руки на обліку! Іди, попрацюй, доки військкомат не погугає — матимеш довідку з місця роботи, а тоді я тобі дам довідку з місця проживання.

— Значить, не даєш? — почервонів Женька.

— Не дам! І взагалі у мене сьогодні неприємний день. «Господи,— подумала Галина,— що я плету?»

— У-у-у, бюрократка нещасна! — загудів Женька і задкуючи потовпився у двері, відчиняючи їх плечем.

«Ну от, авторитет помаленько завойовуємо, — вже сама про себе з іронією подумала Галина Михайлівна. — П'ятнадцять хвилин, як на посаді, і встигла зажити слави бюрократки. Не кожному це вдається!»

Йй ще з дитячих років вдавалося таке, що не кожному вдавалося. У двадцять один рік — та ще й дівчині — стати головою сільради великого села, погодьтєся, не просто. Галина ж — стала!.. Такий вже природний дар. Як тільки на ноги зіп'ялася, почала верховодити на своєму кутку. Верховодити по-хлоп'ячому, авторитетно і беззастережно. Виходило так, що й дорослі хлопці прислухалися до цього дівчиська — не чіпали, боялися виявитись в її очах смішними. Галина вміла одним порухом брови зупинити найстрашнішого розбишаку. Почуття безкомпромісної, залізної справедливості і, найголовніше, віра у те, що ця справедливість мусить восторжествувати за будь-яких обставин, сповнювали по вінця все її маленьке ество.

З першого і до восьмого Галина була старостою класу. У восьмому склала свої повноваження, бо її обрали комсоргом школи. І вже у цій якості її як природженого організатора помітило село. Завдяки комсоргу стосунки між школою і колгоспом перетворилися з формально-шефських на щиро ділові. Досить пригадати слова голови колгоспу Рибак Івана Івановича: «Школа у мене тепер як додаткова бригада. Що не доручи — виконають, тільки дякувати встигай».

По закінченні школи Галина пішла на ферму дояркою. Восени її обрали комсоргом колгоспу. Іван Іванович будував плани: «Доцю, доцю, тобі б у зоотехнічний — вивчилася, я б тобі ферму з заплющеними очима довірів». У зоотехнічний Галина поступила, вчилася

заочно. Але село у плани Іваґа Івановича внесло несподівані корективи.

Пішов на пенсію Федір Трохимович Мерендюк. Це був своєрідний унікаум району. Жоден голова сільради не міг похвалитися таким стажем роботи на одному місці. Мерендюк очолив нижньополянську «мерію» у липні 1944-го року, повернувшись з фронту з однією лівою рукою. Втрата правиці було не єдиним важким пораненням Федора Трохимовича. Людина дотепна, весела, незборимий оптиміст, він говорив сам про себе: «Мені тепер нічого не страшно. Житиму до ста років і зносу не буде: маю всередині залізну «арматуру». Це була свята правда — від маківки до п'ят у тілі Мерендюка сиділо зо дві пригорщі осколків. Медики могли дивуватися, як Мерендюк взагалі по світі білому ходить, а він не просто ходив — бігав і міцно тримав єдиною рукою сільрадівські віжки, блискуче ілюструючи народну мудрість про те, що руки-ноги при голові, а не навпаки.

Федір Трохимович був головою у прямому і фігуральному розумінні цього слова. Цілі покоління підросли, звично ототожнюючи сільську Раду з Мерендюком, а Мерендюка з сільською Радою. Тридцять два роки — то тридцять два роки! Тридцять два роки — не тридцять два дні, тож особливих коментарів не потребують. Здавалося всім, що ще тридцять два роки головуватиме Мерендюк, але залізна «арматура» в його тілі владно нагадала про себе — здоров'я похитнулося. І Федір Трохимович попросився на пенсію. Кандидатура ж Галини Кушнір на пост голови сільради не викликала посмішок навіть у найзапекліших, найуїдливіших сільських скептиків.

І от вона голова. І в перші п'ятнадцять хвилин свого головівського стажу встигла стати «бюрократкою». З чого ж починати?

...Галина Михайлівна провела вухом гупання Женьчиних закаблуків аж на ганок, висунула шухляду з стола, знову засунула, встала, рішуче вийшла в приймальню.

— Я буду за годину. Коли хто дзвонитиме чи питатиме...

— Добре,— не дослухавши і не відриваючи очей від паперів, буркнула секретарка Олександра Микитів-

на. Як і Мерендюк, вона теж була своєрідним паритетом села. Весь свій трудовий стаж до останнього передпенсійного дня вона відбула за цим своїм столом. Олександра Микитівна (для дорослого населення села просто Санька) теж могла б уже йти на пенсію, але на силі ще чулася і на пенсію не поспішала. Особливо її присутність в сільраді була необхідною зараз. Уявити сільраду одразу без Мерендюка і без Саньки було не під силу жодному нижньополинівцю.

Галина сіла на велосипед і покотила вздовж вулиці. Куди? Сама не знала... Але інстинкт підказав їй: заїду до Макара Кириловича, а від нього... об'їду всіх наших довгожителів. Може, я щось не те роблю, що робив би на моєму місці Федір Трохимович... Побачу, як живуть діди-баби наші, може сільрада кому й у пригоді стане. Хоча... Що я можу в порівнянні з Іваном Івановичем, а його в цьому відношенні за петельки хапати не доводиться. Стариків не зобижає. Колгосп і пенсію їм доплачує. Називають ту другу пенсію «рибалковою».

Макар Кирилович не був найстаршим за віком на селі — кілька дідів і бабів були старші за нього, але, безсумнівно, він був патріархом. Мабуть, що був своєрідним патріархом і за молодих років, бо гострота розуму не всім дається з сивиною волосся. Слово його було неписаним законом. Галина Михайлівна відчувала в ньому споріднену душу і що ближче під'їздила до його воріт, то більше усвідомлювала, що для неї особисто цей візит багато що дасть. Бо як сприйме її (не прийме, а саме — «сприйме») Макар Кирилович, так в основному сприймуть її всі односельчани...

— Значить, Галина Митрофанівна — почав патріарх. — Ой, що це я плету? Ти ж Михайлівна, а я твого діда Митрофана сюди за чуба притяг. Мабуть, тому, що батька твого знав гірше, як діда. З дідом твоїм я парубкував. Ді-ірява пам'ять стає! Яких корів пас, де в котрої яка пляма була — геть усе пам'ятаю, а що вчора було — просипається крізь пам'ять, як крізь дірявий драбиняк. Значить, Михайлівно, у Нижній Полинівці будеш восьмим «мером»?

— Чому ж восьмим?.. Сьомим!

— А Марущака Павла Стратоновича не порахувала?

— Так він...

— Староста? Хе-хе! То він для німців був старостою,

і то до пори, до часу, поки вони його не запідозрили, та не розстріляли. Для нас він був головою сільської Ради, хоч ми його й не обирали. А за що його посмертно орденом і партизанською медаллю нагороджено? То ж то й воно! Завдяки Павлові для нас окупація вдвічі швидше спливла, бо німці господарями лише вдень були, а ніч — наша. Власне, то їм тільки здавалося, що вони господарі, Павло Стратонович умів їм баки забивати. Старостівство на ньому — не ганьба, а хрест мученицький. Якщо вирішите колись почепити портрети всіх тих, хто волю Радянської влади в Нижчій Полинівці здійснював, то портрет Марущака Павла Стратоновича має висіти після портрета Рябошапки Кирила Романовича, що теж на війні загинув. Щоб по справедливості було. Так я кажу?

Галина Михайлівна делікатно промовчала, бо мала з цього приводу власну думку, але, щоб не образити старого, толерантно звела розмову на інше:

— Я до вас, знаєте, чого приїхала...

— Знаю, — може, трохи зарізко перебив Макар Кирилович. — Чи чого не треба? Чи не допомогти чим? У плані обслідування, на предмет того, як живе стара гвардія?

— Так.

— Від мене поїдеш ще по дідах-бабах, а звідти до Рибак, як наш адвокат?

— Так.

— До речі, Рибак у тебе в кабінеті сьогодні вже був? Приносив офіційне поздоровлення?

— Ще ні. Коли ж? — щиро зашарілася, не припускаючи думки, що Іван Іванович Рибак, статечний, відомий усій області голова колгоспу, може прийти до неї (не вона до нього, а він до неї), та ще й офіційно, та ще й з поздоровленням.

Макар Кирилович ніби вгадав її думки:

— Що? Я, мовляв, дівчисько, а він ого-го який голова? Ні-і, тепер забувай, що ти дівчисько. Раз тобі таке діло довірили — вже не дівчисько. Молода? Так. Так і влада, котру ти представляєш віднині в нашій Нижній Полинівці, маю тобі сказати, наймолодша в світі. Що таке якихось п'ятдесят дев'ять років для влади? Інші царства-імперії по тисячі років мають, а що вони супроти нас? Ціле нічого. Так що ти сиди на своєму стільці

міцно, голову тримай високо, та тільки так, щоб ніс не задирався.

Вона несподівано поцілувала діда у мармурову щоку і вже зовсім не офіційно, а жалібно якимось так, по-дитячому, сказала:

— Маю вас, дідуню, щось питати...

— Ну, питай, питай, голубко.

— От у мене велосипед. Звикла я до нього. На ферму, з ферми. А тепер...

— Що, тепер?

— Не скажуть люди: «Голова сільської Ради, а гасєє на велосипеді, мов підвіяна?»

Макар Кирилович дрібно-дрібно засміявся, аж закашлявся, і сказав, втираючи сльози:

— Дурне ти ще козеня, Галю. Тільки це по-секрету, між нами, між своїми людьми. Я нічого не казав, ти нічого не чула. Боїшся, що велосипед авторитет переїде? Не переїде! От коли нема тут і отут, — він торкнувся зморшкуватою рукою грудей і чола, — то ніякий автомобіль ніякими колесами авторитету не накрутить. Ісус Христос на віслиюку їздив, то й досі авторитету не розгубив. Хто йому вірить, той йому й молиться. А то — велосипед. Їдь собі на здоров'я!

Голова сіла на велосипед, від'їхала від воріт кілька метрів і тільки тоді згадала, що те, заради чого приїздила, так і залишилося в розмові не зачепленим. Оглянулася, хотіла вернутись. Макар Кирилович помітив те збентеження, всміхнувся, махнув рукою: «Що там, все в порядку!» І Галина Михайлівна покотила на своєму велосипеді далі.

Біля містка її наздогнав закурений «бобик» Івана Івановича Рибак. Форкнув, як їжак, завищали гальма, зупинився.

— Куди це ти, товаришу голово? Добре, що не розминулися. Я до тебе. З офіційним візитом! Го-го-го!.. Годилося б і по чарці коньяку з такої нагоди випити, та зважаючи на деякі особливості і специфіку наших подальших службових взаємин, морозивом почастиєш... Ну, що ж ми стоїмо?

Рибак ледь помітно торкнув ліктем водія Серьожу, і той наче перестрибнув через «бобик», вивільнив з її пальців руль велосипеда, гицнув у сідло, натис на педалі, гукнув:

— Доправимо до сільради, як зразкова контора «Трансагентства»!

Іван Іванович грузно пересунувся на водієве місце. Посадив Галину Михайлівну, натис на стартер і машина рушила.

— Була у діда Макара?

— Була.

— Як він там?

— Нічого. Назвав мене восьмим «мером».

— А-а-а! Це він Марущака полічив. Що ж, правильно. Чудесне у нас село, доцю. Зваж на такий факт: за окупації жоден з наших односельців не пішов служити в поліцію. А Марущак загинув як герой...

Того ж дня Галина поставила таки Іванові Івановичу могорич — роздобула десь пачку морозива!

СЬОМА ХАТА

Як тобі, Дарино, спиться в новій хаті? Не тісно там, не мулько? Все зробив, як ти просила... І хусточкою терновою тебе пов'язали, тою чорненькою, без торочок... З торочками та з рожами не годиться... І піп був... Хоч сказати б тобі, Дарино, та ти й сама добре знаєш, які тепер попи. Бензиною, олінафтою тою машинною тхне від нього, як від шмаровоза. А як воно, голубочко моя рідна, може бути інакше, коли він на мотоциклі ганяє по селу, як той, прости мене боже, гицель? Немає тепер людяних попів, таке щось... Голова колгоспу в тебе, Дарино, був, і музика грала. Одне одному не заважало. Піп собі своє, музика собі своє, й так гарно, по-людськи вийшло, як ти й просила. І голова колгоспу — чоловік. Не побоявся, що з попом ховають, прийшов. А з другого боку подумати — чого б він мав боятись? Піп собі сам по собі, він собі сам по собі. І обід був, Дарино... Гарно людей нагодували, напоїли, й вони, спасибі їм, прийшли пом'янути тебе, не погребували. Тільки одного твого заповіту не виконав я, Дарино, прости мене... Не роздав часточку старцям... Во де ти їх візьмеш, старців? Не було їх на твоєму похороні, Дарино... Ганька радить гроші ті на дітей-сиріт оддати в який-небудь дитбудинок, то я так, мабуть, і зроблю...

Як тобі, Дарино, спиться у новій хаті? Не тісно там тобі, не мулько? Потерпи трохи, скоро і я до тебе переберуся по сусідству.

Отоді, у війну громадянську, ми з тобою ще зовсім молодими були, тобі п'ятдесят п'ятий, а мені п'ятдесят сьомий. Тоді тиф людей дуже косив. І тиф, і холера, і голод, і ще якась біда. То ти, Дарино, боялась, що вмреш нагло і закопають тебе, прости мене господи, не по-людськи. Що накидають тобі землі на груди й на очі землі накидають. І ти не смерті боялась, а боялась бути захованою не по-людськи. І почала мені, прости мене, Дарино, туркати у вуха: «Зроби, Прокопе, чуєш, Прокопе, зроби мені, Прокопе, дубовину...» А мене злість розбирала — одмахувався я від тебе, як від мухи. Бити тебе навіть хотів віжками. Ну, де це видано — стану я живій людині — дружині рідній! — у повітці дубовину тесати? Чи ж іншої роботи в мене нема?! Воно, правда, робота завше є, роботи всієї ніколи не переробиш. І час би й знайшовся... Аж тепер зізнаюсь тобі, Дарино,— дощок пожалів. Така вже дурна мужицька натура. Для мертвої, звісна річ, нічого не пошкодував би, а для живої... Та й смішно воно виходило — ти жива-здорова, ходиш, по хазяйству пораяєшся, а я тобі дубовину стругатиму! Тьху, та й більше нічого.

Дошки в хазяйстві і для іншого діла знадобляться. Але хіба перепреш бабу, прости мене, Дарино? Мусив я почати стругати дошки й робити тобі дубовину. Дім чи хату, чи як ти казала?.. Ладна дубовина вийшла, хоч зробив я її без єдиного цвяха, бо де тобі ті цвяхи у громадянську були? Ладна дубовинка вийшла, як зараз пам'ятаю. Ледве висадили її на горище. І подумав я сам собі: хай вона там хоч сто років лежить. Але не так воно вийшло, хоч і не тобі довелось у тій дубовій хаті оселятися.

Павуки павутиною не встигли її заснувати, як прибігла Свиначукова Горпина: «Ой любочки добрі, Онуфрій помер! Ой боже мій, боже мій, в три дні згорів чоловік! Зоставив мене з сиротами, а тут жнива, а тут зерно тече, а де я дубовину йому візьму?.. Ой любочки, ой Прокопе, ой братику, я чула, я знаю, ви дубовину вистругали, позичте, ріднесенький, а вже як жнива закінчатся, оддам я вам дубовину.»

Аж пересмикнуло мене всього, таке справді! Хіба дубовина — дрібка солі чи гладущик який-небудь, щоб її позичати? Хто ж дубовину позичає?! Лупав я очима, руками розводив і на тебе, Дарино, дивився, не знаючи, що робити. А ти губи підібгала, головою похитала й сказала, що дубовину треба позичити, бо то гріх великий, не допомогти людині в скрутну хвилину, та ще й при таких ділі. І тоді поліз я на горище, зняв дубовину й поховали Онуфрія Свиначука в твоїй, Дарино, дубовині. Та вона вже не твоя була, то вона вже його була, бо мертвому, а не живому потрібна дубовина.

А Горпина в слові сталася. Туди під осінь, як жнива скінчилися, привезли присмерком до нас у подвір'я домовину. Таки домовину, бо не з дубових вона дощок була, а Горпина клялася й божилася, що ніде, хоч усю округу запали, тепер дубових дощок не знайдеш, і обіцяла додати ще півтора пуда жита, коли ми не згодні. Але ти, Дарино, тільки рукою махнула, тобі, видать, однаково було, хоч би й диктова домовина, і я заволік її на горище.

Тільки час такий був, що вона там не дуже й довго залежалася. Батька Кияницю з села вибивали, і загинув тоді їхній комісар. Молоде таке, зелене, у жакеті куценькому, вуса ще в нього не сіялися, а з наганом та з біноклем. Вбили його... А ховати кинулись — нема домовини, та й коли її робити, коли їм знову за бандою гнатися треба, коли їм далі йти. І тоді хтось пригадав, що у дядька Прокопа на горищі лежить запасна домовина, і нікому вона начебто й не потрібна зараз.

Поховали комісара в тій домовині, а мені розписочку встромили до рук. Мовляв, хочеш гроші, хочеш дошки — потім візьмеш, коли полк у село ввійде, бо зараз, сам бачиш, ніколи.

Пам'ятаєш, Дарино, як полк увійшов у село, я через тую бамажку дошки дубові стребував, бо дошка вона завжди дошка, в хазяйстві знадобиться, а гроші — вони завсіда полова, розлетяться за вітром. А ще в той час! Хіба то були гроші? Пам'ятаю, привіз дошки додому й закликав: «Заховаю в хижі і не доторкнуся до них! Що я, наймався для всіх покійників домовини робити?»

І, мабуть, так би воно й було, і дошкам якась дірка в хазяйстві знайшлася б, коли б не ти, Дарино... Що воно

тобі забандюрилось, не знаю, тільки в одне була ти: «Зроби та зроби мені, Прокопе, дубовину, бо час не певний, хвороби різні, біда різна з краю в край ходять, і ніхто не знає, що воно завтра буде. Я, Прокопе, хочу, щоб мене поховали по-людськи, а не заграбали в землю, як того собаку бездомного.» І знову я аж зубами скрипів і дубовини не хотів робити, але як баба впретсья, то тільки чорт її перепре, і то не завжди, прости мене, Дарино...

Дубовину я зробив, як не може бути краще, не вистругав, а вилизав, та й висадив на горище. Це ж яка вона була, третя? Думав за це діло ніколи вже братися не буду, бо то не моє ремесло. А так, почни, то все село бігатиме до тебе. Де хто в кого не упокоїтьсся, всі біжать до Прокопа домовиці позичати. А це все твої, Дарино, видумки, бо коли б я її першої не робив, то не довелося б і тих решти робити. Але третя та лежала на горищі, аж поки Гната Ковтунюччиного не підстрелив Гордій. Гнат у комсомолі состояв і в газетку дописи писав. Ну, Гордій його і підстеріг. Убив хлопця... Хороший хлопець був! Не п'яниця, не гультіпака, смирний, старших поважав, справедливий, чесний хлопець. Вбив, катюга, хлопця. То-то, такий був Гордій, що батька рідного не пожаліє, не те що вдовиного хлопця. Батько Гнатів у громадянську погиб, тепер мати сама-самісінька зосталася і вдовою, і сиротою. Тут я вже не чекав, поки до мене за дубовиною прийдуть, сам пішов до них: «Беріть, — кажу, — бо кращої дубовини ви однаково не зробите, а хлопець заслужив... Він заслужив не те, правда. Він заслужив, щоб живим бути, але раз уже його така біда настигла, хай хоч у нього дубовина буде, як хата». То вони ще червоною матерією оббили дубовину та й поховали Гната. А я після того випадку знову дубовину зробив і знову на горище висадив. А чого? Вона хліба не просить, а знадобиться, то нащо людям голови морочити, десь бігати, робити, коли вона ось, у тебе під рукою.

Тої зими як соз згарнізували, пам'ятаєш, Дарино, тої зими застудився я тяжко і думав уже, що поїду у гості до святого Петра, а за воза мені правитиме ота четверта дубовина, що своїми руками вистругав. Робив я її так, що й мені не було б ані тісно, ані мулько в ній. Але до святого Петра не поїхав, очунав, а дубови-

ну через рік знову червоною матерією оббивали. Пам'ятаєш, Дарино, як голову колгоспу нашого, Логвиненка Архипа, в stodолі спалили? Гордієве коріння на розплід зосталося, вони, кляті, й підстроїли. Обманом його в stodолу заманили, чимось важким по голові ковкнули, а потім запалили. Сама головешка від чоловіка зосталася, навіть дубовину не одкривали. Віко одразу прицвяхували, так удова його вмілівала на тому вікові...

Ми з тобою старіли, Дарино, отак непомітно на восьмий десяток звернуло нам, а були наче заговорені, смерть минала нашу хату. Молодими були, скільки дітей поховали, числа-ліку нема їм, бог дав, бог взяв, нічого не поробиш. Котрі повиростали діти, розлетілися з батьківської хати хто куди, а ми, як тих два штурпаки, зосталися. Такі два пеньки, що ніякі бурі їм уже не страшні. Буря молоді, здорові дерева вивертає, а пні спокійно сидять собі в землі та й сидять. Так і ми.

П'ята дубовина у нас на горищі замалим не двадцять років лежала. До самісінької війни.

Війна почалась, та якось так непомітно до нашого села підкралася... І був бій. Горудія били так, що все всередині обривалося. Нам, Дарино, страшно не було, ми своє прожили. Тільки хотілося, щоб усе це швидше скінчилось. І ти, Дарино, царство тобі небесне, то молилася, то примовляла: «От як торохне та рознесе нас на шматки, а дубовину на тріски! Та й дубовина у нас одна на двох, що з нею, що без неї!»

І тут вона не знадобилася нам. І ми вціліли, і хату горудія не запалили, тільки зрили, зорали все кругом, ніби якийсь навіжений своїм плугом вздовж і впоперек пройшовся. В кінці городу яблуню стару вивернуло з землі, а поряд із тією яблунею вояк убитий лежав. Молоде хлопча, онук наш, можна сказати. Пробило йому голову, і все кривлею навкруг залило. От тоді-то й знадобилась п'ята дубовина. Людську дитину треба було поховати по-людськи. І тоді-то й зарікся я робити дубовини, бо ми, старі штурпаки, живемо, у землю не поспішаємо, а наші хати дубові все молодим йдуть та йдуть, йдуть та йдуть. І тобі, Дарино, байдуже було, що нема в нас на горищі дубовини на всяк випадок. Нема то й нема. Не такий тепер час, щоб дубовиною

підкуватися. Тут смерть таке робить, таке робить навкруги, що домовини не напасешся.

І тут якось Грицько Логвиненко, синок отого голови колгоспу, що куркулі його спалили, через городи, через левади пробрався до нас. Я думав, що його в живих давно нема, або воює де, або в ліс до партизанів подався, бо в селі йому залишатись не можна було. Мало того, що батько голова колгоспу, то й син був комсомольським секретарем. Це б ураз схопили й на гилляку! Пробрався він до нас і каже: «Діду Прокопе, дубовина потрібна! Чув, що у вас є...» Аж злість мене взяла: «Доки ви, бісового батька діти, будете мене тими дубовинами допикати? Доки будете до мене лазити? Фабрика в мене, чи що? А хоч би й фабрика, то яка фабрика об такій порі дубовин настарчить? Була остання, поховав у ній хлопця-воюку, вбитого, а більше не робив. Потреби в тому не бачу. Може, завтра снаряд упаде на хату, то буде нам із старою спільна яма. Дубовина тоді для чого?»

Грицько сміється: «Ви, діду Прокопе, будете жити до ста літ. Це указ такий вийшов, а дубовина мені потрібна не для мертвих, а для живих.» У мене аж руки затрусилися: «Свят, свят, свят, ти що, несповна розуму? Мало мертвих у землю йде, а ти б ще й живих закопував. Побійся бога». І тоді каже Грицько, що ні бога, ні чорта боятися не треба, бо коли німчури завоїмося, то вони нас усіх до нігтя, тому боятися не маємо права. Розказав мені Грицько, для чого дубовина йому потрібна — і я зробив, вистругав дубовину, як для самого себе, чи для тебе, Дарино, прости мене. А він, Грицько, та ще кілька таких самих, як він, одчайдухів у тій, моїми руками дубовині зроблений, з-під самісінького носа у німців та поліцаїв вивозили хлопців наших полонених у ліс, котрі, значить, у Самчинецькому кар'єрі під наглядом німців та поліцаїв камінь лупали, тих вони, ніби мертвих, у дубовині до партизанів спроваджували. На візку, ще й дикточка така була прибита з написом «тиф», щоб німці інтересу великого не виявляли. А коли потреба в дубовині відпала, привіз її Гриць назад, ще й на горище сам висадив: «Прийде, діду, час, як знайдете! Тільки хай той час ще не скоро приходить». Але помилився Гриць.

Німець як відступав, то й хату спалив, і дубовина згоріла на горищі. Так що тобі, Дарино, сьому довелося тесати. І не я тесав, прости мені, Дарино, бо руки мої вже й ложки втримати не можуть, тремтять. Добрі люди витесали. Бо як ти все життя, Дарино, для людей жила, то й тебе не забули.

Як тобі, Дарино, спиться у новій хаті? Піду, смеркає вже. А мене ноги вже не носять, як колись. Погостював трохи, та й піду. Не сумуй, Дарино, скоро я до тебе назавсім прийду. Час, Дарино, збігає, як вода.

З М І С Т

СТАРШИНА БОНДАРЕНКО. <i>Повість</i>	3
ЛЕЙТЕНАНТ ГАЛЕТА. <i>Повість</i>	91
ГЕНЕРАЛ ТИМЧУК. <i>Повість</i>	180

ОПОВІДАННЯ

Церемоніальний марш	268
Лінія наступу	270
Ті, двоє...	275
Шматок сала	279
Бойовий «ішак»	284
Розповідь старого уніформіста	288
Десятий наш десантний батальйон...	292
Суниця	297
«Ферштейн, геносе?»	302
То був Сьома	306
Полковник Йозеф Сім	312
Останній диск	318
Очі	325
«От прийду я в Німеччину...»	331
Атлант	335
«Дайош світову революцію!»	338
Літак на «лисині»	345
Мудрі пальці.	349
Зарубки на одвірку	355
Делегат	361
Тридцять дев'ять...	369
Є у революції початок	379
Бабин борщ	384
Сусід	392
Восьмий «мер» Нижньої Полинівки	398
Сьома хата	405

Николай Васильевич Билкун
НА ВОЙНЕ И ДОМА

Повести, рассказы

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1984

(На украинском языке)

Редактор *М. М. Габріїчук*
Художник *Г. М. Фінько*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректор *З. П. Шкода*

Информ. бланк № 2001.

Здано до складання 15.12.82. Підписано до
друку 02.02.84. БФ 05550. Формат 84 × 108^{1/32}.
Папір друкарський № 3. Гарнітура шкільна.
Друк високий. Ум. друк. арк. 21,84. Ум. фарб.
відб. 22,1. Обл.-вид. арк. 26,895. Тираж 65 000.
Зам. 2—3125. Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського ви-
робничого об'єднання «Поліграфкнига» 252057,
Київ, вул. Довженка, 3.

Білкун М. В.
Б61 **На війні і вдома: Повісті, оповідання.— К.:
Дніпро, 1984.— 412 с.**

Герої повістей та оповідань українського радянського письменника проявили героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни, у мирні дні активно, натхненною працею вони примножують багатство рідної Вітчизни.

Б 4702590200—015 87.83

М205(04)—84

У2

